

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 7

**Херсон
2017**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Пилипенко І.О. – доктор географічних наук, доцент, декан факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету.

Заступник головного редактора:

Мальчикова Д.С. – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету.

Відповідальний секретар:

Машикова О.В. – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету.

Члени редакційної колегії:

Барановський М.О. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Вишневський В.І. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри країнознавства і туризму Національного авіаційного університету;

Гукалова І.В. – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту географії Національної академії наук України;

Давидов О.В. – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри екології та географії Херсонського державного університету;

Кисельов Ю.О. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру Уманського національного університету садівництва;

Мезенцев К.В. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Немець К.А. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонального розвитку Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Немець Л.М. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонального розвитку Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Підгрушній Г.П. – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України;

Смаль В.В. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Топчієв О.Г. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова;

Ушкаренко Ю.В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та міжнародних економічних відносин Херсонського державного університету;

Яворська В.В. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова;

Павел Чаплінський – доктор габілітований, професор географії кафедри дослідження міст і регіонів, факультет наук про Землю Щецинського університету (м. Щецин, Республіка Польща);

Паулина Шмелінська-Петрашек – PhD з географічних наук, заступник декана Інституту географії та регіональних досліджень Поморської академії в Слупську (м. Слупськ, Республіка Польща).

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Херсонським державним університетом
на підставі Протоколу № 3 від 30.10.2017 р.

Наказом Міністерства освіти і науки України № 1222 від 07.10.2016 р. видання включено до переліку наукових фахових видань України за галуззю «Географічні науки»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21082-10882 Р від 24.11.2014 року
видане Державною реєстраційною службою

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Барановський М.О., Барановська О.В., Гребень А.О.

ЗАБРУДНЕННЯ ДОВКІЛЛЯ І ЗАХВОРЮВАНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ:
МАТЕМАТИКО-СТАТИСТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ
ЗАЛЕЖНОСТІ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ..... 9

Беліков В.О.

ПРОБЛЕМИ ПЕРИФЕРІЙНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
НА ПІВНОЧІ ЛУГАНЩИНИ..... 16

Богадьорова Л.М.

РОЛЬ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ
РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ..... 22

Гукалова І.В.

МЕТОДИЧНИЙ РЕСУРС ГЕОГРАФІЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ
ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНИХ
МОНІТОРИНГОВИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ 27

Гусева Н.В., Задесенцев О.М.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СЄВЕРОДОНЕЦЬКО-ЛИСИЧАНСЬКОЇ АГЛОМЕРАЦІЇ
В НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ..... 36

Доценко А.І.

СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ В КИЇВСЬКОМУ РЕГІОНІ
ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО РОЗВИТКУ..... 43

Заячук М.Д.

КЛАСИФІКАЦІЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ..... 50

Немець К.А., Кравченко К.О., Вірченко П.А.

ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ
ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ
(НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)..... 56

Лейберюк О.М.

ТРАНСПОРТНА ДОСТУПНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ
ДО ЦЕНТРІВ ГОСПІТАЛЬНИХ ОКРУГІВ
(КОНКРЕТНИЙ АНАЛІЗ НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛ.)..... 62

Омельченко Н.В.

ТИПІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ РАЙОНІВ
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА РІВНЕМ ТА ОСОБЛИВОСТЯМИ
ЇХ УРБАНІЗОВАНOSTI: ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ..... 69

Поручинська І.В., Поручинський В.І., Слащук А.М.

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ПРИКОРДОННИХ
ГОСПОДАРСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ ЄВРОРЕГІОНУ «БУГ»..... 76

Сільченко Ю.Ю., Семенюк Л.Л., Зарубіна А.В.

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ТРАНСПОРТНОЇ ДОСТУПНОСТІ
НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ..... 81

Сонько С.П.

ВИРОБНИЧА ТИПОЛОГІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ:
СТАРА ПРОБЛЕМА, ПЕРСПЕКТИВНИЙ ПРОЕКТ..... 88

Тодоров В.І.

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ
РАЙОНІВ КОМПАКТНОГО РОЗСЕЛЕННЯ БОЛГАР В УКРАЇНІ
В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ..... 95

Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С., Пилипенко І.О., Яворська В.В. СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА НОВІ ПІДХОДИ У ВИЗНАЧЕННІ ПРЕДМЕТНОЇ ОБЛАСТІ ГЕОГРАФІЇ: КОНЦЕПЦІЯ ДОВКІЛЛЯ.....	102
Чуєв О.С., Костріков С.В. ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДОВІДНИКА 2GIS ТА GIS-ПЛАТФОРМИ ARCGIS ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ МІСТА.....	110

СЕКЦІЯ 2 ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Веселова О.А. РЕЛЬЄФ ТА ҐРУНТОВИЙ ПОКРИВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ.....	117
Ігнатишин В.В., Ігнатишин М.Б., Ігнатишин А.В. ЗВ'ЯЗОК ГІДРОГЕОЛОГІЧНОГО ТА ГЕОДИНАМІЧНОГО СТАНІВ ЗАКАРПАТСЬКОГО ВНУТРІШНЬОГО ПРОГИНУ.....	127
Кисельов Ю.О. ДО ПРОБЛЕМИ ОСНОВНОГО ПОНЯТТЯ ГЕОГРАФІЇ.....	135
Луцкіна І.В. КЛАСИФІКАЦІЯ БІОТОПІВ ЛЕСОВИХ ВІДСЛОНЕНЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ.....	138
Лущик А.В. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЬОДОВИКОВОГО РЕЛЬЄФУ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ.....	143
Мартинюк В.О. ЕКОЛОГО-ЛАНДШАФТНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНУ БАСЕЙНОВОЇ СИСТЕМИ ОЗЕРА ВЕЖИЦЬКЕ (ВОЛИНСЬКЕ ПОЛІССЯ).....	151
Naghiyev Elnur THE ANALYSIS OF ECOLOGICAL SITUATIONS OF WATER RESOURCES OF SHIRVAN CITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN.....	159
Пясецька С.І., Гребенюк Н.П., Щеглов О.А. СУЧАСНИЙ СТАН ПОЛЯ ВІДКЛАДЕНЬ ОЖЕЛЕДІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ЗИМОВІ МІСЯЦІ 2001–2015 РР. ТА ВИЗНАЧЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ У ЙОГО ПРОСТОРОВИХ ЗМІНАХ ВІДНОСНО КЛІМАТОЛОГІЧНОЇ СТАНДАРТНОЇ НОРМИ 1961–1990 РР.....	163
Лоєва І.Д., Снісаренко В.В. ЧАСОВІ ЗМІНИ КОНЦЕНТРАЦІЇ ДІОКСИДУ АЗОТУ В АТМОСФЕРНОМУ ПОВІТРІ М. ОДЕСА.....	173

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

Бучко Ж.І. ТЕНДЕНЦІЇ ТУРИЗМУ ТА ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ РОЗВИТКУ.....	179
Ільїна О.В., Бояр Л.П., Ткачук Т.В. ТУРИСТИЧНИЙ БРЕНД ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ ІМІДЖУ І ТУРИСТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ УКРАЇНИ.....	185
Король О.Д. В'ІЗНІ ТУРИСТИЧНІ ПОТОКИ ТА ІНОЗЕМНА ТУРИСТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ (АТРАКТИВНІСТЬ).....	192
Медвідь Л.І. РОЛЬ СУВЕНІРНОЇ ПРОДУКЦІЇ В ПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТУРИСТИЧНОГО РЕГІОНУ.....	203

Нестерчук І.К. ГАСТРОНОМІЧНИЙ ТУРИЗМ: МЕТОДИЧНА ПЛАТФОРМА.....	210
Ніколаєва О.І. ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНУ	215
Онойко Ю.Ю. ПЕРЕДУМОВИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ТУРИЗМУ НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	221
Пандяк І.Г. СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ РИСИ РОЗВИТКУ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА У ЛЬВОВІ В АВСТРІЙСЬКИЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКИЙ ПЕРІОДИ (1772–1918 РР.).....	226
Смирнов І.Г. ЛОГІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УРБОТУРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ).....	232
Чир Н.В., Качаровський Р.Є. ТУРИСТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ ЛЮБЕШІВСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	241
Яворська В.В., Коломієць К.В., Сич В.А. ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ТРАНСПОРТНИХ КОРИДОРІВ НА РОЗВИТОК ТУРИЗМУ РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я.....	248
 СЕКЦІЯ 4 ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА	
Байтеряков О.З. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ТВОРІВ ЖИВОПИСУ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ.....	254

CONTENTS

SECTION 1

SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCHES

Baranovskyi M.O., Baranovska O.V., Hreben A.O.

ENVIRONMENTAL POLLUTION AND POPULATION MORBIDITY:
MATHEMATIC AND STATISTICAL APPROACHES TO ESTIMATE DEPENDENCE
AND REGIONAL DIFFERENCES..... 9

Bielikov V.O.

PROBLEMS OF THE PERIPHERY OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT
IN THE NORTH OF LUGANSK REGION..... 16

Bohadorova L.M.

THE ROLE OF HOME ECONOMICS IN SOCIAL AND ECONOMIC
DEVELOPMENT OF RURAL ENVIRONMENT..... 22

Gukalova I.V.

METHODOLOGICAL RESOURCE OF THE GEOGRAPHIC EVALUATING
QUALITY OF LIFE FOR MODERN MONITORING OBSERVATIONS..... 27

Husieva N.V., Zadiesientsev O.M.

PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT
OF THE SEVERODONETSK-LYSYCHANSK AGGLOMERATION
IN NEW GEOPOLITICAL SITUATION..... 36

Dotsenko A.I.

RURAL SETTLEMENT IN THE KYIV REGION
AND PROBLEMS OF ITS DEVELOPMENT..... 43

Zaiachuk M.D.

CLASSIFICATION OF FARMING ECONOMIES IN THE KHERSON OBLAST..... 50

Nemets K.A., Kravchenko K.O., Virchenko P.A.

USING A SCIENTIFIC APPROACH TO IDENTIFY FEATURES
OF REGIONAL SETTLEMENT SYSTEM (FOR EXAMPLE KHARKIV REGION)..... 56

Leiberiuk O.M.

TRANSPORT ACCESSIBILITY OF THE POPULATION
TO THE CENTERS OF HOSPITAL DISTRICT (A CONCRETE ANALYSIS
ON THE EXAMPLE OF CHERNIVTSI REGION)..... 62

Omelchenko N.V.

OPINION OF THE LEVEL AND CHARACTERISTICS
OF URBANIZATION OF ADMINISTRATIVE DISTRICTS
OF KHERSON REGION IN THE CONTEXT
OF THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION..... 69

Poruchynska I.V., Poruchynsky V.I., Slashchik A.M.

THE FEATURES OF MODERN DEVELOPMENT OF FRONTIER
ECONOMIC COMPLEXES OF EUROPEAN REGION "BUG"..... 76

Silchenko Yu.Yu., Semeniuk L.L., Zarubina A.V.

ANALYSIS OF THE INFLUENCE OF TRANSPORT ACCESSIBILITY
ON SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE KIROVOHRAD REGION..... 81

Sonko S.P.

PRODUCTION TYPOLOGY OF AGRICULTURE
IN THE FOREST-STEPPE OF UKRAINE:
OLD PROBLEM, PERSPECTIVE PROJECT..... 88

Todorov V.I. F

FEATURES OF ETHNO-NATIONAL STRUCTURE THE POPULATION
OF THE AREAS OF COMPACT SETTLEMENT OF BULGARIANS IN UKRAINE
IN THE CONTEXT OF ETHNO-GEOGRAPHICAL SYSTEMS..... 95

Topchiiev O.H., Malchykova D.S., Pylypenko I.O., Yavorska V.V. MODERN METHODOLOGICAL TRANSFORMATIONS AND NEW APPROACHES IN DETERMINING THE SINGLE OBJECT OF GEOGRAPHY: ENVIRONMENTAL CONCEPT.....	102
CHUIEV O.S., KOSTRIKOV S.V. APPLYING THE 2GIS ELECTRONIC REFERENCE BOOK AND ARCGIS GIS-PLATFORM FOR THE CITY INFRASTRUCTURE RESEARCH.....	110

SECTION 2 NATURAL-GEOGRAPHICAL AND ECOLOGICAL RESEARCHES

Veselova O.A. THE RELIEF AND SOIL COVER OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION: RESEARCH OF ECOLOGICAL-GEOMORPHOLOGIC ASPECTS.....	117
Ihnatyshyn V.V., Ihnatyshyn M.B., Ihnatyshyn A.V. THE RELATIONSHIP OF HYDROGEOLOGICAL AND GEODYNAMIC STATES OF THE TRANS-CARPATY INFRASTRUCTURE.....	127
Kyselov Yu.O. TO THE ISSUE OF MAJOR CONCEPT OF GEOGRAPHY.....	135
Lutskina I.V. THE CLASSIFICATION OF BIOTOPES LOESS OUTCROPS IN THE SOUTH OF UKRAINE	138
Lushchik A.V. HISTORY OF STUDY OF GLACIAL RELIEF OF UKRAINIAN CARPATHIANS.....	143
Martyniuk V.O. ECOLOGICAL AND LANDSCAPE FEATURES OF THE STATE OF THE BASIN SYSTEM OF VEZHITSKE LAKE (VOLYN POLISSIA).....	151
Naghiyev Elnur THE ANALYSIS OF ECOLOGICAL SITUATIONS OF WATER RESOURCES OF SHIRVAN CITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN.....	159
Pyasetska S.I., Grebenyuk N.P., Shcheglov O.A. THE CURRENT STATE OF THE FIELD OF DEPOSITS OF ICE IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE WINTER MONTHS 2001–2015 AND THE DEFINITION OF TRENDS IN ITS SPATIAL CHANGES RELATIVE TO THE CLIMATOLOGICAL STANDARD NORM OF 1961–1990.....	163
Loeva I.D., Snisarenko V.V. TIME CHANGES IN THE CONCENTRATION OF NITROGEN DIOXIDE IN ATMOSPHERIC AIR OF ODESSA.....	173

SECTION 3 GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM

Buchko Zh.I. TENDENCIES IN TOURISM AND TRANS-BORDER COLLABORATION IN THE CONTEXT OF REGIONAL DEVELOPMENT STRATEGIES	179
Ilyina O.V., Boiar L.P., Tkachuk T.V. TOURIST BRAND AS AN INSTRUMENT OF THE UKRAINE'S IMAGE AND TOURIST OPPORTUNITIES IMPROVEMENT	185
Korol O.D. INBOUND TOURIST FLOWS AND INTERNATIONAL TOURISM ATTRACTIVENESS.....	192
Medvid L.I. THE ROLE OF SOUVENIR PRODUCTION IN PRESENTATION AND POPULARIZATION OF THE TOURIST REGION.....	203

Nesterchuk I.K. GASTRONOMIC TOURISM: METHODOLOGICAL PLATFORM.....	210
Nikolaeva O.I. FORMS OF THE TERRITORIAL ORGANISATION OF THE REGION RECREATIONAL ECONOMY.....	215
Onoyko Yu.Yu. THE PRECONDITIONS, PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF RURAL TOURISM DEVELOPMENT AT THE KIROVOHRAD REGION'S TERRITORY.....	221
Pandyak I.G. DEVELOPMENT AND MAIN DEVELOPMENT RISK HOTEL BUSINESS IN LVIV IN THE AUSTRIAN AND AUSTRIA-HUNGARIAN PERIODS (1772–1918).....	226
Smyrnov I.G. LOGISTIC CONCEPT OF URBOTURIZM SUSTAINABLE DEVELOPMENT (ON THE EXAMPLE OF UKRAINE).....	232
Chyr N.V., Kacharovskiy R.Ie. THE TOURISM ATTRACTIVENESS OF THE LUBESHIV DISTRICT OF THE VOLHYN REGION.....	241
Yavorska V.V., Kolomiyets K.V., Sych V.A. INFLUENCE OF INTERNATIONAL TRANSPORT CORRIDORS ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE UKRAINIAN BLACK SEA REGION	248
 SECTION 4 GEOGRAPHIC EDUCATION	
Baiteriakov O.Z. THE THEORY OF PAINTINGS' USAGE AT THE GEOGRAPHY LESSONS	254

СЕКЦІЯ 1 СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3.30

Барановський М.О.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри географії
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Барановська О.В.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Гребень А.О.,
аспірант природничо-географічного факультету
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ЗАБРУДНЕННЯ ДОВКІЛЛЯ І ЗАХВОРЮВАНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ: МАТЕМАТИКО-СТАТИСТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ЗАЛЕЖНОСТІ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

У статті продемонстровано можливості використання регресійного аналізу для оцінки впливу забрудненості компонентів природи на захворюваність населення. На основі 17 показників у розрізі адміністративних районів Житомирської області встановлено вибіркового характеру впливу стану забрудненості окремих компонентів довкілля на кількісні характеристики та особливості поширення окремих видів захворюваності населення. Виявлено, що серед екологічних характеристик найсуттєвіший вплив на захворюваність населення у Житомирській області мають такі показники, як щільність викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря на 1 км² та утворення відходів I–IV класів небезпеки. За формулами регресійної залежності визначено ймовірні зміни показників захворюваності в разі зростання чи зменшення параметрів стану довкілля.

Ключові слова: медико-географічні дослідження, забруднення довкілля, захворюваність населення, поширеність хвороб, регресійний аналіз.

В статье раскрыты возможности использования регрессионного анализа для оценки влияния загрязненности компонентов природы на заболеваемость населения. На основании 17 показателей в разрезе административных районов Житомирской области установлен избирательный характер влияния загрязненности отдельных компонентов окружающей среды на количественные характеристики и особенности распространения отдельных видов заболеваемости населения. Установлено, что среди экологических характеристик наиболее существенное влияние на заболеваемость населения в Житомирской области имеют такие показатели, как плотность выбросов загрязняющих веществ в атмосферный воздух на 1 км² и образование отходов I–IV классов опасности. По формулам регрессионной зависимости определены возможные изменения показателей заболеваемости в случае увеличения или уменьшения параметров состояния окружающей среды.

Ключевые слова: медико-географические исследования, загрязненность окружающей среды, заболеваемость населения, распространенность болезней, регрессионный анализ.

Baranovskyi M.O., Baranovska O.V., Hreben A.O. ENVIRONMENTAL POLLUTION AND POPULATION MORBIDITY: MATHEMATIC AND STATISTICAL APPROACHES TO ESTIMATE DEPENDENCE AND REGIONAL DIFFERENCES

The article demonstrates the possibility of using regression analysis to assess the influence of nature components pollution on the morbidity of population. The selective nature of the impact of the pollution condition of certain environment components on the quantitative characteristics and the peculiarities of distribution of certain types of population morbidity is determined on the basis of 17 indicators in the

context of the administrative districts of Zhytomyr region. It was revealed that among the ecological characteristics such indicators as the density of pollutants emissions in the air per 1 km² and the formation of waste of I-IV classes of danger have the most significant impact on the population morbidity in Zhytomyr region. According to the regression dependence formulas, probable changes in the morbidity rate in case of growth or decrease of environmental parameters are defined.

Key words: medical-geographical research, environmental pollution, population morbidity, prevalence of diseases, regression analysis.

Постановка проблеми. Немає сумнівів у тому, що стан довкілля, забрудненість окремих компонентів природи можуть мати суттєвий вплив на захворюваність населення, перебіг окремих видів хвороб, регіональні особливості їхнього поширення тощо. Про це зазначається в роботах багатьох науковців – медиків, соціологів, екологів, суспільних географів. Водночас питання об'єктивної оцінки впливу стану довкілля на поширення та перебіг окремих видів захворюваності населення лишається відкритим. Досить часто у наукових публікаціях висновки про вплив забруднення довкілля на захворюваність населення базуються лише на порівняльному аналізі динаміки відповідних показників, що не завжди правильно. У більш ґрунтовних дослідженнях із даної проблематики для оцінки взаємозалежності показників забруднення довкілля і захворюваності населення використовується кореляційний аналіз. Він дає загальне уявлення про наявність взаємозв'язку між показниками, про направленість (пряму чи зворотну) та силу взаємодії між ними. Однак за допомогою кореляційного аналізу неможливо оцінити, як кількісно зміняться, наприклад, показники захворюваності населення в разі збільшення чи зменшення показників забруднення довкілля. Ця обставина визначає необхідність використання більш сучасних методів наукового пошуку, які базуються на існуючих програмних продуктах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові розвідки у царині медичної географії в останні роки набувають все більшого поширення, що пов'язано, по-перше, з гуманізацією суспільної географії, яка зумовила зміщення акцентів дослідження з виробничих процесів на окремі аспекти життєдіяльності населення, по-друге, необхідністю аналізу впливу екологічних чинників на стан здоров'я населення, кількісні показники якого постійно погіршуються. Окремо варто вказати на те, що значна

частина території України зазнала радіоактивного забруднення, механізм впливу якого на здоров'я населення до кінця не пізнаний.

Перші ґрунтовні дослідження медико-географічного характеру з'явилися в Україні у 80-х роках ХХ ст. Їхня активізація була зумовлена, насамперед, зростанням уваги з боку громадськості до показників захворюваності населення країни після аварії на ЧАЕС. Фундаментальні праці у царині медичної географії належать В. Барановському [2], В. Гуцуляку [6; 7], В. Шевченку [15] та Л. Шевчук [16].

У ХХІ ст. обсяг публікацій з медичної географії має пульсуючий характер. Їхній пік припадає на чергові круглі дати роковин аварії на ЧАЕС, хоча в останні роки він набуває все більш системного та сталого характеру. Водночас вплив стану довкілля на захворюваність населення аналізується або під час оцінки чинників, що зумовлюють особливості останнього [4; 8; 10; 11], або є окремим аспектом дослідження в разі комплексного вивчення, наприклад, соціальної безпеки [18] чи якості життя населення [5; 12]. Загалом, в Україні домінують медико-географічні дослідження на рівні її регіонів [3; 8; 14; 17]. Окремо варто відзначити ґрунтовне монографічне дослідження науковців Сумського державного педагогічного університету [9].

Як уже зазначалося, у більшості наукових праць з медичної географії основним методичним підходом для оцінки взаємозалежності між показниками стану довкілля та захворюваністю населення виступає кореляційний аналіз. Із його допомогою було виявлено наявність прямого взаємозв'язку між викидами забруднюючих речовин і захворюваністю населення на органи дихання у Херсонській області [10], між якістю питної води і вродженими аномаліями розвитку у Чернівцях [7], між забрудненням ґрунтів цезієм-137 та ендокринними хворобами у Сумській області [9] тощо. Залучення інших, більш точних методів оцінки

таких залежностей, зокрема регресійного аналізу, зустрічається значно рідше. Прикладом може слугувати його використання для оцінки, наприклад, внутрішньої дози опромінення населення від споживання радіаційно забруднених продуктів харчування [1]. Активне застосування регресійного аналізу в медико-географічних дослідженнях суттєво посилить достовірність їхніх результатів і сприятиме зростанню значущості географічної науки.

Постановка завдання. Головною метою даного дослідження є тестування можливостей використання регресійного аналізу для оцінки впливу показників забрудненості компонентів природного середовища на захворюваність населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Регресійний аналіз є одним із різновидів математико-статистичних методів дослідження, які широко використовуються у багатьох науках для виявлення причинно-наслідкових зв'язків. Він входить до стандартного пакету програми STATISTICA. Переваги регресійного аналізу полягають у тому, що він дозволяє, по-перше, встановити формульну залежність між різними показниками, по-друге, оцінювати вплив на індикатори захворюваності населення багатьох показників одночасно, по-третє, визначити на скільки зміняться зна-

чення показників захворюваності населення у разі зміни показників, які характеризують екологічну ситуацію.

Формула множинної регресії має такий вигляд: $y = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_nx_n + \varepsilon$, де $b_1, b_2, \dots, b_n$ – коефіцієнти регресії за відповідних показників, b_0 – вільний член рівняння регресії.

Першим і важливим етапом використання регресійного аналізу є відбір відповідних показників. Ця процедура відбувалася з урахуванням логіки дослідження і передбачала підбір таких показників, які, по-перше, відповідно презентують блоки «Стан довкілля» і «Захворюваність населення», по-друге, мають між собою очевидні чи латентні зв'язки, по-третє, зібрані у розрізі адміністративних районів. У даному дослідженні територією для аналізу було обрано Житомирську область, яка зазнала забруднення у результаті аварії на ЧАЕС, а джерельну базу склали дані статистичних довідників цього регіону [13]. З урахуванням можливостей збору статистичної інформації до наукового аналізу було залучено 17 показників (табл. 1), вісім з яких характеризують захворюваність населення, дев'ять – відображають стан забрудненості компонентів довкілля.

Під час проведення регресійного аналізу перші почергово виступали як залежні змінні,

Таблиця 1

**Перелік показників забруднення довкілля та захворюваності населення
Житомирської області**

Показники захворюваності населення Житомирської області на різні види хвороб, випадків на 100 тис. осіб	Показники, що характеризують стан забрудненості довкілля
Загальна захворюваність населення (Y_1)	Забруднення території хімічними засобами захисту рослин, тис. т (X_1)
Хвороби ендокринної системи (Y_2)	Обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, тис. т (X_2)
Хвороби нервової системи (Y_3)	Щільність викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, кг на 1 км ² (X_3)
Хвороби системи кровообігу (Y_4)	Щільність викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, кг на особу (X_4)
Хвороби органів дихання (Y_5)	Обсяги викидів діоксиду вуглецю, т (X_5)
Хвороби органів травлення (Y_6)	Обсяги скидання забруднених вод у природні водні об'єкти, тис. м ³ (X_6)
Злоякісні новоутворення (Y_7)	Забруднення території цезієм-137 понад 1 Кі/км ² , тис. га (X_7)
Контингент хворих на злоякісні новоутворення (Y_8)	Забруднення території стронцієм-90 понад 0,02 Кі/км ² , тис. га (X_8)
	Утворення відходів I–IV класів небезпеки, т (X_9)

другі – як предиктори (чинники впливу). Технологічно застосування регресійного аналізу передбачає три варіанти використання показників – стандартний, із включенням і виключенням показників. У даному дослідженні використувався другий варіант, який передбачає покрокове включення до регресійного аналізу окремих показників. Статистично значущими вважалися лише ті показники з переліку предикторів, які відповідали рівню достовірності $p\text{-level} \geq 0,95$. Відповідно до кількості показників захворюваності населення було побудовано вісім рівнянь регресії. Це дало можливість визначити, по-перше, перелік показників, які впливають на окремі види захворюваності населення, по-друге, встановити направленість і силу їхньої дії.

Як показали результати регресійного аналізу, далеко не всі показники забруднення довкілля мають хоч якийсь вплив на показники захворюваності населення Житомирської області. Так, у рівняннях регресії жодного разу статистично значущими не виявилися такі показники, як забруднення території хімічними засобами захисту рослин (X_1), загальні обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря (X_2), обсяги викидів діоксиду вуглецю (X_5) та забрудненість території стронцієм-90 (X_8). Усі інші індикатори забрудненості довкілля мають певний вплив на показники захворюваності населення. Найбільш часто у рівняннях регресії зустрічаються два показники – щільність викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря на 1 км² (X_3) та утворення відходів I–IV класів небезпеки (X_9).

Результати регресійного аналізу (табл. 2) дають підстави стверджувати, що більшість видів захворюваності населення Житомирської області зумовлене дією лише одного показника.

Наприклад, загальна захворюваність залежить від обсягів викидів стічних вод, ендокринної системи – від забруднення території цезієм-137, нервової системи – від обсягів відходів I–IV рівнів небезпеки, контингенту хворих на новоутворення – від щільності викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря. У рівнянні регресії, де залежною змінною виступав показник захворюваності населення на органи травлення, не виявилось жодного статистично значущого індикатора. Лише один показник захворюваності – хвороби системи кровообігу – залежить від дії відразу трьох чинників. Отримані результати хоча і частково, проте підтвердили висновки, отримані науковцями під час проведення подібних досліджень в інших регіонах України. Так, у Сумській області розвиток хвороб ендокринної системи, зокрема зобу, значною мірою залежить від забрудненості ґрунтів цезієм-137 [9, с. 142].

Переваги регресійного аналізу полягають у тому, що він дає можливість визначити, на скільки зміняться показники захворюваності у разі збільшення, наприклад, викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря чи зростання радіоактивного забруднення території. Так, зростання викидів забруднюючих речовин у поверхневій воді на 1 тис. м³ призведе до зростання загальної захворюваності на 57,3 випадків на 100 тис. осіб. За аналогією,

Таблиця 2

Результати регресійного аналізу залежності між окремими показниками захворюваності населення та забрудненості довкілля у розрізі районів Житомирської області

Рівняння регресійної залежності
$Y_1 = 162269,7 + 57,3X_6$
$Y_2 = 7903,104 + 87,454X_7$
$Y_3 = 4913,926 + 0,028X_9$
$Y_4 = 54501,69 + 252,74X_4 - 0,62X_3 + 0,10X_7$
$Y_5 = 31286,1 + 20,32X_6 - 0,10X_9$
Y_5 – значущі зв'язки відсутні
$Y_7 = 315,6544 + 0,0062X_3 - 0,8340X_7$
$Y_8 = 2009,173 + 0,040X_3$

Розраховано авторами за даними [13].

можна стверджувати, що збільшення території, забрудненої цезієм-137 понад 1 Кі/км², може зумовити збільшення на 87,54 випадки захворювань ендокринної системи.

Під час дослідження було виявлено і деякі суперечливі результати, трактування яких потребує додаткового аналізу. Йдеться, насамперед, про ймовірне зменшення показників захворюваності населення у разі зростання рівня забрудненості компонентів природи. Відповідно до формул регресійної залежності, зростання щільності викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря призведе до деякого скорочення захворюваності населення на хвороби системи кровообігу (0,62 випадки), збільшення кількості відходів I–IV класів небезпеки – до скорочення захворюваності органів дихання (0,1). Несподіваною виглядає залежність, за якою збільшення забруднення території цезієм-137 зумовить скорочення загальної захворюваності населення на новоутворення (0,83 випадки на 100 тис. осіб). Такі результати не вписуються у загальновизнані норми залежності між показниками захворюваності населення та забрудненості території. Це стосується і показників так званих радіаційно залежних хвороб, адже значна частина території Житомирської області зазнала радіоактивного забруднення у результаті аварії на ЧАЕС. Підтвердженням неоднозначності отриманих на основі використання регресійного аналізу результатів може слугувати оцінка динаміки та просторових особливостей поширення окремих видів захворюваності населення Житомирської області. Така оцінка показала, що в регіоні сформувалися значні міжрайонні відмінності у показниках захворюваності населення на різні види хвороб. Водночас виявити певні закономірності у їхній поширеності практично неможливо. Інколи сусідні райони, які мають майже подібні показники стану довкілля, можуть посідати полярні позиції у рейтингу територій за рівнем захворюваності населення. Райони, які мають найбільше радіаційне забруднення, далеко не завжди вирізняються аналогічними за величиною показниками захворюваності. Подібні особливості та певні суперечливі моменти були виявлені під час проведення аналогічних досліджень і в інших регіонах України.

Однак отримані на основі використання регресійного аналізу результати не спростовують поширеної думки про вплив показників стану довкілля, у т. ч. і радіаційного забруднення, на здоров'я населення. Цей вплив безперечно є, але він по-різному проявляється для великих і малих доз радіації, для різних територій і видів захворюваності. Більш достовірні результати можна отримати, якщо досліджувати лише те населення, яке проживає на забруднених територіях. Очевидно, що на зростання рівня захворюваності населення від онкологічних та інших видів хвороб впливають і вікова структура мешканців, зокрема зростання частки осіб старших вікових груп, і споживання населенням дарів лісу (гриби, ягоди). Суттєвого розширення потребує і перелік показників, які характеризують стан довкілля, рівень забрудненості окремих компонентів природи. У даному випадку бажано спиратися не лише на дані статистичних довідників, які в останні роки стають все обмеженішими, а й на результати польових досліджень. Зрештою, отримані результати не ставлять під сумнів доцільність використання математико-статистичних методів для аналізу взаємозв'язків, які виникають у складних соціально-економічних системах. Результати, отримані на основі їхнього використання, є найбільш достовірними та об'єктивними, навіть за наявності окремих суперечливих моментів.

Висновки з проведеного дослідження. Проведена на прикладі Житомирської області з використанням регресійного аналізу оцінка впливу стану довкілля на показники захворюваності населення дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Різні показники забрудненості компонентів природи мають неоднаковий та різновекторний вплив на характеристики захворюваності населення. На матеріалах Житомирської області було встановлено, що такі показники, як забруднення території хімічними засобами захисту рослин, загальні обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря та забрудненість території стронцієм-90 практично не впливають на інтенсивність захворюваності населення та поширеність різних видів хвороб. Найсуттєвіший вплив на останні мають показники щільності викидів забрудню-

ючих речовин в атмосферне повітря на 1 км² та утворення відходів I–IV класів небезпеки.

2. Більшість видів захворюваності населення Житомирської області детермінуються дією лише одного екологічного показника. Так, захворюваність ендокринної системи залежить від забруднення території цезієм-137, нервової системи – від обсягів відходів I–IV рівнів небезпеки, контингенту хворих на новоутворення – від щільності викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря. Лише хвороби системи кровообігу залежать від дії відразу трьох чинників.

3. Відповідно до формул регресійної залежності можливим є навіть зменшення, наприклад, загальної захворюваності населення на новоутворення в разі зростання забрудненості території цезієм-137. Такі, на перший погляд, алогічні результати вказують не стільки на неефективність методики, скільки на недосконалість показників, за якими ведеться статистична звітність. Відсутність необхідних показників, особливо на низовому рівні, унеможливує виявлення глибинних взаємозв'язків між станом довкілля і захворюваністю населення. Отримані неоднозначні, а почасти і суперечливі результати не ставлять під сумнів доцільність використання регресійного аналізу для такого виду наукових досліджень.

Стала негативна динаміка показників захворюваності населення як в Україні, так і в Житомирській області, зумовлює потребу у подальших наукових дослідженнях у царині медичної географії. Пошук шляхів покращення ситуації вимагає від представників суспільної географії виявлення глибинних механізмів впливу стану довкілля на захворюваність населення, усунення їхньої негативної дії з метою стабілізації демографічної ситуації та підвищення тривалості життя населення країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агеева Т.М. Роль радиозкологических факторов в формировании доз внутреннего облучения сельских жителей территории радиоактивного загрязнения / Т.М. Агеева Т.М., Т.И. Чегерова, А.В. Щур, Т.П. Шапшеева // Экологический вестник: научно-практический журнал. – 2010. – № 2(12). – С. 48–57.
2. Барановський В.А. Медико-географічний атлас / В.А. Барановський, К.Г. Пироженко, В.О. Шевченко. – К.: Зелений світ, 1995. – 32 с.
3. Баркова Г.А. Територіальна організація медичної системи Харківської області та шляхи її вдоско-

налення: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Г.А. Баркова. – К., 2007. – 19 с.

4. Батиченко С.П. Суспільно-географічне дослідження соціально-економічних факторів захворюваності населення України // Економічна та соціальна географія. – 2013. – Вип. 2(67). – С. 82–88.

5. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація / І.В. Гукалова. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 347 с.

6. Гуцуляк В.М. Загальна медична географія світу: [монографія] / В.М. Гуцуляк, Г.Л. Нечипоренко, В.О. Шевченко. – К., 1998. – 178 с.

7. Гуцуляк В.М. Медична географія. Екологічний аспект: [навчальний посібник] / В.М. Гуцуляк. – Чернівці: Рута, 2008. – 132 с.

8. Дем'янчук І.П. Конструктивно-географічні засади медико-географічних досліджень Тернопільської області: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.11 «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів» / І.П. Дем'янчук. – Київ., 2017. – 20 с.

9. Корнус О.Г. Територіально-нозологічна структура захворюваності населення Сумської області: [монографія] / О.Г. Корнус, О.А. Корнус, В.Д. Шишук. – Суми: СумДПУ, 2015. – 172 с.

10. Молікевич Р.С. Стан здоров'я населення Херсонської області (медико-географічне дослідження): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Р.С. Молікевич. – Київ, 2016. – 20 с.

11. Муха К.П. Медико-екологічна оцінка поселенських геосистем Чернівецької області: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.11 «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів» / К.П. Муха. – Чернівці, 2008. – 20 с.

12. Покляцький С. Екологічна складова умов життя населення великих міст України / С. Покляцький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія Географія. – 2015. – № 1. – С. 188–196.

13. Окремі показники здоров'я населення та діяльності галузі охорони здоров'я Житомирської області у 2013–2014 роках / Статистичний довідник. – Житомир: управління охорони здоров'я, 2015. – 114 с.

14. Романів О.Я. Медико-географічні основи здоров'я дитячого населення (на матеріалах Хмельницької області): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / О.Я. Романів. – Львів, 2003. – 16 с.

15. Шевченко В.А. Медико-географическое картографирование территории Украины: [монография] / В.А. Шевченко. – Киев: Наук. думка, 1994. – 158 с.

16. Шевчук Л.Т. Основи медичної географії / Л.Т. Шевчук – Львів: Світ, 1997. – 167 с.

17. Шиян Д.В. Територіальні особливості захворюваності населення м. Кривий Ріг як центру старопромислового регіону: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Д.В. Шиян. – Харків, 2012. – 20 с.

18. Штельмах О.О. Супільно-географічні аспекти соціальної безпеки регіонів України: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / О.О. Штельмах. – Київ, 2006. – 18 с.

УДК 911.3

Беліков В.О.,
аспірант кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ ПЕРИФЕРІЙНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НА ПІВНОЧІ ЛУГАНЩИНИ

У статті розглянуто основні проблеми периферійності соціально-економічного розвитку на території північних районів Луганської області. До них ми віднесли: демографічну (зниження рівня смертності, зменшення темпів депопуляції); сільськогосподарську (нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення безбитковості діяльності підприємств, дотримання систем сівозміни); проблему розвитку промисловості (підтримка малого підприємництва в умовах висококонкурентного середовища); проблему високого рівня безробіття (відсутність стабільності та сезонності у сільському господарстві, згортання соціальної сфери) та інші. Виявивши проблеми периферійності досліджуваної території, бачимо, що їх усі можна вирішити за умов стабільності соціально-економічного розвитку, припинення воєнного конфлікту в регіоні та достатнього фінансування з боку держави.

Ключові слова: периферія, соціально-економічний розвиток, проблема периферійності, сільське господарство, промисловість, соціальна сфера.

В статье рассмотрены основные проблемы периферийности социально-экономического развития на территории северных районов Луганской области. К ним мы отнесли: демографическую (снижение уровня смертности, уменьшение темпов депопуляции); сельскохозяйственную (наращивание темпов производства сельскохозяйственной продукции, обеспечение безубыточной деятельности предприятий, соблюдение систем севооборота); проблему развития промышленности (поддержка малого предпринимательства в условиях высококонкурентной среды); проблему высокого уровня безработицы (отсутствие стабильности и сезонность в сельском хозяйстве, свертывание социальной сферы) и др. Обнаружив проблемы периферийности исследуемой территории, видим, что их все можно решить при условии стабильности социально-экономического развития, прекращения военного конфликта в регионе и достаточном финансировании со стороны государства.

Ключевые слова: периферия, социально-экономическое развитие, проблема периферийности, сельское хозяйство, промышленность, социальная сфера.

Belikov V.O. PROBLEMS OF THE PERIPHERY OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE NORTH OF LUGANSK REGION

The main problems of the periphery of social and economic development in the northern regions of the Lugansk region are considered in the article. We attributed them to: demographic (reducing the level of mortality, reducing the rate of depopulation); agricultural (increasing the pace of production of agricultural products, ensuring the breakeven activity of enterprises, compliance with crop rotation systems); the problem of the development of industry (support for small business in a highly competitive environment); high unemployment rate (lack of stability and seasonality in agriculture, curtailment of the social sphere) etc. Having discovered the problems of the periphery of the investigated territory, we see that all of them can be solved under the conditions of stability of social and economic development, resolution of the military conflict in the region and sufficient financing from the state.

Key words: periphery, social and economic development, periphery problem, agriculture, industry, social sphere.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження периферії як елемента геопростору та периферійності як властивості, явища впливає з необхідності більш глибокого дослідження геопросторової неоднорідності організації суспільства.

Периферійні території України все частіше стають особливими об'єктами суспільно-географічних досліджень, інтерес до вивчення

яких викликаний специфікою їхнього економіко-географічного положення і соціально-економічного розвитку, особливо коли йдеться про периферію півночі Луганщини, яка, однозначно, переживає свої не найлегші часи. Чинник периферійного, а на прикладі північних районів Луганської області ще й прикордонного положення, істотно впливає на формування іміджу, географічного образу

цих територій. Периферійні регіони (у нашому випадку – північ Луганщини – В. Б.) характеризуються особливим менталітетом населення, який сформувався внаслідок освоєння і заселення цих територій, що також проявляється в особливостях розвитку їхньої економіки, соціокультурної сфери. Тому комплексне вивчення периферійних регіонів, ознак периферійності їхнього соціально-економічного розвитку, виявлення особливостей розвитку окремих сфер життєдіяльності суспільства на зазначених територіях є важливою й актуальною проблемою суспільно-географічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження периферії та периферійності з погляду суспільної географії є недостатніми. Ця тематика залишається відкритою для диспутів і дискусій. Зокрема, периферію та периферійність як явище, суспільно-географічний аналіз центрально-периферійних процесів детально дослідив у своїй монографії І.О. Пилипенко. Саме вона стала підґрунтям і опорою в написанні статті. Окремими аспектами дослідження периферії та периферійності цікавилися також О.Є. Альховіцька, М.О. Барановський, О.В. Грицай, М.С. Дністрянський та інші.

Постановка завдання. Метою написання статті є аналіз ознак периферійності соціально-економічного розвитку північних районів Луганської області. Для досягнення мети поставлені такі завдання:

– виявити основні проблеми периферійності соціально-економічного розвитку північних районів Луганської області;

– запропонувати шляхи вирішення виявлених проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характерною ознакою сучасного суспільно-географічного простору є множина економіко-географічних, соціально-географічних, політико-географічних, навіть ментальних і культурних форм організації суспільства, що відображається у виникненні унікальних геопросторових поєднань найрізноманітніших об'єктів, процесів, явищ у системі «природа – населення – господарство».

Незважаючи на наявність регіонів різних форм, типів, видів, масштабів, їхня центрально-периферійна будова в багатьох випадках відзначається спільними рисами, ознаками,

проблемами. У суспільній географії основним об'єктом дослідження, зазвичай, є центр і центральність (місця, події, явища, процеси тощо). Хоча традиційно (і, мабуть, правильно – В. Б.) вважають, що більше впливають на суспільний розвиток центри, водночас периферійних регіонів за площею, кількістю більше, і вони різноманітніші за своїми типами, видами, геопросторовими масштабами. Як у вітчизняній, так і в закордонній суспільній географії поряд із ґрунтовно розробленою теорією центральної будови об'єктів і явищ більшу увагу приділено центрам і їхнім характерним рисам розвитку і розміщення, а окремого напрямку – теорії периферії та периферійності – досі не сформувалось, хоча динамічність суспільно-географічного простору викликає необхідність вивчення різних форм і типів суспільно-географічних периферій від локального до глобального масштабу [1; 2; 3]. Проте сьогодні є різні погляди на теорію периферії та периферійності, що спираються як на класичні, традиційні, так і на модернові теоретичні погляди. Отже, периферія як складний і неоднозначний об'єкт дослідження потребує окремої уваги.

Суспільно-географічне розуміння периферії передбачає не просто геометричну визначеність її розміщення, меж (тобто певну метризацію – В. Б.), але і характеристику сутності її формування, етапності розвитку, компонентного складу, генези тощо [1].

Функціонування та розвиток суспільно-географічного комплексу північної частини Луганської області характеризуються низкою проблем, які стосуються різноманітних аспектів життєдіяльності населення та загалом – розвитку півночі області як частини адміністративно-територіальної одиниці.

Серед екологічних проблем найбільш актуальними для аграрної півночі є охорона водних і ґрунтових ресурсів. Поверхневі води забруднюються через скидання в річки побутових і промислових відходів, а також тваринницьких стоків. Площі родючих ґрунтів скорочуються внаслідок порушення технології їх оброблення, а отже, збільшується площа ґрунтової ерозії. Окремою проблемою є обміління річок і очищення їхніх русел.

Для вирішення вищезазначених проблем необхідно контролювати накопичення побу-

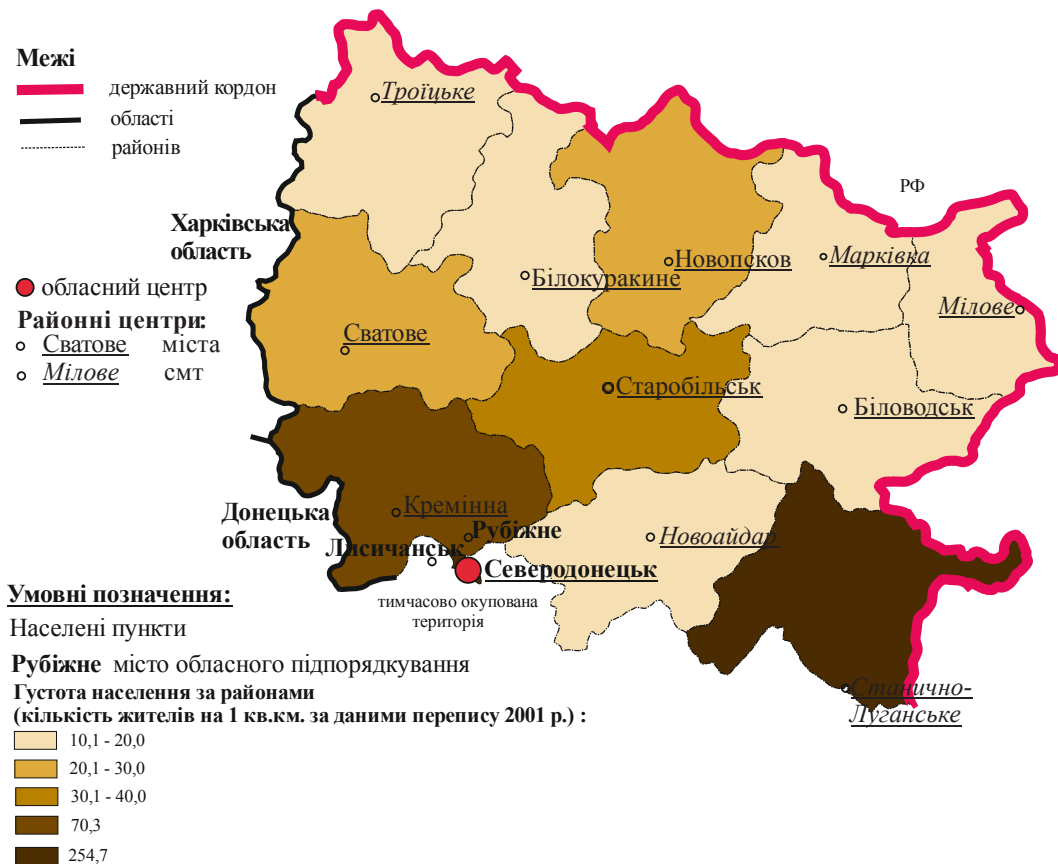

тових відходів у відведених місцях, ставити і вчасно ремонтувати очисні споруди на підприємствах промисловості та сільського господарства, правильно обробляти ґрунти тощо. Крім того, необхідні ремонт і будівництво мереж доріг загального користування і місцевого значення. Капітального ремонту потребують більшість автомобільних шляхів на території північних районів Луганської області, особливо ті, які слугують для сполучення сільських рад із районними центрами, для чого необхідні значні фінансові ресурси.

Актуальною була і залишається демографічна проблема, особливо – зниження рівня смертності населення, зокрема й смертності немовлят, а також – зменшення темпів депопуляції. Їх розв'язання потребує реалізації регіональної демографічної політики (покращення медичного обслуговування, підвищення стандартів життя, зменшення механічного відпливу населення, розв'язання актуальних проблем молодих сімей тощо – В.Б.).

Концентрація населення в крупних поселеннях і одночасне збільшення кількості дрібних поселень – характерна риса динамічних зрушень у сільському розселенні переважної більшості слабоурбанізованих районів Луганської області. Більшість крупних сільських поселень утворюють у своєму розташуванні полосу меридіонального напрямку. Важливим полюсом тяжіння для численних сільських поселень слугують великі міста і селища міського типу (адміністративні центри – В. Б.), більшість яких розташовані на півдні та південному заході досліджуваної території. Саме тут і зафіксовані найбільші показники густоти населення (рис. 1, 2). Існує залежність між людністю поселень і їхньою близькістю до районного центру.

З рисунків 1 та 2 видно наскільки катастрофічно змінилась ситуація з густотою населення півночі Луганщини за 15 років. Найбільше впливає на такий розподіл населення, високі темпи депопуляції, вплив населення, в останні роки (починаючи з 2014 р. –

Рис. 1. Густота населення північних районів Луганської області (складено автором за даними перепису 2001 р.)

В.Б.) воєнний конфлікт на сході нашої країни, що значно погіршує загальну ситуацію, привабливість регіону для населення. З'являється поняття вимушеної міграції як внутрішньої (всередині країни – В.Б.), так і зовнішньої (за межі країни, зокрема й до Російської Федерації – В.Б.).

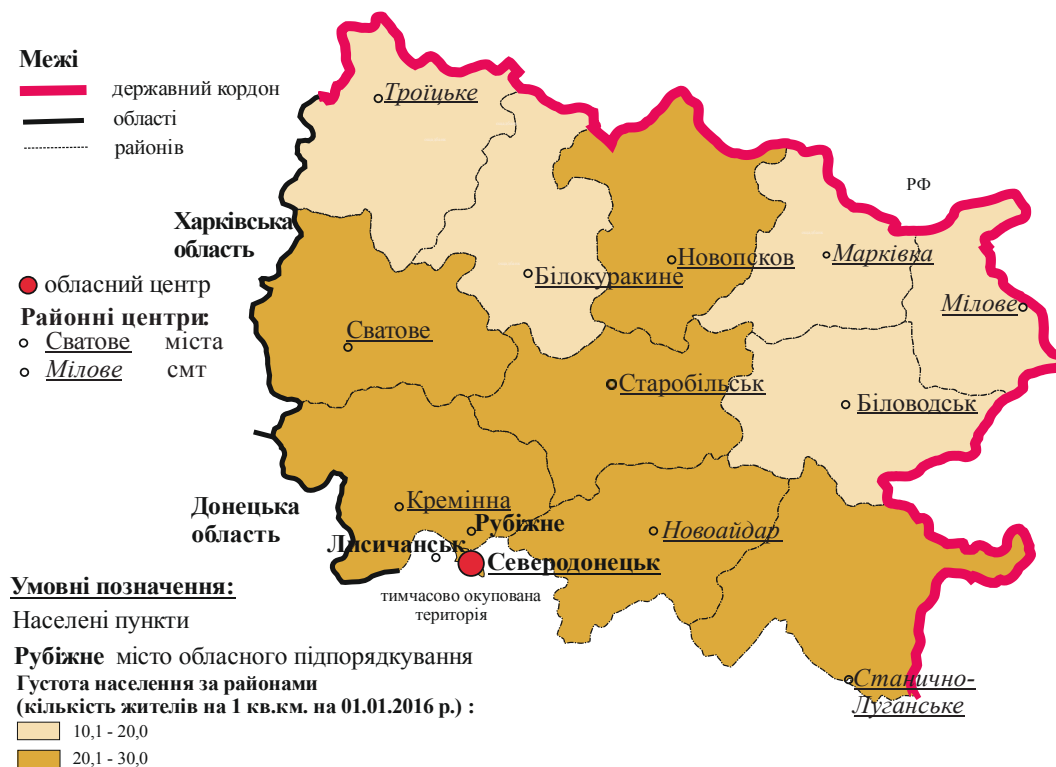
У сільському господарстві основними завданнями є нарощування обсягів виробництва якісної продукції, утримання керованості ситуації в агропромисловому секторі та забезпечення беззбиткової діяльності підприємств шляхом розширення асортименту продукції та ринків збуту, встановлення жорсткого контролю за використанням і охороною земель (дотримання систем сівозміни – В.Б.), підтримка малого підприємництва й інші. Додаткових заходів треба вжити для зменшення впливу несприятливих природних явищ на результати сільськогосподарської діяльності.

Перспективними напрямками діяльності є розвиток енергозберігаючих технологій і забезпечення ефективного функціонування житлово-комунального господарства, впровадження інноваційно-інвестиційної моделі

розвитку економіки регіону шляхом створення умов для вкладання інвестиційних коштів у розвиток галузей виробничої та невиробничої сфери, виробництво інноваційної продукції, а також забезпечення високих стандартів навчання, якісної медичної допомоги, збереження культурної спадщини.

Проблеми розвитку промисловості пов'язані із труднощами функціонування багатьох підприємств, зокрема й малих, в умовах ринкового (висококонкурентного) середовища. З позицій територіальної організації господарства необхідно проводити політику децентралізації виробництва, переміщення нових підприємств за межі міст і селищ міського типу. Значна частина населення, що має постійні трудові зв'язки із промисловими підприємствами міст і селищ міського типу, проживає поза їхніми межами, у навколишніх населених пунктах. Така політика дозволила б стимулювати розвиток інших поселень, створивши на їх основі нові точки економічної активності.

Актуальним у майбутньому для аграрної півночі Луганської області стане розвиток рекреаційно-туристичної галузі (зеленого та

Рис. 2. Густота населення північних районів Луганської області (складено автором за даними Головного управління статистики в Луганській області станом на 1 січня 2016 р.)

сільського туризму, оздоровчо-лікувального, спортивного, пізнавального – В.Б.), адже регіон має потенціал і для природно-орієнтованих видів туризму/рекреації, і для пізнавального туризму. Необхідною умовою для цього є збереження та покращення стану історичних об'єктів, підтримання належного екологічного стану території, розбудови необхідної інфраструктури і залучення до цього широких верст населення.

Значною проблемою на Луганщині, зокрема й на півночі, є достатньо високий рівень безробіття, що пов'язаний із відсутністю стабільності в сільськогосподарському виробництві, зниженням економічних стимулів для розвитку галузі, несприятливою кон'юнктурою на ринку сільгосппродукції, згоранням (з різних причин – В.Б.) соціальної сфери тощо. Для зменшення сезонності в сільському господарстві необхідно розвивати інші, альтернативні види господарської діяльності, що не залежать від природних ритмів.

Багато невирішених проблем характерні для сільських поселень адміністративних районів півночі області. Найголовнішим шляхом їх розв'язання є вирішення проблем, пов'язаних із розвитком сільськогосподарського виробництва, бо це – основний вид заняття селян, а також розвитку соціальної інфраструктури. Останнє набуває важливого значення в контексті забезпечення прав громадян, незалежно від місця їхнього проживання, на рівний доступ до послуг життєзабезпечення (насамперед, це – медицина й освіта – В.Б.). Окремою проблемою є підвищення рівня благоустрою районних центрів, вплив яких поширюється далеко за межі своїх районів. Сьогодні не вирішено проблеми каналізації, очищення та централізованої подачі води, потребують реконструкції багато будівель.

Для розв'язання наявних проблем і подальшого економічного та соціального розвитку півночі Луганщини адміністраціями районів були поставлені завдання із забезпечення зайнятості населення і підвищення використання трудових ресурсів, збільшення доходів населення шляхом створення нових робочих місць, подальшої підтримки та розвитку самозайнятості населення тощо. Вважаємо, що така

діяльність потребує оптимізації та підвищення ефективності, залучення експертів, висококваліфікованих фахівців у різних сферах.

Отже, визначивши головні проблеми півночі Луганщини, приходимо до висновку, що більшість із них можна було б вирішити навіть у найближчий час за умов достатнього фінансування та стабільного соціально-економічного розвитку держави.

Висновки із проведеного дослідження. Основними проблемами периферійності соціально-економічного розвитку півночі Луганщини є: демографічна (зниження рівня смертності, зменшення депопуляції та міграційного відпливу населення – В.Б.), працересурсна – раціональне використання трудового потенціалу населення, покращення ситуації на ринку праці та збільшення рівня зайнятості; розселенська – уповільнення деградації сільських поселень завдяки покращенню соціально-економічної ситуації, підвищенню комфортності проживання населення, забезпеченню їх необхідними послугами; у містах і селищах міського типу (районних центрах) – організація внутрішньоміського транспорту, каналізації, очищення та централізованого постачання води. Господарськими проблемами є підвищення конкурентоздатності підприємств, нарощування продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвиток переробних підприємств у складі агропромислового комплексу, стимулювання альтернативних галузей – рекреаційно-туристської, освіти й інших галузей нематеріальної сфери, відновлення торговельної функції районів, підвищення якості надання транспортних послуг. У сфері природокористування – збереження та підвищення родючості земель, зменшення негативних впливів хімізації сільського господарства на ґрунти, очищення малих річок, раціональне використання земельних ресурсів, підтримання належного стану природних об'єктів природно-заповідного фонду. Розв'язання зазначених проблем потребує спільних зусиль науковців, управлінців (обласної, районної та місцевої влади), населення. Обов'язковою умовою є зваження на географічну специфіку регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація : [монографія] / І.О. Пилипенко. – Херсон : Д.С. Грін, 2015. – 264 с.

2. Peschard K. Rethinking the Semi-Periphery : Some Conceptual Issues / K. Peschard //

Some Conceptual Issues. – 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ualberta.ca/GLOBALISM>.

3. Периферія і центр в економіці ЄС : подолання нерівностей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.interstato.com/2010/05/center-and-periphery-in-europe.html>.

УДК 911.3:63

Богадьорова Л.М.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

РОЛЬ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

У статті проаналізовано роль господарств населення в соціально-економічному розвитку села. Отримали розвиток нові напрями діяльності господарства населення, зокрема зелений туризм та аграрний. Розвиток даних видів туризму допоможе підвищити зайнятість сільського населення та покращить соціально-економічні умови розвитку сільської місцевості.

Ключові слова: господарства населення, агротуризм, рівень життя, сільське господарство, зайнятість сільського населення.

В статье проанализирована роль хозяйств населения в социально-экономическом развитии сельской местности. Получили развитие новые направления деятельности хозяйства населения, в частности аграрный и зеленый туризм. Развитие данных видов туризма поможет увеличить занятость сельского населения и улучшить социально-экономические условия развития сельской местности.

Ключевые слова: хозяйства населения, агротуризм, уровень жизни, сельское хозяйство, занятость сельского населения.

Bohadorova L.M. THE ROLE OF HOME ECONOMICS IN SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL ENVIRONMENT

in the paper the role of home economics in the social and economic development of rural environment are analyzed. The diversification of the activities of the households is considered. New areas of activity of the home economics, including green tourism and agrarian tourism, have been developed. The development of these types of tourism will help increase the employment of the rural population and improve the social and economic conditions of rural development.

Key words: home economics, agrarian tourism, standard of living, agriculture, employment of rural population.

Постановка проблеми. Стійкий і поступальний розвиток економіки, нарощування та якісне вдосконалювання ресурсів національного доходу, що є джерелом росту рівня життя людей, створюють необхідну основу вирішення завдань соціального розвитку суспільства. Тривала загальноекономічна криза в Україні зумовила критичний стан і в її сільському господарстві [4]. Саме тому пошуки можливих «ядер» стабілізації, тобто галузей і виробництв, прискорений розвиток яких надасть імовірно подолання хоча би часткових труднощів і негараздів у сільському господарстві країни в цілому й окремих її регіонів, є актуальним завданням.

Однією з таких стабілізуючих форм господарювання сьогодні є особисті господарства. В Україні господарства населення є невід'ємною частиною сільської економіки та одним

з основних чинників соціальної захищеності сільського населення. Проаналізовані матеріали свідчать, що у сучасних умовах вони гальмують спад виробництва сільськогосподарської продукції практично у всіх категоріях господарств і, за умов наявного безробіття, стримують від різкого зниження рівня життя сільського населення, забезпечують на селі додатковий заробіток і, в кінцевому рахунку, позитивно впливають на оплату праці у сфері громадського виробництва та пенсійного забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль господарств населення в аграрному секторі економіки України, проблеми їх становлення та розвитку, їх класифікації знаходились у полі наукових інтересів багатьох учених-дослідників, зокрема, в працях В.Г. Андрійчука, В.С. Дієсперова, М.В. Додонової, В.К. Збарського, Ф.В. Зінов'єва, З.І. Калугі-

ної, П.М. Макаренка, М.Й. Маліка, Л.Ю. Мельника, Л.І. Михайлової, Л.В. Никифорова, О.М. Онищенко, П.Т. Саблука, М.І. Туган-Барановського, О.В. Чайнова, Л.О. Шепотько, О.М. Шпичака та багатьох інших. Це цілком зрозуміло, оскільки господарства населення в аграрному секторі відіграють значну роль в економіці України. Тому питання ролі господарств населення в аграрному секторі України є актуальним.

Постановка завдання. У сучасних умовах значну роль у виробництві продукції сільського господарства в Україні відіграють господарства населення. Метою статті є дослідження стану та ефективності розвитку господарств населення в системі малих форм господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Господарствам населення зараз належить одне зі значних місць у розвитку таких галузей, зокрема, у задоволенні населення продуктами харчування. Економічний ефект ведення особистих господарств населення зумовлений такими його ознаками:

- самостійність безпосереднього виробника в організації виробництва;
- чітка матеріальна відповідальність за використання засобів виробництва;
- повна або часткова (відповідно до договору) самостійність у реалізації виробленої продукції;
- пряма залежність доходу і добробуту родини від кінцевого результату їх діяльності.

В умовах масштабних процесів занепаду села, нагромадження цілої низки соціально-економічних, екологічних проблем розвитку сільської місцевості господарства населення відіграють значну позитивну роль у втриманні від різкого спаду рівня життя сільського населення і розбудови соціально-економічної сфери сільської місцевості. Аналіз наявних матеріалів і результати проведених досліджень дозволяють акцентувати значення і роль господарств населення у таких аспектах:

1) Господарства населення є основною ланкою формування справжнього господаря на землі і відіграють вирішальну роль для сталого розвитку селянства;

2) Господарства населення мають велике значення у самозабезпеченні продуктами хар-

чування, а також забезпеченні сільськогосподарською продукцією міського населення.

Суспільне виробництво не може самостійно повністю задовольнити потреби населення в продуктах харчування, й у цьому значну допомогу надають господарства населення. За рахунок господарств населення мешканці сільської місцевості повністю задовольняють свої потреби в продовольстві. Крім цього, вони реалізують надлишок своєї продукції на міських або сільських ринках, здають продукцію в державні заготівельні пункти, споживчу кооперацію. Завдяки веденню особистих господарств фактично повністю задовольняється попит населення в плодово-ягідних культурах, картоплі й овочах.

3) Господарства населення, разом із забезпеченням власних потреб у продуктах харчування, є виробниками значних обсягів товарної сільськогосподарської продукції, що уповільнює спад виробництва продукції в цілому в Україні. За останні роки, як відомо, відбувся суттєвий перерозподіл виробництва валової продукції сільського господарства. Так, маючи п'яту частину земельних угідь, особисті господарства виробили у 2005 році 60,3%, у 2015 році – 76,4% загального обсягу сільськогосподарської продукції країни. Разом з тим, частка особистих господарств у виробництві картоплі, овочів, м'яса, молока становила 70–98%, але товарність у них низька – на рівні 5–15%. Така ситуація спричинена тим, що, по-перше, особисте господарство по суті функціонує для задоволення власних потреб. По-друге, осторонь цих процесів стоять агроторгові домівки, однією з функцій яких є заготівля надлишку аграрної продукції в господарствах населення і спрямування її на переробку. По-третє, переробні підприємства з різних причин не зовсім зацікавлені у заготівлі сировини в селянських дворах, у своїй більшості вони дистанціювалися від головного в нинішніх умовах виробника сільськогосподарської сировини.

Майже кожна родина на селі має свою ділянку землі, на якій вона вирощує необхідні для себе продукти харчування: картоплю, овочі, кормові культури для худоби, плодово-ягідні культури тощо. Це є важливим соціально-економічним фактором, за рахунок якого збільшується частка сільськогосподар-

ської продукції, а особисті господарства стають істотним джерелом для більш повного задоволення потреби сільського й міського населення в продуктах харчування.

Економічна сталість господарств населення (а вони з року в рік нарощують виробництво) визначається тим, що завдяки різниці в галузевій структурі й спеціалізації виробництва вони не конкурують з великими сільськогосподарськими підприємствами. Склалася ситуація, за якої особисті господарства збільшують виробництво саме тієї продукції, яка скорочується в аграрних підприємствах [2]. Останні дедалі більше спеціалізуються на товарному виробництві зернових, насінні соняшнику, цукрових буряків, тоді як індивідуальні товаровиробники нарощують виробництво картоплі, овочів, м'яса і молока. Зауважимо, що господарства населення не тільки певною мірою вивільняють суспільне виробництво від витрат на обробку деяких видів продукції (насамперед, трудомістких), але й від транспортних витрат на перевезення продовольства, необхідності утримання торгівельних приміщень й устаткування для реалізації продукції.

4) Господарства населення виступають відчутним компенсатором і стабілізуючим фактором зайнятості сільського населення. Значна кількість дослідників відмічає, що в ході аграрних перетворень не було приділено належної уваги соціальним проблемам села. Досить детально прорахували, як і куди передати земельні та майнові паї, а система упереджувачих заходів щодо запобігання безробіттю на селі не стала основною складовою проектів реформування колективних підприємств.

5) Господарства населення забезпечують додатковий заробіток переважній частині сільського населення. Особисте господарство в сучасних умовах необхідно не тільки для сільських трудових колективів, але й для кожної окремої родини, що проживає на селі. В деяких випадках, не маючи змоги працевлаштуватися в сільськогосподарських підприємствах, селяни дедалі частіше вдаються до створення особистого господарства та одержання доходу, який, за деякими оцінками, перевищує рівень заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах. Господарства населення істотно підвищують рівень доходів сільського насе-

лення, наближаючи його до міського. Ця сторона сільського життя особливо важлива для багатодітних родин. Так, можливість забезпечити за рахунок додаткової праці в особистому господарстві свою родину і, насамперед, дітей високоякісними продуктами, повніше задовольнити потреби родини, в ряді випадків є мотивом переселення багатодітних родин міських жителів у село.

Ведення особистого господарства є також джерелом поповнення бюджету і для тих родин, які одержують за свою кваліфіковану працю значні доходи від суспільного виробництва за наявності порівняно невеликої чисельності родини.

Істотно на розвиток господарства населення впливає рівень оплати праці працівників суспільного виробництва. У минулому, при значно меншому, порівняно з робітниками та службовцями міста, рівні доходів особисте господарство було для жителів села засобом не тільки задоволення потреб у продовольстві, але й досить важливим джерелом коштів.

Зараз розмір оплати праці значно зріс. У зв'язку з цим, виробництво продукції господарствами населення як засіб одержання грошового доходу для більшості сільських жителів стало відігравати значно меншу роль.

Підвищення державних закупівельних цін, насамперед на м'ясо й молоко, в разі поліпшення організації закупівель призвело до збільшення їх виробництва й продажу. Водночас, в разі зростання попиту на продукти тваринництва і рослинництва їх реалізація на ринку усе ще залишається більш вигідною, чим продаж державі. Це також стає одним зі способів збільшення реального бюджету родини.

6) За допомогою діяльності в господарствах населення більшість селян самостійно забезпечують собі певний соціальний захист (зокрема, в плані освіти, лікування тощо) в перехідний період, поки на селі не розвинеться відповідна виробнича і обслуговуюча інфраструктура. Взагалі, необхідно відмітити, що всезростаючий вплив на господарства населення має зміна сільського побуту, пов'язана зі зміцненням і благоустроєм сільських населених пунктів. Структурні трансформації та реформування майнових відносин у АПК суттєво змінили економічні засади функціонування соціальної

сфери села. Передача об'єктів соціального призначення на баланс гостродефіцитних місцевих бюджетів та відсутність чітких перспектив навіть мінімального фінансування спричинили згортання їхньої мережі, негативно позначилися на обсягах і якості обслуговування населення [5]. Незадовільною залишається територіальна організація соціальної інфраструктури. Незважаючи на скорочення потреб більшості селян до найнеобхідніших, спостерігається незбалансованість між асортиментом запропонованих послуг та платоспроможним попитом на них, що не дивно з огляду на рівень зношеності та інші характеристики матеріально-технічної бази соціальної сфери. Проте не можна не відмітити, що у сучасних великих селищах створюються більш сприятливі умови для всебічної допомоги особистому господарству з боку суспільного – оранка городів, підвіз кормів, організація закупівлі продукції [3].

7) Господарства населення виконують властиві лише їм економічні та соціальні функції щодо створення умов для продуктивної зайнятості, розширеного відтворення трудових ресурсів, задоволення матеріальних, духовних та інших потреб членів сім'ї та суспільства в цілому. Наголосимо, що останнім часом активно відбувається диверсифікація діяльності в господарствах населення, зокрема, отримують розвиток такі напрямки діяльності, як агротуризм і зелений туризм. Агротуризм розглядають як туристичну діяльність, що є профілюючою в певному сільськогосподарському середовищі [1]. Агротуризм має свою специфіку, яка полягає у мінімізації витрат, перш за все, на харчування та проживання у сільській місцевості (майже у 2-2,5 рази). Крім того, відкриваються значні можливості ознайомлення широких верств населення, до речі, соціально незахищених (студентів, учнів-старшокласників, пенсіонерів тощо), з природно-туристичним і культурно-історичним потенціалом країни або місцевості у вільний від агропраці час. Перебування у селянському господарстві, в іншому менш техногенно-навантаженому середовищі заспокійливо впливає на жителя агломерацій, забезпечуючи його новими враженнями, чистим повітрям, натуральною домашньою їжею, спілкуванням з тваринами тощо.

До видів аграрного туризму найчастіше відносять збирання овочів і фруктів, лікарських рослин, дарів лісу, розведення дичини як у вольєрах, так і у мисливських угіддях, конярство і кінні мандрівки, риборозведення і рибальство та інші. До речі, такі види промислів приносять чималі доходи, адже рівень їх рентабельності становить понад 50%. Зауважимо також, що розвиток агротуризму не потребує великих капіталовкладень і може бути альтернативою іншим видам туризму. Його розвиток допоможе підвищити зайнятість сільського населення, призупинить відтік молоді у міста, розширить рекреаційні можливості та покращить соціально-економічні умови в районі, підвищить рекреаційно-туристичну забезпеченість деяких верств міського населення.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, існує чимало поглядів стосовно позитивів і негативів стрімкого розвитку господарств населення, їхньої ролі у соціально-економічному розвитку сільської місцевості. Дійсно, великі сільськогосподарські підприємства мають можливість виробляти переважну частину зернових і зернобобових культур, соняшнику, цукрових буряків, інших стратегічно важливих видів сільськогосподарської продукції, максимально механізувати ручну працю працівників тощо. Проте неабиякі переваги мають і особисті господарства, а саме: високу мотивацію до праці, відчутне скорочення виробничих витрат, забезпечення прибуткового виробництва трудомісткої сільськогосподарської продукції, і, в першу чергу, продукції тваринництва, птахівництва, овочів і т.д. Необхідно акцентувати, що головне полягає в тому, що господарства населення не тільки дають змогу значно пом'якшити проблему зайнятості сільського населення і запобігають стрімкому зниженню рівня життя сільських жителів, але й виконують важливі економічні функції, приймаючи участь у суспільному поділі праці в аграрному секторі економіки.

В сучасних умовах розвитку аграрного сектору економіки проблема малих форм господарювання на селі настільки складна і суперечлива, що дуже складно, на наш погляд, давати певні прогнози подальшого

розвитку господарств населення. Разом з тим, не викликає сумніву твердження про те, що під час таких прогнозів важливе значення має врахування регіональних відмінностей функціонування господарств населення – це положення знаходить підтримку і у економістів-аграрників.

Вважаємо, що можливі декілька варіантів розвитку особистих господарств залежно від їх типу та державної політики у сфері агропромислового виробництва. Разом з тим, акцентуємо, що, незважаючи на невизначеність ситуації щодо подальшого розвитку господарств населення, ці форми господарювання є носіями складних економічних, соціально-психологічних, моральних та інших відносин, тому оцінка доцільності їх створення, діяльності та перспектив розвитку тільки з економічної точки зору неприпустима. З позицій еколого-економічної доцільності ми вважаємо найбільш оптимальною концепцію «двохвекторного розвитку» аграрних господарств, за якою доцільно підтримувати як велике товарне

виробництво, так і дрібні господарства споживчо-товарного типу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богадьорова Л.М. Шляхи удосконалення функціонування особистих господарств населення / Л.М. Богадьорова // *Культура народів Причорномор'я*. – 2008. – № 147. – С. 119–127.
2. Комліченко О.О. Удосконалення організаційно-економічного механізму функціонування особистих господарств населення / О.О. Комліченко // К.: ІАЕ УААН, 2003. – 118 с.
3. Месель-Веселяк В.Я. Організаційно-економічні умови розвитку аграрного виробництва в Україні / В.Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК : міжнар. наук.-виробн. журнал*. – 2010. – № 9. – С. 5.
4. Прокопа І.В. Інтеграція товарних селянських господарств у ринкову систему функціонування аграрного сектору: загальні засади та першочергові кроки / І.В. Прокопа // *Економіка АПК*. – 2013. – № 10. – С. 16–23.
5. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2014 році: доповідь Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>.

УДК 911.3

Гукалова І.В.,
доктор географічних наук,
провідний науковий співробітник відділу суспільної географії
Інститут географії Національної академії наук України

МЕТОДИЧНИЙ РЕСУРС ГЕОГРАФІЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНИХ МОНІТОРИНГОВИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

У сучасному українському суспільстві зростає потреба в регулярних регіональних спостереженнях за змінами у структурних компонентах якості життя населення як найважливішого критерію ефективності управління і демонстратора регіонального соціально-економічного розвитку як такого. Стаття наголошує на важливості та практичному значенні оцінювання й аналізу якості життя населення, виявленні її територіальних відмінностей, вирішенні завдань інформаційного супроводу й апробації методики багатомірної оцінки. Розкриваються проблеми і принципові моменти побудови моніторингу якості життя та його ознаки з позицій різних груп потенційних користувачів, проблеми сучасного інформаційного забезпечення процесу оцінювання. Викладені результати оцінювання якості життя населення в регіонах України за даними 2015 р. Проведено географічну типізацію регіонів України за особливостями якості життя населення, виділено й охарактеризовано вісім типів регіонів. Обґрунтовано можливість використання запропонованої методики для моніторингу якості життя населення на регіональному рівні.

Ключові слова: якість життя населення, моніторинг, соціальна географія, територіальна диференціація, регіони України.

В современном украинском обществе возрастает потребность в регулярных региональных наблюдениях за изменениями в структурных компонентах качества жизни населения как важнейшего критерия эффективности управления и демонстратора регионального социально-экономического развития как такового. Исследование подчеркивает важность и практическое значение оценки и анализа качества жизни населения, выявления его территориальных различий, решения задач информационного и картографического сопровождения и апробации методики многомерной оценки. Раскрываются проблемы и принципиальные моменты построения мониторинга качества жизни и его признаки с позиций различных групп потенциальных пользователей, проблемы современного информационного обеспечения процесса оценки. Изложены результаты оценки качества жизни населения в регионах Украины по данным 2015 г. Проведена географическая типизация регионов Украины по особенностям качества жизни населения, выделены и охарактеризованы восемь типов регионов. Обоснована возможность использования предложенной методики в целях мониторинга качества жизни населения на региональном уровне.

Ключевые слова: качество жизни населения, мониторинг, социальная география, территориальная дифференциация, регионы Украины.

Gukalova I.V. METHODOLOGICAL RESOURCE OF THE GEOGRAPHIC EVALUATING QUALITY OF LIFE FOR MODERN MONITORING OBSERVATIONS

In modern Ukrainian society there is a growing need for regular regional monitoring of changes in the structural components of the quality of life of the population as the most important criterion for the effectiveness of governance and a demonstration of spatial socio-economic development as such. The article emphasizes the importance and practical importance of evaluating and analyzing the quality of life of the population, identifying its territorial differences, solving the tasks of informational support and approbation of the method of multi-dimensional evaluation. The problems and principles of constructing monitoring of quality of life and its features from the view of different groups of potential users, problems of modern information support of the evaluation process are revealed. The results of the estimation of the quality of life in the regions of Ukraine according to the data of 2015 are given. The geographical typization of the regions of Ukraine according to the peculiarities of the quality of life of the population is carried out, 8 types of regions are identified and characterized. The possibility of using the proposed methodology for monitoring the quality of life of the population at the regional level is substantiated.

Key words: quality of life of population, monitoring, social geography, territorial differentiation, Ukrainian regions.

Не розуміючи, яким чином дані зводяться воєдино, що вони собою являють, ми ризикуємо побачити проблеми там, де їх немає, не звертаючи уваги на невідкладні завдання, які цілком можуть бути вирішені; втрачати самовладання під тиском надуманих проблем, не помічаючи водночас дійсно кошмарних ситуацій; рекомендувати політику, яка не має належного обґрунтування.

Ангус Дітон [3, с. 33]

Постановка проблеми. У 2015 р. стався той рідкісний випадок, коли Нобелівська премія з економіки була присуджена лауреатові не за створення нової теорії або нових методів аналізу, а по суті – за внесок у перевірку справедливості найбільш значущих теорій і розроблення інструментів, які дозволяють використовувати такі теорії для аналізу конкретних економічних ситуацій. Премія вручена професору Принстонського університету Ангусу Дітону «за його аналіз споживання, бідності та добробуту» [7]. Вивчаючи проблеми нерівності та бідності, Ангус Дітон фактично піддав аналізу різні аспекти вимірювання якості життя населення. Своєрідним підсумком його досліджень стала книга «Велика втеча: здоров'я, багатство і витоки нерівності» [12], де А. Дітоном розглянуто проблему порівняння якості життя в різних країнах, зокрема й відмінності як у національних стандартах якості життя, так і в системі суспільних уявлень про добробут.

Як і у випадку з іншим нобелівським лауреатом 2008 р. П. Кругманом, який здобув премію за дослідження урбанізації, що пов'язала питання міжнародної торгівлі й економічної географії, нагородження 2015 р. стало своєрідним сигналом про зростання актуальності досліджень якості життя населення, зокрема і в умовах нерівномірності розвитку і суперечливих тенденцій глобалізації національних економік.

У даному контексті важливо те, що проблема будь-яких регіональних оцінок якості життя населення – це проблема врахування складних взаємовідношень між наявним просторовим різноманіттям і нерівномірністю регіонального розвитку, яка навряд чи може бути цілком вирішена шляхом зведення багатьох складників в один інтегральний показник якості життя. Потреба розвитку методичних основ оцінювання якості життя в умовах відсутності

еталонної системи показників і універсальної методики, що враховує просторово-часові зміни, зокрема й зумовлені глобальними трендами та регіональними тенденціями, є особливо нагальною під час військово-політичного конфлікту на Сході та Півдні України, який суттєво знизив не тільки показники соціально-економічного розвитку багатьох регіонів, але і суб'єктивні уявлення людей про прийнятні параметри задоволеності життям.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першим спробою обґрунтувати категорію «якість життя населення» зробив Дж. Гелбрейт у своїй книзі «Суспільство достатку» 1958 р. [14]. Подальше опрацювання вона дістала в дослідженнях американських учених – представників різних установ і колективів – під керівництвом Р. Бауера, 1966 р. побачив світ науковий збірник «Соціальні індикатори» [15]. Цими роботами в розвинених країнах Заходу був започаткований величезний напрям досліджень під загальною назвою *social indicators movement* («рух за соціальні індикатори» – *І.Г.*), у межах якого аналізувалися соціальні аспекти життєдіяльності населення в їхній прив'язці до політико-економічних, екологічних, демографічних та інших проблем. Питання кваліметрії, методики оцінювання якості життя і людського розвитку так або інакше порушували «знавці» постіндустріального суспільства Е. Тоффлер, А. Кембелл, А. Сен, Дж. Форрестер [11; 13; 16; 17]. В Україні відомими стали доробки Е. Лібанової, О. Грішнєвої, М. Кизима, В. Постнікова та ін. [1; 4; 5; 8]. Більшість наявних методик порівняльної територіальної оцінки якості життя зорієнтовані на пошук певного «рівня» якості, уособленого в одному інтегральному показнику, хоча знайти таку відносну міру якості майже неможливо через складність і багатогранність самої категорії. Оскільки потреби людей у благах і особливості їх споживання постійно змінюються та розвиваються, зале-

жать від зовнішніх (суспільно-географічного положення, природно-кліматичних умов, рівня соціально-економічного розвитку – *І.Г.*) і внутрішніх (доходи населення, стан здоров'я тощо – *І.Г.*) чинників, то абсолютної міри якості життя немає і не може бути. Проте можливі відносні порівняння, які до того ж мають структурний характер – мусимо казати про збалансованість чи розбалансованість окремих структурних компонентів якості життя, а це вже трохи інший ракурс оцінювання, який має багатомірний характер.

Виклад основного матеріалу дослідження. Помітною рисою сучасного періоду розвитку суспільства в багатьох країнах є неврівноваженість, яка поклала край ідеалам стабільності. Планетарна система швидко скочується в умови біфуркації, а розбалансованість соціального простору призводить до соціальних катастроф. В основі такої розбалансованості – поглиблення протиріч між особистістю і суспільством, що призводить, щонайменше, до депресії або апатії, в окремих випадках – до міграційних переміщень, але іноді – до соціально-політичних потрясінь, воєн і зміни політичної карти.

Усвідомлення цього потребує і нової стратегії розвитку. Початок змін був покладений конференцією в Ріо 1992 р., де була сформульована відома світоглядна парадигма сталого розвитку. На початку 2000-х рр. були сформульовані Цілі тисячоліття, які позначили найгостріші проблеми розвитку суспільства на той час. 2015 р. на Саміті Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) були обрані нові орієнтири – 17 цілей і 169 завдань, після чого було розроблено національну систему цілей (86 завдань національного розвитку та 172 показники для їх моніторингу). Саме це, як і важкі для України події останніх років, стимулювало національний дискурс щодо становлення системи національного моніторингу суспільного розвитку й якості життя населення та шляхів їх інституалізації [10].

Водночас в Україні одна методика оцінювання рівня розвитку регіонів замінює іншу. Затверджена Кабінетом Міністрів України 2004 р. «Методика визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів» проіснувала лише рік,

у 2009 р. затверджується «Методика оцінки міжрегіональної та внутрішньорегіональної диференціації соціально-економічного розвитку регіонів», 2015 р. набуває чинності «Методика моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики». Через перезатвердження нових методик порушується головний принцип – безперервності спостережень, який дозволяє відчувати кількісні, а головне, якісні зміни в житті суспільства й окремих регіонів, по-друге, це все одно моніторинг соціально-економічного розвитку, спрямований більше на потенційних інвесторів, оцінку ефективності діяльності органів влади, темпів розвитку, ніж на оцінювання збалансованості параметрів умов життя і стану власне населення.

Єдиним достойним виключенням залишається методика оцінювання рівнів людського розвитку, яка 2012 р. була суттєво вдосконалена, і за якою регіони України оцінюються і порівнюються регулярно від початку нового тисячоліття, а головне – результати оцінки щорічно публікуються Держслужбою статистики України [6]. Але і вона не компенсує того величезного дефіциту, який існує за напрямом аналізу якісних аспектів життя, починаючи від забезпеченості та задоволеності населення умовами життя і закінчуючи тим «запасом міцності», який зараз має той чи інший регіон (соціум) за демографічним, економічним, соціальним, екологічним, ресурсним, соціокультурним, а якщо ширше – то і політичним вимірами нашого буття.

Додамо, що в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яку ухвалено 27 червня 2014 р., гл. 21 присвячено питанням співробітництва у сфері соціальної політики [9]. Ст. 420 розкриває цілі такого співробітництва, серед яких першою визначено покращення якості життя. Для України, яка перебуває на перетині цивілізаційних світів, міграційних потоків – сьогоденних і майбутніх, і володіє (поки що – *І.Г.*) величезним людським потенціалом – питання оцінювання якості життя є надактуальним. Чому українські абітурієнти в останні роки ідуть до Польщі, а польські фахівці ще раніше – до Великої Британії: чи підштовхнуло останнє британців висловитися на користь Brexit, і чи не посприяє

перше закриттю українцями демографічних дірок в інших країнах і збільшенню демографічних проблем в Україні? Пошук відповідей так або інакше змусить нас повернутися обличчям до оцінок якісних аспектів життя всередині країни.

Але проблеми починаються вже на етапі збирання інформації. Що є критерієм якості життя населення на різних територіальних рівнях і які характеристики здатні її описати? Система показників не може дублювати ті індикатори, які традиційно характеризують соціально-економічне положення територій. Необхідно відібрати серед них ті, що найкращим чином описують соціальний результат розвитку тієї чи іншої сфери, кожної – окремо. Зважаючи на складність категорії та неоднорідність оціночних показників, можна стверджувати, що й арсенал методів їх опрацювання має бути широким – від математико-статистичних, соціологічних до географічних методів, зокрема і геоінформаційні технології (далі – ГІС-технології).

Проблема, яка щороку поглиблюється – відсутність чи неточність первинних статистичних даних у регіональному розрізі. Попри старі проблеми скудності змісту статистики якості життя, маємо нові «відкриті питання» про достовірність даних по Донецькій і Луганській областях і нез'ясованості питання – які саме території наразі охоплені статистичним спостереженням, як розраховуються душеві показники тощо. Дані по Автономній Республіці Крим в останні роки офіційною статистикою не наводяться зовсім, отже, для цих регіонів проблема інформаційної підтримки організації моніторингу якості життя залишається невирішеною. Багато речей можна пояснити важкими обставинами війни, але навряд чи вдасться пояснити, чому ми не можемо (не хочемо? не мусимо? не прагнемо? – *І.Г.*) отримувати та систематизувати інформацію про життя людей на окупованих і анексованих територіях? Попри невизнання режимів, які встановлені на цих територіях, ми мусимо подумати про шляхи отримання інформації про населення й умови його життя на непідконтрольних територіях. За зрозумілих причин це важко, але на допомогу приходять соціологічні методи – інтерв'ю, масштабні обстеження,

працюють проекти ООН, колективи науковців, 2016 р. створено ціле Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб – можливо, ситуація не така вже безнадійна?

Великою розбалансованістю характеризується статистика по містах і менших поселеннях. Щороку вона стає все біднішою і зовсім недостатньою, щоб робити висновки про розвиток навіть якоїсь однієї сфери життя людей. Не проведено і ще не скоро буде проведено Всеукраїнський перепис, а це – єдине достовірне джерело інформації про населення. Моніторинг якості життя в таких умовах стає дуже затребуваним, адже він являє собою науково обґрунтовану систему періодичного збору, систематизації й аналізу інформації про умови життєзабезпечення мешканців певної території, їхнє соціальне самопочуття, ситуацію в їхньому оточенні за умови обов'язкового надання результатів такого аналізу органам ухвалення рішень. Він не замінить собою Перепис, проте він може сприяти тому, що якість життя нарешті стане категорією соціально-територіального управління. А це вже результат.

Сьогодні найбільш принциповими моментами побудови моніторингу якості життя населення в Україні є:

1. **Принцип розвитку** – переорієнтація із принципів управління територією на принципи її розвитку.

2. **Принцип рівних можливостей** – орієнтація управління на соціальний результат: покращення якості життя населення як збільшення доступності різних благ і ресурсів, які є на певній території, вирівнювання можливостей для їх використання.

3. **Принцип стійкості й адаптації** – вся діяльність соціальної системи має бути підпорядкована зміцненню її стійкості, збільшенню життєздатності, вмінням адекватно реагувати на ті зміни, які відбуваються.

4. **Принцип самодостатності** – найважливіше завдання для регіонів – це створення таких соціально-економічних умов, які дозволяти б людині своєю працею, здібностями, професійними навичками формувати власне благополуччя тут, а не десь.

5. **Принцип пріоритету соціальних цінностей** – всі зміни повинні знаходити відо-

браження в ціннісних орієнтаціях населення; потреби, мотивації, соціальне самопочуття й об'єктивні структурні зміни та покращення умов життєзабезпечення – основні критерії оцінки ефективності управління якістю життя населення.

Ознаки моніторингу якості життя населення будуть різними з позицій різних груп користувачів – будь-то держава, інвестори і бізнес або населення (табл. 1).

Як видно, відмінними будуть мета, результат, суб'єкти моніторингу, методи діагностики тощо. По-різному має виглядати і звітність – на рівні держави повинна бути передбачена національна доповідь про якість життя населення, на рівнях бізнесу і населення достатніми будуть регулярні інформаційні публікації.

Десять років поспіль нами проводяться дослідження якості життя на регіональному рівні: розроблена відповідна методика оцінювання з більш ніж 120 вихідними показниками [2]. Її основний принцип – у нормуванні

вихідних показників від 0 до 1, тобто до мінімальних і максимальних (для дестимуляторів – навпаки – *І.Г.*) і поетапному зведенні їх шляхом середнього арифметичного у проміжні, а ті, своєю чергою, у 7 складників індексів – компонентів якості життя населення. Через те, що показники Києва у своїх значеннях нерідко перевищують у той чи інший бік їх варіацію за регіонами (без Києва – *І.Г.*), «відстань» значень, за їх переведення в індекси, розраховується стосовно варіативної різниці показників ($\max - \min$) за регіонами України. Це дає підстави більш диференційовано представити саме міжрегіональні відмінності в тих чи інших характеристиках. У підсумку, чим вищим є кожен із 7 індексів за значенням, тим краща ситуація. Візуально – чим більшою є площа багатокутної картодіаграми (так званого профілю якості життя населення – *І.Г.*), і чим більш правильні обриси вона має, тим кращою, збалансованішою є якість життя населення регіону.

Таблиця 1

Ознаки моніторингу якості життя населення з позицій різних груп користувачів

Ознака	Група користувачів моніторингу		
	Держава	Інвестори і бізнес-структури	Населення
Мета	Інформація про стан соціально-економічного, екологічного, соціокультурного розвитку й умови життя населення	Відомості про соціальний клімат, конкурентоспроможність	Уявлення про рівень благополуччя регіону та комфортності проживання
Потрібний результат	Інформація про динаміку структурних зрушень у характері розвитку територій і умовах життя населення	Розроблення соціальних паспортів територій	Формування громадської думки щодо ефективності державної регіональної політики
Суб'єкт моніторингу	Мінеконрозвитку, Мінрегіонрозвитку, Держслужба статистики, науково-дослідні інститути	Консалтингові та рейтингові агентства, науково-дослідні інститути	Держслужба статистики, рейтингово-експертні агентства, засоби масової інформації
Періодичність проведення	Систематично	За необхідності	За запитами користувачів
Методи діагностики	Математичні, статистичні, фактографічні	Експертні оцінки	Математичні, статистичні, фактографічні
Джерела інформації	Первинна статистична звітність, результати вибіркового обстеження домогосподарств	Експертні оцінки, матеріали аналітичних досліджень	Результати переписів, матеріали соціологічних досліджень, експертні оцінки
Форма звітності	Доповідь про оцінювання якості життя населення	Інформаційні бюлетені, аналітичні матеріали і звіти	Інформаційні бюлетені, матеріали планових статистичних спостережень

Методикою не передбачений розрахунок інтегрального індексу якості життя. Проте дослідження таких так званих профілів якості життя населення дає підстави за допомогою кластерного аналізу виділити типи територій, схожих за «структурою» якості життя населення, побачити ті чи інші дефіцити і розробити заходи щодо їх подолання. Виділені типи не є і не можуть бути сталими, тому кожні 5 років здійснюється нова типізація на підставі кластерного аналізу даних на відповідний рік. Так, у 2015 р. нами було виділено 8 типів регіонів (мал. 1), у 2011 р. – 6, у 2005 р. – 7. Деякі регіони є дуже сталими в тенденціях розвитку (Чернігівська, Кіровоградська, Херсонська області – *І.Г.*), деякі активно «мігрують» з одного типу до іншого (окремі західні області – *І.Г.*). Але і самі типи змінюють свої «обриси».

2015 р. було виділено 8 типів регіонів (рис. 1), на підставі яких можна формулювати заходи соціально-економічної політики.

Тип 1. Столиця з найвищою сприятливістю соціокультурному розвитку насе-

лення. Найхарактернішою ознакою типу є в декілька разів вищий індекс сприятливості соціокультурному розвитку населення, що зрозуміло, зважаючи на концентрацію в столиці освіти, науки, видавництва, громадських організацій і їх представників тощо. Водночас, наприклад, показники криміногенності в столиці далеко не найкращі, невисокими є і показники шлюбної ситуації, що свідчить про поширеність девіантної поведінки і зростання соціальної напруги. Вищими за регіональні значення індексів є більшість інших індексів, за виключенням індексу соціальної спрямованості економіки й індексу сприятливості екологічної ситуації, що сигналізує про падіння рівня життя столичних мешканців, збільшення антропогенного навантаження і підвищення рівня природно-техногенної небезпеки. Зростає і статевіковий дисбаланс населення, що є наслідком як природного старіння, так і посилення інтенсивності міграції до столиці.

Тип 2. Промисловий демографічно депресивний тип регіонів з інфраструктур-

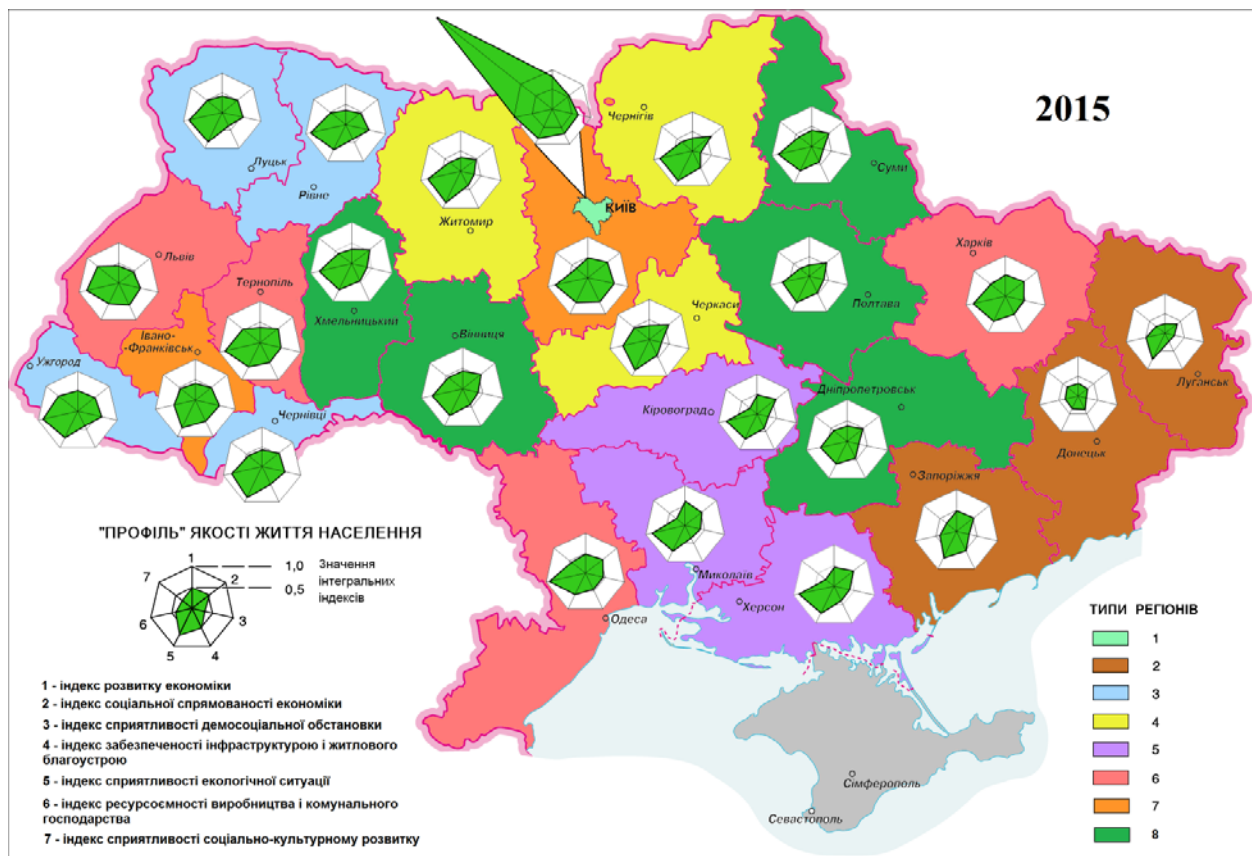

Рис. 1. Типи регіонів України за особливостями якості життя населення, 2015 р.

ним дефіцитом і низькою сприятливістю соціокультурному розвитку. Сформований промисловими областями України – Донецькою, Луганською, Запорізькою. Незважаючи на те, що за індексом розвитку економіки, її соціальною спрямованістю, інфраструктурними показниками, Запорізька область значно випереджає Донецьку і Луганську, її інші індекси наблизили її до них. Такий тип регіонів характеризується проблемами в демо-соціальному розвитку, зокрема й масштабним міграційним відтоком населення і вкрай незбалансованою статеві-віковою його структурою. Економіка в такому типі регіонів є дуже ресурсоємною, а несприятливість соціокультурному розвитку відображається низькими показниками культурної та громадської активності населення. Незадовільними є показники стану інфраструктурного забезпечення, що підсилюється масштабними руйнуваннями протягом останніх років частини території Донецької та Луганської областей.

Тип 3. Західні регіони зі сприятливою екологічною, екологоресурсною та демографічною ситуацією. До такого типу увійшли лише чотири західні області – Закарпатська, Чернівецька, Волинська і Рівненська, які, на відміну від 2005 р., об'єднуються у тип, територіально більш роз'єднані. Маючи цілком помірні індекси розвитку економіки та соціальної її ефективності, такий тип відзначається найсприятливішою демосоціальною обстановкою, а саме: найповільнішим скороченням населення, найкращими показниками суспільного здоров'я, статево-вікової гармонійності. Внаслідок розвитку нересурсоємних виробництв, зазначений тип характеризується сприятливою екологічною обстановкою. За підсумком аналізу соціокультурних особливостей розвитку й умов відтворення, цей тип виявляє позитивні риси у формуванні шлюбної ситуації та загальної криміногенної обстановки.

Тип 4. «Навколостоличні» економічно та демографічно стагнуючі регіони. Житомирська, Черкаська, Чернігівська області, які формують такий тип, характеризуються невисоким індексом розвитку економіки, проте порівняно вищою її соціальною спрямованістю, невисокою ресурсоємністю

виробництва і комунального господарства. Області належать до найблагополучніших в екологічному плані в Україні. Проте однією з найгірших в Україні є демографічна ситуація, яка щороку погіршується через відплив населення до столичного регіону.

Тип 5. Центральнo-причорноморські регіони із соціокультурним і демографічними дефіцитом. Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська області 2015 р. сформуvalи відносно благополучний щодо розвитку економіки і соціальної її спрямованості тип. Це пов'язано не стільки з обсягами виробництва, скільки з відносно прогресивною структурою економіки, інноваційною активністю і розвиненим підприємництвом, задовільними умовами праці та непоганою ситуацією на ринку праці загалом. Натомість цей тип регіонів усталено демонструє негативні демографічні тенденції та погіршення стану суспільного здоров'я, низькі індекси соціально-освітнього статусу населення й умов його відтворення, культурної активності та високі показники криміногенності, що свідчить про високу соціальну небезпеку.

Тип 6. Економічно розвинені регіони із соціальною спрямованістю економіки, екологоресурсно та соціокультурно сприятливі. Харківська, Одеська, Львівська, Тернопільська області у 2015 р. утворили загалом позитивний за своїм профілем якості життя тип регіонів, який об'єднав території із середнім рівнем потужності економіки, але загалом прогресивною її структурою, розвинутим підприємницьким середовищем, вищим за середній рівнем соціальної спрямованості економіки, яка пояснюється, зокрема, відносно сприятливою ситуацією на ринку праці. Незважаючи на низький рівень ресурсоємності економіки регіонів цього типу, тут спостерігається доволі напружена екологічна ситуація, пов'язана, насамперед, із природно-техногенною небезпекою.

Тип 7. Демографічно прогресивний та інфраструктурно сприятливий тип регіонів. Такий тип об'єднав територіально віддалені одну від одної Івано-Франківську та Київську області, які характеризуються недовісно прогресивною структурою економіки, але високим рівнем життя населення, низькою

продовольчою безпекою, але високим рівнем житлової забезпеченості та благоустрою, вищим за середній рівнем природно-техногенної безпеки.

Тип 8. Інфраструктурно й еколого-ресурсний сприятливий тип із зростаючими економічним та демографічним дефіцитом. Хмельницька, Вінницька, Сумська, Дніпропетровська, Полтавська області, які об'єднані в останній тип, є дуже різними за структурою економіки, своїм вкладом у валовий внутрішній продукт країни. Проте всі вони мають розвинене підприємницьке середовище, характеризуються вищими за середні індексами розвитку інфраструктури. Показники сприятливості соціокультурному розвитку щороку знижуються, хоча мають близькі до середніх по Україні значення. Демографічна ситуація погіршується через значний вплив населення і незбалансовану його структуру.

Отже, кожен тип регіонів є специфічним, тому що являє собою унікальний синтез різних рис і характеру розвитку соціуму в цілком конкретних умовах. Такі умови проектують на себе процеси, які відбуваються в країні загалом, а також модифікують їх, виходячи зі специфіки життя населення і господарювання на тій чи іншій території. Одночасно можна зазначити збалансованість чи розбалансованість компонентів якості життя в тому сенсі, що їх тісний взаємозв'язок створює певний баланс, співвідношення компонентів – різних вимірів життя. Соціально-економічна політика оптимізації якості життя населення в Україні має бути адаптованою до восьми типів регіонів. Водночас жоден із регіонів України, зокрема й відносно благополучний Київ, не позбувся ознак соціальних чи соціально-економічних «хвороб». Однак «лікування» таких «хвороб» у різних типах регіонів має принципово різний характер, з усвідомленням єдиного суцільного пріоритету – цінності життя людей і нормального їхнього самопочуття.

Характерною рисою більшості виділених типів регіонів є незбалансованість розвитку окремих складників якості життя. Пелюсткові діаграми доволі яскраво підкреслюють цю тенденцію – більшість регіонів України, зокрема й «благополучний» Київ, мають зовсім неси-

метричні відхилення часткових індексів у той чи інший бік. Традиційні риси якості життя в Україні за напрямком «захід – схід» формуються у сполученні еколого-географічного і соціально-економічного чинників, хоча варіабельність у профілях якості життя є наслідком взаємодії всіх семи складників індексів. Проте регіонам з ідентичними чи схожими соціально-економічними рисами притаманні і близькі риси демосоціального розвитку, тенденції формування екологічної ситуації. Водночас порівняно із 2005 р. найбільші негативні зсуви у всіх регіонах зафіксовані за індексом сприятливості демосоціальної обстановки, найбільш позитивні – у рівні ресурсоемності економіки. Це означає, що економіка України тепер споживає менше ресурсів, але поки що це жодним чином не відображається на демографічному і соціальному благополуччі її населення – воно стрімко скорочується і почуває себе не дуже добре. Ані економічного, ані інфраструктурного, ані соціокультурного ривка вперед поки не зроблено.

Якість життя населення – це категорія, яка наголошує на ціннісно-змістовній і смисловій сторонах життя людини і суспільства, аналізує людський, соціальний вимір економіки, споживання, антропогенного тиску на природу і розвиток культури, тобто узагальнено характеризує й інтегрує різні параметри людського життя, але в межах, заданих сьогоdnішнім рівнем розвитку країни загалом. Кожен регіон України, маючи власний унікальний характер і «профіль» якості життя в умовах різноспрямованих соціальних, економічних, політичних трансформацій останнього часу, стає дуже вразливою, проте і найбільш здатною до адаптації геосистемою, яка також потребує ефективного менеджменту.

Висновки з проведеного дослідження. Географічна типізація, та ще й подана в динаміці, може стати обов'язковим складником моніторингу якості життя населення України. Відміна від простого рейтингування регіонів за індексом висока-низька якість життя принципова: моніторинг якості життя – це не оцінювання рівня якості (хоча окремі первинні показники можуть бути рівневими – рівень викидів, зарплат, народжуваності тощо – *І.Г.*). Добротність життя оцінюється за гармонійні-

стю його вимірів, якщо є провали в профілях, то це сигналізує про несприятливість ситуації та відповідні пріоритети політики – людина не може жити тільки економічними перевагами, негаразди в екологічній ситуації чи в соціокультурному розвитку рано чи пізно дадуться взнаки. До того ж посилення соціо-економіко-екологічної незбалансованості розвитку і розбіжності в цій незбалансованості в різних регіонах є ознаками посилення фрагментації простору України, а це вже – небезпека для територіальної цілісності країни. Регіони в чомусь, дійсно, набирають вагу, а в чомусь швидко її втрачають – на рівні представленого інтегрування показників не щороку, але за період 5–10 років точно.

Обмеженість будь-якої типології, яка виконана на основі статистики, очевидна і зрозуміла, але поки немає можливості доповнити її формалізованими оцінками ступеня модернізованості способу життя, людського і соціального капіталу, стратегій адаптації населення. Опосередкованими «вимірювачами» різниці в способі й умовах життя населення в регіонах можуть бути і наявність міст-мільйонників, і активність зовнішніх зв'язків, і мобільність населення, але поки ці компоненти потребують подальшого опрацювання в контексті якості життя.

Наразі ж для посилення моніторингового складника стратегічного планування і практичного застосування уніфікованої методики оцінки якості життя в Україні доцільним є:

– затвердження єдиного понятійно-термінологічного апарату, зокрема й обґрунтування категорії «якість життя населення», узгодження її визначення;

– забезпечення кращої доступності та широти статистичних даних для науковців і широкої громадськості з метою належного інформування і подальшого опрацювання;

– розроблення національної системи оцінювання якості життя і затвердження відповідної методики на урядовому рівні, політична воля щодо впровадження методики для використання в практичній роботі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грішнова О. Людський розвиток : [навч. посібник] / О. Грішнова. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.
2. Гукалова І. Якість життя населення України : суспільно-географічна концептуалізація / І. Гукалова. – К. : Друкарня МВС України, 2009. – 347 с.
3. Дитон А. Великий побег: здоров'є, багатство и истоки неравенства / Ангус Дитон. – М.: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная миссия», 2016. – 368 с.
4. Кизим Н. Качество жизни населения и внешнеэкономическая деятельность предприятий / Н. Кизим, В. Зинченко. – Х. : ИД «ИНЖЭК», 2009. – 184 с.
5. Лібанова Е. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Е. Лібанова, О. Гладун, Л. Лісогор. – К., 2013. – 48 с.
6. Методика вимірювання регіонального людського розвитку / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, Державна служба статистики України. – К., 2012. – 50 с.
7. Офіційний сайт Нобелівського комітету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2015/.
8. Постніков В. Якість життя населення як індикатор ефективності державного регулювання якості життя / В. Постніков // Економіка та держава. – 2010. – № 11. – С. 71–74.
9. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії й їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_01.
10. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – 2017. – 176 с.
11. Campbell A. The quality of American life : Perceptions, evaluations and satisfactions / A. Campbell, Ph. Converse, W. Rodgers. – New York : Russel Sage Foundation, 1976. – 600 p.
12. Deaton A. Greatescape : health, wealth, and the origins of in equality. Oxford : Princet on University press. – 2013. – 376 p.
13. Forrester J. World Dynamics / J. Forrester. – Cambridge : Wright-Allen Press, 1971. – 142 p.
14. The Affluent Society (1958). Rev.ed. / J. Galbraith – Boston : Houghton Mifflin, 1998. – 336 p.
15. Social Indicators / edited by Raymond A. Bauer – Cambridge, Mass. : M.I.T. Press, 1966. – 357 p.
16. Stiglitz J., Sen A., Fitoussi J. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress / J. Stiglitz, A. Sen, J. Fitoussi. – Paris, 2009. – 292 p.
17. Toffler A. Future shock / A. Toffler. – New York : Random House, 1970. – 505 p.

УДК 911.372.32(477.61)

Гусева Н.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Задесенцев О.М.,
магістрант кафедри географії
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СЕВЕРОДОНЕЦЬКО-ЛИСИЧАНСЬКОЇ АГЛОМЕРАЦІЇ В НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ

У процесі написання статті виявлені сучасні проблеми розвитку Северодонецько-Лисичанської агломерації в умовах її розташування в зоні проведення антитерористичної операції, якими є економічні, соціально-демографічні, екологічні, геополітичні та ряд інших. Визначено, що геополітична криза на сході України має як негативні, так і позитивні наслідки для розвитку досліджуваної міської агломерації.

Ключові слова: міська агломерація, економічні проблеми, соціально-демографічні проблеми, екологічні проблеми, геополітичні проблеми, антитерористична операція.

В процессе написания статьи выявлены современные проблемы развития Северодонецко-Лисичанской агломерации в условиях ее расположения в зоне проведения антитеррористической операции, в частности, экономические, социально-демографические, экологические, геополитические и ряд других. Определено, что геополитический кризис на востоке Украины имеет как отрицательные, так и положительные последствия для развития исследуемой городской агломерации.

Ключевые слова: городская агломерация, экономические проблемы, социально-демографические проблемы, экологические проблемы, геополитические проблемы, антитеррористическая операция.

Husieva N.V., Zadiesientsev O.M. PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF THE SEVERODONETSK-LYSYCHANSK AGGLOMERATION IN NEW GEOPOLITICAL SITUATION

In the process of writing the article modern problems of the development of the Severodonetsk-Lysychansk agglomeration are revealed in the conditions of its location in the area of the antiterrorist operation. Among them, economic, socio-demographic, environmental, geopolitical and other problems. It is determined that the geopolitical crisis in the east of Ukraine has negative and positive consequences for the development of the urban agglomeration.

Key words: urban agglomeration, economic problems, socio-demographic problems, environmental problems, geopolitical problems, antiterrorist operation.

Постановка проблеми. Головними центрами сучасного суспільного життя все більше стають міські агломерації, які виступають як локальні системи розселення вищого рівня [7]. Міські агломерації займають провідне місце в структурі національної економіки України. Так, за даними учасників реалізації проекту USAID ЛІНК, в агломераціях України, які становлять 10% її території, проживає щонайменше 30 млн осіб (близько 2/3 населення країни) та виробляється 3/4 ВВП держави [18, с. 11]. На їхній території розміщено більшість економічно активного населення України, сконцентровано основні виробничі

фонди, вкладено переважну частину інвестицій у основний капітал та прямих іноземних інвестицій [19]. Стабільне функціонування й поступальний розвиток міських агломерацій є важливим завданням в умовах системної кризи в економіці країни [9].

Одним з регіонів України з високими темпами процесів утворення агломерацій до недавнього часу була Луганська область. Протягом другої половини ХХ ст. – першого десятиліття ХХІ ст. на її території, за різними джерелами, утворилося від чотирьох до шести міських агломерацій [5]. Проте на сьогоднішній день на підконтрольній українській владі території

залишилась всього одна – Северодонецько-Лисичанська агломерація, яка потребує проведення ретельних досліджень з боку різних науковців. Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених дослідженням міських агломерацій України, Северодонецько-Лисичанська агломерація на сьогоднішній день є практично не дослідженою. Крім того, в світлі останніх подій на сході України дана агломерація зазнала дуже сильних змін, оскільки стала найголовнішим адміністративним, соціально-економічним, політичним центром регіону [5]. Все це обумовлює надзвичайну актуальність дослідження даної агломерації з позицій різних наук, у т.ч. суспільної географії. Важливим практичним завданням є визначення сучасних проблем розвитку агломерації. Як зазначають Ю.К. Яковлева та О.Л. Закотнюк [22], проблеми розвитку Донбасу та окремих його територій (у т.ч. Северодонецько-Лисичанської агломерації) по праву претендують поповнити об'єктно-предметну область сучасних суспільно-географічних досліджень [22, с. 236]. А на думку Т.В. Дробишевської, проблеми розвитку міст Донбасу не мають прямих аналогів у світовому процесі урбанізації [6], наявні урбаністичні дослідження є недостатніми, а подекуди такими, що втратили свою актуальність [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню агломераційних утворень присвячені праці багатьох учених – українських (М.А. Алфьоров, Д.І. Богорад, А.Г. Вишневський, О.В. Гладкий, І.О. Горленко, В.Г. Давидович, А.І. Доценко, О.І. Драпиковський, А.С. Ізраїлевич, І.І. Закутинська, В.І. Захарченко, Т.Є. Зінченко, С.І. Ішук, Л.М. Корецький, І.М. Костюк, О.К. Кузьмінська, В.О. Леснов, Р.І. Литвиненко, Р.М. Лозинський, К.В. Мезенцев, В.І. Нудельман, Я.Б. Олійник, М.М. Паламарчук, Ю.М. Палеха, Г.П. Підгрушний, М.Д. Пістун, Ю.І. Пітюренко, Є.Н. Перцик, Л.Г. Руденко, А.В. Степаненко, Д.М. Стеченко, О.Г. Топчієв, І.О. Фомін, О.І. Шаблій тощо), російських (М.Т. Агафонов, Є.Г. Аніміца, А.П. Бур'ян, В.Г. Давидович, Ф.А. Іщенко, Г.М. Лаппо, Л.Е. Лімонов, Н.В. Петров, Ю.Л. Пивоваров, І.В. Пилипенко, А.Ю. Пробст, М.О. Слука, А.Т. Хрущов, М.Д. Шаригін та ін.) і зарубіжних (М. Вледжен, С. Джонс, К. Дзевонскі, М. Енрайт, Н. Калдор,

Дж. Каполані, Г. Кларк, П. Кругман, С. Лещинський, А. Маршалл, К. Матсіяма, Е. Міль, М. Портер, Д. Старрет, Ж.-Ф. Тісс, М. Фельдмен, М. Фуджита, Р. Холл, Р. Г. Шпігельман та багато інших).

Завжди цікавили науковців міста та міські утворення Донбасу. Серед географів вагомий внесок у вивчення міських поселень Луганської області (у т.ч. міських агломерацій) у свій час зробили Н.І. Блажко, Я.І. Бондаренко, О.В. Гладкий, А.І. Доценко, Т.В. Дробишевська, Г.М. Заваріка, С.І. Ішук, П.С. Коваленко, А.В. Краснопольський, І.Г. Мельник, Г.П. Підгрушний, Ю.І. Пітюренко, А.В. Степаненко та ряд інших.

Постановка завдання. Мета даного дослідження – виявити сучасні проблеми розвитку Северодонецько-Лисичанської агломерації в нових геополітичних реаліях (в умовах її розташування в зоні проведення антитерористичної операції). Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні завдання:

1) виявити загальні та специфічні проблеми Северодонецько-Лисичанської агломерації на сучасному етапі розвитку;

2) розкрити сутність та наслідки економічних проблем розвитку міської агломерації;

3) визначити, як вплинуло загострення геополітичної ситуації на сході України на економічний розвиток Северодонецько-Лисичанської агломерації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Всі проблеми розвитку різних територій України можна умовно поділити на загальні, які характерні для всіх об'єктів, та специфічні, притаманні для певного регіону чи навіть окремого населеного пункту. Все це справедливо і для Северодонецько-Лисичанської агломерації. Так, серед загальних проблем розвитку агломерації, що характерні для всіх міст та міських утворень України, слід назвати економічні, екологічні, демографічні, соціальні та деякі інші. В той же час розвиток агломерації гальмується рядом специфічних проблем, генезис яких пов'язаний з її периферійним положенням в Україні, розташуванням у старопромисловому регіоні з високим рівнем урбанізації, монофункціональністю багатьох поселень у її складі, входженням до зони проведення антитерористичної операції, надзви-

чайно тісними зовнішньоекономічними зв'язками з Росією, значним впливом російського капіталу, який є власником деяких крупних підприємств тощо. Як зазначає І.Г. Мельник, у пострадянський період для більшості міських поселень агломерації був характерний інерційний розвиток, що відбувався за індустріальним сценарієм та був фактично підтриманий політикумом, крупними внутрішніми інвесторами, населенням. Так і не було розв'язано низку економічних проблем, зберігаються диспропорції в структурі міського середовища, соціальні та екологічні проблеми. Серед нових викликів розвитку – припинення військового конфлікту на Донбасі, повернення контролю України над своїми територіями та відновлення зв'язків агломерації з ними, відновлення економіки та повноцінного життя в поселеннях (особливо тих, що мають «прифронтове» положення), залучення додаткових ресурсів розвитку в умовах інвестиційної непривабливості Луганщини, їх раціональне використання, перехід від інерційного розвитку до інноваційного тощо [8, с. 121].

Серед сучасних проблем розвитку Северодонецько-Лисичанської агломерації одними з найгостріших є *економічні*, зокрема недостатня кількість ефективно працюючих підприємств, неповна забезпеченість необхідною сировиною, а також порівняно низька її інвестиційна привабливість, яка значно погіршилась у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на Донбасі. Ряд міст у складі агломерації є *монофункціональними*, в т.ч. в певній мірі й м. Северодонецьк (спеціалізується на хімічній промис-

ловості), що не дуже часто зустрічається серед великих міст. Монопрофільність зумовлює жорстку залежність можливостей, темпів і напрямів розвитку таких поселень від фінансово-економічного «добробуту» підприємств однієї галузі або навіть одного підприємства [8, с. 124-125].

Для Северодонецько-Лисичанської агломерації характерно *обвальне скорочення у пострадянський період її промислового потенціалу*. Особливо це стосується міста Лисичанськ, у якому впродовж 2010-2016 рр. об'єми реалізованої промислової продукції зменшилися **в 16 разів** (табл. 1).

Все це відбулося за рахунок, по-перше, *призупинення роботи найбільших промислових підприємств* міста: Лисичанського НПЗ «ЛИНІК», ПрАТ «Лисичанський склозавод «Пролетарій», ТОВ «НВП «Лисичанський завод гумовотехнічних виробів»; по-друге, повної ліквідації ВАТ «Лисичанська сода», а також зменшення видобутку вугілля шахтами ДХК «Лисичанськвугілля» [3]. Так, упродовж 1991-2011 рр. у Лисичанську було ліквідовано 6 шахт. У 2016 р. у місті повноцінно працювала лише одна шахта, ще 3 – у режимі відкачки шахтних вод. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. були закриті всі 3 шахти у м. Кременній, ще по 1 шахті – в м. Золотому та смт. Тошківці. Серед ліквідованих підприємств машинобудування агломерації слід відзначити завод опорів та приладобудівний завод у Северодонецьку. В глибокій кризі перебуває хімічна та нафтохімічна промисловість, яка тривалий час визначала спеціалізацію Северодонецько-Лисичанської агломерації (це в свій час дало

Таблиця 1

Динаміка обсягу реалізованої промислової продукції (без ПДВ та акцизу) містами-ядрами Северодонецько-Лисичанської агломерації протягом 2010-2016 рр.

Назва	Обсяг реалізованої промислової продукції					
	2010 рік		2013 рік		2016 рік	
	млрд грн.	у % до області	млрд грн.	у % до області	млрд грн.	у % до області
Луганська область	71,6	100	67,7	100	36,9	100
Лисичанська міськрада	14,5	20,3	0,6	0,8	0,9	2,4
Рубіжанська міськрада	1,8	2,5	2,7	4,1	4,4	11,9
Северодонецька міськрада	4,6	6,4	5,9	8,7	3,8	10,4
Всього за 3-ма міськрадами	20,9	29,2	9,2	13,6	9,1	24,7

Складено авторами за даними [11]

привід називати її «Бермудським трикутником» з огляду на екологічну небезпеку гігантів хімічної індустрії [8, с. 133]). Ліквідований содовий завод (підприємство ВАТ «Лисичанська сода»), з 2007 р. практично не працює Рубіжанський «Краситель». Аналогічною є ситуація в інших галузях – виробництві будівельних матеріалів (у Северодонецьку не працює цегляний завод), харчовій (у Северодонецьку припинив виробництво молокозавод, а в Лисичанську – м'ясокомбінат). Не на повну потужність, із зупинками різної тривалості працюють Лисичанський НПЗ «ЛІНИК», ПрАТ «Лисичанський склозавод «Пролетарій», завод залізобетонних виробів, молокозавод та хлібозавод у місті Лисичанськ, ПрАТ «Северодонецьке об'єднання «Азот», ДП «Северодонецька ТЕЦ» [2].

Закриття великої кількості промислових підприємств, з одного боку, посилює *депресивність та дотаційність* ряду населених пунктів агломерації, а з іншого – знизило антропогенний тиск на довкілля. В той же час з'явилися нові *екологічні проблеми техногенного характеру*, пов'язані, в першу чергу, з неякісним виконанням технічних проектів закриття вугледобувних підприємств [8, с. 128]. Так, нехтування в ході закриття шахт вимогами техногенної та екологічної безпеки поставило загрозу істотних змін якості підземних і поверхневих вод, підтоплення і заболочування територій, засолення та забруднення річок, просідання земної поверхні, утворення вибухонебезпечних метано-повітряних сумішей, забруднення атмосфери продуктами горіння породних відвалів тощо. Гострими є проблеми поведінки з відходами гірничих підприємств, зберігається дисбаланс між відпрацьованими та рекультивованими землями на гірничодобувних підприємствах, підтоплення територій закритих шахт і, як результат, зростання ризиків фізичного руйнування промислових об'єктів, житлових будинків і комунікацій на прилеглих територіях [1].

За сучасних умов промисловий розвиток Северодонецько-Лисичанської агломерації ускладнюють її *входження до зони проведення антитерористичної операції* та близьке розташування тимчасово окупованих територій Донбасу. Так, відстань від центрів агломерації до Первомайська – найближчого міста на неконтрольованій українською владою

території – складає близько 40 км. До складу Северодонецько-Лисичанської агломерації входять 47 поселень (межі агломерації визначено з урахуванням 1-годинної та 30-ти кілометрової доступності до центрів агломерації – Северодонецька, Лисичанська і Рубіжного), і всі вони входять до переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція [16]. Більше того, ряд населених пунктів агломерації – міста Гірське і Золоте (крім Золото-5) Попаснянського району – розташовані на так званій «лінії зіткнення» або «лінії розмежування», яка представляє собою буферну зону з підконтрольними Україні населеними пунктами та територіями, в яких органи державної влади України не здійснюють або здійснюють не у повному обсязі свої повноваження [15]. Населені пункти в межах цієї зони відносяться до класу особливої небезпеки для проживання [8, с. 129]. Під час активної фази бойових дій тут було зруйновано велику кількість об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, пошкоджено дороги. Околиці прифронтових поселень потребують розмінування. Забезпечення енерго-, тепло- та водопостачання є нестабільним. Ці поселення втратили значну частину свого населення. Локалізація тут військових, з одного боку, забезпечує захист місцевого населення, а з іншого – збільшує ризик обстрілів [8, с. 135].

Унаслідок відмежування значної частини території Донбасу, яка зараз не контролюється українською владою, різкого скорочення зовнішньоекономічних зв'язків з Росією та зниження їх значення для держави *зменшився ринок збуту для підприємств Северодонецько-Лисичанської агломерації*. Переорієнтація на європейський ринок та розвиток зовнішньоторговельних зв'язків з європейськими країнами ускладнюється *периферійним положенням агломерації* на сході України. Так, відстань від Северодонецько-Лисичанської агломерації до західних кордонів України (з Польщею, Угорщиною, Словаччиною) становить від 1200 до 1540 км. Значна відстань і до Києва – 720-740 км за автомагістралями (рис. 1).

Периферійність положення Северодонецько-Лисичанської агломерації загострюється досить *слабким її транспортним сполученням*

з іншими територіями України. Так, через агломерацію не проходить жодна міжнародна чи національна автомобільна дорога (проходять лише 1 дорога регіонального значення Р-66 та 2 територіальні автомобільні дороги Т-13-02 і Т-13-06); залізниці проходять через Лисичанськ, Рубіжне і Кременіну, в той час як Северодонецьк пасажирського залізничного сполучення не має; у зв'язку з проведенням антитерористичної операції Комунальне підприємство «Міжнародний аеропорт «Северодонецьк» не функціонує [4].

Існують певні *технологічні проблеми для запуску виробництва* Северодонецько-Лисичанської агломерації. Значною проблемою, що не дозволяє запустити на повну потужність ПрАТ «Северодонецьке об'єднання «Азот» (його було в черговий раз призупинено в 2014 р.), є недостатня кількість електроенергії, що виробляється електростанціями області (Луганською ТЕС і Северодонецькою ТЕЦ). З 2014 р. Луганська область функціонує в режимі «енергетичного острова», бо відокремлена від єдиної енергосистеми України. У зв'язку зі зменшенням постачання газу з Росії гостро постала проблема сировини для виготовлення азотних добрив [3]. Упродовж останніх років конкурен-

тоспроможність базових підприємств агломерації визначається здатністю їхніх власників забезпечити стабільні поставки енергосировинних ресурсів (природного газу, нафти) за прийнятними цінами [8, с. 133].

Северодонецько-Лисичанська агломерація є *інвестиційно непривабливою*. Так, протягом 2015 р. в міста-ядра агломерації надійшло 246 521,8 тис. дол. США прямих іноземних інвестицій (0,6% їх загального обсягу в Україні), що майже в 2 рази менше ніж у 2013 р. (447 615,5 тис. дол. США). У той же час, обсяг капітальних інвестицій в агломерацію протягом 2013-2015 рр. збільшився в 1,4 рази (з 927 410 тис. грн. у 2013 р. до 1 287 186 тис. грн. у 2015 р.) [20]. Це можна пояснити тим, що Северодонецько-Лисичанська агломерація на сьогоднішній день є головним промисловим, транспортним, культурним, освітнім, адміністративним, політичним центром Луганської області. До її міст з тимчасово окупованих територій переведені практично всі ВНЗ, культурно-мистецькі організації, промислові підприємства тощо. У Северодонецьку з 2014 р. розташована Луганська обласна державна (військово-цивільна) адміністрація та ряд інших обласних закладів. Все це активізу-

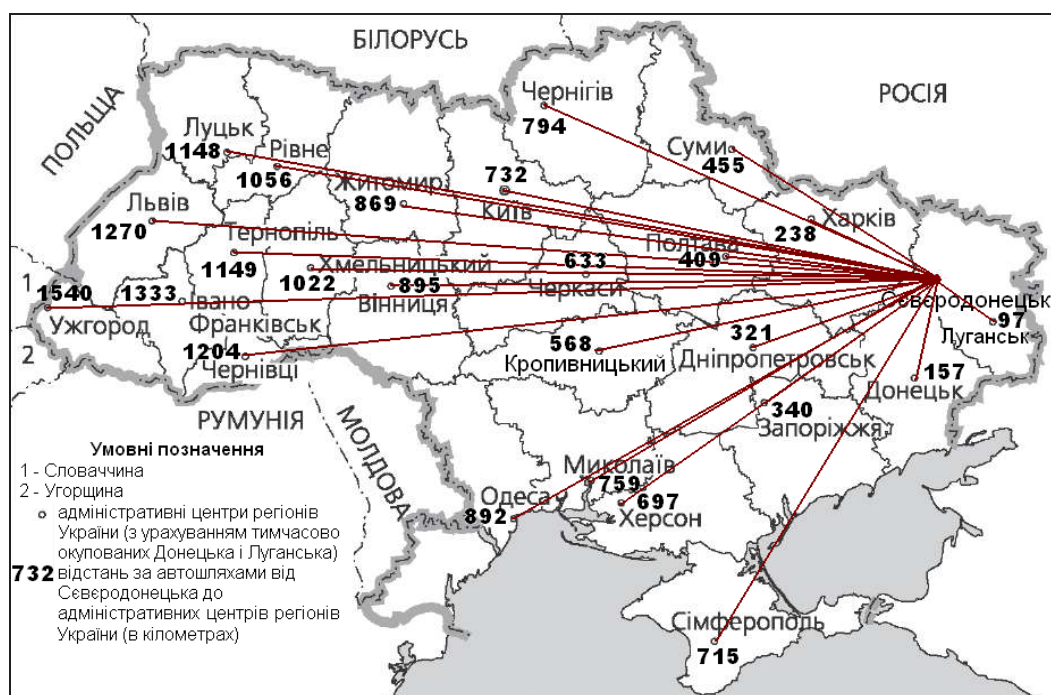

Рис. 1. Відстань автошляхами від Северодонецька до адміністративних центрів регіонів України, км

Побудовано авторами

вало непромислові види діяльності – управління, освіту і науку, медицину та охорону здоров'я, культуру і мистецтво, фізкультуру і спорт, що є позитивним явищем. Зросло транспортне значення Северодонецько-Лисичанської агломерації, до якої прямує єдина функціонуюча залізнична гілка, що зв'язує Луганщину з іншими регіонами та забезпечує транзит пасажирів [8, с. 134].

Дуже складною є ситуація на ринку праці. У зв'язку із закриттям або призупиненням роботи більшості промислових підприємств без створення альтернативних місць прикладання праці рівень безробіття збільшився з 0,9% (у 2009 р.) до 2,6% (у 2013 р.). Проте статистичний показник рівня безробіття не відображає реального стану проблеми. Впродовж 2005-2013 рр. у Рубіжному спостерігався найвищий рівень безробіття серед всіх міськрад Луганської області [11]. Ситуація на ринку праці значно загострилася у зв'язку з масовим притоком внутрішньопереміщених осіб. Так, станом на 1.01.2017 р. на контрольованій українською владою території Луганської області мешкало 292 031 переселенців (17,7% їхньої загальної кількості в Україні) [10]. Переважна їх більшість проживає в населених пунктах Северодонецько-Лисичанської агломерації.

Найбільше безробітних серед молоді. Відсутність необхідної кількості робочих місць, спад в економіці та девальвація гривні призвели до різкого погіршення рівня життя населення, що підсилює трудову міграцію до Російської Федерації.

Для міст агломерації характерні *незадовільна робота житлово-комунального господарства*, аварії в системах водо- і теплопостачання, велика частка старого та аварійного житла. Так, фізичний знос трубопроводів і обладнання на окремих ділянках у Лисичанську досягає 100%. Магістральний водовід від ВНС «Білогорівська» має 82% фізичного зносу, що призводить до великих втрат води при транспортуванні через численні пориви [21]. Важливою проблемою є стан доріг, особливо в межах Лисичанська. Так, з 208 вулиць і доріг, що перебувають у комунальній власності міста, половина потребує капітального і поточного ремонту. Через особливості рельєфу,

автошляхи тут потребують ремонту частіше, ніж в інших поселеннях [21].

Вирішення ряду економічних проблем розвитку Северодонецько-Лисичанської агломерації ускладнюється законодавчою невизначеністю в Україні такої адміністративно-територіальної одиниці, як міська агломерація (як наприклад, у США, де існують метрополітенські ареали – територіально-статистичні одиниці, використовувані для наближеного виділення і кількісної характеристики міських агломерацій) [17]. У зв'язку з цим населені пункти агломерації на сьогоднішній день входять до складу трьох міст обласного підпорядкування (Северодонецьк, Лисичанськ і Рубіжне) та трьох районів Луганської області (Кремінського, Попаснянського і Новоайдарського). Це ускладнює та навіть унеможливує узгоджений комплексно-пропорційний розвиток агломерації як єдиного міського утворення.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, сучасний розвиток Северодонецько-Лисичанської агломерації гальмується цілим рядом проблем – як загальних (економічних, соціально-демографічних, екологічних тощо), так і специфічних, пов'язаних, передусім, з її розташуванням у зоні проведення антитерористичної операції. Ескалація конфлікту на сході України значно загострила всі проблеми розвитку міської агломерації. З іншого боку, військові події на Донбасі дали певний поштовх для її розвитку, оскільки вона стала найголовнішим адміністративним, соціально-економічним, політичним центром Луганщини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бузило В.І. Екологічні та техногенні наслідки ліквідації вугільних шахт / В.І. Бузило, А.В. Павличенко // Розробка родовищ : зб. наук. праць. – 2014. – Т. 8. – С. 535–540 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://it.nmu.org.ua/pdf/2014/20140926-72.pdf>.
2. Гусева Н. В. Економічні проблеми розвитку Северодонецько-Лисичанської агломерації / Н.В. Гусева, О.М. Задесенцев // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. І.О. Пилипенка, Д.С. Мальчикової (м. Херсон, 5–6 жовтня 2017 р.) – С. 67-70.
3. Гусева Н.В. Промисловий комплекс Северодонецько-Лисичанської агломерації / Н.В. Гусева, О.М. Задесенцев // Регіон-2017: суспільно-

географічні аспекти : матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців / гол. ред. колегії Л. М. Немець (м. Харків, 20–21 квітня 2017 р.) – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 146–151.

4. Гусева Н.В. Суспільно-географічне положення Северодонецько-Лисичанської агломерації як складова просторового потенціалу території / Н.В. Гусева, О.М. Задесенцев // Наукові записки СумДПУ імені А.С. Макаренка. Серія географічні науки. – 2017. – Вип. 8. – С. 135–145.

5. Гусева Н.В. Типологічні ознаки Северодонецько-Лисичанської агломерації / Н.В. Гусева, О.М. Задесенцев // Економічна та соціальна географія : науковий збірник. – Київ, 2017. – Вип. 77. – С. 10–18.

6. Дробышевская Т.В. Территориальное развитие городов Донбасса (Социально-экономические аспекты) / Т.В. Дробышевская : автореферат дис. ... на соискание ученой степени канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Экономическая и социальная география». – М., 1993. – 16 с.

7. Лозинський Р. Сучасні межі Львівської міської агломерації / Р. Лозинський, І. Костюк // Економічна та соціальна географія: Наукові записки. – 2011. – № 2. – С. 55–60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPUg_2011_2_11.

8. Мельник І. Міські поселення Луганщини: нові виклики на фоні старих проблем / І. Мельник // Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін : [колективна монографія] / за ред. К. Мезенцева, О. Олійника, Н. Мезенцевої. – К. : Видавництво «Фенікс», 2017. – 438 с. – С. 121–142.

9. Мельникова М.В. Великі міські агломерації в Україні: особливості управління та можливості розвитку / М.В. Мельникова, Є.С. Грабодоева // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – № 3. – С. 121–125.

10. Міграція з окупованих територій: куди прямують переселенці. Слово і діло. Головний сайт про політиків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2017/02/13/infografika/suspilstvo/mihracziya-z-okupovanyh-terytorij-kudypryamuyut-pereselenci>.

11. Офіційний сайт Головного управління статистики у Луганській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.lg.ukrstat.gov.ua.

12. Офіційний сайт Лисичанської міськради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lis.gov.ua/>.

13. Офіційний сайт Рубіжанської міськради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rimg.gov.ua/>.

14. Офіційний сайт Северодонецької міськради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sed-rada.gov.ua/>.

15. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2014 р. № 1085-р «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення» : в редакції від 2 грудня 2015 р. № 1276-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1085-2014-%D1%80>.

16. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2015 р. № 1275-р «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=248689029>.

17. Стандартний метрополітенський ареал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vseslova.com.ua/word/Стандартний_метрополітенський_ареал-101500u.

18. Територіальний розвиток в Україні розвиток агломерацій та субрегіонів : проект USAID: локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність. – К., 2012. – 183 с.

19. Тищенко О.П. Ресурсний потенціал міських агломерацій: проблеми ефективного управління / О.П. Тищенко, Н.В. Присяжнюк // Економічний часопис-XXI. – 2013. – № 9/10(2). – С. 3–6.

20. Статистичний щорічник Луганської області за 2015 рік / за ред. Д.Я. Протопопова; Головне управління статистики у Луганській області. – Северодонецьк, 2016. – 428 с.

21. Стратегические направления экономического и социального развития города Лисичанска [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pandia.ru/text/79/494/51212-3.php>.

22. Яковлева Ю.К. Поселенська мережа Донецького регіону: історико-географічний і соціально-економічний аспекти / Ю.К. Яковлева, О.Л. Закотнюк // Регіон-2013: стратегія оптимального розвитку : матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю / Гол. ред. колегії В.С. Бакіров (м. Харків, 7-8 листопада 2013 р.) – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 232–236.

УДК 911.373

Доценко А.І.,
доктор географічних наук, професор
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ В КИЇВСЬКОМУ РЕГІОНІ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО РОЗВИТКУ

У статті розглянуто динаміку та структуру сільської поселенської мережі регіону, виявлено актуальні соціально-демографічні проблеми сільського розселення та визначено напрями їх вирішення.

Ключові слова: розселення, регіон, система, село, хутір, поселення.

В статье рассмотрена динамика и структура сельской поселенческой сети региона, выявлены актуальные социально-экономические проблемы сельского расселения и обоснованы направления их решения.

Ключевые слова: расселение, регион, система, село, хутор, поселение.

Dotsenko A.I. RURAL SETTLEMENT IN THE KYIV REGION AND PROBLEMS OF ITS DEVELOPMENT

The article describes the dynamics and structure of rural settlement network in the region, identified the urgent social and economic problems of rural settlement and the directions of their solutions.

Key words: resettlement, region, system, village, hamlet, settlement.

Постановка проблеми. Сільське розселення є складним суспільно-просторовим процесом, який істотно впливає на територіальну організацію сільськогосподарського виробництва та соціальної інфраструктури. Регіональний підхід до вивчення сільського розселення дає можливість виявити просторові закономірності, тенденції й особливості розселення та врахувати їх під час реалізації регіональної аграрної й соціальної політики в сільській місцевості.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання сільського розселення розглядали Л.М. Воловик під час аналізу господарського розвитку периферійних районів Київської області, Н.В. Корнілова під час виділення територій із критичною екологічною ситуацією, Т.В. Буличева під час формування Київської регіональної системи розселення, Г.О. Краєвська в ході виявлення проблем соціальної інфраструктури сільських поселень [5], М.О. Барановський під час виділення депресивних сільських територій та визначення напрямів їх соціально-економічного розвитку.

Нами було проведено суспільно-географічне дослідження сільського розселення на Київщині, результати його опубліковано в 2013 р. [4].

Постановка завдання. Метою статті є виявлення тенденцій динаміки сільської поселенської мережі Київського регіону, особливостей структури сільського розселення, виявлення соціально-економічних проблем сільського розселення та обґрунтування напрямів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільське розселення є важливим чинником економічного й соціального розвитку регіонів. Економічну сутність сільського розселення ми розглядаємо з позицій впливу його на ефективність сільськогосподарського виробництва. У ринкових умовах взаємозв'язки між розселенням і виробництвом, розселенням та соціальною сферою села значно змінилися, що вплинуло на функціонування й територіальну організацію розселення.

Сільське розселення в Київському регіоні досить динамічне, проте масштаби змін поселенської мережі, згідно з офіційною статистикою, складно визначити. Так, за даними Всесоюзного перепису населення в 1959 р. на Київщині було 1 697 сільських населених місць. Проте в 1960-х рр. було змінено статистичний облік із населених місць на поселення та змінені критерії виділення. Згідно з переписом населення 1970 р. в області налічувалось уже

1 245 поселень, тобто на 52 поселення менше, що пов'язано з адміністративним приєднанням хуторів та інших дрібних населених місць до найближчих поселень. У такий спосіб «картина» розселення істотно змінилася. З 1970 р. й дотепер облік ведеться за поселеннями, тому поселенську мережу можна порівнювати за різні роки. Упродовж 1971–2013 рр. сільська поселенська мережа зменшилася на 119 поселень (на 9,6%), а чисельність сільського населення – на 515 тис. осіб (на 47,7%).

З огляду на нерівномірність темпів скорочення сільської поселенської мережі ми виділили чотири етапи її динаміки в ХХ – ХХІ ст. Перший етап припадає на 1960-ті рр., найбільш значне скорочення мережі відбулось адміністративним шляхом через заміну поняття «населене місце» поняттям «поселення». Другий етап припадає на 1970–1980-ті роки та зумовлений індустріалізацією й значним міграційним впливом сільського населення Київщини в міста. У результаті цього в 1971–1989 рр. сільська поселенська мережа скоротилася на 117 поселень (на 9,4%), що зумовлено обезлюдненням дрібних поселень і зняттям їх із державного обліку. Сільське населення за цей період зменшилося на 276 тис. осіб (на 32%).

Третій етап припадав на 1990-ті рр., коли спостерігалися два протилежні процеси трансформації сільської поселенської мережі. Перший полягав у збереженні тенденції повільного зменшення поселенської мережі через зняття з обліку дрібних безлюдних поселень. У 1990-х рр. таких поселень було 10. Цей процес був значно підсилений тим, що в 1999 р. знято з державного обліку 82 села, розташовані в зоні високого радіаційного забруднення, з яких було виселено всіх мешканців. За Всеукраїнським переписом населення 2001 р. на Київщині було 1 130 сільських поселень, або на два більше, ніж за переписом 1989 р. У 1990-х рр. спостерігався також інший процес, що був новим для регіону, – незначне збільшення мережі (на 6 поселень) у результаті виділення сіл за межі інших сіл, до яких вони були приєднані в 1960-х рр. Проте цей процес не мав істотного впливу на поселенську мережу, більше того, на початку 2000-х рр. він уже не спостерігався.

Четвертий етап припадає на перше десятиріччя ХХІ ст., коли поселенська мережа відносно стабілізувалася. За цей час виключено з облікових даних лише 4 села. Протягом 2001–2013 рр. чисельність сільського населення Київщини зменшилась на 124,3 тис. осіб, або на 4%, що зумовлене зменшенням робочих місць у сільському господарстві, зростанням безробіття та міграційними впливами працездатного населення.

Стан сільського розселення в Київському регіоні характеризується низкою особливостей, що відрізняють його від інших регіонів України. Загальне уявлення про розселення дають такі узагальнюючі показники.

Густота сільської поселенської мережі менша за середньоукраїнську (42 поселення в розрахунку на 1 тис. км² проти 47), а середня відстань між поселеннями більша (4,8 км проти 4,5). Не менш важливо зазначити, що на Київщині середня людність більша, ніж у середньому в Україні (у 2013 р. 582 особи проти 504 осіб), що зумовлено історичними особливостями заселення території регіону, а також розташуванням його навколо столиці країни.

Важливо зазначити, що структура сільського розселення в Київському регіоні має значні територіальні відмінності, про що свідчать дані таблиці 1.

Суспільно-географічні дослідження сільського розселення в Київському регіоні показали значні територіальні відмінності його структури та зумовили необхідність його районування. На території регіону нами виділено 4 зони сільськогосподарського розселення:

- Північна зона, що охоплює 3 адміністративні райони, розташовані в поліській природній зоні;
- Східна зона, яка включає 4 лівобережні райони лісостепової зони;
- Столична приміська (центральна) зона, що розташована навколо м. Києва та включає 8 районів;
- Південна зона, яка включає 10 районів, розташованих на південь від Києва [4].

Як видно з таблиці 1, найбільшими за територією є Столична приміська (Центральна) та Південна зони розселення, а найменшими – Північна та Східна. Станом на 1 січня 2014 р. середня людність одного сільського поселення

Таблиця 1

Географія сільського розселення на Київщині (станом на 1 січня 2014 р.)

Зони сільського розселення	Сільська територія		Кількість сільських поселень		Чисельність сільського населення		Середня людність одного поселення	Щільність сільського населення, осіб на 1 км ²	Густота поселення мережі, од. на 1 км ²	Середня відстань між поселеннями, км
	Тис. км ²	%	од	%	Тис. осіб	%				
Північна	6,1	22,8	164	14,6	65,2	9,9	397	10	27	6,1
Східна	4,0	14,7	170	15,1	79,5	12,1	468	20	43	4,8
Столична при-міська	8,5	31,6	398	35,3	310,8	47,5	781	36	47	4,6
Південна	8,4	30,9	394	35,0	199,7	30,5	507	24	47	4,6
Київщина разом	27,0	100	1126	100	655,2	100	582	24	42	4,9

Примітка: розраховано за даними [6]

Таблиця 2

Розподіл сільських поселень Київщини за групами людності (за даними перепису населення)

Роки	Одиниці виміру	Всього	У тому числі людністю, осіб						
			До 50	51-100	101-200	201-500	501-1 000	1 001-3 000	Понад 3000
Кількість поселень									
1989	од.	1 128	78	82	113	279	297	235	44
	%	100	6,9	7,3	101	24,7	26,3	20,8	3,9
2001	од.	1 130	120	73	140	292	277	191	37
	%	100	10,6	6,5	12,4	25,8	24,5	16,9	3,3
2001 щодо 1989	%	1 002	153,8	89,0	123,9	104,7	93,3	81,3	84,1
Чисельність населення									
1989	тис. осіб	902,8	2,3	6,1	16,9	94,5	21,46	377,8	190,6
	%	100	0,2	0,7	1,9	10,5	23,8	41,8	21,1
2001	тис. осіб	779,5	3,1	5,3	20,7	100,5	197,1	301,7	151,1
	%	100	0,4	0,7	2,7	12,8	25,3	38,7	19,4
2001 щодо 1989	%	86,3	132,9	87,8	122,6	106,3	91,8	79,9	79,3

в Столичній зоні становила 781 особу, а в Північній – 397 осіб (тобто майже вдвічі менше), щільність сільського населення – 24 та 10 осіб на 1 км² території відповідно, густина сільської поселенської мережі – 47 проти 27 одиниць у розрахунку на 1 тис. км² території.

Що стосується інших зон розселення, то Південна зона за показниками структури сільського розселення трохи поступається Столичній зоні, а Східна посідає передостаннє (третє місце). Ці відмінності, зумовлені особливостями впливу економічних, соціально-демографічних, природних, історичних, техногенних та інших чинників, по-різному впливають на соціально-економічний розвиток і територіальну структуру господарства Київського регіону, а також на перспективу його розвитку.

Для оцінки структури сільського розселення в регіоні необхідно провести аналіз розподілу поселень за різними ознаками, серед яких однією з найважливіших є людність поселень, що відображена в таблиці 2.

Порівняльна оцінка структури сільського розселення за людністю за даними переписів населення 1989 р. та 2001 р. показала, що на Київщині більшість становлять середні поселення (людністю 201–1 000 осіб), частка яких у поселенській мережі трохи зменшилась (з 51% в 1989 р. до 50,3% в 2001 р.). Кількість цих поселень була відносно стабільною (зменшилась лише на 1,2%). Динамічною була мережа великих поселень (людністю понад 1 тис. осіб), кількість яких упродовж 1990–2001 рр. зменшилась на 18,3%. Це зумовлено зменшенням людності частини з них та переходом до групи середньої людності. У результаті питома вага великих поселень у сільській поселенській мережі регіону зменшилась з 24,7% в 1989 р. до 20% у 2001 р.

Інша тенденція спостерігалася в групі малих поселень (людністю менше 200 осіб). Кількість цих поселень упродовж 1990–2001 рр. збільшилась на 22%, що зумовлено негативним процесом «скидання поселень» за групами людності та накопичення їх у групі малих поселень. Причому кількість найменших поселень (людністю менше 50 осіб) за цей період збільшилась на 54%, що пов'язано з накопиченням у них всієї маси деградуючих поселень. Через розширення мережі малих поселень питома

вага їх у поселенській мережі регіону підвищилася з 24,3% в 1989 р. до 29,5% в 2001 р. Наслідком цих структурних зрушень стало загальне здрібнення сільської поселенської мережі Київщини, яке негативно впливає на соціально-економічний розвиток сіл і соціальний захист сільського населення та зумовлює деградацію дрібних поселень.

Дещо іншу структуру мало сільське розселення за показником розподілу сільських поселень за чисельністю населення, про що свідчать дані таблиці 2.

Найбільша концентрація сільського населення регіону спостерігалась у великих селах (людністю 1–3 тис. осіб), хоча питома вага цієї групи помітно знизилася (з 41,8% в 1989 р. до 38,7% в 2001 р.), що зумовлено безробіттям і міграцією населення. Значна частина населення проживала в селах людністю 501–1 000 осіб (25%). Що стосується малих поселень (людністю до 200 осіб), то питома вага їх у чисельності сільського населення хоч і підвищувалась (на 33%), проте була дуже малою (з 2,8% в 1989 р. до 3,8% в 2001 р.).

Із цього аналізу можна зробити висновок про негативну тенденцію структурних змін у сільському розселенні на Київщині, що полягають у поглибленні структурних диспропорцій поселенської мережі. Цей процес зумовив звуження соціальної мережі та закриття початкових шкіл, фельдшерсько-акушерських пунктів, торговельних точок, а також зниження життєвого рівня й зубожіння мешканців малих і середніх поселень.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. сільське розселення на Київщині розвивалось у тісному взаємозв'язку з міським розселенням. У результаті поглиблення міжпоселенних соціально-демографічних та економічних зв'язків об'єктивно сформувалася регіональна система розселення, у якій сільські та міські поселення відігравали роль системоформуючих компонентів. Системний розвиток сільського розселення означав вищий рівень його розвитку, коли функції й системний рівень розвитку кожного поселення визначаються місцем його в територіальній системі розселення. Система розселення є прогресивною формою територіальної організації розселення, яка має перспективи розвитку.

Київська територіальна система розселення має складну територіально-ієрархічну структуру. Ця система поділяється нами на дві субрегіональні (Київську та Білоцерківську), що поділяються на системи нижчого ієрархічного рівня (локальні, районні, місцеві). Нижчою ланкою Київської регіональної системи розселення є первинні (низові) системи, що сформувались у межах сільських (селищних) рад. Станом на 1 січня 2014 р. до складу Київської регіональної системи розселення входили 605 сільських рад, які мають значні відмінності за територією, чисельністю населення та кількістю поселень, а також різні проблеми їх подальшого розвитку.

Розвиток сільського розселення в Київському регіоні в перспективі до 2020 р. прогнозувався з урахуванням необхідності вирішення актуальних соціально-економічних і суспільно-географічних проблем сільського розселення. Окреслимо ці проблеми та стратегічні напрями їх вирішення, які вже розглядалися нами раніше [3; 4].

Проблема оптимізації сільської поселенської мережі полягає в призупиненні негативного процесу її поляризації, обезлюднення малих поселень та поглиблення структурних диспропорцій поселенської мережі. Для цього необхідно створювати в малих селах робочі місця, сприяти становленню малого підприємництва, фермерських і селянських господарств.

Проблема відродження традиційних українських форм територіальної організації сільського розселення, що були поширені й ефективні у XVIII – XIX ст., – слобід і хуторів.

Відновлення слобід сприятиме призупиненню негативного процесу скорочення сільської поселенської мережі Київщини та відродженню козацтва як традиційного суспільно-патріотичного руху в регіоні.

У 1858 р. в чотирьох повітах Київської губернії, тобто в сучасних межах області, було 176 хуторів, поширених як у поліській, так і в лісостеповій зонах. Хутірська форма розселення економічно була ефективною, тому що хуторяни були заможними людьми. За радянської доби хутори були визнані тоталітарним режимом як застаріла й нега-

тивна форма розселення та поступово ліквідовані.

У незалежній Україні, на наше переконання, існує необхідність відродження хутірської форми сільського розселення в деяких регіонах, у тому числі й на Київщині, що сприятиме економічному та соціальному розвитку сільських територій, збереженню мережі малих сіл, запобіганню деградації багатьох сіл. Відродження хуторів розуміється нами як офіційне визнання хуторів як додаткової щодо сіл форми розселення, яка буде ефективною в певних умовах і районах.

Першим кроком на шляху цього відродження стала Постанова Кабінету Міністрів України «Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації на селі» від 29 липня 1992 р., у якій органам місцевого самоврядування доручалося «забезпечити збереження існуючої сільської поселенської мережі, відновлення хутірських та інших поселень, у яких створюються селянські (фермерські) господарства» [1]. Не менш важливим кроком стане включення хуторів у проект Закону України «Про адміністративно-територіальній устрій України».

Проблема вдосконалення системи сільського розселення в Київському регіоні має вирішуватись на трьох ієрархічних рівнях. На районному варто визначити місце центрів кущових і низових систем розселення. Окремо необхідно обґрунтувати оптимальні параметри розвитку центрів кущових систем розселення, виходячи з місця їх у територіальному поділі праці. У радянську добу первинною ланкою ієрархічної структури територіальних систем розселення були внутрішньогосподарські системи, що формувались у межах колгоспів і радгоспів. З ліквідацією останніх Україна перейшла від економічного до соціального принципу формування низових систем сільського розселення, що передбачає трансформацію систем на базі нових територіальних громад, які зараз формуються на Київщині на основі добровільного об'єднання існуючих громад.

Соціальні проблеми сільського розселення на Київщині мають вирішуватись шляхом зміцнення існуючої соціальної інфраструктури, яка передбачатиме виділення земельних ділянок для молодих сімей із метою

будівництва ними житлових будинків, надання молодим сім'ям пільгових кредитів для житлового будівництва, сприяння сільській молоді в створенні малого бізнесу. Важливими напрямками вирішення соціальних проблем села є збереження існуючої мережі шкіл і дитячих дошкільних закладів, закладів культури й охорони здоров'я. Недопущення закриття шкіл та амбулаторій є запорукою збереження сіл.

Екологічні проблеми сільського розселення на Київщині не такі гострі, як соціально-економічні, проте вони існують у регіоні та потребують вирішення. Першою з них є проблема радіаційного забруднення значної території внаслідок Чорнобильської катастрофи. Радіаційне забруднення території Київського регіону становить 12 тис. км², яка поділяється на дві зони. На крайній півночі розташована зона високого радіаційного забруднення, так звана зона відчуження, з якої впродовж 1986–1989 рр. були виселені всі сільські мешканці, а в 1991–2000 рр. 82 безлюдні села, розташовані в цій зоні, зняті з державного обліку. У другій зоні, яка розташована південніше за першу та має втричі більшу площу, у 560 селах проживає 827 тис. осіб. Це зона середнього рівня радіаційного забруднення, у якій можливе проживання, проте воно має включати систему заходів з охорони здоров'я мешканців

від шкідливого впливу радіації та обмеження розселення. Це передбачає реалізацію не лише медичних, а й соціальних, економічних, будівельних, технічних заходів з охорони здоров'я, щоб селяни могли безпечно проживати в селах цієї зони.

Інша екологічна проблема зумовлена забрудненням повітря, водою і ґрунту внаслідок викидів шкідливих речовин птахофабриками, цукровими заводами та іншими забруднювачами природного середовища. У селах, де розташовані зазначені підприємства, і в навколишніх селах створені нестерпні умови для проживання через забруднення повітря відходами зазначених підприємств, утилізація яких потребує значних коштів. Ці проблеми мають вирішуватися за рахунок коштів приватних товариств-виробників, які, прагнучи отримання максимальних прибутків, економлять на природоохоронних заходах.

З огляду на ймовірність часткового вирішення зазначених проблем сільського розселення ми розробили прогноз сільського розселення на Київщині на перспективу до 2020 р. (див. таблицю 3).

Як видно з таблиці 3, у перспективі до 2020 р., за нашим прогнозом, сільська поселенська мережа Київщини повільно скорочуватиметься. Упродовж 2014–2020 рр. вона

Таблиця 3

Прогноз сільського розселення в Київському регіоні

Роки	Од. виміру	Всього	У тому числі людністю, осіб			
			Менше 100	101–500	501–1 000	Понад 1 000
Кількість поселень						
2001 (перепис)	<i>од.</i>	1 130	193	432	277	228
	%	100	17,1	37,2	24,5	20,2
2013	<i>од.</i>	1 124	225	461	247	191
	%	100	20	41	22	17
2020	<i>од.</i>	1 110	255	477	223	155
	%	100	23	43	20,1	13,9
2020 щодо 2013	%	98,7	113,3	103,5	90,3	81,2
Чисельність населення						
2001 (перепис)	<i>тис. осіб</i>	779,5	8,4	121,2	197,1	452,8
	%	100	1,1	15,5	25,3	58,1
2013	<i>тис. осіб</i>	655,2	8,6	118,3	170,8	357,5
	%	100	1,3	18	26	54,7
2020	<i>тис. осіб</i>	642	9,6	131,4	173,6	327,4
	%	100	1,5	20,5	27	51
2020 щодо 2013	%	103,5	102,3	117,8	107,5	96,9

зменшиться на 14 поселень, або на 1,3%. Очікуються певні зрушення в структурі сільського розселення. Зокрема, триватиме процес здрібнення й поляризації поселенської мережі, що проявлятиметься в скороченні мережі великих поселень (людністю понад 1 000 осіб) на 19% у 2020 р. порівняно з 2013 р. та великих (людністю 501–1 000 осіб) – на 10%. Водночас кількість середніх поселень (людністю 101–500 осіб) і малих (людністю менше 100 осіб) збільшиться на 3,5% та 13,3% відповідно. Чим зумовлені ці негативні структурні зрушення? У результаті відсутності робочих місць та міграції працездатного населення людність цих поселень зменшиться, і вони перейдуть до групи поселень меншої людності. У результаті великі поселення перейдуть до середніх, а середні – до малих. В останній групі відбуватиметься накопичення поселень, що й зумовить здрібнення поселенської мережі, яке матиме негативні соціально-демографічні наслідки. Якщо питома вага великих і малих поселень у структурі поселенської мережі зменшиться з 39% у 2013 р. до 34% у 2020 р., то середніх і малих збільшиться, відповідно, з 61% до 66%.

Зазнає певних змін також структура розселення за чисельністю населення. Варто зазначити, що в перспективі до 2020 р. повільними темпами буде розвиватись процес урбанізації, особливо в приміській зоні Києва. Водночас збережеться тенденція скорочення чисельності сільського населення Київського регіону. У 2020 р. очікується зменшення людського потенціалу в сільській місцевості на 13 тис. осіб, або на 2%. Це зумовить зрушення в структурі сільського розселення. Незважаючи на те, що трохи більше половини сільського населення регіону проживає в великих селах, питома вага

цієї групи сіл знизиться з 54% у 2013 р. до 51% у 2020 р., що буде зумовлено міграційним впливом молоді на роботу й навчання в міські поселення. В інших групах сіл у перспективі до 2020 р. питома вага їх у населенні трохи підвищиться, тобто суттєвих змін не очікується.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи зроблений аналіз, варто зробити головний висновок, що проблема збереження українського села на Київщині лежить у площині не збереження сучасної сільської поселенської мережі (це неможливо, особливо малих сіл), а збереження сільського людського потенціалу, майже половина якого зосереджена в великих селах, де демографічна ситуація досить складна й суперечлива.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації в селі : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 1992 р. // Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України. – К., 1992. – № 8. – С. 62–68.
2. Доценко А.І. Сільське розселення в Україні: динаміка та структура / А.І. Доценко. – К. : Фенікс, 2010. – 288 с.
3. Доценко А.І. Проблеми територіальної організації розселення в Київському регіоні / А.І. Доценко // Економіка і управління: проблеми науки і практики. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 18–21.
4. Доценко А.І. Суспільно-географічні проблеми сільського розселення у Київському регіоні / А.І. Доценко // Наукові пошуки географічної громадськості: минуле, сьогодні, майбуття. – Луганськ, 2013. – С. 3–5.
5. Краєвська Т.О. Проблеми соціальної інфраструктури сільських поселень Київської області / Т.О. Краєвська // Часопис соціально-економічної географії. – Х., 2010. – № 9(2). – С. 78–180.
6. Статистичний щорічник Київської області за 2013 рік. – К. : Держстат, 2014. – 477 с.

УДК 911.3:338.43.02

Заячук М.Д.,
доктор географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії України та регіоналістики
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

КЛАСИФІКАЦІЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У суспільно-географічних дослідженнях фермерських господарств, з метою оцінки їх функціонування та розроблення перспектив розвитку, доцільно застосовувати методи класифікації – систематику об'єктів за кількісними ознаками, і типізацію – за якісними. На початкових етапах дослідження з метою систематизації фермерських господарств застосовують описову класифікацію та згруповують їх за певними ознаками. Пропонується класифікувати фермерські господарства за типом утворення, часом утворення, розміром фермерських господарств, землезабезпеченістю, особливостями зайнятості трудових ресурсів, валовими зборами й урожайністю окремих сільськогосподарських культур, за обсягами виробництва продукції тваринництва і за поголів'ям свійських тварин, виробничо-територіальними типами, глибиною спеціалізацією, обсягами виробництва сільськогосподарської продукції, рентабельністю діяльності, рівнями товарності та продуктивності виробництва тощо.

Найбільш поширеними в Херсонській області є фермерські господарства сімейного типу, що утворені під час першого періоду становлення фермерства (1992–1999 рр.), значних розмірів (50–500 га), з використанням найманої праці, багатогалузеві, виробничо-територіальних типів зернового господарства, вирощування соняшника й овочівництва, пересічної рентабельності, середні та незначні за обсягами виробництва сільськогосподарської продукції, пересічної та низької продуктивності.

Ключові слова: фермерські господарства України, Херсонська область, класифікація фермерських господарств, тип і час утворення, розміри ферм, землезабезпеченість, зайнятість трудових ресурсів, виробничо-територіальні типи, глибина спеціалізації, рентабельність виробництва, рівень товарності, рівень продуктивності.

В общественно-географических исследованиях фермерских хозяйств, для оценки их функционирования и разработки перспектив развития, целесообразно применять методы классификации – систематику объектов по количественным признакам, и типизации – по качественными. На начальных этапах исследования с целью систематизации фермерских хозяйств применяют описательную классификацию и группируют их по определенным признакам. Предлагаем классифицировать фермерские хозяйства по типу образования, времени образования, размеру фермерских хозяйств, землеобеспеченности, особенностям и занятости трудовых ресурсов, валовым сборам и урожайности отдельных сельскохозяйственных культур, по объемам производства продукции животноводства и по поголовью домашних животных, производственно-территориальным типам, глубиной специализации, объемам производства сельскохозяйственной продукции, рентабельности деятельности, уровням и товарности, производительности производства и т. п.

Наиболее распространены в Херсонской области фермерские хозяйства семейного типа, образованные во время первого периода становления фермерства (1992–1999 гг.), значительны размеры (50–500 га), с использованием наемного труда, многоотраслевые, производственно-территориальных типов зернового хозяйства, выращивания подсолнечника и овощеводства, рядовой рентабельности, средние и незначительные по объемам производства сельскохозяйственной продукции, обычной и низкой производительности.

Ключевые слова: фермерские хозяйства Украины, Херсонская область, классификация фермерских хозяйств, тип и время образования, размеры ферм, землеобеспеченность, занятость трудовых ресурсов, производственно-территориальные типы, глубина специализации, рентабельность производства, уровень товарности, уровень производительности.

Zaiachuk M.D. CLASSIFICATION OF FARMING ECONOMIES IN THE KHERSON OBLAST

It seems appropriate that social-geographic explorers of farming economies in their assessments of farm functioning and future development used such classification methods as objects' systemization by quantitative, and typification – by qualitative parameters. To help systematize farms, explorers on the initial stages of their research would use descriptive classification and group them according to some attributes. Farming economies are suggested to be classified by types of their formation, time of formation, their size, land availability, employment specificities of labor resources, whole yield and specific crop

capacity, livestock product's volume of output, livestock population, production territorial types, degree of specialization, agricultural product overall production, business profitability, degrees of marketability and production efficiency, etc.

The most wide-spread types of farms in the Kherson Oblast's are the family-type economies born in the first wave of arming formation in Ukraine (1992–1999). As a rule, these are diversified farms of significant area (50–500 ha) that use hired farm work, of arable-farming production/territorial type, oriented to growing sunflower and vegetables, of average profitability, showing average or insignificant figures of agricultural products' overall production, and of average or low production efficiency.

Key words: farming economies of Ukraine, Kherson Oblast, classification of farming economies, type and time of formation, farm size, land availability, employment of labor resources, production/territorial types, degree of specialization, production efficiency, degree of marketability, degree of production efficiency.

Постановка проблеми. Фермерське господарство – це форма вільного підприємництва, що функціонує в межах недержавного укладу, зі створенням юридичної особи з використанням приватного та (чи) орендованого майна (земельної ділянки, водних об'єктів, виробничих будівель, іншого нерухомого майна) та інших засобів виробництва на основі праці засновника(ів) і членів його(їх) родин із можливістю залучення найманих працівників, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, переробляти її, реалізовувати та (чи) виконувати інші види агробізнесової діяльності з метою отримання прибутку [1].

Постановка завдання. З огляду на наведене метою статті є розроблення класифікації фермерських господарств Херсонської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку аграрного сектора України паралельно функціонують великі фермерські господарства, які іноді більші за розмірами, ніж великі сільськогосподарські підприємства (наприклад, агрофірми – М.З.) та невеликі фермерські господарства, що за розміром близькі до особистих селянських господарств. Сукупно фермерські господарства України використовують 4,4 млн. га (12% усіх сільськогосподарських угідь – М.З.). Частка фермерських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції хоча і залишається незначною, але має тенденцію до зростання – 0,8% – 1995 р., 6,1% – 2010 р., 7,9% – 2016 р.

Під час суспільно-географічного дослідження фермерських господарств, з метою оцінювання функціонування та розроблення перспектив розвитку, доцільно застосовувати метод класифікації – систематику об'єктів за кількісними ознаками і типізацію за якісними. Класифікація є, передусім, методом (проце-

дурую) систематики, результатами якої є певне групування об'єктів за якоюсь однією ознакою чи за сукупністю ознак [3].

На початкових етапах дослідження з метою систематизації фермерських господарств застосовано описову класифікацію та згруповано їх за певними ознаками. Пропонуємо класифікувати фермерські господарства за такими ознаками: за типом та часом утворення; за розміром; за землезабезпеченістю; за структурою зайнятості трудових ресурсів; за виробничо-територіальними типами; за глибиною спеціалізації; за рентабельністю; за обсягом виробництва продукції; за рівнем продуктивності.

За типом утворення розрізняють такі фермерські господарства:

1) сімейні господарства – такі, що створені членами сімей, які під керівництвом одного з них виробляють, переробляють і реалізовують сільськогосподарську продукцію та одержують доходи здебільшого від результатів власної праці (таких фермерських господарств в Україні більшість – 70–79%, у Херсонській області їх частка дещо менша – 60–65%);

2) міжсімейні (спільні) – господарства, що створені об'єднанням земельних наділів (зазвичай, близько розташованих) і капіталів двох і більше сімей для синергії підприємницьких зусиль. Це майже 20% фермерських господарств держави, у Херсонській області таких приблизно 15%;

3) малі кооперативи фермерських господарств – господарства, що створені на засадах колективно-приватної (пайової) або колективної (спільної) власності, а управління здійснюється особою (частка таких господарств в Україні незначна – приблизно 5%, в області – до 20%), хоча і значна кількість фермерів взаємодіють між собою на основі партнерських відносин.

За часом утворення:

- 1) фермерські господарства першого етапу (1992–1995 рр.);
- 2) фермерські господарства другого етапу (1996–1999 рр.);
- 3) фермерські господарства третього етапу (2000–2005 рр.);
- 4) фермерські господарства четвертого етапу (із 2005 р. і дотепер).

Це етапи сучасного періоду розвитку приватно-фермерського укладу в Україні, які відрізняються тенденціями зміни чисельності фермерських господарств, розмірами площ їхніх землекористувань, обсягами виробництва сільськогосподарської продукції тощо.

На першому етапі зазначимо суттєву державну підтримку селянських фермерських господарств, зацікавленість селян і низку трансформаційних процесів в економіці, які сукупно спричинили швидкі темпи творення значної кількості фермерських господарств. За цей період кількість фермерських господарств в Україні збільшується з кількох сотень до 34,8 тис., а площа землекористувань зростає майже в 20 разів (786,4 тис. га).

Другий етап характеризується неефективною ціновою та кредитною політикою, обмеженими можливостями Українського державного фонду підтримки селянських (фермерських) господарств, поглибленням внутрішньогосподарських проблем (фізично та функціонально застаріла матеріально-технічна база, проблеми зі зберіганням, реалізацією та переробленням виробленої сільськогосподарської продукції та ін.), що значно загальмували темпи розвитку фермерства.

Під час третього етапу запроваджуються конструктивні державні ініціативи, серед яких і ухвалення нового Земельного кодексу. В Україні спостерігається нова хвиля зростання кількості фермерських господарств і збільшення площ їхніх землекористувань. Зростання земельних наділів досягнуто переважно завдяки оренді земельних паїв. Також інтенсивніше фермери залучають іноземні інвестиції та впроваджують іноземні технології, як наслідок, підвищують конкурентоспроможність продукції та розширюють ринки збуту.

Для четвертого етапу характерна тенденція стабілізації, а в окремих регіонах – скоро-

чення чисельності фермерських господарств за одночасного укрупнення окремих високорентабельних ферм і об'єднання дрібних (у кластери, спілки, альянси тощо). До чинників, які вплинули на такий процес, окрім «традиційних» проблем (слабка матеріально-технічна база, відсутність власних потужностей для перероблення продукції, забезпечення добривами, насінням тощо), додалися обмежені можливості з реалізації виробленої продукції й активізація перекупників та ін., це спричинило зниження показників рентабельності та зменшення кількості ферм.

У Херсонській області найбільша кількість фермерських господарств першого та другого етапу створення. Загалом фермерство в Херсонській області за кількістю господарств, що діють, під час таких етапів, можна охарактеризувати як стабільне.

За розміром (площею сільськогосподарських угідь):

1) малоземельні фермерські господарства, площею від 1 до 50 га. Малоземельними є 69% фермерських господарств України. У Херсонській області таких майже 30%, з пересічними розмірами – від 10 до 20 га.

2) фермерські господарства значних розмірів, площа яких – від 50 до 500 га. До цієї групи належить 26% усіх господарств України. У Херсонській області таких господарств майже 59%.

3) великі фермерські господарства (площею понад 500 га). Таких господарств в Україні лише 5%, у Херсонській області – майже 15%.

Науковці Навчально-наукового центру «Інститут аграрної економіки» Української академії аграрних наук дійшли висновку, що в Україні фермерські господарства, середній розмір земельної площі яких становить до 20 га, є нераціональними. Розраховувати на ефективне господарювання можна в господарствах, що мають земельну площу понад 150–200 га [4]. Визначальною залишається спеціалізація виробництва. Так, у малоземельних регіонах доцільними є рекомендації стимулювання спеціалізації фермерських господарств у садівництві, овочівництві, виноградарстві та низці галузей тваринництва (для цих виробничо-територіальних типів оптимальні розміри значно менші) та створення вузькоспеціалізованих фермерських господарств із бджіль-

ництва, зрівнювання, розведення риби (земля необхідна тільки як просторовий базис) тощо. У рослинництві, окрім агрокліматичних умов, необхідно враховувати і наявне матеріально-технічне забезпечення.

За землезабезпеченістю (площею сільськогосподарських угідь на одне фермерське господарство) господарства бувають:

- 1) малі (1,0–10,0 га);
- 2) незначні (10,1–50,0 га);
- 3) пересічні (50,1–100,0 га);
- 4) значні (100,1–200,0 га);
- 5) великі (понад 200 га).

У Херсонській області найбільше господарств пересічної та значної землезабезпеченості.

За структурою зайнятості трудових ресурсів:

1) господарства, що використовують власні трудові ресурси. Частка таких господарств у Херсонській області є незначною – до 5% (практично втричі менше, ніж пересічний український показник);

2) господарства з найманими працівниками (на постійній, або/та тимчасовій основі). Група таких фермерських господарств є найчисельнішою в Херсонській області – 95%.

Планування і використання трудових ресурсів у господарській діяльності є одним із першочергових завдань кожного власника, що залежить від форм організації праці, які ґрунтуються на власній ініціативі фермера, досвіду його роботи й освітньому рівні. Завдання фермера буде полягати в тому, щоб спланувати свою власну зайнятість, працю членів сім'ї та найманих працівників, а також визначити співвідношення між видами й обсягами ручної та механізованої праці.

Передумовами ефективного залучення найманих працівників є низький рівень зайнятості сільського населення, значно менші можливості заробітку (зокрема і в подовій чи погодинній формі), нижчий рівень доходів тощо. Для невеликих за розмірами фермерських господарств, здебільшого, непотрібне залучення найманих працівників, адже, як свідчить практика, невеликі за площею ділянки, якщо на них не вирощують трудомісткі культури, можуть оброблятися винятково силами членів сім'ї фермера. Структура зайнятості на загально-

державному рівні свідчить про співвідношення 59% до 41% на користь найманих працівників стосовно зайнятих членів сімей. Тобто значна кількість власників (фермерів) приватних ферм постає в особі не лише сільськогосподарського працівника, але й виконує функції менеджера. Особливістю зайнятості у фермерських господарствах є те, що понад 78% найманих працівників залучені на постійній основі.

За глибиною спеціалізації:

1) моногалузеві – фермерські господарства, що спеціалізуються на виробництві двох видів продукції. У Херсонській області таких господарств незначна кількість;

2) бігалузеві – фермерські господарства, що спеціалізуються на виробництві одного виду продукції. Таких господарств в області значно більше – майже 30–35%;

3) багатогалузеві – здійснюють товарне виробництво продукції більше двох видів. Саме цих господарств в області найбільше – приблизно 60%.

В Україні домінують моногалузеві та бігалузеві фермерські господарства.

Класифікація за виробничо-територіальними типами.

Фермери України формують 11 типів, а саме: зернового господарства; вирощування соняшника; молочно-м'ясного скотарства; птахівництва; м'ясо-молочного скотарства; овочівництва; плодівництва; картоплярства; буряківництва; виробництва ріпака і сої. Основними виробничо-територіальними типами в Херсонській області є зернове господарство, вирощування соняшнику й овочівництво. Майже в усіх районах провідною галуззю спеціалізації є зернове господарство (окрім Скадовського та Каховського районів, де розвинуте овочівництво). Вирощування соняшнику є виробничо-територіальним підтипом у більшості районів. Винятком є райони овочівничої спеціалізації, де підтипом є зернове господарство.

Для визначення виробничо-територіальних типів і глибини сільськогосподарської спеціалізації використано структуру валової продукції, яка є узагальнюючим показником. Найрозвинутіша галузь у поєднанні з допоміжними виробництвами формує агровиробничі типи, підтипи і групи. Під час визначення структури валової продукції доцільно вико-

ристати середньозважені показники виробництва сільськогосподарської продукції (за п'ятирічний період), водночас для можливості визначення показників сумарного виробництва, його структури та подальшого порівняння пропонується використання методики переходу від натуральних показників виробництва до «зернових одиниць». Цей перехід пропонується здійснювати за коефіцієнтами, що враховують співвідношення ринкової вартості центнера зерна із цінами на іншу сільськогосподарську продукцію в країнах Європейського Союзу [1].

За рентабельністю фермерські господарства України поділяють на високорентабельні (рівень рентабельності – понад 40%); пересічної рентабельності (15–40%), низькорентабельні (1–15%) та збиткові. У Херсонській області понад 30% господарств є високорентабельними, ще третина належить до групи господарств пересічної рентабельності.

Показники рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва розраховуються як відношення прибутку (збитку) від реалізації продукції сільського господарства до її цілковитої собівартості та є офіційною статистичною інформацією.

За обсягом виробництва сільськогосподарської продукції в межах адміністративних районів:

1) крупні господарства (понад 50 тис. зерн. од. в рік) – це фермери 42 адміністративних районів України. Таких районів у Херсонській області немає;

2) великі (30,1–50,0 тис. зерн. од.). До даної групи належать фермери 75 районів, зокрема й два райони Херсонської області (Голопристанський і Каховський);

3) середні (20,1–30,0 тис. зерн. од.) – фермерські господарства 78 районів України, з них 6 – у Херсонській області (Бериславський, Білозерський, Верхньорогачинський, Великолопатинський, Великоолександрівський, Скадовський);

4) незначні (10,0–20,0 тис. зерн. од.) – фермери 84 районів, зокрема й 7 у Херсонській області (Високопільський, Генічеський, Горностаївський, Каланчацький, Нижньосірогозький, Новотроїцький, Чаплинський);

5) дрібні (до 10 тис. зерн. од.) – фермерські господарства 207 районів в Україні. У Херсонській області – Іванівський, Новоронцовський, Цюрупинський райони та Новокаховська і Херсонська міськради.

За рівнем продуктивності в розрахунку на 1 га сільгоспугідь (тис. зерн. од./га) доцільно виокремити групи високопродуктивних фермерських господарств (понад 20,0 тис. зерн. од./га, середньої продуктивності (10,0–20,0 тис. зерн. од./га) та малої продуктивності (до 10,0 тис. зерн. од./га). Більшість фермерських господарств у Херсонській області належать до останньої групи.

Під час розрахунків обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та рівня продуктивності використано показники сумарного виробництва сільськогосподарської продукції (валову продукцію) в зернових одиницях, що розраховані з використанням коефіцієнтів переходу від натуральних показників із врахуванням співвідношення ринкової вартості центнера зерна із цінами на іншу сільськогосподарську продукцію в країнах Європейського Союзу.

Позиції фермерських господарств адміністративних районів Херсонської області в загальнодержавному рейтингу за обсягами виробленої сільськогосподарської продукції є досить високим. Це, насамперед, ферми Горностаївського району (62 позиція), ще 8 районів між 100 та 200 позиціями (Каховський, Бериславський, Верхньорогачинський, Скадовський, Великопетинський, Білозерський, Великоолександрівський, Генічеський) [1].

Висновки з проведеного дослідження. Найбільш поширеними в Херсонській області є фермерські господарства сімейного типу, що створені в період із 1992 р. до 1999 р., значних розмірів (50–500 га), з використанням найманої праці, багатогалузеві, виробничо-територіальних типів зернового господарства, вирощування соняшнику й овочівництва, високої та пересічної рентабельності, середні та незначні за обсягом виробництва сільськогосподарської продукції, середньої продуктивності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заячук М.Д. Геопросторова організація фермерського укладу України : [монографія] / М.Д. Заячук. – Чернівці : Букрек, 2015. – 520 с.

2. Статистичний збірник «Сільське господарство Херсонщини» / Головне управління статистики в Херсонській області. – Херсон, 2015 – 160 с.

3. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методики : [навч. посібн. для студ. географ. та економ. спец. навч. закладів] / О.Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.

4. Розвиток різноукладності на селі : особливості, проблеми / В.В. Юрчишин, А.М. Шевченко, В.Х. Брус та ін., за ред. В.В. Юрчишина – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – 446 с.

УДК 911.37 (477.54)

Немець К.А.,
доктор географічних наук, професор,
професор кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кравченко К.О.,
аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Вірченко П.А.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті охарактеризовано міждисциплінарні наукові підходи, які варто використовувати для дослідження регіональних систем розселення, зокрема: системний, синергетичний та інформаційний. Наведено теоретичні аспекти використання даних підходів у комплексних суспільно-географічних дослідженнях. Визначено роль системного, інформаційного та синергетичного підходу в дослідженні регіональної системи розселення. На прикладі системи розселення Харківської області визначено основні соціогеосистемні характеристики регіональної розселенської мережі.

Ключові слова: система розселення, синергетичний підхід, інформаційний підхід, соціогеосистема, регіональний розвиток, регіональне управління.

В статье охарактеризованы междисциплинарные научные подходы, которые целесообразно использовать для исследования региональных систем расселения, в частности: системный, синергетический и информационный. Приведены теоретические аспекты использования данных подходов в комплексных общественно-географических исследованиях. Определена роль системного, информационного и синергетического подходов в исследовании региональной системы расселения. На примере системы расселения Харьковской области определены основные социогеосистемные характеристики региональной расселенческой сети.

Ключевые слова: система расселения, синергетический подход, информационный подход, социогеосистема, региональное развитие, региональное управление.

Nemets K.A., Kravchenko K.O., Virchenko P.A. USING A SCIENTIFIC APPROACH TO IDENTIFY FEATURES OF REGIONAL SETTLEMENT SYSTEM (FOR EXAMPLE KHARKIV REGION)

The article deals with interdisciplinary scientific approaches to the study of regional settlement systems. In particular, system, synergetic and informational approaches are described. Theoretical aspects of these approaches in complex social and geographical research is given. The role of system, information and synergetic approach in the study of regional settlement system is defined. For example of Kharkiv region settlement system the basic sociosystem characteristics of the regional settlement system are determined.

Key words: settlement system, synergetic approach, information approach, social geosystem, regional development, regional management.

Постановка проблеми. Загострення протиріч у територіальній організації систем розселення в умовах зміни суспільних відносин та трансформації системи управління, радикальних змін у системі адміністративно-територіального устрою вимагають вирішення важли-

вих завдань регіональної політики, одним з яких є оптимізація розселенських систем.

Система розселення Харківської області є однією з основних підсистем національної соціогеосистеми. З огляду на диференціацію природно-ресурсного потенціалу регіону та

рівня соціально-економічного розвитку найбільш обґрунтованим є вирішення питання оптимізації системи розселення в аспекті поліцентричного розвитку регіону, що є однією зі стратегічних цілей розвитку, передбачених Стратегією розвитку Харківської області до 2020 року [10].

Визначення міжгалузевих наукових підходів та методик для аналізу соціогеосистемних аспектів еволюції регіональної розселенської мережі є важливим етапом дослідження суспільно-географічних та просторових особливостей розвитку системи розселення Харківської області.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідження та обґрунтування функціонування географічних систем були проведені вченими-географами: В. Джаманом, Г. Лаппо, М. Паламарчуком, О. Заставецькою, О. Топчієвим, О. Шаблієм, К. Немцем, Я. Олійником.

Сутність регіональних систем розселення, їх класифікації, особливості формування досліджено в працях таких вчених, як: В. Джаман [1], С. Добровольська [14], В. Круль [5], Л. Немець [7], О. Топчієв [11], О. Шаблій [13] та інших. Методичні аспекти дослідження систем розселення розробили: В. Джаман [1], В. Круль [5], К. Немець [6], Л. Немець [7].

Однак суспільно-географічні особливості розселення населення у Харківській області з позицій міждисциплінарних наукових підходів у науковій літературі висвітлені недостатньо. Ми вже розглядали історичні аспекти заселення Харківського регіону та сучасні заселенсько-розселенські процеси, роль та значення заселенсько-розселенських процесів для розвитку Харківської області, зміну ролі міст та формування її демографічного потенціалу, розселенські аспекти господарського освоєння території області, особливості формування міського розселення та просторово-часові аспекти розселення населення Харківської області тощо.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є обґрунтування та визначення можливостей застосування міждисциплінарних наукових підходів для дослідження регіональних систем розселення (на прикладі Харківської області).

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному рівні соціально-економічного розвитку під час проведення регіональних досліджень підсилюється актуальність вивчення системи розселення не відособлено, а в безпосередньому зв'язку різних агентів і відповідних процесів в суспільстві, тобто з позицій *системного підходу*.

З розвитком географії та її суспільної складової, у відповідь на соціальний запит в науковій літературі на основі комплексного географічного підходу з'являється поняття «соціогеосистема» [7]. Необхідність її виділення пов'язана з тим, що вона включає особливі соціальні елементи, які принципово відрізняються від усіх інших складових.

Л. Немець визначає соціогеосистему як «гетерогенну систему, що містить різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, кісні та біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі» [7].

Важливим елементом будь-якої соціогеосистеми є населення, що принципово відрізняє соціальні системи від інших систем. Однією з найважливіших властивостей системи є цілісність, яка характеризується співвідношенням сили внутрішніх і зовнішніх зв'язків. У регіональній системі розселення між поселеннями існують різноманітні зв'язки: демографічні (міграція населення, особливо маятникова), економічні, соціальні, адміністративно-управлінські тощо.

Цілісна система має інтенсивні зв'язки внутрішніх елементів і слабку залежність від зовнішніх зв'язків [6]. З цієї точки зору цілісність соціальних систем визначається їх відносною незалежністю, проте це не виключає наявності сильних зв'язків між елементами (підсистемами) різних ієрархічних рівнів однієї соціальної системи [6].

Визначаючи територіальну ієрархію соціогеосистем, зазначимо, що регіональна соціогеосистема складається із локальних систем та водночас є підсистемою національної системи, її цілісність забезпечується прямими та зворотними інформаційними зв'язками, потоками речовини та енергії. У системі роз-

селення Харківської області розвинені як прямі, так і зворотні зв'язки на всіх ієрархічних рівнях: з обласного центру відбувається управління та моніторинг над виконанням завдань, а нижчі ланки звітують про успішність виконання доручень та отримані результати [7].

Системний підхід дозволяє розглядати розвиток розселенської компоненти соціогеосистеми, що утворюється з підсистем нижчого рівня (локальних систем розселення, окремих населених пунктів), і стабільне функціонування яких залежить від ефективної діяльності всіх складових соціогеосистеми.

Застосування *синергетичного підходу* в суспільно-географічних дослідженнях дозволяє встановити принципово нові закономірності розвитку соціогеосистем, виявити значну кількість взаємозв'язків, розкрити загальні закономірності еволюції соціогеосистем. Поняття «*синергетика*» трактують як «науковий напрям, який вивчає закономірності виникнення формування і розвитку систем, для яких характерною ознакою є відкритість, самоорганізація та нелінійність розвитку» [12].

З точки зору синергетики регіональна система розселення є самоорганізованою, відкритою, нелінійною дисипативною системою, якій властива інтенсивна взаємодія її складових, поєднання позитивних та негативних взаємозв'язків мінливості, спадковості та відбору. Регіональні системи розселення є складними системами, для яких *атрактором* (метою існування, реальною структурою, на яку виходять процеси еволюції у цих середовищах внаслідок затухання в них процесів переходу) є комплексний, поліцентричний розвиток, і саме ця мета визначає сучасний стан системи, шляхи та способи її розвитку.

Синергетичне управління регіональним розвитком базується на наступних положеннях [3]:

- визначення можливих майбутніх станів системи та вибір найкращого з доступних варіантів;
- врахування не тільки стану зовнішнього середовища, а й власних тенденцій еволюції системи;
- пізнання закономірностей самої системи та процесів її самоорганізації;

- орієнтація не на силу (інтенсивність, тривалість) управлінського впливу, а на його правильну топологію (просторову та часову);

- узгодженість управління з власними тенденціями розвитку системи.

Поняття хаосу та порядку в системах розселення визначаються рівнем диспропорції її територіального розвитку. На прикладі Харківської області ми прослідковуємо асиметричність розвитку в напрямку центр-периферія. Таким чином, у теперішній час система розселення Харківського регіону знаходиться у стані нерівномірного розвитку з орієнтацією на адміністративний центр регіону – місто Харків, яке є центром тяжіння населення. Крім того, у системі розселення Харківщини відбуваються процеси розвитку та розгалуження, тобто еволюція системи розселення здійснюється переважно інтенсивним шляхом.

В аспекті синергетичного підходу рух представляється як циклічна зміна самоорганізації та самохаотизації системи. Саморозвиток у теорії синергетики представляє собою єдиний цілісний процес, який є результатом кооперативної дії складових елементів системи [12]. Саморозвиток регіональних розселенських систем відбувається за рахунок функціональної взаємодії населених пунктів регіону. Враховуючи фрактальність (властивість схожості, подібності будови систем різних рівнів) особливості розвитку регіональних систем розселення, визначають особливості еволюції національних, загальнодержавних розселенських систем.

Для ефективного використання синергетичного підходу під час дослідження системи розселення Харківської області необхідно реалізувати наступні кроки:

- виділити та охарактеризувати регіональну систему розселення і дослідити процес її розвитку;
- дослідити тенденції демографічного розвитку регіону, описати можливі напрями і шляхи перспективного розвитку;
- провести аналіз можливих шляхів самоорганізації регіону за допомогою географічного моделювання;
- визначити мету подальшого розвитку системи розселення Харківської області;

– виділити та обґрунтувати перелік впливів, що сприятимуть самоорганізації системи розселення та розробити тактику їх застосування.

Інформаційний підхід дає змогу дослідити об'єкти, процеси і явища у інформаційному аспекті та виявити нові якості, важливі для розуміння їх сутності та можливих напрямів розвитку на основі знання загальних властивостей та закономірностей інформаційних процесів [6]. Інформаційний підхід, як і синергетичний, тісно пов'язаний із системним, що дає змогу дослідити регіональну систему розселення, яку утворюють взаємопов'язані підсистеми нижчого рівня, кожна з яких за своєю суттю є інформаційною, та взаємодію між ними, що дозволяє комплексно виявити осо-

бливості формування та розвитку регіональних систем розселення.

Інформація є важливою характеристикою протікання як природних, так і соціальних процесів. Соціальна інформація є сукупністю знань, відомостей, даних, повідомлень, які формуються і відтворюються в суспільстві та використовуються для регулювання соціальної взаємодії, відносин між людиною, суспільством і природою [6].

Тому поряд з фундаментальними законами кругообігів речовини і перетворення енергії сучасній науці треба було відображення процесів та явищ і в інформаційному вимірі, що дозволяє розглядати наукову інформацію і знання як особливий вид суспільного ресурсу – інформаційний.

Рис. 1. Соціогеосистемні характеристики системи розселення Харківської області

Побудовано авторами за даними [2; 6; 7; 8; 12; 14]

Особливості інформаційного ресурсу [6]:

– у ході розвитку суспільства і зростання споживання знань він зростає, а не зменшується, на відміну від матеріальних ресурсів;

– інформаційний ресурс має власне потенційне значення, але у взаємодії з іншими ресурсами виступає рушійною силою, каталізатором розвитку;

– ефективність використання інформаційного ресурсу визначається вторинним виробництвом знань, тобто отриманням нових знань менш витратним шляхом інформаційної взаємодії, а не прямою генерацією;

– генерація інформаційного ресурсу, швидкість його передачі й ефективність використання визначаються потужністю і рівнем розвитку соціальної комунікативної системи.

Вибір і реалізація оптимальних управлінських рішень можливі тільки за наявності необхідного інформаційного ресурсу, який утворюється в процесі інформаційного обміну [6].

Отже, інформаційний підхід дозволяє визначити передумови формування розселенських систем, фактори розвитку регіональних систем розселення, встановити особливості взаємодії природи і населення на певній території, що дозволяє створити оптимальні умови для управління територією, побудувати траєкторію перспективного розвитку регіональної соціогеосистеми.

Застосування зазначених підходів дозволяє визначити наступні соціогеосистемні характеристики розселенської мережі Харківської області (рис. 1):

Висновки з проведеного дослідження.

У процесі дослідження розвитку регіональних систем розселення важливим є використання міждисциплінарних та спеціальних підходів, які дозволяють виявити характерні особливості формування, еволюції та розвитку розселенських систем. Застосування системного підходу обумовлює визначення історичних, структурних, функціональних та елементних особливостей розвитку розселенської мережі. Для комплексного дослідження просторово-часових особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області системний підхід дозволив визначити взаємозв'язок між елементами системи розселення.

Використання синергетичного підходу дозволило встановити принципи еволюції регіональних систем розселення, їх ускладнення, перейти на якісно новий рівень у регіональному плануванні, прогнозуванні соціогеопроектів. Інформаційний підхід дозволив дослідити регіональну систему розселення, яку утворюють взаємопов'язані підсистеми нижчого рівня, кожна з яких за своєю суттю є інформаційною, взаємодію між ними, забезпечив необхідні зв'язки та ресурси для розробки шляхів оптимізації процесу управління на регіональному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В.О. Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
2. Добровольська С.Я. Ретроспективно-географічний аспект дослідження суспільно-географічних процесів заселення регіону / С.Я. Добровольська. – Чернівці, 2014. – 132 с.
3. Князева Е.Н. Синергетика как новое мировоззрение: диалог с И. Пригожиным / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
4. Круль В.П. Особливості вивчення процесів заселення та освоєння території історико-географічних країв / В.П. Круль // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: зб. наук. праць: у 3 т. – Київ–Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1. – С. 369–372.
5. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України: [монографія] / В.П. Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
6. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: [монография] / Константин Аркадьевич Немец. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2005. – 428 с.
7. Немец Л.М. Системний підхід до суспільно-географічного дослідження населення регіону / Л.М. Немец, К.Ю. Сегіда // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: збірник наукових праць. Випуск 9. – К.: Інститут передових технологій, 2009. – С. 180–184.
8. Питюренко Е.И. Закономерности развития систем городских поселений / Е.И. Питюренко // Экономична географія. – Вип.29. – К.: Вища школа. – 1980. – С. 51–62.
9. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 45–57.
10. Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kharkivoda.gov.ua/documents/16203/1088.pdf.
11. Топчів О.Г. Основи суспільної географії: [підручник для студентів географічних спеціаль-

ностей вищих навчальних закладів] / О.Г. Топчів. – Одеса: Астропринт, 2009. – 560 с.

12. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен; под ред. Ю.Л. Климонтовича, С.М. Осовца. – М. : Мир, 1980. – 404 с.

13. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: [підручник] / О.І. Шаблій. – Львів: Видавничий цент ЛНУ, 2003. – 444 с.

14. Яворська В.В. Методологічні аспекти історико-географічного вивчення розселення населення / В.В. Яворська, А.Є. Калетинська // Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. – Т. 17. – Вип. 2(15). – О.: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2012 р. – С. 116–119.

УДК 528.94:911.3:30(477)

Лейберюк О.М.,
аспірант відділу картографії
Інститут географії
Національної академії наук України

ТРАНСПОРТНА ДОСТУПНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ДО ЦЕНТРІВ ГОСПІТАЛЬНИХ ОКРУГІВ (КОНКРЕТНИЙ АНАЛІЗ НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛ.)

Метою даної публікації є представлення можливостей застосування геопросторового аналізу в процесі впровадження медичної реформи в Україні. Проаналізовано та описано поетапність здійснення геопросторового аналізу транспортної доступності населення до центрів госпітальних округів. Здійснено опис розподілу населення у відповідності до їхніх зон транспортної доступності, що визначаються 15, 30, 45, 60 хв. та понад годинною доступністю. Проаналізовано вікову структуру населення транспортних зон доступності. Проведений аналіз доступності населення до центрів сусідніх госпітальних округів.

Ключові слова: геопросторовий аналіз (просторовий аналіз), госпітальні округи, населення, просторовий аналіз, транспортна доступність, Чернівецька область.

Целью данной публикации является представление возможностей применения геопространственного анализа в процессе внедрения медицинской реформы в Украине. Проанализированы и описаны этапы осуществления геопространственного анализа транспортной доступности населения к центрам госпитальных округов. Описано распределение населения в соответствии с их зонами транспортной доступности, определяемых 15, 30, 45, 60 мин. и более часовой доступности. Проанализирована возрастная структура населения транспортных зон доступности. Проведен анализ доступности населения к центрам соседних госпитальных округов.

Ключевые слова: геопространственный анализ (пространственный анализ), госпитальные округа, население, пространственный анализ, транспортная доступность, Черновицкая область.

Leiberiuk O.M. TRANSPORT ACCESSIBILITY OF THE POPULATION TO THE CENTERS OF HOSPITAL DISTRICT (A CONCRETE ANALYSIS ON THE EXAMPLE OF CHERNIVTSI REGION)

Objective of this paper is present the possibilities of using geospatial analysis in the process of implementation of medical reform into Ukraine. Analyzed and described implementation of the geospatial analysis of the transport accessibility of the population to the centers of hospital districts has been analyzed and described. Described of the distribution of population according to their transport accessibility zones, that out is determined at 15, 30, 45, 60 minutes, and more an hour. Analyzed the age structure of the population of transport zones of accessibility. Analysed of population approachability to the centers of neighboring hospital districts.

Key words: geospatial analysis (spatial analysis), hospital districts, population, spatial analysis, transport accessibility, Chernivtsi region.

Постановка питання. Сучасний ріст кількості даних та необхідність достовірної інформації зумовлює розвиток та застосування найрізноманітніших засобів, методів та підходів до їх аналізу. Зокрема, і в швидко прогресуючій галузі ПІС-технологій та аналізу геопросторових даних, які сьогодні здобули широкий застосунок у найрізноманітніших галузях, починаючи від сільського господарства та будівництва, закінчуючи ІТ-сферою, розробкою різноманітних проєктів. Виконавцями яких є як конкретні користувачі, так і підприємства, компанії, державні установи, які пере-

слідують цілі якомога кращого вирішення їхніх завдань, що мають просторовий характер, в найбільш короткий час із залученням якомога меншого капіталу. Використання такого типу аналізу в сучасних світових умовах все більше стає очевиднішим та необхідним. Так, в межах держав прикладами застосування геопросторових даних для найрізноманітніших цілей, в тому числі й геоаналізу, можуть слугувати національні геопросторові структури даних країн (США, ЄС, Австралії та Нової Зеландії, Японії та інших), що широко застосовуються у прийнятті управлінських рішень державними

інституціями. В Україні нині також здійснюються процеси створення та впровадження таких даних, однак сьгоднішні реформи, що здійснюються в країні, потребують термінових конкретних рішень. Зокрема, одним із таких напрямків є реформа в сфері охорони здоров'я, де планується створення мережі госпітальних округів, що має на меті трансформацію наявної мережі медичних закладів. Оскільки реформування в своїй основі має просторовий характер використання геопросторового аналізу, в такому випадку матиме тільки позивні наслідки в реалізації проекту та дозволить вирішити ряд питань.

Постановка завдання. Метою даної публікації є представлення можливостей застосування геопросторового аналізу в процесі впровадження медичної реформи в Україні, здійснення дослідження, що стосується аналізу транспортної доступності населення до центрів госпітальних округів (багатопрофільних лікарень 2-го рівня) на території Чернівецької області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початку розвитку ГІС технологій фактично й відбувається розвиток функцій просторового аналізу в ГІС забезпеченні, що зображується не тільки в статтях та книгах, а й має конкретні практичні приклади та керівництва щодо їх реалізації. Однак серед такої великої кількості праць та робіт слід відмітити роботи таких науковців: О.О. Іщука, М.М. Коржнева, О.Є. Кошлякова, О.В. Кошкарева, В.С. Тікунова, В.Д. Шипуліна, S. Aronofa, M. DeMers, A. Mitchell, M.J. De Smitha та багатьох інших. Обґрунтування використання ГІС системою охорони здоров'я з управлінської точки зору представлено в роботі О.Д. Фірсової «Механізми геоінформаційного забезпечення державного управління охороною здоров'я в Україні» [5].

Виклад основного матеріалу. Під поняттям геопросторового аналізу (*geospatial analysis*) розуміють процес пошуку просторових закономірностей у розподілі географічних даних і взаємозв'язків між об'єктами [6, с. 16]. Хоча в літературі також можна зустріти й терміни «просторовий аналіз» (*spatial analysis*) [7; 2] або «ГІС-аналіз» [3, с. 10], які вживаються в якості синоніму терміну «геопросторового аналізу».

Сучасні можливості ГІС дають змогу отримати відповіді на різноманітні питання,

однак потребують дотримання чіткої послідовності у процесах аналізу. В нашому дослідженні геопросторовий аналіз здійснювався у наступній послідовності [6, с. 34]: 1. Постановка задачі (формування завдання, мета аналізу, критерії аналізу); 2. Ділення задачі на логічні частини; 3. Вивчення вхідних наборів даних; 4. Виконання аналізу (вибір методів аналізу, обробка даних); 5. Оцінка та відображення результатів. Відповідно до них нами й здійснювалось дослідження.

На першому етапі було поставлено завдання дослідження, яке передбачало визначення транспортної доступності населення до майбутніх центрів госпітальних округів та інших похідних даних.

На другому етапі дослідження було виділено наступні 3 підзадачі дослідження: 1) побудова ізохронів автомобільної доступності до центрів госпітальних округів у межах 15, 30, 45, 60 хв. доступності; 2) визначення приналежності населених пунктів та населення до того чи іншого госпітального округу; 3) аналіз населення та його структури, що розміщена в межах полігонів побудованих ізохронів, побудова картосхем та аналіз даних.

На третьому етапі, після встановлення цілей і завдань дослідження, були визначені основні статистичні дані та додаткові ресурси, які були використані в дослідженні: 1) дані про населення у вигляді точкового шару даних, що відображають інформацію станом на 2014 р., основу яких склали дані форми соціально-економічного спостереження 1-Село та інформація Головного управління статистики у Чернівецькій області; 2) ізохрони транспортної доступності отримано за допомогою сервісу Open Route Service [8], що функціонує на основі даних Open Street Map. Реалізація дослідження проводилася на основі програмного забезпечення QGIS.

На наступному етапі було визначено методи, що застосовуватимуться у процесі аналізу. Для аналізу було застосовано наступні функції: оверлейну, що мали на меті здійснення операцій визначення: «Точка в полігоні (Point-in-Polygon)» [3; 6] та об'єднання шарів; просторових вибірок на підставі топологічних відношень, що передбачали застосування вибірок об'єктів, які знаходяться всередині об'єктів

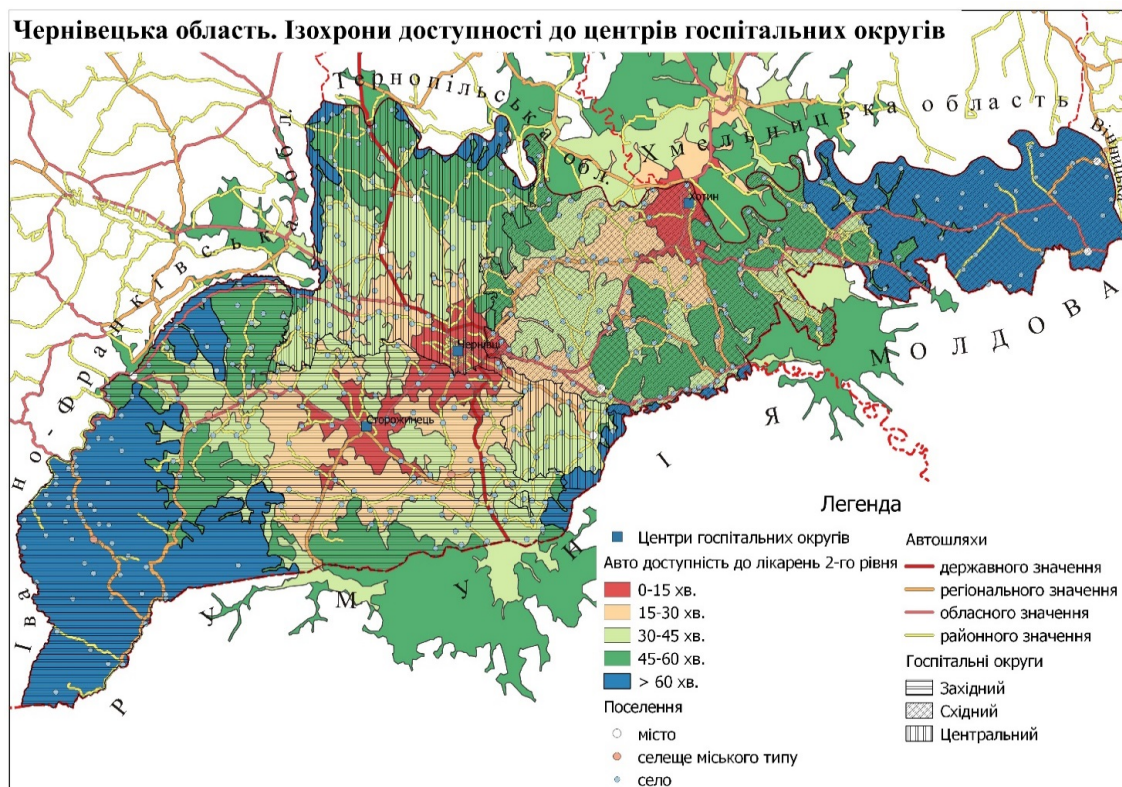

(Selecting features that are inside selection objects) [6] та вибору даних в цілому. Загалом, в процесі дослідження було використано наступні інструменти та модулі: «Объединение объектов в составные», «Объединение атрибутов объектов», «Выделение по районам», «Подсчет точек в полигоне», «Калькулятор полей», а також додатковий модуль «Statist».

Перед аналізом отриманих результатів, що відобразились у картосхемах та статистичній інформації, хотілося зауважити на деяких теоретичних моментах, що стосуються законодавчих основ реалізації медичної реформи та проекту створення госпітальних округів у Чернівецькій області (станом на липень 2017 р.).

Так, під госпітальним округом розуміють функціональне об'єднання закладів охорони здоров'я, розміщених на відповідній території, що забезпечує надання вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги населенню такої території. До складу госпітального округу повинно входити не менше однієї багатопрофільної лікарні інтенсивного лікування першого та/або другого рівня та інші заклади

охорони здоров'я. Багатопрофільна лікарня інтенсивного лікування 1-го рівня має обслуговувати не менше 120 тис. осіб, 2-го рівня – не менше 200 тис. осіб. У центрах госпітальних округів будуть розміщені багатопрофільні лікарні 2-го рівня. Зона обслуговування округу визначатиметься своєчасністю доїзду до багатопрофільних лікарень 1-го та 2-го рівнів, що не повинно перевищувати 60 хв. та бути еквівалентним радіусу зони обслуговування 60 км [1]. Кожен госпітальний округ передбачає план розвитку госпітальних округів, що складається з декількох пунктів, під час реалізації деяких із них найкраще, на нашу думку, буде застосування геопросторового підходу в процесі їх вирішення: 1) опис маршрутів пацієнтів в межах госпітального округу (у вигляді окремого додатку); 2) оптимальний розподіл функцій щодо надання медичної допомоги між учасниками госпітального округу та визначення видів та обсягу медичної допомоги, відповідно до маршрутів пацієнтів в процесі отримання послуг первинної та вторинної медичної допомоги (наводиться у вигляді окремого додатку)[1].

Рис. 1. Ізохрони доступності населення до центрів госпітальних округів у Чернівецькій області

Згідно з проектом про госпітальні округи на території Чернівецької області передбачається створення 3-х госпітальних округів: Західного (Путильський, Вижницький, Сторожинецький і Глибоцький райони) з центром в м. Сторожинці; Центрального (Герцаївський, Кіцманський, Заставніський і м. Чернівці) з центром в м. Чернівці; Східного (Кельменецький, Новоселицький, Сокирянський, Хотинський і м. Новодністровськ) із центром в м. Хотин [4].

В основу дослідження було поставлено розташування центрів госпітальних округів, тобто багатопрофільних лікарень 2-го рівня, без врахування лікарень 1-го рівня. Це було зроблено з метою визначення доступності населення саме до центрів госпітальних округів як основних центрів медичних послуг.

В результаті отримано картосхему «Ізохронів доступності до центрів госпітальних округів у Чернівецькій області» (рис. 1), на основі якої й здійснено аналіз доступності населення.

Обрахунки транспортної доступності населення для кожного з округів та в цілому для області проводилися в межах 15, 30, 45, 60 та понад 60 хв. доступності. Загалом кіль-

кість населення, що розміщується у зоні 15 хв. доступності становить 323 199 особи (від загальної кількості населення у Східному окрузі – 7%, у Центральному – 63%, у Західному – 13%). У зоні 30 хв. доступності розміщується 532 196 осіб (від загальної кількості у Східному окрузі – 26%, у Центральному окрузі – 75%, Західному – 53%). У 45 хв. зоні проживає 743 936 осіб (від загальної кількості у Східному окрузі – 59%, у Центральному окрузі – 92%, у Західному – 76%). У зоні 1 год. доступності проживає 845 852 особи (від загальної кількості у Східному – 76%, у Центральному – 99,8%, у Західному – 87,1%). Відповідно, поза годинною доступністю від центрів госпітальних округів знаходиться 92 504 особи, у Східному окрузі – 58 226 осіб (23%), у Центральному – 579 осіб (0,13%), у Західному – 33 699 осіб (12,8%).

Також було проаналізовано дані, що стосуються вікового розподілу населення відносно їх автомобільної доступності в госпітальних округах (табл. 1).

Для Західного госпітального округу з центром у Сторожинці переважаючими є вікові

Таблиця 1

Вікова структура населення по мірі віддаленості від центрів госпітальних округів

Центр округу, доступність (хв.)	Чисельність, осіб	Вікові групи					
		0-5 р.	6-17р.	18-34р.	35-54р.	55-59р.	60+
Сторожинець, 15хв.	34057	1494	3036	5537	4831	1391	3571
Чернівці, 15хв.	271722	16770	31024	79338	76378	18076	48411
Хотин, 15хв.	17420	1370	2104	4320	4488	1159	3898
Всього, 15 хв.	323199	19634	36164	89195	85697	20626	55880
Сторожинець, 30хв.	141519	9055	16826	28604	28661	6968	19059
Чернівці, 30хв.	325147	19433	36645	90457	87963	20595	56046
Хотин, 30хв.	63022	3631	7128	14135	17576	4950	15521
Всього, 30 хв.	529688	32119	60599	133196	134200	32513	90626
Сторожинець, 45хв.	201121	13508	25375	42159	42880	10164	28869
Чернівці, 45хв.	394918	23205	44729	104938	104170	24719	68858
Хотин, 45хв.	147897	8566	17163	34546	40812	11972	34429
Всього, 45 хв.	743936	45279	87267	181643	187862	46855	132 156
Сторожинець, 60хв.	228994	15534	28906	48375	49255	11783	32907
Чернівці, 60хв.	427313	25136	48764	111957	111496	26913	76047
Хотин, 60хв.	189545	10749	22080	44690	52040	15847	43730
Всього, 60 хв.	845852	51419	99750	205022	212791	54543	152 684
Сторожинець, >60хв	33699	3208	5635	8641	8473	2028	5679
Чернівці, >60хв.	579	16	46	103	189	94	131
Хотин, >60хв.	58226	3500	7080	13105	16210	4530	13512
Всього, >60 хв.	92504	6724	12761	21849	24872	6652	19322

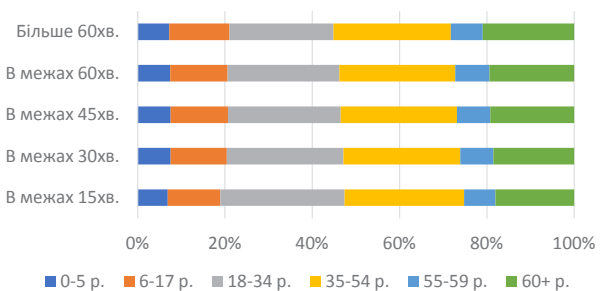
групи: 6–17 р. (15,5%), 18–34 р. (26%), 35–54 р. (25%) та категорія населення 60 і старше років (17,5%). Якщо говорити про їх розподіл відносно зон транспортної доступності, то тут спостерігається наступна ситуація. По мірі віддалення від центру округу в загальній частці зростає чисельність категорій віку: 0–5 р. (7–9,5%), 6–17 р. (15–16,7%), для вікової категорії 35–54 р. характерні коливання їх частки у загальній структурі (в межах 24–26%), для інших категорій характерним є зменшення їх частки.

Для Центрального госпітального округу, з центром у Чернівцях, переважаючими категоріями населення є категорії: 18–34 р. (28%), 35–54р. (29%), 60 та старше (19%). По мірі віддаленості від Чернівців віковими групами, частка яких зростає у чисельності населення, є групи: 6–17 р. (11–12%), 60 та старше (17,9–18,9%), зменшення спостерігаємо у виробничих категоріях 18–34 р. (29,3–27,8%), 35–54 р. (28–27%), що пояснюється концентрацією робочих ресурсів у м. Чернівці, для інших груп такі зміни не є значними.

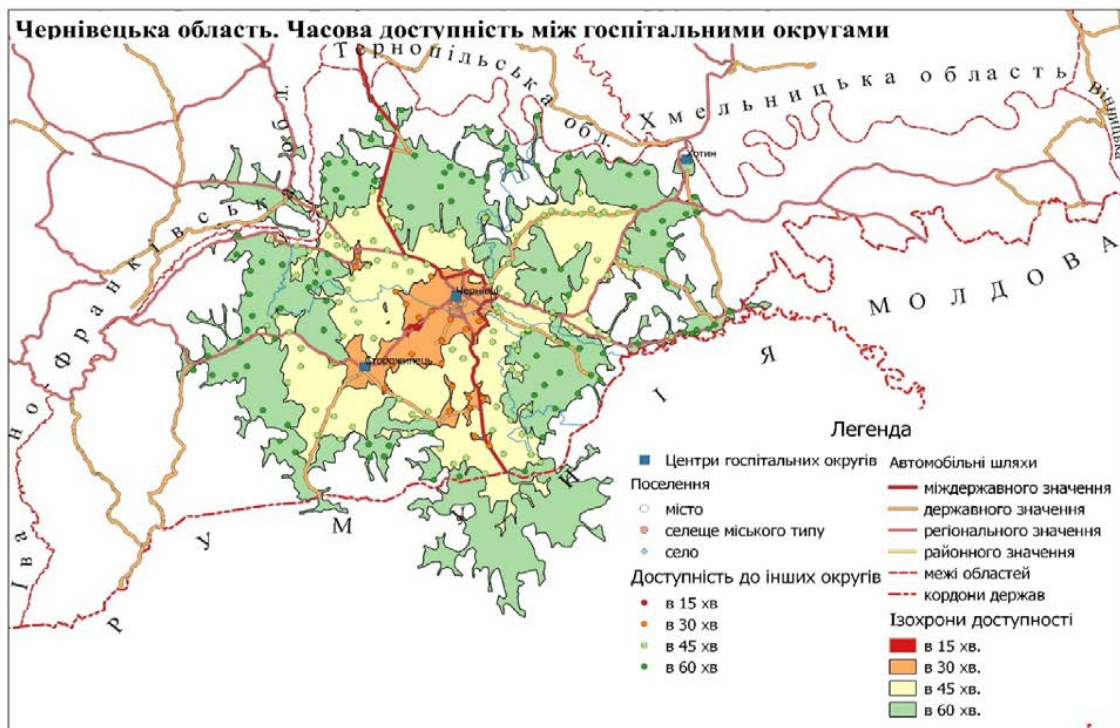
Для Східного госпітального округу з центром у Хотині характерним переважанням

є категорії 18–34 р. (23%), 35–54 р. (27%), 60 та старше (23%). З віддаленістю від центру госпітального округу спостерігається наступна ситуація. Відбувається зменшення частки населення вікових категорій 0–5 р. (з 7,9 до 5,9%), 6–17 р. (з 12,2 до 11,3%), 18–34 р. (з 24,9 до 22,6%), зростають категорії населення віком 35–54 р. (25,8–27,9%), 55–59 р. (6,6–8%), 60 і старше (22,4–23,6%).

В цілому, по мірі віддаленості від центрів госпітальних округів характерним є чітке зростання частки населення у віці від 0–17 р. та людей віком від 60 р., звуження категорій населення у віці від 18 до 54 р., частка категорії

Рис. 2. Віковий розподіл населення у відповідності до їх транспортної доступності у Чернівецькій області

Рис. 3. Часова доступність населення до центрів інших госпітальних округів у Чернівецькій області

населення 55–59 р. є незмінною (рис. 2). Такий розподіл може пояснюватися рівнем урбанізованості та процесами старіння населення, зокрема у сільській місцевості.

Даний аналіз надає змогу оцінки основних напрямів та категорій, які будуть реалізовуватись у планах розвитку госпітальних округів та відбиватися у конкретних медичних спеціалізаціях та розвитку необхідної інфраструктури. Однак у даних розрахунках слід використовувати багатофакторний підхід аналізу показників та враховувати такі показники, як рівень захворюваності, соціально-побутові умови, стан довкілля, зайнятість населення та інші.

Необхідним також є врахування та розробка додаткових дій та планів на випадок надзвичайних ситуацій, стихійних лих, перевантаженості медичних закладів та інших непередбачуваних ситуацій в округах, що потребують розробки альтернативних маршрутів для надання необхідних медичних послуг. Тому було побудовано картосхему транспортної доступності до сусідніх центрів госпітальних округів (рис. 3), проаналізувавши яку, були отримані наступні результати.

Фактично година доступністю між округами охоплює 51% усієї території області. Медичними послугами в сусідніх округах мають можливість користуватися жителі з 236 населених пунктів, що розташовані у межах їх годинної доступності. Кількість населення, що проживає у 60 хв. доступності, складає 724 тис. осіб або 79% від усієї чисельності населення області. Відсутність такого доступу характерна для сходу та південного заходу області (території Сокирянського, Кельменецького, Путильського районів). Кількість адміністративних районів території, яких повністю знаходяться в годинній доступності, становить 3 та м. Чернівці, для решти 5 районів така доступність є частковою.

Висновки з проведеного дослідження. Геопросторовий аналіз є одним із тих підходів до аналізу даних, який має змогу вирішення великої кількості питань, зокрема й державного значення. Його застосування надає можливість опрацювання великих інформаційних масивів даних, зменшення витрат ресурсів у процесах аналізу, планування та реаліза-

ції проектів. Так, в процесі створення госпітальних округів можливим є вирішення ряду питань щодо планування розміщення лікарень, визначення маршрутів доступності населення до центрів медичних послуг, завантаженості медичних установ, застосування для розрахунку планів розвитку госпітальних округів, їх спеціалізації та інше.

Для Чернівецької області такий аналіз дав змогу визначити автомобільну доступність населення до центрів госпітальних округів, проаналізувати структури населення відносно їх транспортної доступності, визначити транспортну доступність населення до центрів сусідніх госпітальних округів. Проведений аналіз транспортної доступності показав, що 90% населення області розміщено у межах годинної доступності відносно багатопрофільних лікарень 2-го рівня. Вікова структура в межах зон транспортної доступності відображає особливості та специфіку розміщення населення відносно центрів і при більш глибокому багатофакторному аналізі може слугувати для визначення специфіки медичних установ округів та перспективних планів їх розвитку. Встановлено, що у випадку надзвичайних ситуацій більше 3/4 населення буде мати можливість скористуватися медичними послугами сусідніх округів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Госпітальні округи: хто вирішує долю лікарень? – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://moz.gov.ua/ua/portal/pre_20170130_a.html
2. Де Мерс М.Н. Географические Информационные Системы. Основы.: Пер. с англ. / М.Н. Де Мерс. – Москва: Дата+, 1999. – 490 с.
3. Ішук О.О. Просторовий аналіз і моделювання в ГІС: [навчальний посібник] / О.О. Ішук, М.М. Коржнев, О.Є. Кошляков. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 200 с.
4. Проект створення госпітальних округів у Чернівецькій області. Департамент охорони здоров'я Чернівецької ОДА. – 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.med.cv.ua/archives/1614>.
5. Фірсова О.Д. Механізми геоінформаційного забезпечення державного управління охороною здоров'я в Україні : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. держ. упр. : спец. 25.00.02 / Фірсова О.Д. – Київ, 2016. – 20 с.
6. Шипулін В.Д. Основи ГІС-аналізу : [навч. посіб.] / В.Д. Шипулін. – Харків: ХНУМГ, 2014. – 330 с.

7. deSmith M. Geospatial Analysis. A Comprehensive Guide to Principles, Techniques and Software Tools / М. deSmith, М. Goodchild, Р. Longley // 5. – 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : <http://www.spatialanalysisonline.com/HTML/index.html>.

8. Open Route Service [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.openrouteservice.org>.

УДК 911.3

Омельченко Н.В.
асистент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

ТИПІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ РАЙОНІВ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА РІВНЕМ ТА ОСОБЛИВОСТЯМИ ЇХ УРБАНІЗОВАНОСТІ: ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ

У статті викладений аналіз рівня та особливостей урбанізованості адміністративних районів Херсонської області на основі виділення (за допомогою кластерного аналізу) декількох їх типів і підтипів. В основу типізації покладені показники кількісного та якісного характеру, включаючи попередньо формалізовані й агреговані результати опитування населення.

Ключові слова: урбанізація, якість життя населення, кластерний аналіз, типізація, Херсонська область.

В статье изложен анализ уровня и особенностей урбанизированности административных районов Херсонской области на основе выделения (при помощи кластерного анализа) нескольких их типов и подтипов. В основу типизации положены показатели количественного и качественного характера, включая предварительно формализованные и агрегированные результаты опроса населения.

Ключевые слова: урбанизация, качество жизни населения, кластерный анализ, типизация, Херсонская область.

Omelchenko N.V. OPINION OF THE LEVEL AND CHARACTERISTICS OF URBANIZATION OF ADMINISTRATIVE DISTRICTS OF KHERSON REGION IN THE CONTEXT OF THE QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION

The article analyzes the level and characteristics of urbanization of administrative districts of the Kherson region on the basis of types selection of administrative units of the region, using cluster analysis. The basis of typization is the quantitative and qualitative indicators, in particular the formalized and integrated results of the population survey.

Key words: urbanization, quality of life of the population, cluster analysis, typization, Kherson region.

Постановка проблеми. Сучасна суспільна географія вже не може обмежитися традиційним кількісним аналізом урбанізації, який не враховує багатьох якісних сторін життя населення. Урбанізацію можна осмислювати не тільки локально чи регіонально – в плані розвитку окремих міст чи утворення систем розселення, або формально – ґрунтуючись тільки на частці міського населення, але й ширше, а з цим – і глибше, долучаючи до дослідження інші критерії, що краще свідчать про результати цього багатогранного процесу [1]. У представленому дослідженні аналізувалися саме результати урбанізації в Херсонській області, з новим комплексним підходом до оцінки урбанізованості її адміністративних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прикладний аспект дослідження процесу урбанізації на всіх рівнях висвітлений у працях таких науковців, як: Гукалова І.В. [1], Мезен-

цев К.В., Мезенцева Н.І. [5], Покляцький С.А. [3], Руденко Л.Г. [6] та ін.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття рівня та особливостей урбанізованості адміністративних одиниць Херсонської області на основі їх типізації за обраними критеріями і аналізу виділених типів і підтипів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основою для проведення типізації адміністративних одиниць Херсонської області слугують обрані за авторською методикою ознаки (критерії урбанізованості) або їх сукупність, за подібністю чого території об'єднуються у відповідні типи.

В якості ознак нами були обрані прості й складні (агреговані в один індекс) показники, першим з яких стала частка міського населення – традиційний опорний показник рівня урбанізації території. Набагато більш інформативними є показники динаміки міського населення та його щільності, які свідчать про

інтенсивність процесу урбанізації на території області, а отже – перспективи зростання міського населення, а з цим – і міських поселень. Ще однією ознакою урбанізованості є наявність безпосередньо міського житлового фонду, отже – міської забудови, яка свідчить про появу міських ознак на рівні житла. Значимим критерієм рівня урбанізованості є показники благоустрою, які агреговані нами у середньозважену частку міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями (враховано частку міського населення, що мешкає на обладнаній водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням, опаленням, газом житловій площі). Дані показники важливі саме тому, що не весь міський житловий фонд обладнаний перерахованими побутовими зручностями – ознаками міських умов, отже більша чи менша їх наявність свідчить про реальне проникнення міського комфорту в побут людей.

Нарешті, найінформативнішим є останній інтегрований показник – індекс урбанізованості умов життя за оцінкою респондентів. Він розраховувався з 16 вихідних показників, формалізованих за допомогою балів з відповідей респондентів. Ці показники віддзеркалюють думку населення щодо переважаючого способу (міський/сільський), умов (міські/сільські) життя, транспортного забезпечення, житла (характер забудови), зайнятості (сільськогосподарської/несільськогосподарської), екологічної ситуації, соціокультурного забезпечення в їх конкретному поселенні, якими в опитуванні рівномірно охоплені всі адміністративні одиниці області. Розрахунок балів відбувався за формулою, в якій відображена привілейованість передбачуваних міських ознак в діапазоні від 0 до 1, за умови – чим ближче до 1, тим більш «міськими» є умови життя.

Порядок розрахунку балів:

Якщо блок містить два варіанти відповідей:

$$I_{ум\ бали\ (2)} = \frac{0 * K_1 + 1 * K_2}{n} * 100, \quad (1)$$

Якщо блок містить три варіанти відповідей:

$$I_{ум\ бали\ (3)} = \frac{0 * K_1 + 0,5 * K_2 + 1 * K_3}{n} * 100, \quad (2)$$

Якщо блок містить п'ять варіантів відповідей:

$$I_{ум\ бали\ (5)} = \frac{0 * K_1 + 0,25 * K_2 + 0,5 * K_3 + 0,75 * K_4 + 1 * K_5}{n} * 100, \quad (3)$$

де: $I_{ум\ бали\ (j)}$ – індекс (умовні бали);
 $K_{1,2,3,4,5}$ – кількість відповідей на питання 1, 2, 3, 4, 5 (в бік збільшення ступеня ознак урбанізованості);

n – кількість опитаних.

Далі виконане нормування отриманих бальних показників у шкалі від 0 до 100 балів за наступною формулою (4):

$$Инд_n = \frac{100}{Max-Min} (K_j - Min), \quad (4)$$

де: $Инд_n$ – індекс;

Max – максимальне значення критерію (в умовних балах);

Min – мінімальне значення критерію (в умовних балах);

K_j – конкретне значення для j -того району (міськради).

Інтегральна оцінка базується на середньоарифметичному зведенні в єдиний (скорегований щодо якості життя) населення індекс урбанізованості ($I_{інт}$) шести індикаторів (індексів), нормованих у діапазоні від 0 до 1:

- 1) індексу частки міського населення;
- 2) зміни індексу частки міського населення за період 1989–2015 рр.;
- 3) зміна індексу щільності міського населення за період 1989–2015 рр.;
- 4) індекс частки міського житлового фонду;
- 5) середньозважений індекс частки міського населення, що мешкає на обладнаній зручностями площі;
- 6) загальний індекс урбанізованості за оцінкою респондентів:

$$I_{інт\ урб} = (I_1 + I_2 + I_3 + I_4 + I_5 + I_6) / 6$$

На підставі аналізу шести складових і величини самого розрахованого індексу, за допомогою багатомірного кластерного аналізу здійснено типізацію адміністративних районів за рівнем і особливостями урбанізації та її результатів [2]. Вона дозволила виділити три основних типи адміністративних утворень та шість їх підтипів з близькими показниками, що характеризують сформованість міського середовища та міського способу життя населення в їх межах.

Розрахунок інтегрального індексу рівня урбанізованості адміністративних утворень області підтвердив існування значної територіальної диференціації у рівнях урбанізованості

Таблиця 1

**Складові нормовані та інтегральні індекси-ознаки урбанізованості
для типізації районів Херсонської області**

Тип	п/тип	Склад	Індекс частки міського населення	Зміна індексу частки міського населення 1989-2015	Зміна індексу щільності міського населення 1989-2015	Індекс частки міського житлового фонду у загальному житловому фонді району	Середньозважений індекс частки міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями	Загальний індекс урбанізованості за оцінкою респондентів	Скорогований щодо якості життя населення індекс урбанізованості	
I		Нова Каховка (міськрада)	0,93	0,49	0,63	0,95	0,97	0,61	0,76	
		Херсон (міськрада)	1,00	0,49	0,00	1,00	1,00	1,00	0,75	
		Середнє значення	0,97	0,49	0,32	0,98	0,99	0,81	0,76	
II	2.1	Білозерський	0,00	0,00	0,92	0,00	0,02	0,27	0,2	
		Великоолександрівський	0,28	0,23	0,97	0,24	0,17	0,03	0,32	
		Середнє значення	0,14	0,12	0,95	0,12	0,10	0,15	0,26	
	2.2	Верхньорогачицький	0,40	0,51	0,96	0,27	0,11	0,24	0,42	
		Високопільський	0,31	0,53	0,96	0,23	0,15	0,27	0,41	
		Скадовський	0,38	0,46	0,97	0,40	0,32	0,19	0,45	
		Чаплинський	0,26	0,48	0,96	0,23	0,23	0,21	0,39	
		Середнє значення	0,34	0,50	0,96	0,28	0,20	0,23	0,42	
	2.3	Генічеський	0,51	0,53	0,97	0,31	0,21	0,50	0,5	
		Каланчацький	0,46	0,54	0,95	0,35	0,27	0,43	0,5	
		Каховський	0,54	0,69	0,97	0,46	0,53	0,23	0,57	
		Цюрупинський (Олешківський)	0,44	0,45	0,97	0,40	0,32	0,42	0,5	
		Середнє значення	0,49	0,55	0,97	0,38	0,33	0,40	0,52	
	III	3.1	Горностаївський	0,23	0,61	0,97	0,06	0,08	0,16	0,35
			Іванівський	0,22	0,62	0,97	0,06	0,02	0,05	0,32
Нововоронцовський			0,19	0,56	0,97	0,01	0,09	0,13	0,32	
Новотроїцький			0,33	0,58	0,97	0,19	0,05	0,03	0,36	
Середнє значення			0,24	0,59	0,97	0,08	0,06	0,09	0,34	
3.2		Голопристанський	0,12	0,46	0,97	0,00	0,15	0,15	0,31	
		Нижньосірогоський	0,20	0,50	0,97	0,07	0,00	0,26	0,33	
		Середнє значення	0,16	0,48	0,97	0,04	0,08	0,21	0,32	
3.3		Бериславський	0,25	1,00	1,00	0,11	0,15	0,00	0,42	
		Великолепетиський	0,42	0,81	0,94	0,38	0,07	0,21	0,47	
		Середнє значення	0,34	0,91	0,97	0,25	0,11	0,11	0,45	

територій та її особливостях. У можливному діапазоні від 0 до 1 індекси урбанізації варіювали від 0,2 у Білозерському районі до 0,76 у Новокаховській міськраді (табл. 1).

Інтегральний індекс урбанізованості по більшості районів виявився або таким самим, або меншим за офіційний рівень урбанізації [4], що, безумовно, є підтвердженням потреби врахування багатьох аспектів під час остаточних висновків про характер і, головне, особливості та результати урбанізаційного процесу. Проте такі райони, як Верхньорогачицький, Великоолександрівський, Голопристанський, Нижньосірогозький та Бериславський значно «піднялися» на сходах оцінки урбанізованості в порівнянні з їх положенням за часткою міського населення. В окремих випадках це пояснюється фактором географічного положення і наявності більшого числа міських поселень, але іноді консерватизм сільського способу життя малих міських поселень і сіл відіграє роль стабілізуючого фактору і піднімає рівень суб'єктивної оцінки жителями урбанізованості власного життя.

Розрахунки засвідчили, що в цілому Херсонська область є слабоурбанізованим регіоном, а особливості урбанізованості її адміністративних одиниць тісно пов'язані з їх географічним положенням, природно-ресурсними особливостями, історією освоєння. Має значення наближеність конкретної території до двох основних центрів області – Херсону і Нової Каховки. Результати проведеної типізації виглядають наступним чином (рис. 1).

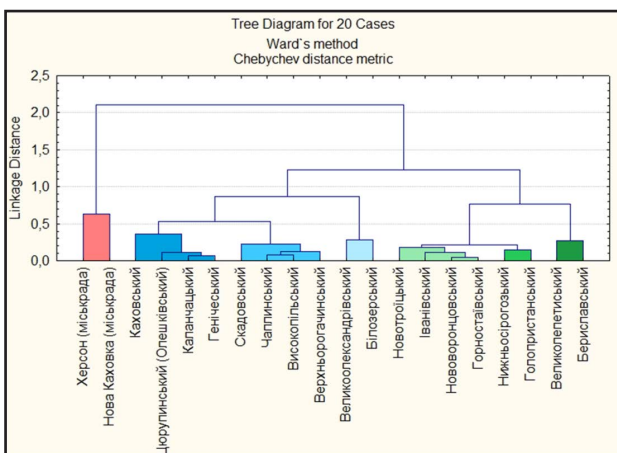

Рис. 1. Дендрограма ієрархічної кластеризації районів Херсонської області

Тип 1. Райони з високою оцінкою рівня урбанізованості. До даного типу відносяться міста Херсон та Нова Каховка, від загальної площі регіону їх територія становить 2,3%, а частка міст у населенні області в рази більша і складає 37,5%. Отже, специфіка даного типу – у значній концентрації міського населення і відповідній «відірваності» багатьох інших показників урбанізації від решти адміністративних територій регіону (рис. 2). Порівняння із середньобласними значеннями показує найвищу частку міського населення, частку міського житлового фонду в загальному житловому фонді та середньозважену частку міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями, що є цілком зрозумілим зважаючи на те, що обидва міста є ядрами урбанізації Херсонської області, а отже, тут наявні всі ознаки міського комфорту, і так само оцінюють ці міста їхні представники. Найменші, відмінні від інших типів, значення під час аналізу даного типу були зафіксовані у показника «Зміна щільності міського населення 1989-2015», що зумовлено потужною негативною динамікою кількості міського населення на фоні загальнодержавної депопуляції. Навіть те, що дані міста є основними центрами привабливання населення в області, не рятує їх від значних природних його втрат, наслідком чого є і падіння в щільності міських жителів, що є ознакою деурбанізації. В цілому ж, інтегральний індекс урбанізованості даних міст природно є найвищим серед усіх інших типів територій, що має як переваги (розвиток інфраструктури, різноманіття місць праці і освіти, обслуговування, інновації тощо), так і негативні наслідки (високі ціни на ринку житла, диференціація населення за рівнем

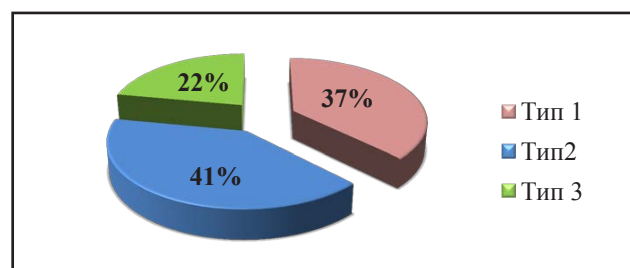

Рис. 2. Частка населення Херсонської області, яка проживає у районах і містах виділених типів

доходів, соціальна та екологічна напруженість тощо).

Тип 2. Райони із середньою оцінкою рівня урбанізованості. Найбільший за кількістю районів, площею території (52,8% від загальної площі Херсонської області) та часткою населення (40,5%) тип включає три підтипи, які дещо відрізняються в оцінці рівня їхньої урбанізованості. Підтип 2.1 має найнижчі індекси в даному типі та включає два райони: Білозерський та Великоолександрівський, які не межують один з одним і займають 10,8% площі області. Важливою особливістю цього підтипу є розміщення Білозерського району, який майже повністю оточує обласний центр і тим самим у багатьох випадках формує приміську зону. Більшість жителів даного району не бачать сенсу переїжджати у міські населенні пункти в гонитві за більш кращими умовами через близькість та доступність потужного міста Херсона, де більшості мешканців району зручніше отримувати послуги. Саме через це оцінка респондентами рівня урбанізованості тут не є найменшою. Відзнакою цього підтипу є позитивні зміни у щільності міського населення з 1989 р. – вона лишається більш-менш сталою, але водночас фіксуються серйозні зміни у частці міського населення – вона інтенсивно зменшується.

З приводу Великоолександрівського району можна підкреслити схожість значень отриманих результатів з багатьма іншими районами різних типів та підтипів. За кількісними значеннями індексів у нього ситуація краща, ніж у Білозерському районі, проте самі мешканці дуже низько оцінюють рівень урбанізованості цієї території.

Підтип 2.2 має вищі за попередній підтип складові індекси, але займає не лідируючу позицію. В цю групу входять крайні північні Верхньорогачицький, Високопільський та крайні південні Чаплинський і Скадовський райони (16,8% площі території регіону). Ознакою умовно середнього положення цих районів є, насамперед, їх відносно високі значення індексів «Зміна % міського населення 1989-2015» та «Зміна щільності міського населення 1989-2015», що свідчить про повільну втрату цими районами міського населення, а також середній рівень урбанізованості за оцінкою

респондентів. Загалом, все це агрегується в середній за рівнем показник урбанізованості, але по відношенню до інших районів ситуація не є катастрофічною. Водночас, наприклад, у Скадовському районі оцінка респондентів рівня сформованості урбанізаційного середовища була вкрай низькою (у порівнянні з іншими трьома районами підтипу), що свідчить про незадоволеність населення умовами життя і рівнем розвитку інфраструктури.

Відносно високі складові індекси має підтип 2.3, до складу якого входять Генічеський, Каланчацький, Каховський та Олешківський райони, які займають 25,2% загальної площі області. Дані адміністративні утворення характеризуються порівняно (як для слабоурбанізованого регіону) розвиненою урбаністичною структурою: у складі поселень районів 3 міста і 7 селищ міського типу. Трохи вищими за середній рівень є складові індекси (частка міського населення, частка міського житлового фонду в загальному житловому фонді району реальними проявами міського способу та умов життя, середньозважена частка міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями). Відносно високими є й оцінки рівня урбанізованості середовища життя респондентами. Перевага даних районів у їх географічному положенні, завдяки чому тут наявні різні варіанти місць докладання праці, що зумовлює їх соціально-економічну атрактивність.

Тип 3. Райони з низькою оцінкою рівня урбанізованості. Й у даному типі можна виділити три підтипи. До підтипу 3.1 увійшли Горностаївський, Іванівський, Нововоронцовський, Новотроїцький райони області, які зосереджені у північній та східній частині регіону. Ці райони відрізняються найнижчими показниками середньозваженого індексу частки міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями та загальним індексом урбанізації за оцінкою респондентів серед усіх підтипів, виділених в області. До типу 3.2 увійшли територіально не суміжні Голопристанський та Нижньосірогозький райони. Специфікою цього підтипу є наднизькі усереднені значення показників «Індекс частки міського житлового фонду в загальному житловому фонді району» та «Середньо-

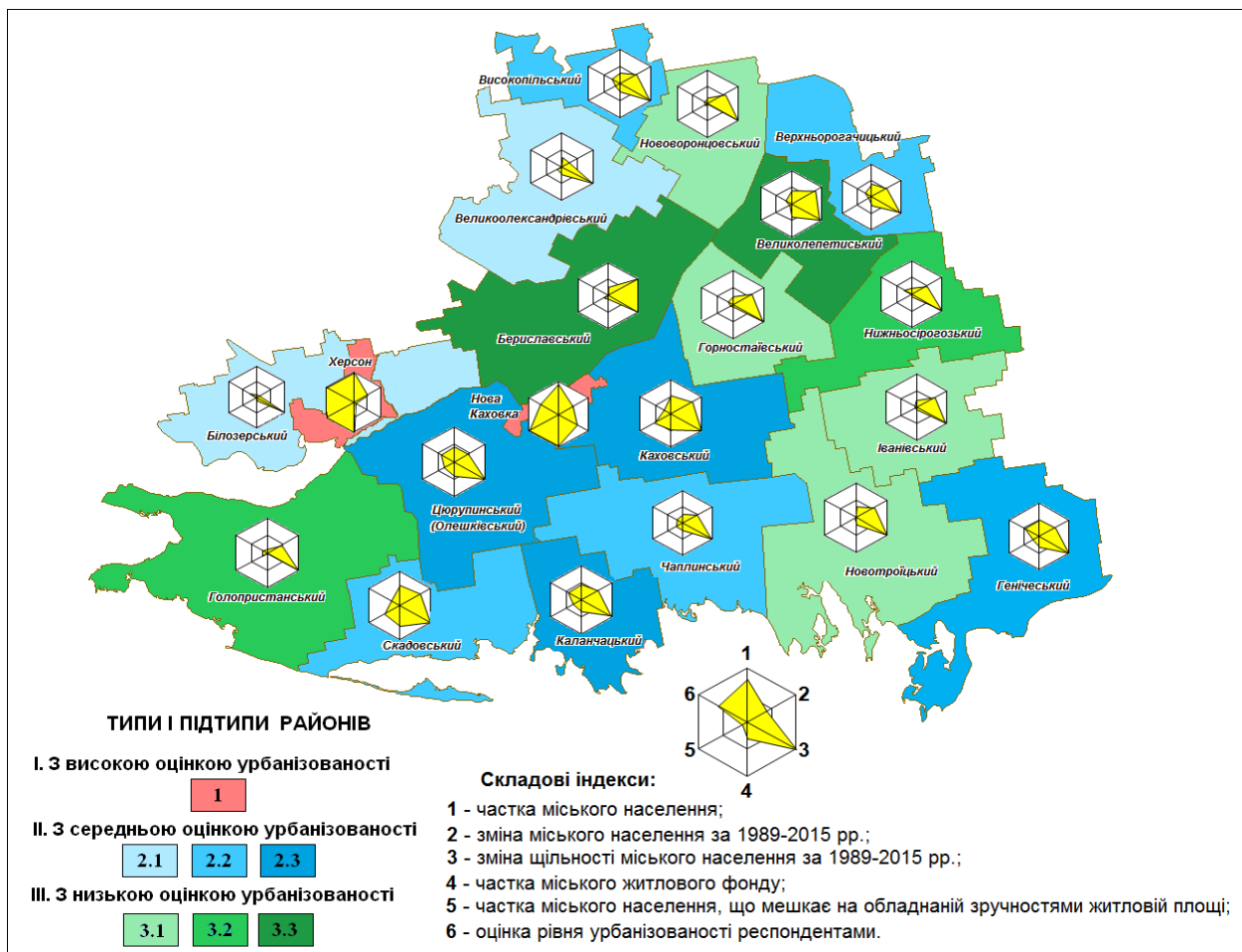

зважений індекс частки міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями», на що вплинула незначна кількість міських поселень, а саме – наявність у Голопристанському районі одного міста, а у Нижньосірогозькому – одного селища міського типу. Підтип 3.3 представлений Бериславським і Великолепетиським районами-сусідами, які відзначаються в дослідженні досить низькими показниками середньозваженого індексу частки міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями та загальним індексом урбанізації за оцінкою респондентів. Однак усереднений, скорегований щодо якості життя населення індекс урбанізації є найвищим у типі. Загалом, площа типу становить майже 45% від загальної площі Херсонської області, а частка населення – 22%. Особливості локалізації більшості районів типу (розташування в східній периферійній частині регіону) – у віддаленні

від головних ядер урбанізації, що є несприятливим фактором формування повноцінного урбанізованого середовища.

Особливостями третього типу є високі та середні показники зміни індексу частки міського населення та зміни індексу щільності міського населення за 1989–2015 роки. Тобто, для даного типу характерна більш позитивна динаміка міського населення, яка, тим не менш, не є підкріпленою відповідними міськими умовами проживання, про що говорить решта індексів, які виявилися низькими та дуже низькими. Відзначимо, що значення скорегованого щодо якості життя населення загального індексу урбанізації підтипу 3.3 свідчить про відносно кращу ситуацію з урбанізованістю середовища у порівнянні з підтипом 3.1 та 3.2.

В цілому в типі тільки 18% населених пунктів є міськими, на відміну від інших двох типів, що є дійсним підтвердженням низької оцінки рівня урбанізованості третього типу.

Рис. 3. Типи районів Херсонської області за рівнем урбанізованості середовища в контексті якості життя населення

Характерною рисою урбанізованого середовища в районах Херсонської області є незбалансованість розвитку окремих складових. Пелюсткові діаграми досить яскраво підкреслюють цю тенденцію – більшість районів області, в т.ч. «урбанізовані» Херсон та Нова Каховка, мають зовсім несиметричні відхилення часткових індексів у той чи інший бік (рис. 3).

Зокрема, адміністративний центр регіону, маючи абсолютні переваги за показником частки міського населення, частки міського житлового фонду, частки міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями та оцінки респондентами рівня урбанізованості, тим не менш не здатен зміцнити свій демографічний потенціал і «живиться» механічним рухом населення, а не додатним природним відтворенням, що яскраво демонструють нам показники зміни міського населення та їх щільності за останні роки. Нова Каховка, в свою чергу, виступає більш динамічним містом, однак помітно програє в якісних складових свого урбанізаційного розвитку. Всі інші адміністративні утворення мають дуже схожий профіль пелюсткових діаграм з явною «перевагою» показників динаміки міського населення, зокрема – зміни його щільності. Проте це не завжди свідчить про реальне зростання урбанізованості. Інша річ, що масштаб міських поселень та їх структура реально мають значення і в кількісній та якісній оцінці рівня урбанізованості адміністративних утворень Херсонської області.

Висновки з проведеного дослідження. Результати типізації адміністративних одиниць області за рівнем та особливостями урбанізованості середовища життя населення кажуть про те, що, по-перше, доцільно враховувати не один-два, а більшу кількість показників урбанізованості для виявлення

і співставлення різних аспектів багатогранного процесу проникнення міських умов і комфорту в життя людей. По-друге, вони свідчать про існування двох урбанізованих ядер – Херсону та Нової Каховки, які дійсно відповідають середньому заявленому (офіційному) рівню урбанізації по регіону. Всі інші території дуже відстають від них в оцінці урбанізації.

Це означає, що оцінка урбанізації Херсонської області має носити більш комплексний характер і враховувати реальне проникнення міських умов в регіон, а також думку населення щодо урбанізованості способу та умов життя. Підвищення якості життя населення, як міського, так і сільського, має відбуватися з урахуванням урбанізованості середовища життя людей, їх зайнятості, перспектив і можливостей урбанізації в тих чи інших типах районів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація : [монографія] / І.В. Гукалова ; Інститут географії НАН України. – К., 2009. – 347 с.
2. Пилипенко І.О. Методи та методики суспільно-географічних досліджень: [навч. посіб.] / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова; Херсон. держ. ун-т. – Херсон : Вишемирський В.С., 2009. – 156 с.
3. Покляцький С.А. Умови життя населення великих міст України: суспільно-географічне дослідження [монографія] / відп. ред. І.В. Гукалової. – К.: Наукова думка, 2016. – 185 с.
4. Статистичний щорічник Херсонської області за 2015 рік: [стат. зб.] / Держкомстат України, Гол. упр. стат. у Херсон. обл. / за ред. В.А. Вознюка; відп. за вип. Т.В. Покидько. – Херсон: Гол. упр. стат. у Херсон. обл., 2016. – 497 с.
5. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін : [монографія] / за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. – Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. – 438 с.
6. Функции городов и их влияние на пространство / под ред. Л.Г. Руденко. – К.: Фенікс, 2015. – 292 с.

УДК 338.4

Поручинська І.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Поручинський В.І.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Слащук А.М.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ПРИКОРДОННИХ ГОСПОДАРСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ ЄВРОРЕГІОНУ «БУГ»

Розкрито суть понять «прикордонний регіон» і «прикордонний господарський комплекс». Проаналізовано особливості становлення євро регіону «Буг» як найбільш ефективної форми співробітництва на польсько-білорусько-українському прикордонні. Визначено специфіку сучасного розвитку Волинського, Люблінського та Брестського прикордонно-господарських комплексів. Зазначено перспективні напрями щодо їхнього подальшого економічного розвитку.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, прикордонний регіон, прикордонно-господарський комплекс, євро регіон «Буг».

Раскрыта суть понятий «пограничный регион» и «пограничный хозяйственный комплекс». Проанализированы особенности становления евро региона «Буг» как наиболее эффективной формы сотрудничества на польско-белорусско-украинской границе. Определена специфика современного развития Волынского, Люблинского и Брестского погранично-хозяйственных комплексов. Отмечены перспективные направления их дальнейшего экономического развития.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, пограничный регион, погранично-хозяйственный комплекс, евро регион «Буг».

Poruchynska I.V., Poruchynsky V.I., Slashchyk A.M. THE FEATURES OF MODERN DEVELOPMENT OF FRONTIER ECONOMIC COMPLEXES OF EUROPEAN REGION "BUG"

The essence of concepts "frontier region" and "frontier economic complex" are exposed. The features of the formation of the Euroregion "Bug" as the most effective form of cooperation in the border of Poland, Belarus and Ukraine are analyzed. A specific of modern development Volyn, Lublin and Brest frontier-economic complexes is certain. The perspective directions in relation to further economic development of these complexes are marked.

Key words: transfrontal collaboration, frontier region, frontier-economic complex, European region "Bug".

Постановка проблеми. У сучасних умовах розширення процесів глобалізації зростає роль розвитку прикордонних регіонів і транскордонного співробітництва, адже відкриваються нові можливості для активізації господарської діяльності на периферійних територіях і підвищення їхньої конкурентоспроможності.

Транскордонне співробітництво в умовах розвитку інтеграційних процесів має властивість прискорювати процеси вирівнювання

якості життя населення прикордонних територій, приводити її до середньоєвропейського рівня та сприяти вільному переміщенню товарів, капіталів і людей через кордон. Воно забезпечує мобілізацію місцевих ресурсів і підвищення ефективності їх використання, робить можливим об'єднання зусиль для вирішення спільних проблем у транскордонному регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання транскордонного співробітни-

цтва і його форм досить широко представлені в сучасних наукових дослідженнях. Одними з перших робіт у цьому напрямі були праці П.В. Луцишина, Н.П. Луцишин, С.В. Федюнюка й інших. Окремі питання транскордонного співробітництва розробляли такі вчені, як: С.І. Іщук, Г.В. Балабанов, В.П. Нагірна, Г.П. Підгрушний, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко, Н.А. Мікула та інші. Проте зазначений аспект економічного життя держави та її окремих регіонів перебуває в процесі постійного розвитку та змін, тому потребує постійної уваги й аналізу.

Виклад основного матеріалу. Прикордонний регіон визначається як адміністративно-територіальна одиниця, що перебуває на наступному після державного рівні та розташована безпосередньо вздовж державного кордону [4, с. 140]. Отже, в Україні прикордонними регіонами можна вважати 18 областей, шість з яких входять до складу чотирьох єврорегіонів: Карпатського єврорегіону, єврорегіонів «Буг», «Нижній Дунай», «Верхній Прут».

Досить високий рівень розвитку транскордонного співробітництва спостерігається в межах єврорегіону «Буг», учасниками якого є Волинська область (Україна), Люблінське воєводство (Республіка Польща), Брестська область (Республіка Білорусь). Як асоційовані члени у складі української сторони 2000 р. було прийнято Жовківський і Сокальський райони Львівської області

Важливими чинниками розвитку єврорегіону «Буг» є порівняно компактні розміри регіону, зручності сусідського положення, давня освоєність територій, досить значна середня густина населення і співрозмірний економічний потенціал, наявність транспортної інфраструктури і прикордонних транспортних переходів, транзитність територій членів об'єднання, подібність історії розвитку господарства, давні традиції зовнішньоекономічних зв'язків. Члени об'єднання утворюють суцільний територіальний масив, що суттєво розширює можливості встановлення контактів між господарськими комплексами прикордонних територій, збільшує можливість їх взаємного впливу, надає територіальним зв'язкам більшу тісноту і стійкість [1].

Прикордонний господарський комплекс (далі – ПГК) – це складна поліструктурна система, яка характеризується багатокомпонентним вмістом і складною внутрішньою будовою. Йому властива різна функціональна структура. До елементів функціонально-галузєвої структури ПГК єврорегіону «Буг» відносяться галузеві та міжгалузеві комплекси [6].

Особливе значення серед чинників впливу на розвиток транскордонного регіону, належить людським ресурсам. Загальна площа території єврорегіону становить близько 81 тис. км², на якій проживає майже 5 млн. мешканців, зокрема, на польській частині – 44,8%, на білоруській – 29,1% і на українській – 26,1%.

Основною галуззю економіки єврорегіону є промисловість. До її основних підгалузей належить машинобудування, харчова і легка промисловість, промисловість будівельних матеріалів, лісова та деревообробна тощо.

Другою за значенням галуззю є сільське господарство. У ньому зайнята значна кількість працюючих. Провідними напрямками спеціалізації сільського господарства є вирощування зернових культур, картоплі, цукрових буряків, хмелю, тютюну, городини й овочів. Однак їм властива невисока продуктивність виробництва. Це пояснюється низьким рівнем агротехніки та роздрібненістю господарства на польській стороні, а також недостатнім інвестуванням переробних галузей, що призводить до значних втрат сировини, оскільки вона не переробляється на місці вирощування. Водночас значна частина сільськогосподарської продукції вже зараз перевищує власні потреби на неї, і вона може бути направленою на ринки інших територій поза межами єврорегіону.

Розвинутим на території єврорегіону «Буг» є паливно-енергетичний комплекс. В українській і польській частинах єврорегіону функціонує вугільна і торфовидобувна промисловість, а в Білоруській – торфовидобувна.

Так, у Волинському ПГК на нього припадає 8,3% загального обсягу промислового виробництва, і включає він підприємства добувної промисловості, що спеціалізуються на видобутку і переробці твердого мінерального палива (кам'яного вугілля, торфу), природного газу (Локачинська дільниця газопромислового управління «Львівгаз-видобування»),

а також підприємства, що здійснюють постачання і розподіл природного газу й електроенергії. Електроенергія постачається від Добротвірської державної районної електростанції (далі – ДРЕС) і Рівненської атомної електростанції (далі – АЕС). Крім того, підприємствами державного лісогосподарського об'єднання «Волиньліс» і міжгосподарськими лісопідприємствами агропромислового комплексу виробляється основний обсяг паливних дров.

На території Люблінського воєводства розташований Люблінський кам'яновугільний басейн, а також вугільні шахти Богданки в Ленчинському повіті. У Люблінському воєводстві є дві великі електростанції – у Полянці та в Стальовій Волі, а на території Брестської області на річці Логозва розташована Логозвинська гідроелектростанція [2; 10].

Машинобудівний комплекс також посідає вагомим місце в структурі прикордонного господарства. Найбільший розвиток має сільськогосподарське машинобудування й автомобілебудування, які дають до 22% виробництва продукції в кожній із країн. Найбільша концентрація підприємств машинобудування в обласних центрах – Луцьку, Любліні та Бресті. Окремі підприємства є і в інших міських населених пунктах. Так, у Любліні є автомобільний завод, завод сільськогосподарських машин, завод із виробництва вагіт. У Саноці розміщений завод із виробництва автобусів. Сільськогосподарське машинобудування і тракторобудування розвивається в Любліні, Белжечі, Аннополі, Дебліні, авіабудування – у Свиднику (виробництво гелікоптерів), Краснику (виробництво підшипників).

На території Волинської області машинобудівним центром є Луцьк. Найбільшими підприємствами галузі є Публічне акціонерне товариство «СКФ Україна», Товариство з обмеженою відповідальністю «Кромберг енд Шуберт Україна», Державне підприємство «Луцький ремонтний завод «Мотор»», Дочірнє підприємство «Автоскладальний завод № 1», яким належить понад 90% загальнообласних обсягів продукції цього виду діяльності [7].

Область робить вагомий внесок у виробництво продукції машинобудування в Україні. Понад 90% електричних трансформато-

рів, майже 30% лічильників для рідин, понад 15% термостатів, моностатів (стабілізаторів тиску), виготовлених у державі, належить підприємствам області [7].

Також підприємства машинобудування розміщені в Ковелі (виготовлення сільськогосподарських машин, устаткування для залізничного транспорту), Рожищах (обладнання для тваринницьких ферм і виробництва кормів), Ківерцях (обладнання для лісової промисловості).

У Брестському ПГК розвивається виробництво побутової техніки, зокрема й газових плит (ВВАВ «Брестгазоапарат», м. Брест), а також різноманітного верстатного обладнання і дрібної побутової техніки (Барановичівський верстатобудівний завод ЗАТ «Атлант», м. Барановичі).

Також на основі місцевої сировинної бази сформований досить потужний будівельно-індустріальний комплекс. Він дає до 50% загального виробництва на територіях деяких видів продукції, наприклад, м'яких покрівельних матеріалів – у Волинській області, будівельного скла – у Тарнобжезьку, цементу – у Холмі, бетону та залізобетону (Люблін, Любартов), гранітного щебеню – у Микашевичах (Білорусь).

Хімічна промисловість розвинута лише в Люблінському ПГК і представлена виробництвом азотних добрив у Пулавах, де розташований найбільший завод у Польщі з виробництва азотних добрив для сільського господарства, а також хімічних продуктів (меламін, капролактамі) для інших галузей хімічної промисловості [10; 12].

У Волинському ПГК добре розвинуті лісозаготівельна і лісопильна галузі на базі місцевої сировини, тоді як у польській і білоруській частинах євро регіону переважають підприємства деревообробної галузі. Зокрема, меблева і паперова фабрики на польській частині, а також меблева фабрика в Пінську та підприємство з виробництва деревостружкових плит і меблів в Івацевичах.

Легка промисловість євро регіону характеризується високими показниками у всьому Люблінському воєводстві, де підприємства здійснюють оброблення бавовни, штучних волокон, вовни, льону і шовку, але слабше розвинута у Волинській і Брестській областях.

Хоча за виробництвом деяких видів продукції згадані області є лідерами. Зокрема, Брестська область посідає перше місце в країні з виробництва панчішно-шкарпеткових виробів, друге – за виробництвом тканин. Також функціонує підприємство, яке випускає пряжу та трикотажні вироби. Найбільшими центрами є Брест, Пінськ і Барановичі.

У Волинському ПГК разом із виробниками з багаторічною історією («Луга» і «Ново-волинська швейна фабрика», ТЗОВ «ВКФ «Ковель»») успішно працюють новостворені підприємства – товариства з обмеженою відповідальністю «Промтексервіс», «Жасмін Лінжері», «Мода Текс», Приватне акціонерне товариство «Едельвіка», Приватне підприємство «Територія дитячої білизни» [5].

Аграрно-промисловий комплекс зосереджує 36,4% зайнятих працівників у всьому господарстві Волинської області; ще більше – у польській і білоруській частинах євро регіону.

Сільськогосподарську діяльність у Волинському ПГК провадять понад 900 суб'єктів господарювання, понад 152 тисячі особистих селянських господарств, у користуванні яких перебуває 329,2 тис. га землі. У сільськогосподарських підприємствах зайнято 11 тис. осіб. Основними галузями спеціалізації в сільському господарстві є виробництво зернових і зернобобових культур, сої, ріпака, цукрових буряків, картоплі й овочів, м'ясо-молочне скотарство, свинарство, птахівництво [3]. Найбільший прибуток дають підприємства по виробництву цукру, м'ясних і молочних виробів, спирту, пива і по переробці овочів.

Люблінське воєводство також має сприятливі умови для розвитку сільського господарства. На його території виробляють зернові, особливо пшеницю, овес і ячмінь, а також картоплю, цукрові буряки, овочі, хмель, тютюн і коноплі. Регіон є також важливим виробником молока, меду та лікувальних трав. Люблінське воєводство є провідним польським виробником м'яких фруктів, особливо малини [2]. Провідні позиції посідають підприємства з виробництва чаю, напоїв, соків (м. Люблін), молока і молочної продукції (м. Краснистав), мінеральних вод (м. Наленчув).

Агропромисловий комплекс Брестської області налічує понад 230 сільськогосподар-

ських підприємств (в основному, молоко- та м'ясопереробних комбінатів), більше 500 фермерських господарств, багато з яких вирощують овочі, фрукти, ягоди. Значна увага приділяється розвитку агротуризму [11]. Область посідає перше місце в країні за виробництвом молочної (молоко, йогурти, сир, сметана) і м'ясної продукції, плодоовочевих консервів, алкогольних напоїв. Крім того, у місті Бресті налагоджено виробництво по переробці ікри (мойви, оселедця, тріски, мінтая, летючої риби, горбуші, ікри лососевих риб), а також салатів і морської капусти, сурмі, заморожених напівфабрикатів, морозива, питної води та напоїв (компанія «Санта Бремор»). У містах Жабинці й Іваново розміщені заводи з переробки цукрового буряка, основною продукцією яких є цукор, жом, меляса [12; 13].

Важливим складником ПГК євро регіону є сфера послуг. Найбільша частка належить матеріально-побутовому блоку галузей (51,1%); друге місце посідає культурно-освітній (30,8%), третє – лікувально-оздоровчий (17,7%).

У Волинській області обсяг експорту товарів 2016 р. становив 602,6 млн. дол. Сполучених Штатів Америки (далі – США), імпорту – 1 111,7 млн. дол. Зовнішньоторговельне сальдо було від'ємним і становило 509,5 млн. дол.

Найбільші експортні поставки здійснювались до Німеччини (36,5% від загальнообласного експорту), Польщі (20,9%), Білорусі (5,4%), Нідерландів (5,3%), Російської Федерації (3,1%), Італії (2,4%) й Австрії (2,3%) [9].

Основу товарної структури експорту становили механічні пристрої та електричне обладнання, деревина і вироби з неї, продукти рослинного походження, готові харчові продукти, живі тварини та продукти тваринного походження, жири й олії тваринного або рослинного походження.

Зазначимо, що значно зріс експорт зернових культур і цукру, патоки, карамелі. Майже в десять разів збільшився експорт деревини та виробів із неї. Особливого значення в експорті набули відходи та брухт чорних металів.

Найбільші обсяги імпорту товарів припали на Білорусь (22,7% від загальнообласного імпорту), Угорщину (15,2%), Російську

Федерацію (10,2%), Німеччину (9,6%), Литву (9,4%), Італію (9,3%) та Польщу (7,8%) [8].

Серед імпортованих товарів найбільша частка припадає на мінеральні палива, нафту і продукти її перегонки, електричні машини, полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них, засоби наземного транспорту, ядерні реактори, котли та машини, недорогоцінні метали і вироби з них – на які припадає 78,4% усього імпорту. По 2,5% припадає на живі тварини та продукти тваринного походження, продукцію хімічної та пов'язаних із нею галузей промисловості, а також деревину та вироби з деревини. На решту товарів припадає менш ніж по 1,5% [9].

Крім торгівлі товарами, здійснювалась також торгівля послугами. Зокрема, у 2016 р. було експортовано послуг на суму 50,1 млн. дол. США, а імпортовано – на 33,1 млн. дол. Особливістю є те, що більше половини всіх експортованих послуг, а саме, 71,5%, припадало на Австрію, також досить помітна частка припадала на Німеччину (10,2%), Польщу (5,2%) та Румунію (2,8%). На решту країн припадало лише 10,3%.

Найвагоміші імпортні операції послугами здійснювались із партнерами Польщі (13,9%), Німеччини (10,9%), Швеції (8,8%) та Швейцарії (1,1%).

Серед експортованих переважають послуги, пов'язані з роздрібною торгівлею пальним, в обробній промисловості та транспортні. Структуру імпорту формують послуги, пов'язані з роздрібною торгівлею пальним, транспортні, послуги готелів і ресторанів і пов'язані з ліцензійною діяльністю.

Концепція розвитку прикордонних господарських комплексів євро регіону «Буг» спрямована на підвищення рівня життя населення, активну мотивацію до трудової та підприємницької діяльності, створення сприятливих умов для всебічного розвитку людини, зростання ефективності виробництва в усіх галузях економіки, пристосування основних виробничих об'єктів до ринкових умов господарювання.

Висновки із проведеного дослідження. Транскордонне співробітництво є чинником соціально-економічного розвитку ПГК Волинської області, Люблінського воєводства

і Брестської області, визначає економічні пропорції розвитку територій, сприяє раціональному розміщенню продуктивних сил регіонів, забезпечує вдосконалення та розвиток господарської інфраструктури. Транскордонна інтеграція створює умови для вдосконалення галузевої структури економіки, підвищення продуктивності праці, якості продукції та послуг, інтенсифікації розвитку прикордонних територій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Євро регіон «Буг» : Зовнішньоекономічна діяльність Волинського суспільно-територіального комплексу / за ред. Б.П. Клімчука, П.В. Луцишина. – Луцьк : Вежа, 1998. – 206 с.
2. Інформація для іноземців на сайті Люблінського воєводства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : owww.lublin.uw.gov.pl
3. Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : agrovoly.com/program.php?news=739.
4. Королюк Ю.Г. Механізми управління розвитком регіональних систем : [монографія] / Ю.Г. Королюк. – К. : Терно-граф, 2011. – 344 с.
5. Легка промисловість Волині // Волинська обласна рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : volynrada.gov.ua/news/legka-promislovist-volini.
6. Луцишин Н.П. Перспективи розвитку господарського комплексу Волинської області / Н.П. Луцишин, П.В. Луцишин // Євро регіон «Буг» : Волинська область. – Луцьк : ВДУ, 2007. – С. 396–404.
7. Машинобудування на Волині // Волинська обласна рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : volynrada.gov.ua/news/mashinobuduvannya-na-volini.
8. Обсяг імпорту на Волині виріс вдвічі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : vgolos.com.ua/.../obsyag_importu_na_volyni_vyris_u_dva_razy_261329.html
9. Офіційний сайт Головного управління статистики у Волинській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.lutsk.ukrstat.gov.ua.
10. Офіційний сайт Офісу статистичного у Любліні (Urząd Statystyczny w Lublinie) Центрального статистичного офісу Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lublin.stat.gov.pl>.
11. Програми транскордонного співробітництва об'єднують аграріїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.pl-by-ua.eu/ua,news,141
12. Промышленный комплекс Брестской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа : region.gov.by/index.php/ekonomika/promyshlennost.
13. Промышленность Республики Беларусь : Статистический сборник. – Мн. : Белстат, 2016. – 273 с.

УДК 911.3

Сільченко Ю.Ю.,
кандидат географічних наук, старший викладач
*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

Семенюк Л.Л.,
кандидат географічних наук, доцент
*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

Зарубіна А.В.,
кандидат географічних наук,
старший викладач кафедри географії та геоєкології
*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ТРАНСПОРТНОЇ ДОСТУПНОСТІ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто основні проблеми транспортної забезпеченості території Кіровоградської області та їх вплив на рівень соціально-економічного розвитку. Проаналізовано територіальну диференціацію транспортного забезпечення області. Визначено транспортну доступність адміністративних центрів та найбільшого освітнього центру Кіровоградської області.

Ключові слова: регіональний розвиток, транспортна доступність території, коефіцієнт транспортної забезпеченості, транспортна зв'язність, транспортна дискримінація території.

В статье рассмотрены основные проблемы транспортной обеспеченности территории Кировоградской области и их влияние на уровень социально-экономического развития. Проанализирована территориальная дифференциация транспортного обеспечения области. Определена транспортная доступность административных центров и крупнейшего образовательного центра Кировоградской области.

Ключевые слова: региональное развитие, транспортная доступность территории, коэффициент транспортной обеспеченности, транспортная связность, транспортная дискриминация территории.

Silchenko Yu. Yu., Semeniuk L. L., Zarubina A. V. ANALYSIS OF THE INFLUENCE OF TRANSPORT ACCESSIBILITY ON SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE KIROVOHRAD REGION

The article deals with the main problems of transport provision of the Kirovohrad region and their impact on the level of its socio-economic development. The territorial differentiation of transport provision of the region is analyzed. The transport accessibility of the administrative centers and the largest educational center of the Kirovohrad region is determined.

Key words: regional development, transport accessibility of the territory, coefficient of transport provision, transport connectivity, transport discrimination of the territory.

Постановка проблеми. У сучасних умовах одним з ключових факторів соціально-економічного розвитку Кіровоградської області є транспортна інфраструктура. Рівень її розвитку визначає транспортну доступність населених пунктів, яка безпосередньо впливає на якість життя населення та сприяє попиту на соціальні

послуги. Показник транспортної доступності визначає привабливість населеного пункту, мережу розселення, стан інфраструктури та можливість розвитку адміністративних центрів території.

Незважаючи на загально визнаний факт вигідного транспортно-географічного поло-

ження Кіровоградської області (за рахунок центральності), значна кількість населених пунктів мають низьку транспортну зв'язність з адміністративними центрами, що пояснюється видовженою конфігурацією території, низькою якістю транспортних шляхів, відсутністю регулярного рейсового сполучення тощо. Саме тому для території Кіровоградської області актуальною є проблема транспортної дискримінації, під якою автори дослідження розуміють явище просторової обмеженості через низький або недостатній рівень розвитку транспортної мережі та транспортних послуг певної території. Поділяємо думку вчених-географів про важливість аналізу та оцінювання транспортного потенціалу регіону з метою вдосконалення транспортного забезпечення, покращення транспортної доступності його території [1, с. 90].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Транспорт, транспортна система, транспортна інфраструктура, перевезення пасажирів та вантажів завжди були об'єктом аналізу географів. На сьогодні існує досить багато різнопланових досліджень територіальної організації транспортної системи регіонів країни, транспортної доступності населених пунктів, транспортного туристичного обслуговування населення, транспортної інфраструктури тощо.

Ці проблеми у своїх працях розкривали Григорович М., Грицевич В., Качан Є., Коценко К., Лажник В., Мазурова Н., Нефедова Н., Пашинська Н., Пелих В., Смірнов І., Тарангул Л., Топчієв О., Отечко С. та інші. Територіальна диференціація транспортної системи Кіровоградської області ще не була об'єктом ґрунтовних географічних досліджень.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз і оцінка транспортної доступності території та її вплив на соціально-економічний розвиток Кіровоградської області, а також пропозиції щодо її покращення.

Завданнями статті є: оцінка транспортного забезпечення області та його територіальна диференціація; аналіз транспортної доступності території Кіровоградської області та її адміністративних центрів і найбільшого освітнього центру області – м. Кропивницького; характеристика транспортних елементів туристичної інфраструктури Кіровоградської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для Кіровоградської області транспортно-географічне положення вважається вигідним за рахунок таких рис: розташування області в центрі України на перетині важливих економічних напрямків, які сполучають північ із півднем, захід зі сходом; транзитності території – наявності щільної мережі транзитних авто- та залізничних магістралей (область перетинає 10 автомагістралей загальнодержавного значення та одна міжнародного, довжина автошляхів 6259,2 км (3,8% від загальнодержавної), протяжність мережі залізниць 892 км (4% від загальнодержавної); вигідного сусідського положення південно-східних районів області з високорозвиненим регіоном Придніпров'я; виходу до Дніпра [6]:

Узагальнену характеристику транспортної забезпеченості території автошляхами визначаємо за формулою Енгеля (1.1) та Гольца (1.2), що враховує площу і чисельність населення та кількість населених пунктів [1, с. 97-98]:

$$d_E = \frac{L}{\sqrt{SH}}, \quad (1.1)$$

$$d_G = \frac{L}{\sqrt{SP}}, \quad (1.2)$$

де: d_E – коефіцієнт Енгеля;

d_G – коефіцієнт Гольца;

L – довжина шляхів сполучення, км;

S – площа регіону, км²;

H – чисельність населення, тис. осіб.;

P – кількість населених пунктів, одиниць.

Територіальну диференціацію транспортного забезпечення регіону часто визначають за рівнем забезпеченості його шляхами сполучення. Для цього розраховується показник щільності транспортної мережі (1.3), що визначається як відношення довжини шляхів сполучення до площі території регіону [1, с. 98]:

$$d_s = \frac{L}{S}, \quad (1.3)$$

де: d_s – коефіцієнт транспортної забезпеченості регіону;

L – довжина шляхів сполучення, км;

S – площа регіону, км².

Розраховані коефіцієнти (табл. 1) свідчать про низький рівень транспортної забезпеченості в Бобринецькому, Знамянському, Олександрійському, Світловодському районах. Значно краща ситуація у Новоархангельському, Новомиргородському та Устинівському районах.

Наведені показники є важливим індикатором рівня забезпеченості територій шляхами сполучення окремих видів транспорту. Вони можуть бути використані для комплексної оцінки території, але дають неповне уявлення щодо рівня розвитку транспорту, тому що не враховують конфігурацію мережі, пропускну спроможність її елементів, якісні показники функціонування транспортної мережі.

Транспортну доступність слід розглядати не лише як важливу властивість транспортної інфраструктури, але й як специфічний терито-

ріальний ресурс, як одну з важливих умов розвитку економіки на даній території [1, с. 91].

Визначення транспортної доступності території було здійснено методом теорії графів, яка визначає топологічну транспортну доступність. Граф транспортно-географічного положення районних центрів Кіровоградської області відображає взаємне положення адміністративних одиниць області та їх сусідство (рис. 1) [2, с. 36]. Проаналізовано матрицю найкоротших топологічних відстаней між ними, де S – сума топологічних відстаней від точки до всіх

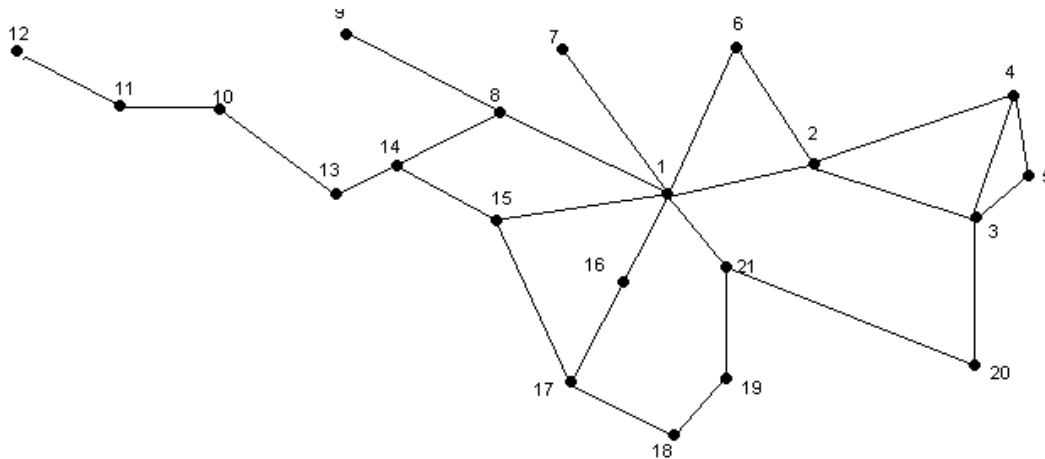

Рис. 1. Граф транспортно-географічного положення районних центрів Кіровоградської області

Таблиця 1

Транспортна забезпеченість території Кіровоградської області

Адміністративний район	Коефіцієнт Енгеля	Територіальна диференціація транспортного забезпечення	Коефіцієнт Гольца	Адміністративний район	Коефіцієнт Енгеля	Територіальна диференціація транспортного забезпечення	Коефіцієнт Гольца
Благовіщенський	1,36	0,24	1,24	Новгородківський	1,30	0,16	0,99
Бобринецький	0,74	0,10	0,41	Новоархангельський	2,04	0,29	1,41
Вільшанський	1,48	0,21	1,09	Новомиргородський	2,39	0,40	1,82
Гайворонський	1,02	0,24	1,16	Новоукраїнський	1,64	0,26	1,22
Голованівський	1,50	0,26	1,17	Олександрівський	1,72	0,28	1,29
Добровеличківський	1,53	0,25	1,12	Олександрійський	0,81	0,21	1,05
Долинський	1,25	0,20	1,05	Онуфрївський	1,40	0,20	1,12
Знам'янський	0,95	0,19	1,01	Петрівський	1,53	0,22	1,20
Кіровоградський	0,55	0,23	1,06	Світловодський	0,81	0,19	1,13
Компаніївський	1,69	0,21	0,92	Устинський	2,95	0,35	1,75
Маловисківський	1,26	0,23	1,09	По області	1,16	0,23	1,13

Розраховано авторами

інших вершин графа, k – коефіцієнт транспортної доступності (співвідношення суми топологічних відстаней певного центру до суми ребер графа). Вершинами графа (V) є місто обласного підпорядкування та районні центри, а ребрами графа (E) – основні автомобільні магістралі. Коефіцієнт транспортної доступності розраховується як співвідношення суми топологічних відстаней певного центру до суми ребер графа. Сума всіх ребер графа – 28.

Вершини з найменшим показником S є центральними на графі – це міста Кропивницький, Мала Виска, Новоукраїнка, Знам'янка, Олександрія та смт. Добровеличківка, Компаніївка, Новгородка. Сума топологічних відстаней коливається від 41 (Знам'янка), 46 (Кропивницький), 51 (Новоукраїнка) до 89 (Петрове), 102 (Благовіщенське), 122 (Гайворон). Коефіцієнт транспортної доступності зворотно пропорційний величині суми топологічних відстаней та коливається від 1,69 (Знам'янка) до 4,69 (Гайворон). Для міста Кропивницький цей коефіцієнт складає 1,76. Відповідно, проведені розрахунки засвідчують, що центральне розташування та вигідніше транспортно-географічне положення мають такі адміністративні центри – Кропивницький (1,73), Знам'янка (1,69), Новоукраїнка (1,96); найгірше – Гайворон (4,69), Благовіщенське (3,92), Онуфріївка (3,38) [4, с. 244]:

Ефективність транспортної мережі характеризують показники зв'язності графа. Для їх розрахунку використали α -індекс, який для Кіровоградської області становить 0,16. Оскільки оптимальне значення α -індексу – 1, то факт низької ефективності та зв'язності вершин графа підтверджується.

Для оцінювання ступені розвиненості транспортної мережі ми використали β -індекс, який для Кіровоградської області становить 1,3, що є показником середньоможливої зв'язності.

За останні роки внаслідок проведення різних реорганізацій та «оптимізацій» значно погіршився як транзитний потенціал Кіровоградської області, так і транспортна доступність її адміністративного та освітнього центру – міста Кропивницький. Помітним структурним елементом системи освіти є підсистема вищої освіти. Особливо важливою вона, як «постачальник» кваліфікованих фахівців, є для Кіро-

воградської області, яка поступово втрачає людський потенціал, зокрема й освітній, через незадовільну транспорту доступність та вплив більш потужних освітніх центрів за її межами. Аналіз територіальної організації ВНЗ області свідчить про диспропорції в їх розташуванні: 24 ВНЗ I-II рівнів акредитації розміщені лише в шести міських поселеннях області: м. Кропивницькому – 14, м. Олександрії – 5, містах Світловодську, Бобринці, Гайвороні та смт. Компаніївці – по одному. А всі ВНЗ III-IV рівнів акредитації розташовані лише в місті Кропивницький (2 університети, 1 академія, 5 інститутів, медичний факультет ДНМУ) [3, с. 70].

Питання транспортної доступності обласного центру досліджено методом ізохрон, які будуються через інтервали 0,5, 1, 1,5, 2-годинної доступності. Відповідно виділяються різні пояси доступності від ядра території. Вважається, що найбільш оптимальною відстанню до центру розміщення поселення в межах півторагодинної або двохгодинної доступності з урахуванням витрат часу на кінцевих і проміжних зупинках. Однак науковці беззаперечно стверджують, що ізохрони доступності відображають швидше ймовірність транспортної зв'язності, ніж реальні зв'язки. Тому ця методика є інструментом визначення можливих полів впливу освітніх центрів.

Нами розраховано відстань від міста Кропивницький до меж адміністративних центрів району й виділено три зони доступності: *зона 0,5-годинної доступності*: територія Кіровоградського району, північної частини Компаніївського району та смт. Компаніївка; *зона 1-годинної доступності*: м. Бобринець та північна частина Бобринецького району; м. Новоукраїнка, м. Мала Виска та східні частини Новоукраїнського, Маловисківського районів; м. Новомиргород та центрально-східна частина Новомиргородського району; смт. Олександрівка та територія Олександрійського району; м. Знам'янка та територія Знам'янського району; смт. Новгородка та Новгородківський район; південна частина Компаніївського району; західна частина Олександрійського району; північно-західна частина Долинського району; *зона 2-годинної доступності*: центрально-східні території Добровеличківського району та смт. Добровеличківка, західні тери-

Таблиця 2

Автомобільна доступність туристичних об'єктів Кіровоградської області

Туристичний об'єкт	Місце знаходження (населений пункт)	Тип дороги	Категорія стану під'їзних шляхів	Відстань від обласного центру та час у дорозі		Категорія віддаленості від обласного центру до об'єкту	Відстань від найближчої дороги 1-2 типу, км	Категорія віддаленості від найближчої дороги 1-2 типу	Сума балів
				км.	хв.				
Державний заповідник-музей І.К. Тобілевича (Карпенка-Карого) Хутір Надія	с. Миколаївка Кіровоградського району	Е-50, М-12, Т-12-02	1	28	35	1	10	3	4
Св. Хрестовоздвиженська церква-усипальниця родини Раєвських	с. Розумівка Олександрівського району	Н-14, Т-12-23	1	57	65	2	10	3	6
Дослідно-селекційний дендрологічний лісовий центр «Веселі Боковеньки»	с. Веселі Боковеньки, Долинського району	Н-23, Районна дорога	2	72	105	3	10	3	8
Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Монастирище»	с. Завгурове Устинівського району	Н-14, Т-12-16, О122103, О122104	2	103	140	4	28	4	10
Гідрологічна пам'ятка природи «Каскади»	с. Злинка Маловисківського району	Е-50, М-12, Районна дорога	2	63,2	87	3	15	4	9
Гідрологічна пам'ятка природи «Болото «Чорний ліс» (Чорне озеро)	Богданівське лісництво Знам'янського району (біля с. Водяне)	Е-584, Е-50, Е-57, М-12, Н01	1	42,7	42	2	4	2	5

торії Маловисківського, Навоукраїнського, Новомиргородського районів, м. Олександрія, м. Світловодськ та відповідні райони, смт. Петрове та територія Петровського району, південна частина Бобринецького району. Поза сферою тяжіння м. Кропивницький опинилися Онуфріївський район та західні райони Кіровоградської області. Території Вільшанського, Голованівського, Благовіщенського, Гайворонського, Новоархангельського району знаходяться в оптимальній 1-годинній та 2-годинній транспортній доступності від м. Умань. Деякі райони потрапляють у зони 1- та 2-годинної доступності двох освітніх центрів (міст). Долинський, Петрівський райони розташовані у двогодинній ізохроні м. Кропивницький та м. Кривий Ріг; Олександрійський – у двогодинній ізохроні м. Кропивницький та м. Кременчук, Світловодський, Онуфріївський райони – у годинній ізохроні м. Кременчук. Саме тому мешканці цих територій віддають перевагу отриманню послуг, у тому числі й освітніх, у містах сусідніх областей.

Загальновідомим є факт впливу якості транспортних комунікацій на хід інвестиційного процесу та розвиток туристичного бізнесу. Транспортна доступність для туристів є одним із визначальних факторів організації туристичної подорожі на регіональному рівні. У зв'язку з цим постає необхідність характеристики автомобільної доступності найбільш популярних туристичних об'єктів області, оскільки саме автомобільний транспорт найчастіше використовують для екскурсійних поїздок.

У нашому дослідженні проаналізовано найбільш популярні та часто відвідувані туристичні об'єкти області (таблиця 2) [5, с. 206].

Для аналізу якості стану під'їзних шляхів використовувалися результати багаторічних спостережень, що дало можливість виділити дві умовні категорії: задовільний (1) або незадовільний (2) стан під'їзних шляхів. При цьому оцінка давалась тій ділянці дороги, по якій проходить маршрут поїздки. Також характеристика доступності туристичних об'єктів області полягала у визначенні загальної відстані від точки початку маршруту, за яку було прийнято площу Богдана Хмельницького м. Кропивницький і часу, проведеного у дорозі

з урахуванням середньодопустимої швидкості. Виділено такі категорії віддаленості: 1 – до 30 км (час у дорозі до 40 хв.); 2 – 30-60 км (час у дорозі – від 40 до 1 год. 20 хв.); 3 – 60-90 км (час у дорозі від 1 год. 20 хв. до 2 год.); 4 – понад 90 км (час у дорозі понад 2 години). Наступним критерієм характеристики є категорія віддаленості від дороги 1–2 типу (міжнародної чи національної): 1 – до 1 км; 2 – від 1 до 5 км; 3 – від 5 до 10 км; 4 – понад 10 км. Результати оцінки автомобільної транспортної доступності деяких туристичних об'єктів з метою організованого туризму представлені в таблиці 2.

Таким чином, найкращу автомобільну транспортну доступність отримали об'єкти «Хутір Надія» та «Болото «Чорний ліс» (Чорне озеро) з балами 4–5; середню автомобільну доступність мають церква-усипальниця родини Раєвських та дендропарк «Веселі Боковеньки» з балами 6–8; найнижчу доступність отримали «Каскади» та «Монастирище» з балами 9–10. Очевидним є факт прямої залежності туристичної привабливості області від якості транспортної інфраструктури.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз транспортної доступності території Кіровоградської області через розрахунок системи показників засвідчив нерівномірність транспортного забезпечення території та значну транспортну дискримінацію значної частини населення. Транспортна дискримінація знижує рівень мобільності населення, можливість отримання ним якісних соціальних послуг і, відповідно, змушує громадян обирати найближчі центри їх надання (що можуть знаходитися за межами області) та витратити на це більшу кількість часу і коштів. Це негативно впливає на соціально-економічний розвиток Кіровоградської області. Система показників, що використовуються вітчизняною статистикою, повністю не віддзеркалює всю складність зв'язків і процесів, які характеризують розвиток і функціонування транспортної системи. Перспективи подальшого дослідження полягають у виявленні ефективності функціонування транспортної мережі через аналіз пасажирського сполучення різними видами транспорту населених пунктів Кіровоградської області.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Інтегральний потенціал території – теоретичні та практичні аспекти дослідження: [монографія] / Г.П. Підгрушний, В.П. Нагірна, М.І. Фашевський та ін. – Київ: Інститут географії НАН України, 2012. – С. 464.

2. Пилипенко І.О. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): [навчальний посібник] / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.

3. Сільченко Ю.Ю. Вплив транспортної доступності на розвиток освітнього центру (на прикладі Кіровоградської області) / Ю.Ю. Сільченко, Л.Л. Семенюк // Кіровоградщина – 2025: пріоритети і можливості розвитку: збірник тез доповідей науково-практичної конференції (7 червня 2017 року, м. Кропивницький). – Кропивницький: «Ексклюзив-Систем», 2017. – С. 68–71.

4. Сільченко Ю.Ю. Деякі аспекти транспортної доступності адміністративних цен-

трів Кіровоградської області / Ю.Ю. Сільченко, Л.Л. Семенюк, А.В. Зарубіна // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 5-6 жовтня 2017 р. / За загальною редакцією І. Пилипенка, Д. Мальчикової. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 243–245.

5. Сільченко Ю.Ю. Характеристика транспортних елементів туристичної інфраструктури Кіровоградської області / Регіон-2014: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. – С. 204–208.

6. Статистичний бюлетень. Соціально-економічне становище Кіровоградської області за січень–лютий 2017 року. – Кропивницький, 2017. – 49 с.

УДК 504 + 911.05

Сонько С.П.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності
Національний університет садівництва

ВИРОБНИЧА ТИПОЛОГІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ: СТАРА ПРОБЛЕМА, ПЕРСПЕКТИВНИЙ ПРОЕКТ

Невідповідність сучасної спеціалізації сільського господарства умовам природного середовища призводить як до зниження економічної ефективності окремих галузей, так і до негативних екологічних наслідків, зокрема, до катастрофічного падіння природної родючості ґрунтів. Максимальне «вписання» спеціалізації господарств у природні ландшафти із застосуванням методів багатоцільового геоінформаційного моделювання стане дієвим інструментом для оптимізації землекористування, а також для постійного коригування грошових оцінок земель у межах Державного земельного кадастру.

Ключові слова: лісостепова зона, сільське господарство, землекористування.

Несоответствие современной специализации сельского хозяйства условиям среды приводит как к снижению экономической эффективности отдельных отраслей, так и к негативным экологическим последствиям, в частности, к катастрофическому падению естественного плодородия почв. Максимальное «вписание» специализации хозяйств в природные ландшафты с применением методов многоцелевого геоинформационного моделирования станет действенным инструментом для оптимизации землепользования, а также для постоянной корректировки денежных оценок земель в пределах Государственного земельного кадастра.

Ключевые слова: лесостепная зона, сельское хозяйство, землепользование.

Sonko S.P. PRODUCTION TYPOLOGY OF AGRICULTURE IN THE FOREST-STEPPE OF UKRAINE: OLD PROBLEM, PERSPECTIVE PROJECT

The inconsistency of the modern agricultural specialization with the environmental conditions leads to a decrease in the economic efficiency of certain industries and to negative environmental consequences, in particular, to a catastrophic decline in natural fertility of soils. The maximum "inscription" of specialization of farms in natural landscapes with application of methods of multi-purpose geoinformation modeling will become an effective tool for optimization of land use, as well as for constant adjustment of monetary valuations of land within the limits of the State Land Cadastre.

Key words: forest-steppe zone, agriculture, land use.

Постановка проблеми. Умови ринкової економіки, в яких розвивається сільське господарство України, примушують сільгоспвиробників у гонитві за прибутком розвивати галузі спеціалізації, які не відповідають екологічним умовам природного середовища. Невідповідність сучасної спеціалізації таким умовам призводить як до зниження економічної ефективності окремих галузей, так і до негативних екологічних наслідків, зокрема, до катастрофічного падіння природної родючості ґрунтів [29].

В умовах лісостепової зони як своєрідного екотону між Лісом та Степом, визначення оптимальної спеціалізації завжди являло складну наукову проблему, якою традиційно займалися географи. Складність і протиріччя цієї проблеми підтверджується навіть у сучас-

них класифікаціях, в яких, попри закони географічної зональності, в якості антропогенного ландшафту виділяється Лісополе (Лісостеп+Степ) [1].

Перший період активності у розробці проблем типології та районування сільського господарства припадає на 50–70-ті роки ХХ століття і збігається з початком так званої «зеленої революції» [31], яка поклала початок екстенсивному освоєнню агрокліматичних ресурсів світу.

В період з 70-х по 80-і роки як у Радянському Союзі (А.Н. Ракітніков, В.Г. Крючков), так і в Україні (І.Ф. Мукомель) виконане систематичне дослідження типології сільського господарства для більшості регіонів. З плином посилення інтенсифікації сільського господар-

ства проблема відповідності наявної спеціалізації певному агрокліматичному потенціалу відійшла на другий план, про небезпеку чого неодноразово вказувалось у працях авторитетних учених [3, 34]. Проте ринкова економіка лише поглибила «прірву» між спеціалізацією сільського господарства і наявними можливостями агроландшафтів [32]. Сучасне відновлення інтересу до вказаної проблематики (або початок другого періоду) зумовлене, передусім, екологічною некоректністю моделі «зеленої революції», слідування якій останні 30 років сьогодні дається взнаки, і має прояв переважно в небезпечній динаміці зниження вмісту гумусу в ґрунтах [30].

За вказані 30-40 років процес інтенсифікації розповсюдився і на інші, на перший погляд непомітні аспекти розвитку сільського господарства. Найкраще цю тенденцію можна було б назвати «інтенсивність через екстенсивність». Зокрема, брак земельних ресурсів у розвинутих країнах для подальшого впровадження інтенсивних технологій компенсується освоєнням нових земель (тобто розвиток «вшир») у країнах третього світу, до яких сьогодні вже потрапляє і Україна. Саме тому в сучасних дослідженнях як закордонних [33], так і вітчизняних учених [4] наголошується на необхідності перестановки наголосів у сільськогосподарському природокористуванні з традиційного «збільшити врожайність» на «зберегти біоресурси для майбутніх поколінь».

Однією з головних причин кризового стану називається саме невідповідність наявної спеціалізації природно-ресурсному потенціалу сільського господарства [28]. При цьому вказана проблема «тягне» за собою низку інших – глобальної зміни клімату (Two Percent Solutions..., 2014), збіднення біорізноманіття (Diwakar Poudel, 2015), накопичення нітратів та пестицидів у ґрунтах, евтрофікація водойм та втрата ґрунтами гумусу (Stephen R. Gliessman, 2015).

Отже, сучасні дослідження типології сільського господарства повинні стати першим кроком на шляху до гармонізації відносин природи і суспільства, причому вже на новому методологічному рівні – з впровадженням екологічно толерантних технологій екологічної конверсії та наукових положень сучасної синергетики про інваріантність відносин

у природних екосистемах. Власне, біосфера самостійно елімінує антропогенні впливи на природні екосистеми, які здійснюються в процесі сільськогосподарської діяльності (Горшков, 1997; Сонько, 2015). «Вписання» спеціалізації окремих господарств у природні ландшафти (зокрема, завдяки розвитку технологій екологічної конверсії) покликане зменшити негативний антропогенний вплив на природні екосистеми.

Впродовж останніх 5 років автором виконано типологію сільського господарства чотирьох лісостепових областей України: Черкаської, Кіровоградської, Полтавської та Харківської. Результати проведеної типології по Черкаській і Харківській областях опубліковані [6, 25]. По Кіровоградській і Полтавській – готуються до публікації. В найближчій перспективі планується завершення виробничої типології по Вінницькій, Хмельницькій, Тернопольській та Сумській областях. Проте висновки, зроблені по Черкаській і Харківській областях щодо невідповідності спеціалізації умовам природного середовища, ми можемо сміливо розповсюдити і на решту областей, оскільки головний «рушійний механізм» формування спеціалізації в них (ринкові умови) залишається незмінним [6, 25].

Виклад основного матеріалу дослідження. На додаток до традиційних економіко-географічних методичних підходів до обґрунтування спеціалізації сільського господарства (Є. Косторвіцький, А. Ракитников, В. Крючков, Д. Носонов), методологію її повинні скласти головні положення теорії біосфери та теорії біотичної регуляції. Саме згідно з ними в природних екосистемах за допомогою механізмів саморегуляції формується стан стійкої динамічної рівноваги, який постійно підтримується. Відповідно до цього треба створювати екологічно толерантні агроекосистеми, в яких головні речовинно-енергетичні механізми наближені до природних аналогів.

Відтак основу сучасної методики виробничої типології на додаток до традиційних (просторової організації суспільства взагалі та сільського господарства зокрема, картографічні, геоінформаційні методи) повинні складати методи ландшафтного планування [20], екологічної конверсії сільського господарства [2],

постнекласики [18]. Використання вказаних методів допоможе, на відміну від переважно пошуково-теоретичних напрацювань, притаманних географічним роботам до цього часу, перевести їх у конструктивно-практичну площину рівня технічного проекту.

Головною ідеєю такого проекту має стати приведення виробничої спеціалізації різних типів господарств лісостепової зони України у відповідність із біоресурсним потенціалом агроєкосистем. Для практичної реалізації цієї ідеї найкраще використовувати геоінформаційні системи, які являють собою потужний інструмент формалізації просторових і атрибутивних даних та їх моделювання.

Головною робочою гіпотезою такого проекту має стати припущення про можливість науково коректного «вписання» виробничої спеціалізації окремих господарств у відповідні агроландшафти лісостепової зони України. При цьому буде можливим досягнення максимальної екологічної відповідності вирощуваних культур і тварин певним агрокліматичним ресурсам, що при науково обґрунтованому наборі галузей забезпечить досягнення максимальної економічної ефективності з додержанням високого рівня екологічної толерантності.

Метою такого проекту має стати наукове обґрунтування екологічно толерантної виробничої спеціалізації для різних типів господарств лісостепової зони України і на основі ГІС-моделювання цих даних – розробка практично діючої геоінформаційної системи.

Реалізація цього проекту зажадає виконання наступних завдань:

- виконання виробничої типології в різних типах господарств лісостепової зони України (що частково вже зроблене);
- створення на основі топографічної цифрової карти України (Масштаб 1:500000 НВЦ «Геоінформатика» (1996) зі сучасними уточненнями) геоінформаційної моделі виробничих типів господарств лісостепової зони України у середовищі «MapInfo.prof.»;
- за допомогою створеної ГІС та даних земельного кадастру вибір типових (ключових) господарств для різних типів агроландшафтів;
- дослідження можливості екологічної конверсії у вибраних типових господарствах та

пропозиції її можливих технологічних схем [23] з подальшим поширенням на весь масив господарств;

- передача створеної ГІС компетентним органам державного управління України з відповідним авторським супроводом;
- організація постійно діючих курсів для користувачів створеної геоінформаційної системи.

Аналізуючи впродовж більше ніж 20 років цю загальну для усього світового сільського господарства проблему, автором зроблене наступне:

- розроблені теоретичні підвалини розвитку сільського господарства в складі просторових соціоприродних систем більш високого рівня організації [22]. Розроблено концепцію ноосферних екосистем, у переліку яких сільське господарство формує найскладнішу і найдинамічнішу агроєкосистему, яка за типом речовинно-енергетичного обміну найбільше наближається до біосферних механізмів [5; 17; 18];
  - досліджені головні причини загострення екологічної проблеми в галузях сільського господарства [19; 24];
  - визначені головні напрями коректної постановки і подальшого вирішення екологічної проблеми, в тому числі, в сільському господарстві [12, 16];
  - встановлені механізми шкідливого впливу сільського господарства на природні ландшафти [21; 26];
  - визначені головні шляхи і засоби подолання екологічних проблем у сільському господарстві [8; 9; 10; 13; 27];
  - здійснено популяризацію ідеї екологічно-толерантного сільського господарства [2; 11; 15; 18; 25].
- Виходячи з аналізу вказаної проблеми, альтернативою енерговитратному сільському господарству можуть стати екологічно толерантні агроєкосистеми, концептуальні підвалини і практичний механізм впровадження яких розробляється автором впродовж останніх років [7; 10; 26].
- Головний підхід до проведення досліджень ґрунтується на класичних роботах біологів, географів, екологів, агроєкологів, в яких доводиться необхідність дотримання природних

обмежень у веденні сільського господарства відповідно до головних біосферних механізмів. Зазначений класичний підхід оновлений сучасними поглядами, пов'язаними з біологізацією сільського господарства (біоконверсія) та розробкою адаптивних агроекосистем [15; 24; 27].

Відновлення інтересу до відносно старої проблеми виробничої типології обумовлена головними тенденціями світового землекористування, які свідчать про поступову втрату ґрунтами їхньої природної родючості. Найскоріше, можливості інтенсифікації сільського господарства засобами додаткових енергетичних субсидій вже вичерпуються. Альтернативою енерговитратному сільському господарству повинне стати наближене до біосферних механізмів екологічно-толерантне сільське господарство.

Наукове обґрунтування і подальше впровадження в практику екологічно толерантних поєднань окремих галузей рослинництва і тваринництва (на рівні господарства) допоможе подолати найголовнішу проблему сільськогосподарського природокористування – поступове зниження природної родючості ґрунтів.

За даними попередніх досліджень (Сонько, 2015), спеціалізація головного масиву господарств лісостепової зони (понад 85% загальної кількості) наближається до монокультурної (виробництво зернових та олійних культур). Це стало наслідком того, що ринкова економіка за останні 20 років об'єктивно «вимила» із переліку галузей спеціалізації галузі тваринництва, які традиційно (за рахунок органічних добрив) забезпечували певну екологічну стабільність агроекосистем. У той же час, сучасні дослідження з енергетики агроекосистем (Тараріко, 2010, 2013) засвідчують можливість екологізації сільськогосподарського виробництва саме за рахунок диверсифікації його спеціалізації.

Об'єктивні умови для такої диверсифікації створює сама природа, «закладаючи» в кожний природний ландшафт відповідний агрокліматичний потенціал (Ляшенко, 2011), який є об'єктивною основою для розвитку відповідної, жорстко детермінованої спеціалізації. Головним завданням запропонованого проекту буде відповідь на запитання – наскільки

реальна спеціалізація сільськогосподарських підприємств відрізняється від природно зумовленої. Це стане можливим завдяки створенню цифрової географічної бази даних, маніпулювання якою дозволить (у вигляді окремих шарів ГІС) розробити:

- геоінформаційну модель сучасної спеціалізації сільськогосподарських підприємств усіх типів лісостепової зони України;

- геоінформаційну модель природних ландшафтів лісостепової зони України (включно з найдрібнішими просторовими одиницями – фаціями, формаціями, урочищами);

- геоінформаційну модель агроландшафтів лісостепової зони України з відповідною класифікацією ступені їхньої порушеності;

- геоінформаційну модель агрокліматичного потенціалу агроландшафтів лісостепової зони України;

- геоінформаційну модель грошових оцінок певних поєднань галузей сільськогосподарської спеціалізації;

- геоінформаційну модель екологічної шкоди від певних поєднань галузей сільськогосподарської спеціалізації.

Практичний бік авторського підходу являтимуть методичні рекомендації з наукового обґрунтування екологічно толерантної та економічно рентабельної спеціалізації господарств лісостепової зони України. Такі рекомендації можуть бути корисними в роботах із землевпорядкування, земельного кадастру та екології.

Висновки з проведеного дослідження. Приведення існуючої спеціалізації сільського господарства у відповідність із ґрунтово-кліматичним та біотичним потенціалом природних екосистем – гостра, актуальна та складна наукова проблема. При цьому вона має прояв у всіх країнах, де розвинута ринкова економіка, навіть у найрозвинутіших, таких, як США, Франція, Німеччина. Наслідком розвитку спеціалізації, непритаманної конкретній природній зоні є, передусім, виснаження природної родючості ґрунтів із відповідним зниженням показників вмісту гумусу та головних поживних елементів. Згідно з концепцією сталого розвитку, природна родючість ґрунтів – це безцінний капітал майбутніх поколінь людей, який сьогодні в більшості країн світу витрача-

ється темпами, що не зіставлені з його нагромадженням.

Головними практичними результатами завершення запропонованого проекту будуть:

- діюча багатоцільова геоінформаційна система, спрямована на оптимізацію існуючої спеціалізації господарств лісостепової зони України відповідно до наявних економічних та екологічних умов;

- методика визначення оптимальної спеціалізації відповідно до наявних економічних та екологічних умов на рівні окремого господарства з використанням новітніх технологій екологічної конверсії;

- цифрова карта природно-сільськогосподарського районування лісостепової зони України;

- науково обґрунтовані пропозиції щодо оптимізації використання земель у лісостеповій зоні України з можливим їх застосуванням при складанні земельного кадастру. Зокрема, максимальне «вписання» спеціалізації господарств у природні ландшафти із застосуванням методів багатоцільового геоінформаційного моделювання стане дієвим інструментом для оптимізації землекористування, а також для постійного коригування грошових оцінок земель у межах Державного земельного кадастру. Розроблена геоінформаційна система дозволить значно оптимізувати землевпорядні роботи як на рівні адміністративних районів, так і всієї України.

Потенційними замовниками наукових розробок, отриманих у запропонованому проекті, можуть бути:

- науково-дослідні установи Національної академії наук та Академії аграрних наук України;

- вищі навчальні заклади;

- обласні та районні управління сільського господарства;

- обласні управління охорони навколишнього природного середовища;

- окремі господарства (фермерські, колективні, агрохолдинги);

- сільські громади.

Головною практичною цінністю запропонованого проекту будуть напрацьовані методичні прийоми уповільнення цього небезпечного процесу (втрати ґрунтами їхньої природної

родючості) а з часом, його зупинки з подальшим поступовим відновленням вмісту гумусу. При цьому вирішуватиметься не лише проблема сільського господарства як окремої галузі, а й проблема відродження українського села, демографічна криза в якому – вже давно відомий факт.

Отже, впровадження результатів запропонованого проекту в практику може бути цінним не лише для розвитку вітчизняної економіки, а й бути застосованим в інших країнах, оскільки об'єктивні природні механізми виникнення зазначених проблем однакові в різних країнах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Денисик Г.І. Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України. / Г.І. Денисик. – Вінниця: ПП «ТД» Едельвейс І К, 2012. – 275 с.

2. Екологічні основи збалансованого природокористування в агросфері: [навчальний посібник] / за редакцією С.П. Сонька та Н.В. Максименко. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2015. – 568 с. (Навчально-наукова серія «Бібліотека еколога»).

3. Ляшенко Г.В. Агроклиматическая оценка продуктивности сельскохозяйственных культур в Украине / Г.В. Ляшенко. – Одесса: ННЦ «ИВиВ им. В.Е. Таирова», 2011. – 249 с.

4. Петриченко В.Ф. Великомасштабне дослідження ґрунтового покриву України – стратегічний захід ефективного збалансованого його використання / В.Ф. Петриченко, А.С. Заришняк, С.А. Балюк, М.І. Полупан, В.А. Величко, В.Б. Соловей // Вісник аграрної науки. – 2013. – № 5. – С. 5–13.

5. Сонько С.П. Агроекосистема як екологічна ніша людини / С.П. Сонько // Збірн. наук. праць Уманського ДАУ. – Ч.1. Агрономія. – Випуск 71. – Умань: 2009. С. 188-199.

6. Сонько С.П. Виробнича типологія сільського господарства Харківської області: тридцять років потому / С.П. Сонько // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – Вип. 19(2). – С. 30–39.

7. Сонько С.П. Вплив виробничого типу сільського господарства на родючість ґрунтів / С.П. Сонько // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові засади підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва», 23-24 жовтня 2017 р. – Харків: ХНАУ, 2017. – 390 с. – С. 306–309.

8. Сонько С.П. Еколого-економічні основи реформування аграрного сектора України в умовах глобалізації: [кол. моногр.] / С.П. Сонько, О.М. Голубкіна // Інноваційно-технологічні аспекти формування сучасного конкурентоспроможного АПК України. / за ред. д.е.н., професора Ю.О. Нестерчук. – Умань: Вид.-полігр. центр «Візаві», 2014. – Частина 1. – 260 с. – С. 10–14.

9. Сонько С.П. Досвід створення елементарної ГІС «Оцінка екологічного впливу сільського господарства на ландшафти Черкаської області» / С.П. Сонько // Перспективи розвитку лісового і садово-паркового господарства: матеріали наукової конференції. – Умань : Візаві, 2015.– 198 с.– С. 18–23.
10. Сонько С.П. Екологічні основи створення альтернативних агроєкосистем / С.П. Сонько // Відновлення біотичного потенціалу агроєкосистем: матеріали II Міжнародної конференції (9 жовтня 2015 року, м. Дніпропетровськ) / за ред. Чорної В.І. – Дн-ськ: вид-во «Арбуз», 2015 – 188 с., С. 169–172.
11. Сонько С.П. Екологічні проблеми сучасного сільського господарства та шляхи їх вирішення / С.П. Сонько // Матеріали науково-практичної конференції «Збережемо довкілля нащадкам!» (м. Тальне, ТБЕК УНУС., 06.02.15 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.seredny-klas.org/load/konferencija_ekologichnogo_sprjamuvannja/1-1-0-2528
12. Сонько С.П. Значення наукової спадщини С.А. Подолінського у формуванні уявлень про збалансоване природокористування / С.П. Сонько // Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ. – № 4(24). – 2010. – С. 111–117.
13. Сонько С.П. Екологія агроландшафтів і програмовані технології вирощування сільсько-господарських культур. / С.П. Сонько // Збірн. наук. праць Уманського НУС. – Ч. 1. Агрономія. – Випуск 73. – Умань : 2010. – С. 360–365.
14. Сонько С.П. Екологічні проблеми сучасного сільського господарства та шляхи їх вирішення / С.П. Сонько // Агроеліта. Всеукраїнський аграрний журнал. – № 1(36). – 2016. – Тернопіль : вид. ФОП Коцьолок П.І. – С. 52–53.
15. Сонько С.П. Залежність спеціалізації сільського господарства від умов природного середовища (в контексті наукових досліджень професора С.М.Вуколова) / С.П. Сонько // Інноваційні шляхи розвитку сучасного овочівництва: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження професора С.М.Вуколова та 135-річчю від дня народження академіка В.І.Едельштейна (23 вересня 2015 р) / редкол.: Улянич О.І. (відп. ред.) та ін. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. – 68 с., С. 45–49.
16. Сонько С.П. Ландшафтно-етнічна взаємодія як методологічна проблема екології / П.С. Сонько, Ю.О. Кисельов // Екологія – шляхи гармонізації відносин природи та суспільства : збірник тез IV Міжвузівської науково-практичної конференції 16-17 жовтня 2014 року / ред. Непочатенко О.О. – Ред-вид.центр УНУС. – Умань, 2014.– 90 с., С. 9–13.
17. Сонько С.П. Концепція ноосферних екосистем и перспективы ее развития в агроэкологических исследованиях / С.П. Сонько // Наукове видання. НАУКА ТА ОСВІТА. Збірник праць VII міжнародної наукової конференції 27 лютого – 6 березня 2015 р., Дубай (ОАЕ) VII. – Хмельницький: Ред.-вид. центр ХНУ. – 131 с., С. 30–35.
18. Сонько С.П. Концепція ноосферних екосистем як продовження ідей В.І. Вернадського / С.П. Сонько // Ноосфера і цивілізація. Всеукраїнський філософський журнал. – Вип. 8–9(11). – Донецьк: ДонНТУ. – 2010. – С. 230–241.
19. Сонько С.П. Еволюція механічного обробітку ґрунту як головний чинник планування агроландшафту (екологічні надії і розчарування) / С.П. Сонько, Н.В. Максименко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. – № 1004. –Серія «Екологія». – Харків. – 2012. – С. 7–22.
20. Сонько С.П. Про «природність» та «антропогенність» ландшафтотворення / С.П. Сонько, Н.В. Максименко // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. Сучасні географічні та екологічні дослідження довкілля. – № 1–2(25). – Харків: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 9–13.
21. Сонько С.П. Просторові і часові механізми екологічної експансії агроландшафту / С.П. Сонько, Н.В. Максименко // Людина та довкілля. – Вип. 2(15). – Харків: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 5–21.
22. Сонько С.П. Просторовий розвиток соціоприспосадованих систем: шлях до нової парадигми: [монографія] / С.П. Сонько. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 287 с.
23. Сонько С.П. Проблема утилізації опалого листя міст і відходів тваринницьких ферм і шляхи її вирішення / С.П. Сонько, Т.М. Пушкарьова-Безділь, І.П. Суханова, О.В. Василенко, І.М. Гурський, Р.В. Безділь Р.В. // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. Сучасні географічні та екологічні дослідження довкілля. – № 1–2. – Випуск 27. – Харків : Вид-во ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 143–155.
24. Сонько С.П. Роль агроєкосистем у забезпеченні сталого розвитку / С.П. Сонько // Екологія – шляхи гармонізації відносин природи та суспільства. Збірник тез III Міжвузівської наукової конференції з міжнародною участю 11–12 жовтня 2012 року / ред. Непочатенко О.О. – Умань : Ред-вид. центр УНУС, 2012. – 122 с. – С.10–13.
25. Сонько С.П. Сільськогосподарське районування – перший крок до збалансованого природокористування в агросфері / Сонько С.П. // Вісник Уманського національного університету садівництва. – Випуск 3. – № 1. –2015. – Умань : Ред-вид. відділ УНУС. – С. 106–112.
26. Сонько С.П. Сталий розвиток, біорізноманіття, агросфера та агроєкологія: протиріччя та точки дотику / Сонько С.П. // Збереження біорізноманіття в контексті сталого розвитку: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Черкаси : ФОП Белінська О.Б., 2015. – С. 136–139.
27. Сонько С.П. Шляхи екологізації агроландшафтів / Сонько С.П. // Моніторинг та охорона біорізноманіття агроландшафтів: матеріали Регіональної науково-практичної Інтернет-конференції, м. Умань (31 жовтня, 2013 р.) – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – 96 с., С. 65–68.
28. Тараріко Ю.О. Моделювання спеціалізації агроєкосистем за даними довгостроко-

вих агротехнічних дослідів / Ю.О. Тараріко, Л.Д. Глущенко // Агроекологічний журнал. – № 4. – 2011. – С. 35–41.

29. St.R.Gliessman. Package Price Agroecology: The Ecology of Sustainable Food Systems, Third Edition./ Taylor & Francis Inc.- United States. – 2015. – 661 p.

30. El Titi Adel. Soil Tillage in Agroecosystems.- CRC Press/ London, 2014. – 345 p.

31. Kostrowicki J. The Typology of Word Agriculture, Warsaw, 1974.

32. Principles of Sustainable Soil Management in Agroecosystems / Edited by R.Lal, B.A. Stewart. – London, 2013 by CRC Press. – 568 p.

33. The Conversion to Sustainable Agriculture/ Principles, Processes, and Practices. / editors: St.R. Gliessman, M. Rosenmeyer / CRC Press. London, New York, 2010. – 352 p.

34. Vandermeer J.H. The Ecology of Agroecosystems. – London: Jones & Bartlett Learning, 2013 – 387 p.

УДК 911.3

Тодоров В.І.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ РАЙОНІВ КОМПАКТНОГО РОЗСЕЛЕННЯ БОЛГАР В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ

У статті розглянуто особливості розселення болгар в Україні. Виділені особливості формування ареалів компактного розселення болгар в Одеській, Запорізькій, Кіровоградській і Миколаївській областях та типи етнонаціональної структури населення ЕГС, які характерні для цих регіонів. Виявлена специфіка етногеографічних систем у районах компактного розселення болгар.

Ключові слова: етногеографічні системи, розселення болгар, етнонаціональний склад населення, Дунай-Дністровське межиріччя, Приазов'я.

В статье рассмотрены особенности расселения болгар в Украине. Выделены особенности формирования ареалов компактного расселения болгар в Одесской, Запорожской, Кировоградской и Николаевской областях и типы этнонациональной структуры населения ЭГС, которые характерны для этих регионов. Выявлена специфика этногеографических систем в районах компактного расселения болгар.

Ключевые слова: этногеографические системы, расселение болгар, этнонациональный состав населения, Дунай-Днестровское междуречье, Приазовье.

Todorov V.I. FEATURES OF ETHNEO-NATIONAL STRUCTURE THE POPULATION OF THE AREAS OF COMPACT SETTLEMENT OF BULGARIANS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF ETHNO-GEOGRAPHICAL SYSTEMS

In the article features of resettlement of Bulgarians in Ukraine are considered. The peculiarities of the formation of the areas of compact settlement of Bulgarians in the Odessa, Zaporozhye, Kirovograd and Mykolaiv regions and the types of ethnonational structure of the EGS population that are characteristic for these regions are singled out. Specificity of ethnogeographic systems in areas of compact resettlement of Bulgarians is revealed.

Key words: ethnogeographic systems, Bulgarian settlements, ethnic composition of the population, Danube-Dnistrovsky inter-rivers, Priazovye.

Постановка проблеми. На сучасному етапі актуалізується питання етнонаціональної структури населення різних регіонів України. Цю характеристику необхідно розглядати не тільки через призму співвідношення чисельності основних спільнот, але, насамперед, із позиції того, що конкретна етнонаціональна спільнота може привнести в процес становлення державності нашої країни. З погляду суспільної географії етногеографічні комплекси, сформовані на конкретній території, необхідно розглядати в плані територіальної організації і просторової впорядкованості компонентів, що їх становлять. Для того, щоб мати можливість визначати етногеографічні комплекси через призму територіальної організації введено поняття «етногеографічна система» (ЕГС) [1].

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення особливостей етнонаці-

ональної структури населення ЕГС районів компактного розселення болгар в Україні. Відповідно до цієї мети поставлені такі основні завдання: проаналізувати особливості розселення болгар у різних регіонах України; провести класифікацію ЕГС за типом етнонаціональної структури населення. Об'єктом дослідження є етногеографічні системи в районах компактного розселення болгар в Україні. Предметом дослідження виступає етнонаціональна структура населення етногеографічних систем у районах компактного розселення болгар в Україні.

В основу даної статті покладено матеріали останніх двох переписів населення України (1989 та 2001 рр.). Ключова роль у досягненні поставленого завдання відводиться системному, статистичному, математичному методам та методам типологізації й класифіка-

ції. Їх використання зумовлено необхідністю обробки статистичної інформації, аналізу та типізації етнонаціональної структури населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті цієї роботи звернемо свою увагу на етнонаціональний склад обласних регіонів із компактним розселенням болгар. Поява болгар на території сучасної України пов'язана, насамперед, із серією російсько-турецьких війн другої половини XVIII – першої половини XIX століття та результатами Кримської війни 1853 – 1856 рр. Підвищення впливу Російської імперії на слов'янські землі Туреччини, захоплення нею Північно-Західного Причорномор'я та створення унікальної нормативно-правової бази для заселення та господарського освоєння регіону колоністами із цих територій сприяли колонізації сучасної Одещини. Можемо виділити п'ять ареалів розселення болгар в Україні: Дунай-Дністровське межиріччя; деякі поселення Іванівського району, Роздільнянського та Лиманського району центральної частини Одеської області; Бердянський та Приморський райони Запорізької області; селище Вільшанка Кіровоградської області та село Тернівка, яке зараз знаходиться в межах міста Миколаїв.

Формування ареалу розселення болгар у Приазов'ї пов'язане з несприятливим ходом Кримської війни (1853–1856 рр.). Паризький мирний договір 1856 року передбачав поділ Бессарабії на дві частини. До Молдавського князівства, яке було васалом Туреччини, відійшло 40 колонії задунайських переселенців, включаючи їх адміністративний центр – місто Болград. В іншій частині, що залишилася під російським владіцтвом, нараховувалось 43 колонії вихідців зі слов'янських земель Османської імперії. Разом із цим несприятливий перебіг Кримської війни обумовив відступ російських військ із північно-східних районів Болгарії та Дунайських князівств, разом з якими відступало і місцеве населення.

У цей час спостерігалось також переселення задунайських переселенців із південних до північних територій регіону. Значне збільшення чисельності більшості населених пунктів частини межиріччя Дунаю та Дністра призвело до зменшення площі земельного наділу, що

виділялася людині згідно зі зрівняльно-перерозподільною системою землекористування. У надії отримати більші поділи землі більше 21 тисячі болгар переселяються в Таврійську губернію (насамперед, на територію сучасної Запорізької області) [2, с. 37].

Історично сучасний південь України був ареною інтенсивних етнічних процесів, що обумовило формування тут одного з найбільш строкатих в етнічному відношенні регіонів України. Необхідно перетворити багатоетнічний склад як конкурентну перевагу, що має стати каталізатором стійкого розвитку регіону. Однак цей чинник може викликати численні специфічні проблеми, одним із реальних проявів якої стала анексія Криму.

Традиційно найбільша частка болгар у структурі населення спостерігається в Одеській області. Результати перепису населення 2001 р. показав, що в Одеській області мешкало 150,6 тис. болгар (або 6,1% населення обласного регіону). У Запорізькій області відповідний показник складає 27,7 тис. чол., або 1,4% населення регіону. Відзначимо, що в обох адміністративно-територіальних областях болгар є третьою за чисельністю етнонаціональною спільнотою. У Миколаївській (0,4% населення) та Кіровоградській областях (0,2% населення) болгар – п'ята та шоста відповідно за чисельністю спільнота. При цьому відзначимо, що частка болгар у структурі населення Одеської області в 15,25 рази більше відповідного показника по Україні в цілому (табл. 1).

Серед території з компактним розселенням болгар, які знаходяться за межами Одещини, на особливу увагу заслуговують адміністративно-територіальні одиниці Запорізької області. Так, за результатами перепису населення 2001 року, в Приморському районі частка болгар в структурі населення (23,4%) складає дещо менше чверті від всього населення. Тут болгар – друга за чисельністю населення етнонаціональна група населення. Ця ЕГС має україно-болгаро-російську структуру населення. У Приазовському (україно-російсько-болгарська) та Бердянському (українська) районах болгар – третя за людністю спільнота. У містах Бердянськ та Мелітополь болгар займають третє місце за чисельністю населення. Однак вони не впливають на типізацію

Таблиця 1

Етнонаціональний склад населення обласних регіонів, в яких частка болгар у структурі населення більше 0,1% (2001 р.)*

Регіони	Етнонаціональні групи									
	українці	росіяни	молдавани	білоруси	болгари	вірмени	євреї	гагаузи	інші	
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Запорізька область	70,8	24,7	-	0,7	1,5	0,3	0,2	-	1,8	
Кіровоградська область	90,1	7,5	0,7	0,5	0,2	0,3	-	-	0,7	
Миколаївська область	81,9	14,1	1,0	0,7	0,4	0,3	0,3	-	1,3	
Одеська область	62,8	20,8	5,0	0,5	6,1	0,3	0,5	1,1	2,9	
Україна в цілому	77,5	17,2	0,5	0,6	0,4	0,2	0,2	0,1	3,3	

* Розраховано автором за даними [3-4]

Таблиця 2

Етнонаціональний склад населення адміністративних одиниць Запорізької, Кіровоградської та Миколаївської областей з компактним розселенням болгар (2001 р.)*

Райони, області	Етнонаціональні групи					Етнонаціональна структура ЕГС
	українці	росіяни	молдавани	болгари	інші	
<i>Запорізька область</i>						
м. Бердянськ	56,8	37,4	0,1	3,3	2,4	україно-російська
м. Мелітополь	55,2	38,9	0,1	1,8	4,0	україно-російська
Бердянський район	75,9	14,7	0,2	7,3	1,9	українська
Приазовський район	55,9	26,6	0,2	12,5	4,8	україно-російсько-болгарська
Приморський район	52,5	22,2	0,2	23,4	1,7	україно-болгаро-російська
<i>Кіровоградська область</i>						
Вільшанський район	83,5	3,1	1,8	9,8	1,8	українська
<i>Миколаївська область</i>						
м. Миколаїв	72,7	23,1		0,8	3,4	україно-російська

* Розраховано автором за даними [3-4]

структури населення ЕГС. В обох випадках системи – україно-російські (таблиця 2).

В інших областях роль болгар в формуванні ЕГС ще менша. Так, у Вільшанському районі Кіровоградської області 9,8% населення ідентифікують себе як болгар. При цьому система за етнічною структурою населення є українською з 83,5% представників титульної нації в структурі населення. Згідно з аналізом автора більшість населення мешкають у районному центрі селищі Вільшанка, але і там система за структурою є такою ж, як і районна система. У місті Миколаїв, до складу якого увійшло село Тернівка, 0,8% населення – етнічні болгар.

Особливе значення для збереження матеріальної і духовної культури болгар України має Одеська область. Однак перед початком аналізу розселення цієї спільноти необхідно відзначити, що історико-географічні особливості заселення території Одещини зумовили формування тут районів із компактним проживанням деяких національних груп – болгар, молдован, гагаузів. Серед найбільш чисельних національних меншин в Одеській області поряд із росіянами виступають болгар. За результатами перепису населення 2001 р., у межах Одещини проживало понад 150,6 тис. болгар (6,1% від загальної чисельності населення області). Болгарське населення компактно мешкає в 46 населених пунктах 12 районів Одещини. Найбільша його концентрація спостерігається в межиріччі Дністра і Дунаю. Тут в окремих районах (Арцизький, Болградський, Тарутинський та інші) питома вага болгарського населення сягає 40-61% від загальної чисельності мешканців цих районів. Всього на цій території мешкає більше 129 тис. болгар, або близько 80% від їх загальної чисельності в Одеській області.

Розглянемо також особливості розселення гагаузів, які в Болгарії прирівняні до болгар. На території Півдня України мешкає понад 28 тис. чол. гагаузів, зокрема в Одеській області їх нараховується 27,6 тис. чол (1,1% населення області). Компактними групами вони проживають у Болградському (с. Олександрівка, с. Дмитрівка, с. Виноградівка, с. Кубей), Ренійському (с. Котловина), Тарутинському (с.т. Березино), Кілійському (с. Старі Трояни,

с. Новоселівка) районах південно-західній частині Одещини.

Найбільшою строкатістю етнічного складу населення вирізняється межиріччя Дунаю та Дністра. Докладно розглянемо формування тут ЕГС зі значною болгарською складовою частиною. Початковою стадією вказаного процесу є розселення населення та господарського освоєння нового місця мешкання.

Офіційно останнє на цей час заселення регіону почалось після підписання Бухарестського мирного договору (1812 р.), який ознаменував собою завершення серії російсько-турецьких війн. Відзначимо, що до вказаної дати вже існували поодинокі поселення етнічних груп, які формують сучасну строкату структуру населення. Після еміграції татар-ногайців значно зменшилися загальна людність та мережа заселених поселень межиріччя. У цій ситуації російський уряд проводив заселення Північно-Західного Причорномор'я за двома напрямками. Одним із них було стимулювання освоєння території вихідцями з Балканського півострова (болгари, гагаузи, албанці, серби тощо).

Історично болгарі формували на території Дунай-Дністровського межиріччя ареал компактного розселення. Особливості формування ареалу болгарського розселення розглянемо в розрізі чотирьох етапів: 1800–1822 рр., 1823–1834 рр., 1835–1889 рр., після 1889 р.

На першому етапі основна частина колоністів розселилася в південно-західній частині регіону. Мережа населених пунктів задунайських переселенців розвивалася відносно села Табаки (з 1821 р. відносно міста Болград) і була локалізована на території, обмеженою умовною лінією: Дмитрівка – Задунайка – Старі Трояни – Банівка – Кам'янка – Багате – Лоцинівка – Криничне – Нагірне – Котловина – Виноградівка – Кубей – Городне – Дмитрівка. У межах цього ареалу налічувалося всього три села з іншою етнічною структурою населення.

На другому етапі були заселені до цього не освоєні землі центральної і північної частин регіону. Межі ареалу розселення задунайських колоністів розширилися до умовної лінії Виноградівка – Делень – Главани – Дмитрівка – Новоселівка. Зовні нього розташувалися тільки болгарські села Зоря і Кулевча.

На третьому етапі заселення та господарського освоєння території визначальне значення має внутрішньорегіональна міграція. Нові поселення засновувалися між поселенням Петрівськ – Петрівка – Лісне – Миколаївка – Надрічне – Серпневе. В інших частинах межиріччя з'являлися поодинокі поселення (Калчева). Особливості розселення етнічних спільноти, ендогамія, збереження традиційних елементів матеріальної та духовної культури спільнот, стійкий соціально-економічний розвиток поселень та деякі інші чинники зумовлюють відносну стійку картину розселення болгар.

На четвертому етапі розселення відбулися кардинальні зміни в етнопонаціональній структурі, обумовлені міграцією німців за межі регіону в середині 1940-х років. У цей період в етнопонаціональній структурі населення поселень центральної частини регіону з'являється значна болгарська складова частина.

В останній міжпереписний період у Дунай-Дністровському межиріччі, яке є одним із найбільш поліетнічних регіонів держави, спостерігалися кардинальні зміни в картині розселення етнічних спільнот. За цей час у всіх районних ЕГС (за виключенням Саратовської ЕГС) відбулося збільшення частки українців у структурі населення. У відносних показниках відбулось збільшення з 35,9 до 40,2%. Другою спільнотою стали болгары, частка яких склала 20,9%, що на 0,7% більше частки росіян.

Тільки Білгород-Дністровська районна ЕГС за структурою є моноетнічною українською, в якій частка титульної нації складає 81,9%. У Татарбунарській ЕГС частка цієї спільноти 71,2% населення, а вона є україно-болгарською. Відносно переважання також спостерігається в Кілійській (україно-російсько-молдовська) та Ізмаїльській ЕГС (україно-молдаво-болгаро-російська). Відзначимо, що у двох містах обласного підпорядкування відносний показник росіян у структурі населення вище, ніж у відповідних районах. Так, ЕГС міста Білгород-Дністровський є україно-російською, а міста Ізмаїл – російсько-україно-болгарською. У Ренійській районній ЕГС визначальний вплив на структуру населення мають молдавани (48,9% населення). **Болгари складають** відносну більшість в структурі

населення – Болградської (60,8%), Арцизької (39,1%) та Тарутинської (37,6%) районної ЕГС (табл. 3.3). Тобто шість із дев'яти сучасних районних ЕГС південно-західної частини Одещини мають структуру населення, в типології якої перераховано три-чотири етноніма спільнот. Болгари визначають тип (їх етнонім іде першим) Арцизької, Болградської та Тарутинської районних ЕГС.

Місце і роль болгар у формуванні типу етнопонаціональної структури ЕГС Українського Придунав'я визначається двома основними факторами:

1) болгары – друга за людності етнопонаціональна група регіону;

2) основна частина болгар розселені в моноетнічних поселеннях, які формують ареал їх розселення.

Болградський район займає перше місце у світі серед адміністративних одиниць відповідного рівня за чисельністю болгар, які проживають поза межами своєї автохтонної території. З вісімнадцяти сільських рад дванадцять є болгарськими: ((Новотроянівська (99,5%) населення болгары), Криничанська (99,0%), Калчевська (98,9%), Городненська (97,6%), Орхівська (97,0%), Василівська (96,8%), Бановська (85,3%), Виноградненська (85,0%), Владиченська (82,6%), Голіцька (80,6%), Табаковська (76,1%), Залізничанська (68,1%)) ЕГС. У трьох сільських радах частка гагаузів у структурі населення більше 60,0% (Олександрівський, Виноградівський, Дмитровський). Тільки Каракуртська і Оксамитненська сільрадівські ЕГС відрізняються поліетнічною структурою населення. Кубейська ЕГС є біетнічною болгаро-гагаузькою, в якій болгары складають 60,2% населення. У межах села Каракурт мірно співіснують албанці (54,8%), болгары та гагаузи. В Оксамитненській ЕГС частка болгар менше 10% (табл. 3.4).

У Болградському районі можна виділити одну кушову ЕГС – Кубейську болгарську.

Арцизький район можна умовно розділити на три частини за етнопонаціональною структурою ЕГС. У південній частині розташовані сім болгарських сільських рад (Холмська (92,8% населення болгары), Острівнянська (91,6%), Задунайська (91,3%), Новоіванівська (88,8%), Главанська (85,1%), Виногра-

дівська (84,0%) Деленська (79,2%)). У цілому в цій частині району частка болгар становить 71,9% від усього населення (табл. 3.7).

ЕГС центральної частини (Веселокутська – Теплицька – Арцизька – Павлівська) мають складну етнонаціональну структуру населення. У кожній з них сформувалась специфічна поліетнічна структура населення. Болгари складають відносну більшість населення в поліетнічних Веселокутської (32,0%) і Теплицької (31,2%) сільських радах. Поселення північній частині району характеризуються переважанням у структурі населення українців і росіян. Тільки в селі Василівці Новокапланівської сільської ради спостерігається абсолютне переважання болгар (61,2%).

Болгарські локальні ЕГС мають у семи районах Українського Придунав'я. До типу болгарських відносяться 12 сільських рад Болградського району: 7 – у південно-західній частині Арцизького району, 5 – у північній частині Ізмаїльського району, 4 – у південній частині, 2 – у північній частині Тарутинського району, 3 – Саратського, по одній – у Татарбунарському та Ренійському районах.

Серед поліетнічних локальних ЕГС також є системи зі значною болгарською складовою в структурі населення. Їх формування і територіальна локалізація обумовлені історико-географічними особливостями заселення Українського Придунав'я. Болгари проживають спільно з нащадками інших задунайських переселенців у сільських поселеннях, розташованих у межах ареалу їх розселення (Каракурт) і на його кордонах (Старі Трояни, Котловина).

Серед адміністративно-територіальних одиниць центральної частини Одещини відзначимо Іванівський район, ЕГС якого є україно-болгарською з 11,2% болгарського населення. Тут тільки у Великобуялицькій (Благодівській) сільрадівській системі болгар визначають етнонаціональну структуру населення. Болгари – друга за чисельністю спільнота в селах Верхній Куяльник та Нижній Куяльник. В обох випадках структура населення є україно-болгарською. У селі Ульянівка частка болгар більше 20%, що в абсолютному виразі складає 27 чоловік. Також вагома частка болгар (близько 10%) – у двох найбільших населених пунктах селищі міського

типу Петрівка та селі Знам'янка. Однак вони не впливають на тип етнонаціональної структури населення.

У Лиманському районі на особливу увагу заслуговує Кубанська ЕГС, в якій болгар – друга за чисельністю спільнота, а структура населення є україно-болгаро-російською. Враховуючи малу людність населених пунктів, в яких компактними ареалами розселені болгар, та їх частку в структурі населення, можемо зробити висновок, що вони слабо впливають на збереження матеріальної та духовної культури цієї етнонаціональної групи України.

У Приморському районі Запорізької області болгар компактно живуть в дванадцяти селах. При цьому абсолютну більшість населення болгар складають тільки в Мануйловській сільській раді (болгаро-російська структура ЕГС). Така ж структура – у двох найбільших селах цієї сільської ради. Відносну більшість болгар складають у Банівській ЕГС. У Вячеславській, Гюнівській, Інзовській, Коларівській, Орлівській, Преславській ЕГС болгар формують тип етнонаціональної структури населення разом із росіянами (російсько-болгарський тип).

У Приазовському районі в чотирьох сільрадівських ЕГС частка болгар у структурі населення – більше 10%. Близькою до моноетнічної, але все ж болгаро-українською структурою населення вирізняються Богданівська сільрадівська ЕГС. Тут частка болгар близько 72%. При цьому частка болгар в обох селах даної сільради приблизно однакові. Інші ЕГС цього рівня є більш поліетнічними: Ганівська та Федорівська є російсько-болгаро-українськими, а Ботівська – україно-російсько-болгарською.

У Бердянському районі болгар розселяються головним чином у межах Андріївської сільрадівській ЕГС. Тут їх частка близько 27%, а етнонаціональна структура ЕГС – російсько-болгарська. У селі Полоузівка абсолютна більшість населення – етнічні болгар.

Тобто в ареалі розселення болгар у Запорізькій області значно більша, ніж у Дунай-Дністровському межиріччі, частка росіян та українців у структурі населення. Відповідно, тут значно більший ризик втрати болгар

традиційних елементів матеріальної і духовної культури. Також слід відмітити, що в Бердянському районі, на відміну від Приморського та Приазовського районів, значно вища роль українців у структурі населення ЕГС зі значно більшою складовою частиною.

Висновки з проведеного дослідження.

Болгари багато в чому визначають специфіку життєдіяльності ЕГС в межиріччі Дунаю та Дністра та в деяких районах Приазов'я. У найбільш східному ареалі компактного розселення в Україні вони формують ЕГС разом з українцями та росіянами, а в Українському Придунав'ї – окрім цих спільнот, з ними поряд мешкають молдавани, гагаузи, албанці тощо. Відповідно, ЕГС цих регіонів будуть різнитися за специфікою життєдіяльності населення, виявлення яких має стати предметом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тодоров В.І. Етногеографічні системи : теоретико-методологічні аспекти / В.І. Тодоров // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Region-2010: суспільно-географічні аспекти» (м. Харків, 15-16 квітня 2010 року) / Гол. ред. колегії К.А. Немець. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 43–46.
2. Дихан М.Д. Преселване на българите в южна Украйна / М.Д. Дихан. – Одеса : Маяк, 2001. – 104 с.
3. Етнічна карта півдня України: соціокультурний та етнополітичний аспекти. Випуск 1. Одеська область / під редакцій О.П. Якубовського. – Одеса, 1996. – 60 с.
4. Численность и состав населения Украины по итогам Всеукраинской переписи населения 2001 года // Всеукраинская перепись населения [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/nationality>.

УДК 911.3

Топчієв О.Г.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної та соціальної географії
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Мальчикова Д.С.,
доктор географічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

Пилипенко І.О.,
доктор географічних наук, доцент,
декан факультету біології, географії і екології
Херсонський державний університет

Яворська В.В.,
доктор географічних наук, професор,
професор кафедри економічної та соціальної географії
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА НОВІ ПІДХОДИ У ВИЗНАЧЕННІ ПРЕДМЕТНОЇ ОБЛАСТІ ГЕОГРАФІЇ: КОНЦЕПЦІЯ ДОВКІЛЛЯ

У статті проаналізовано методологічні трансформації у визначенні предметної області географії, пов'язані з пошуком єдиного об'єкта дослідження фізичної та суспільної географії. Запропоновано як такий об'єкт розглядати ландшафтну оболонку Землі. Визначено методологічні засади концепції довкілля як сучасного напрямку інтеграції географічних досліджень.

Ключові слова: ландшафтна оболонка, навколишнє середовище, довкілля, середовищезнавство, концепція довкілля.

В статье проанализированы методологические трансформации в определении предметной области географии, связанные с поиском единого объекта исследований физической и социально-экономической географии. Предложено в качестве такого объекта рассматривать ландшафтную оболочку Земли. Определены методологические основы концепции окружающей среды как современного направления интеграции географических исследований.

Ключевые слова: ландшафтная оболочка, окружающая среда, средознание, концепция окружающей среды.

Topchiiev O.H., Malchykova D.S., Pylypenko I.O., Yavorska V.V. MODERN METHODOLOGICAL TRANSFORMATIONS AND NEW APPROACHES IN DETERMINING THE SINGLE OBJECT OF GEOGRAPHY: ENVIRONMENTAL CONCEPT

The methodological transformations in determining the single object of physical and social (socio-economic) geography are analyzed. Proposed to consider the Landscape shell of the Earth as such a single object. The methodological principles as a modern environmental concept towards integration of geographic research were studied are defined.

Key words: landscape shell, environment, environmentology, environmental concept.

Постановка проблеми. У всі часи географі вивчали, описували та картографували поверхню Землі. З розвитком предметних представлень географії змінювались її назви (земна поверхня, земна оболонка, географічне

середовище, географічна оболонка, ландшафтна оболонка, геосфера, довкілля), проте вона залишається загальним об'єктом географічних досліджень. Як і всі інші науки, географія розпочиналась як унітарна, недиференційована

область знань, далі вона прискорено ускладнювалась і ділилась на галузеві напрями й численні географічні дисципліни. Унаслідок такої тенденції вивчення земної оболонки предметно розширювалось і поглиблювалось за рахунок усе нових галузевих географічних дисциплін. Водночас спостерігалось помітне послаблення та відставання дослідження земної оболонки як цілісного географічного об'єкта. Галузеві напрями географічних досліджень із кінця XIX ст. мали незаперечну перевагу і в теоретичних, і особливо в прикладних розробках. Необхідно згадати вихідну предметну цілісність географічної науки, її методологічний монізм та істотно посилити теоретичне й прикладне розроблення земної оболонки як єдиної геосфери, як цілісної соціо-природної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні в дослідженнях ландшафтної оболонки Землі помітно переважають компонентні та галузеві підходи. Галузеві географічні науки вивчають окремі складники земної оболонки, закономірності їх розміщення й геопросторової організації. Поширені також комплексні географічні дослідження, за якими розглядають уже певні територіальні поєднання різних компонентів, і такі комбінації називають територіальними географічними комплексами (геокомплексами) – природними та соціально-економічними. Географи досліджують як цілісні об'єкти компонентні оболонки Землі: природне середовище (біосферу), населення (антропосферу), населення з його господарською діяльністю (соціосферу). Вітчизняна географія впритул підійшла до проблеми цілісного представлення ландшафтної оболонки Землі як соціо-природного феномена. У сучасній методології географічної науки цей напрям уже позначений [2; 4; 6–8], проте відповідне теоретичне й методичне розроблення ще не одержав. Серед множини географічних курсів і дисциплін практично немає предметів, які розглядали б ландшафтну оболонку Землі як цілісний соціо-природний об'єкт, як інтегральну геосферу, що об'єднує природу та суспільство з його господарською й духовною життєдіяльністю.

Постановка завдання. Відповідно, метою статті стало визначення методологічних засад концепції довкілля як сучасного напрямку інте-

грації географічних досліджень та обґрунтування категорії «ландшафтна оболонка Землі» як теоретико-методологічного ядра вітчизняної географічної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У часи Просвітництва зародився *географічний детермінізм*, який безпосередньо пов'язував соціально-економічний розвиток народів і країн із природними умовами. Далі сформувались *поссібілізм* і *пробабілізм*, за яким вплив природного середовища на життєдіяльність суспільства вже був опосередкований соціально-економічними чинниками. Географічний детермінізм втрачав роль «монопольного» напрямку «розвитку від природи», а вплив навколишнього середовища на суспільство ставав більш багатоаспектним і комплексним.

З кінця XIX ст. започаткований *інвайронменталізм*, який досліджує взаємини суспільства з навколишнім середовищем найбільш повно й комплексно. Ідеться про взаємодію та взаємний вплив головних компонентів земної оболонки – природного середовища, населення з його виробничою й духовною діяльністю та штучного матеріального світу, створеного людиною. На сьогодні це один із головних напрямів географічних досліджень взаємодії суспільства з природою, який у світовій географії визначає її предметну область як науки. *Інвайронментологію* розглядають як предмет географічної науки в більшості країн світу. Вітчизняна географія із радянських часів ставилась до зазначених наукових напрямів досить стримано й критично. Найбільшу підтримку мала *концепція географічного середовища*, розроблена Е. Реклю наприкінці XIX ст. Відомі також пропозиції розглядати географічне середовище як предметну область географічної науки (Н.К. Мукитанов), які подальшого розроблення не отримали. На передній план у вітчизняній географії вийшла *концепція навколишнього природного середовища*, яка одержала офіційний статус у природоохоронній діяльності багатьох пострадянських країн. Зауважимо, що термінологічно відмінності цієї концепції від географічного детермінізму незначні.

Цікава доля поняття «географічне середовище» у світовій науці. За своїм змістом це

поняття дуже близьке (здається, тотожне) концепції інвайронменталізму. І новітня концепція доквілля багато в чому повторює засади географічного середовища. Сталось так, що одночасно з терміном «географічне середовище» було розроблене поняття «навколишнє середовище». Його автор біолог Я. Ікскуль обґрунтував наукову концепцію зовнішнього оточення для живих організмів і популяцій. Проте зі стрімким розвитком екології та її переростанням у міждисциплінарну галузь знань термін «навколишнє середовище» став необхідним у соціальній екології та потіснив попередній – географічне середовище.

Географічне середовище визначають як сукупність об'єктів і явищ живої й неживої природи, які залучені на сьогодні до розвитку суспільства, оточують населення, визначають умови його існування та життєдіяльності. Із цивілізаційним розвитком суспільства його географічне середовище ускладнюється та розширюється, змінюється його роль у житті людини. Головною тенденцією таких змін є невинне зростання частки й ролі так званої «другої природи» – антропогенних ландшафтів і штучного матеріального світу, створеного людиною, а також природних комплексів, що зазнали глибоких антропогенно-техногенних трансформацій. На ранніх етапах цивілізаційного поступу людства вирішальну роль відігравали власне природні умови й ресурси середовища. Зі стрімким розвитком виробництва якість географічного середовища дедалі більшою мірою визначає вже «друга природа» – змінені діяльністю людини антропогенно-технічні комплекси, які перед тим були просто природними, а також створені людиною поселення, інфраструктура, господарські об'єкти й мережі. За сучасними оцінками більше 70% біосфери змінено під впливом господарської діяльності людини. Знайти природне середовище в його «природному стані» стає дедалі важче, а подекуди й неможливо.

До складу навколишнього середовища вже включають і саме суспільство з його соціально-економічними та цивілізаційно-культурними складниками. Один з елементів географічного середовища – народонаселення, яке підтримує процес постійного відтворення соціумів та умов своєї життєдіяльності.

У вітчизняній науці й практиці ще донедавна користувались терміном «навколишнє природне середовище», яке розуміли традиційно вузько – лише як природні умови життєдіяльності людини. Показово, що така назва частково зберігається в сучасних назвах природоохоронних закладів та організацій. Водночас посилюється тенденція змістового поширення поняття «географічне середовище» і на «другу природу», і на створений людством духовний світ, що охоплює етнонаціональні, соціальні, економічні, екологічні, політичні, конфесійні, цивілізаційно-культурні взаємини та відносини. Духовний складник географічного середовища вже називають *соціокультурним середовищем*. Сучасна соціологія визначає середовище людини й суспільства як систему, складену природними та суспільними компонентами (жива й нежива природа), зокрема населенням і суспільством загалом зі всіма соціальними взаєминами й структурами, а також штучний матеріальний і духовний (культурний) світ, створений людиною.

У вітчизняній географії наявні два підходи до змістового визначення навколишнього середовища. За першим навколишнє середовище характеризують як *природне оточення людини* та часто користуються терміном «навколишнє природне середовище». За другим *навколишнє середовище розглядають максимально цілісно й комплексно*: умови життєдіяльності суспільства визначає весь комплекс природно-географічних і соціально-економічних умов, у тому числі й саме населення. Людину завжди оточують інші люди. Людська спільнота (соціум) формує своєрідні взаємини й відношення, що визначають умови життєдіяльності населення та є обов'язковим складником навколишнього середовища.

Поняття «навколишнє середовище» є принципово співвідносним, таким, що представляє суб'єкт-об'єктні відношення: середовище – об'єкт, а суб'єктом є населення. Термін «середовище» втрачає зміст, якщо не визначений суб'єкт, якого воно стосується. Відтак у географії позначена вагома методологічна проблема: як розглядати навколишнє середовище – без людини (як суб'єкта) чи з людиною? Переважає цілісний підхід до визначення предметної області доквілля, розуміння ландшафтної

оболонки як соціо-природного середовища, що об'єднує природу, господарство та населення з його виробничою й духовною діяльністю. Зрозуміло, що в галузевих географічних дослідженнях цілком правомірний також компонентний підхід, за яким навколишнє середовище розглядають вузько як природне, економічне, соціальне.

У географічній науці обґрунтована геохронологія поступального ускладнення компонентних геосфер земної оболонки (див. рис. 1). Співставно з нею змінюється компонентний склад і функціональна організація навколишнього середовища суспільства. Уже стала визначальною теза про те, що умови життєдіяльності людства визначає поєднання природно-географічних та соціально-економічних передумов і чинників. Відбувається переорієнтація середовищних підходів від переважно природних факторів розвитку соціумів до комплексних. Потребує відповідної трансформації також понятійно-категоріальний апарат.

Розвиток земної оболонки за хронологічною послідовністю компонентних геосфер ілюструє рисунок 1. Часова впорядкованість компонентних оболонок визначає співвідношення напрямів галузевих і комплексних географічних досліджень: з початком формування кожної нової оболонки виникає потреба її термінування та визначення як якісно нової геосфери, що інтегрує всі попередні, «підстиляючі» оболонки; нова геосфера безпосередньо впливає на подальший розвиток попередніх оболонок. Динамічні аспекти формування й розвитку земної оболонки на сьогодні недостатньо терміновані.

Геохронологія компонентних оболонок має свої межі: зародження життя поділяє її на *абіотичний* (нежива природа) і *біотичний* періоди; поява людини розмежовує *асоціальний* та *соціальний* розвиток земної оболонки; виникнення виробничої діяльності людства виокремлює його *техногенний* (економічний) розвиток та початок цивілізації як такої; зародження духовної діяльності людства започаткувало так звану *культуросферу*; входження людства в постіндустріальний та інформаційно-технологічний розвиток – початок *геосфери знань і науки*.

За цією схемою термінологічно не позначене розмежування природно-географічного

напрямку дослідження земної оболонки та наступних, більш інтегрованих і комплексних підходів. Класичне поняття «географічна оболонка» фіксує час переважно природно-географічного розгляду земної оболонки. Подальші її ускладнення за рахунок антропо-, техно-, культуросфери та сфери знань у сукупності ще не терміновані. Поступальний розвиток та ускладнення земної оболонки представляють не лише нові компонентні геосфери, а й якісно нові інтегративні їх властивості.

Таку тенденцію географи помітили давно, свого часу Г.О. Бачинський [1] характеризував її таким чином: людина та людське суспільство виникли в біотичному середовищі, проте виокремлюються з нього і структурно, і функціонально; після абіотичної (нежива природа) та біотичної ер в історії Землі настала *соціогенна ера*. Щодо концепції довкілля це означає перехід від розгляду навколишнього середовища як природного оточення людини до його розуміння як цілісної соціо-природної геосфери. Із часом у географічній науці були започатковані відповідні наукові напрями, такі як антропогенне ландшафтознавство [3], концепція геоекосистем [9], концепція соціогеосистем [5], концепція середовищезнавства (концепція довкілля) [2].

Таким чином, поступальний цивілізаційний розвиток людства спричиняє невпинні (і незворотні?) зміни складу й організаційної будови земної оболонки та її прикладного конструкту – довкілля. На нашу думку, саме ці дві категорії – ландшафтна оболонка Землі та довкілля – формують у наш час теоретичне ядро всієї системи географічних наук.

Довкілля – нове поняття у вітчизняній географії, що представляє земну оболонку як навколишнє середовище в її відношенні до суспільства. Чи є в понятійно-термінологічній системі географії поняття, яке є теоретико-методологічним підґрунтям довкілля? Практично немає. Можна згадати інтегральну оболонку Землі (геосферу), проте без назви. Можна стверджувати, що довкілля охоплює всі компонентні геосфери – знов-таки, без загальної назви. Географічна оболонка – традиційна базова категорія, яка представляє лише природні складники довкілля. Єдиним теоретичним підґрунтям довкілля, згідно з таким кон-

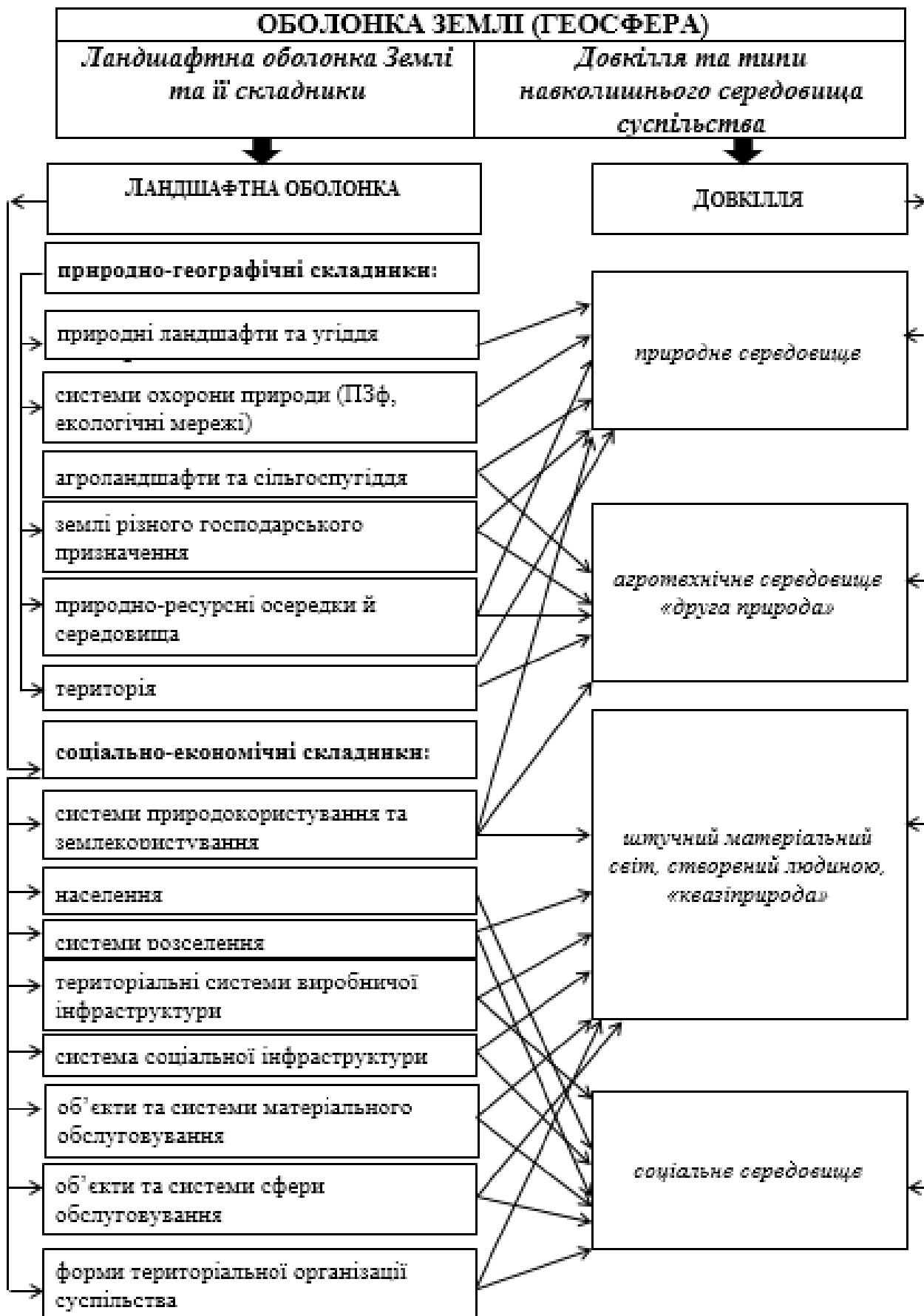

Рис. 1. Концептуально-понятійна система «довкілля»

текстом, є *ландшафтна оболонка Землі*, яку ми розглядаємо як цілісну соціо-природну геосферу, як відносно новий термін для позначення інтегрованої земної оболонки. Зауважимо, що у вітчизняній географії термін «ландшафтна оболонка» використовується відносно давно та має різні змістові інтерпретації. Однак для позначення інтегральної земної оболонки його використання залишається дещо дискусійним і постановочним.

У вітчизняній географії відбувається трансформація предметної області географічної науки, стрижнем якої є перехід від традиційної концепції географічної оболонки до ландшафтної оболонки як найбільш інтегрованої й цілісної соціо-природної геосфери. Ландшафтну оболонку Землі розглядають як єдиний об'єкт дослідження для всієї системи географічних наук, який поєднує як покомпонентне вивчення всіх складників земної оболонки, так і цілісний, комплексний та інтегрований її розгляд.

Усучасних наукових пошуках ще істотно переважають саме компонентно-галузеві напрями дослідження, а інтегрований розгляд ландшафтної оболонки тільки декларується та поступово формується в окремий науковий підхід.

На рисунку 1 представлена концептуально-понятійна система «довкілля», що охоплює дві підсистеми. Перша показує базові складники ландшафтної оболонки Землі та їх назви, а друга – типологічну систематику навколишніх середовищ суспільства, що поєднано формують довкілля.

Географічну основу довкілля становить ландшафтна оболонка Землі. Її складники поділені на два блоки (природно-географічний і соціально-економічний) відповідно до двох головних розгалужень географічної науки – фізичної та суспільної географії. До *природно-географічних складників ландшафтної оболонки* віднесені природні ландшафти та природні угіддя, агроландшафти та сільськогосподарські землі (що значною мірою зберігають природно-географічні особливості й характеристики), територіальні природоохоронні системи (природно-заповідний фонд та екологічні мережі). Природне середовище включає територію як специфічний всезагальний і безальтернативний географічний ресурс, а також земельний

фонд загалом із його різноманітним господарським використанням.

До *соціально-економічних складників ландшафтної оболонки* віднесені системи природокористування (зокрема, землекористування), населення та територіальні системи розселення, територіальні системи виробничої інфраструктури (мережі транспортного сполучення й комунікацій, системи енерго-, водо-, газо-, тепlopостачання), інфраструктурні об'єкти, системи та комплекси. Соціально-економічні складники ландшафтної оболонки представлені об'єктами й системами соціальної інфраструктури матеріального та духовного виробництва, обслуговування, відпочинку й рекреації. Важливою географічною складовою частиною земної оболонки є *форми територіальної організації життєдіяльності суспільства* (міста й сільські поселення, різні типи планувальної організації сільських (руральних) та урбанізованих осередків).

Географічні оцінки довкілля як навколишнього середовища суспільства мають багато різних аспектів і напрямів, які можуть бути компонентно-галузевими, комплексними (інтегративними) чи загальними (інтегральними). У нашій схемі (див. рис. 1) використана систематика Н.Ф. Реймерса (1990 р.), за якою середовище людини поділене на чотири взаємопов'язані компоненти – підсистеми: 1) природне середовище; 2) середовище, зумовлене агротехнікою (друга природа); 3) квазіприродне середовище – штучний матеріальний світ, створений людиною; 4) соціальне середовище.

Оцінка довкілля як *природного середовища суспільства* має на меті аналіз його можливостей щодо збереження соціально-економічної безпеки населення. Серед інших функцій природного середовища – охорона та раціональне використання природних умов і ресурсів, раціональне природокористування, збалансована господарська діяльність, правильна (тобто екологічно безпечна й економічно ефективна) територіальна організація життєдіяльності суспільства. Зауважимо, що у вітчизняній науці та практиці цей напрям донедавна залишався головним у природокористуванні й природоохоронній діяльності та зберігав назву «навколишнє природне середовище», яку невдовзі змінили на «довкілля».

Розгляд довкілля як «другої природи» має на меті його оцінку як *агротехнічного (аглоландшафтного) середовища*. У наш час це чи не найбільш поширений тип навколишнього оточення людини, який потребує поєднаних оцінок його природно-ресурсного та агро-виробничого потенціалу території, а також виділяється численними соціально-екологічними й соціально-економічними проблемами, пов'язаними з недостатньо регламентованим і збалансованим агротехнічним використанням територій такого типу.

На особливу увагу заслуговує третій тип людського середовища – «квазіприрода», що являє собою *штучний матеріальний світ, створений людиною*. Глибина технічного перетворення природи при цьому максимальна. Середовища цього типу експоненційно поширюються в складі ландшафтної оболонки Землі. Підкреслимо, що вітчизняна географія цю обставину «не помічає» та офіційно (за шкільною програмою) розглядає географічну оболонку без цього компонента. Такий підхід був би цілком припустимим, якби було повністю введено поняття «ландшафтної оболонки Землі», яке б об'єднувало і природно-географічні, і соціально-економічні компоненти земної оболонки.

«Квазіприродне» середовище об'єднує системи природокористування, насамперед землекористування, розселення населення, територіальні системи виробничої та соціальної інфраструктури, об'єкти й системи матеріального виробництва та сфери послуг, форми територіальної організації суспільства, що поєднують територіальні системи природокористування й охорони природи, територіальні системи розселення, виробництва та духовної життєдіяльності населення. Центральною проблемою вивчення «квазіприродних» середовищ є пошук їх збалансованого та регламентованого функціонування в життєдіяльності суспільства співставно з його природно-географічним середовищем.

Соціальне середовище охоплює населення, виробничу та соціальну інфраструктуру, сферу послуг.

Концепція довкілля у вітчизняній науці набуває загальнонаукового статусу. Представники різних наук (географії, біології, екології, соці-

ології, валеології, суспільствознавства, історії, управління) розглядають проблему навколишнього середовища життєдіяльності суспільства як міждисциплінарний науковий напрям. І в його розробленні географія має істотні переваги, оскільки вона єдина серед наук охоплює своєю предметною областю і природу, і населення, і соціальне середовище.

У новітній *концепції середовищознавства* (М.А. Голубець, 2014 р.) ідеться про формування нового міждисциплінарного напрямку, що вивчатиме різні аспекти взаємодії населення й суспільства з його природним, соціальним і господарським оточенням – навколишнім середовищем. *Середовищознавство* визначене як прикладна міждисциплінарна галузь знань про «збереження сприятливих еколого-соціально-економічних параметрів довкілля, розумне використання його природних і соціально-економічних ресурсів, прогнозування його змін, а також управління геосоціосистемними процесами, що протікають у межах довкілля» [2]. У цій дефініції заслуговують на увагу два аспекти: а) автор розглядає довкілля як інтегровану геосферу, що поєднує природні та соціально-економічні складники земної оболонки (згадаймо традиційне «навколишнє природне середовище»); б) підкреслений якісно новий зміст ландшафтної оболонки, у межах якої вже протікають геосоціосистемні процеси (у географів – концепція соціогеосистем).

Розгляд довкілля як соціального середовища спирається на такі соціально-економічні складники ландшафтної оболонки Землі, як населення та системи його розселення, територіальні системи виробничої й соціальної інфраструктури, об'єкти та системи матеріального виробництва й сфери послуг, форми планувально-територіальної організації життєдіяльності суспільства. Соціальне середовище зосереджує вузлову проблему концепції довкілля. Оцінка навколишнього середовища завжди суб'єкт-об'єктно орієнтована (середовище чиє?). Географи досліджують довкілля як середовище суспільства. З іншого боку, у багатьох дослідницьких програмах оцінка навколишнього середовища без самого населення неповна, а часом і неможлива. Можливі два методологічні підходи – оцінка довкілля для

населення (без розгляду самого населення) та оцінка довкілля для суспільної життєдіяльності, яка в складі довкілля розглядає також населення.

Аналіз довкілля як соціального середовища має чимало різних цільових настанов. Проте їх стрижнем є *оцінка якості життя населення, пов'язаної з навколишнім середовищем*.

Отже, концепція довкілля представляє ландшафтну оболонку Землі як життєвий простір суспільства, його навколишнє середовище. Її пізнавальні настанови полягають у вивченні та оцінці ландшафтної оболонки як цілісної соціо-природної геосфери для життєдіяльності суспільства загалом та для всіх різновидів і форм його виробничої й духовної активності за таким узагальненим переліком:

- загальний потенціал території для життєдіяльності населення;
- заселення території; розселення населення; формування територіальних систем розселення;
- господарське використання території; умови для різних видів господарської та духовної діяльності;
- природокористування й охорона природного середовища;
- соціально-економічний потенціал території; екологічна ситуація;
- планування території; формування раціональних (екологічно безпечних та економічно ефективних) форм і структур територіальної організації життєдіяльності суспільства.

Висновки з проведеного дослідження. Концепція довкілля формувалася від базових понять «географічне середовище», «природне середовище», «навколишнє середовище» співставно із загальною тенденцією ускладнення

будови та геопросторової організації оболонки Землі. Базові категорії «географічна оболонка» та «ландшафтна оболонка» ми розглядаємо в контексті розвитку й трансформації предметної області географічної науки. Концепція довкілля – прикладний конструкт базового поняття «ландшафтна оболонка Землі», що є теоретико-методологічним ядром вітчизняної географічної науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бачинский Г.А. Социозология: теоретические и прикладные аспекты / Г.А. Бачинский. – К. : Наукова думка, 1991. – 153 с.
2. Голубець М.А. Середовищезнавство – в географічну науку / М.А. Голубець // Український географічний журнал. – 2015. – № 2. – С. 10–15.
3. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство : [навч. посібник] : в 2 ч. / Г.І. Денисик. – Вінниця : Едельвейс і К., 2012–2013. – Ч. 1 : Глобальне антропогенне ландшафтознавство. – 2012. – 336 с.
4. Исаченко А.Г. В поисках методологических основ единства географии (обзор точек зрения) / А.Г. Исаченко // Известия ВГО. – 1986. – № 4. – С. 377–386.
5. Немець К.А. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу : [навч.-метод. посібник] / К.А. Немець, Л.М. Немець. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. – 172 с.
6. Топчієв О.Г. Предметна область географії та її сучасні методологічні трансформації / О.Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2016. – № 1. – С. 64–69.
7. Топчієв О.Г. Концепція довкілля – сучасний напрям інтеграції природничо- та суспільно-географічних досліджень / О.Г. Топчієв, Д.С. Мальчикова, І.О. Пилипенко, В.В. Яворська // Український географічний журнал. – 2017. – № 3. – С. 64–70.
8. Чернов Б.О. Єдність географії: міф чи реальність? / Б.О. Чернов // Український географічний журнал. – 2017. – № 1. – С. 66–71.
9. Шищенко П.Г. Геоекологія: теоретичні та практичні аспекти / П.Г. Шищенко, О.П. Гавриленко, Н.В. Муніч. – К. : Альтерпрес, 2014. – 468 с.

УДК 004.9+911.3

Чуєв О.С.,
аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Костріков С.В.,
доктор географічних наук,
професор кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ДОВІДНИКА 2ГІС ТА ГІС-ПЛАТФОРМИ ARCGIS ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ МІСТА

У статті проаналізовані переваги використання ГІС-платформи *ArcGIS* та електронного довідника *2ГІС* для дослідження антропогенної інфраструктури міста. Охарактеризовані головні проблеми, з якими звичайно стинаються дослідники на етапі збору первинних даних про інфраструктурну складову частину міст та шляхи можливого вирішення цих проблем. Наведені приклади використання отриманої з електронних довідників інформації в середовищі ГІС-платформи.

Ключові слова: антропогенна інфраструктура, електронний довідник, ГІС-платформа, *2ГІС*, *ArcGIS*, Харківська область.

В статье проанализированы преимущества использования ГИС-платформы *ArcGIS* и электронного справочника *2ГИС* для исследования антропогенной инфраструктуры города. Охарактеризованы основные проблемы, с которыми сталкиваются исследователи на этапе сбора первичных данных про инфраструктурную составляющую городов и пути возможного решения этих проблем. Приведены примеры использования полученной из электронных справочников информации в среде ГИС-платформы.

Ключевые слова: антропогенная инфраструктура, электронный справочник, ГИС-платформа, *2ГИС*, *ArcGIS*, Харьковская область.

Chuiyev O.S., Kostrikov S.V. APPLYING THE 2GIS ELECTRONIC REFERENCE BOOK AND ARCGIS GIS-PLATFORM FOR THE CITY INFRASTRUCTURE RESEARCH

Our paper introduces the analyzes of the main advantages of applying the *ArcGIS* GIS-platform, its plugins, and the *2GIS* electronic reference books for the anthropogenic infrastructural research. The main problems usually faced by researchers at the stage of primary cities infrastructural component data collection and ways of their possible solution have been described. Few examples of using the information obtained from the electronic reference books in the GIS-platform have been provided.

Key words: anthropogenic infrastructure, electronic reference book, GIS-platform, *2GIS*, *ArcGIS*, Kharkiv region.

Постановка проблеми. Економічна, культурна, наукова, освітня галузі великих міст мають пряму залежність від розвитку інфраструктури. Сучасні дослідження інфраструктурних елементів населеного пункту потребують новітніх підходів щодо збору первинної інформації та її подальшої обробки. Ефективне функціонування сфери матеріального виробництва неможливе без сталого розвитку інфраструктурної складової міст, яка залежить від специфіки локальних галузей господарства та виробничої сфери загалом. Саме тому дослідження повинні виконуватись із використанням сучасних технологій та підходів,

що дозволить якісно підвищити їх наочність та значущість.

Інфраструктура займає ключове місце в розвитку економіки, оскільки її існування пов'язане зі станом продуктивних сил і територіальним поділом праці, а також ефективністю функціонування сфери матеріального виробництва. Інфраструктура сучасного міста, якість міського середовища визначається діяльністю комплексу галузей міського господарства, що забезпечують населення міста і виробництво [4]. Коли йдеться про розвиток інфраструктури, то, перш за все, мають бути враховані такі складові частини: транспорт, зв'язок, жит-

лово-комунальне господарство, освіта, медицина і рекреаційна система, соціальне забезпечення, культура, екологія як найбільш важливі системи для нормального розвитку населеного пункту.

У зв'язку з посиленням економічних методів керівництва все більш визначальним стають соціальні чинники розвитку, а це викликає необхідність теоретичних досліджень, пов'язаних з удосконаленням інфраструктури, без чого неможливий розвиток економічних реформ.

Розвиток суспільства, яке орієнтоване на формування готових економічних принципів, вимагає переоцінки пріоритетів соціального і національного розвитку в бік визнання домінуючої ролі соціальних і духовних чинників, а також обліку історико-культурних традицій. Даний процес ще більшою мірою актуалізує значимість соціальної інфраструктури в регіональній політиці. У зв'язку із цим особливого значення набувають регіональні проблеми соціального розвитку. Саме соціальна та економічна інфраструктура є вихідною точкою не тільки для вимірювання результатів державного, економічного і політичного розвитку, а й вироблення самої політики вдосконалення системи і структури управління, розробки механізмів регулювання та координації соціальних проблем у системі як регіональних, так і місцевих рівнів, а саме великих міст.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженням інфраструктурної складової частини міст, геоінформаційних підходів та методики її вивчення, територіальних особливостей соціально-економічної інфраструктури та суміжних з названими тем займалися як вітчизняні, так і закордонні вчені, серед яких варто виділити роботи Берлянта А., Макдональда Е., Тікунова В., Зейлера М., Кошкарева А., Каракіна В., Поліванова В., Полякова М., Вороб'йова Т., Мезенцева К., Кострікова С., Бері Б., Чемпіона Т., Гібса Дж., Сімагіна Ю., Клоссена Л., Россі А., Шаблія О., Ключко Т., Гладкого О. та ін..

Постановка завдання. Метою цієї статті є викладення підходу, який описує можливість виконання дослідження інфраструктури міста з використанням сучасних засобів, таких як передова ГІС-платформа та численні елек-

тронні довідники. Досліджуваною територією виступає місто Харків як типовий приклад урбогеосистеми великого міста [2; 3; 7].

Виклад основного матеріалу. У загальному розумінні інфраструктура – це сукупність галузей та підгалузей, основними функціями яких є виробничі послуги і забезпечення економічного обігу в національній економіці [9]. Інфраструктура складається з виробничої та соціальної складової частин. У сучасних дослідженнях все частіше використовується поняття соціально-економічної інфраструктури, оскільки воно об'єднує виробничу та соціальну складову частину функціонування населеного пункту. Наш підхід передбачає розглядання інфраструктурних елементів як сукупність створених суспільством об'єктів та (частково) природних ресурсів, які активно використовуються населенням міст у повсякденному житті. До останніх можна віднести, наприклад, річки чи ландшафтні об'єкти. Облаштування таких територій передбачає втручання людей, тому в загальному розумінні всю сукупність таких елементів можна назвати антропогенною інфраструктурою.

Опис виробничої інфраструктури вбачає виділення частини галузей інфраструктури, які надають послуги виробничого характеру, тобто забезпечують зв'язки у виробничій сфері економіки. Це здебільшого промислові зони міст та окремі об'єкти. Соціальна інфраструктура представляє сукупність або комплекс галузей, призначенням яких у суспільному поділі праці є задоволення потреб населення в соціально-побутових і соціально-духовних послугах [4]. Тенденції розвитку великих населених пунктів говорять про постійне збільшення частки зайнятого в соціальній сфері населення. Саме тому дослідження антропогенної інфраструктури здебільшого націлене на визначення особливостей розподілу та розвитку об'єктів, які задіяні в соціально-побутових і соціально-духовних послугах.

Методологія оцінки рівня інфраструктурного забезпечення має на меті визначити її сутнісні характеристики, склад та динаміку функціонування. Використаний для написання цієї статті підхід здебільшого націлений на опис особливостей територіального розташування та кількісних характеристик забезпечення

міста об'єктами різних ланок господарства населеного пункту.

Найчастіше перша проблема, з якою стикаються дослідники інфраструктури міст, це – пошук первинних даних. Статистичні джерела надають переважно відносні показники, які групуються за адміністративними одиницями міст [6]. Наприклад, для міста Харків можна знайти загальну інформацію щодо кількості лікарень чи шкіл, але якщо потрібно визначити особливості їх територіального розташування та провести просторовий аналіз, дослідникам доводиться власноруч оцифрувати дані, використовуючи ГІС-системи. Збір бази даних на 5-10 тисяч об'єктів може зайняти місяці, що не завжди є прийнятним.

У той же час сучасні електронні довідники міст вже мають усю необхідну інформацію, яка, крім того, зберігається з додатковою атрибутивною інформацією (години роботи закладу, контактні дані, вартість послуг). Постає задача використати ці дані для виконання просторового аналізу з мінімальними витратами часу та зусиль. У першу чергу треба визначитись з оптимальним джерелом такої інформації. На нашу думку, ним може бути електронний довідник 2ГІС. Він надає можливість створення точкових, лінійних і полігональних просторових об'єктів різної конфігурації (мітки, шляхи і багатокутники) [5]. Будь-який об'єкт в інтерфейсі довідника миттєво отримує просторову прив'язку. Крім того, для кожного створеного об'єкта можна додати опис, зображення, посилання, змінити його стиль, координати. Що стосується безпосередньо бази даних, то вона налічує понад 32 тисячі об'єктів для міста Харків [5]. Більшість із них створюють систему антропогенної інфраструктури із численними її ланками.

Безпосередньо вилучення даних із каталогу 2ГІС інструментами довідника неможливе, але сервіс має власний публічний API (прикладний програмний інтерфейс), за допомогою якого можна автоматизовано отримати всю необхідну інформацію. Проста програма на будь-якій мові програмування, яка надає можливості обміну даними за протоколом *HTTP* (основний протокол, який використовується веб-сервісами в мережі Інтернет), дозволить не тільки зібрати необхідну інформацію, а й також

зберегти її до *Excel*-файлу, який у подальшому може бути імпортованим до середовища ГІС-платформи для виконання просторового аналізу [6; 10].

У нашому випадку така програма була написана на мові *Java*. Вона приймала пошуковий запит, за яким вилучала з електронного каталогу 2ГІС дані по окремих об'єктах. Загалом була зібрана інформація за понад 80 категоріями окремих інфраструктурних складових. Для узагальнення об'єкти були розділені на такі групи: екстрені служби (аварійна служба водоканалу, пожежні, швидка допомога, служба спасіння, поліція), автосервіс (шиномонтаж, автомийки, СТО, стоянки, заправки, станції зарядки електротранспорту, парковки), дозвілля та розваги (кафе, атракціони, бані, бари, ботанічні сади, кінотеатри, нічні клуби, паркові зони, піцерії, пляжі, ресторани, рюмочні, столові, паби), комунальні заклади, громадське забезпечення (кладовища, крематорії, студентські гуртожитки, заводи, очисні споруди, тюрми, пошта, дитячі майданчики), культура та релігія (монастирі, мечеті, синагоги, театри, церкви), медицина (аптеки, лікарні, поліклініки, диспансери, психіатричні заклади, родильні дома, травмпункти), освіта (академії, гімназії, дитячі садки, інститути, коледжі, ліцеї, технікуми, університети, училища, школи, бізнес-центри), спорт, активний відпочинок (басейни, фітнес клуби, тренажерні зали, стадіони, спортивні майданчики), ветеринарні послуги (ветеринарні аптеки, ветеринарні клініки, зоотовари), торгові комплекси (гіпермаркети, ринки, супермаркети, продуктові магазини, торгово-розважальні центри, торгові центри), транспорт та перевезення (аеропорти, залізничні вокзали, автовокзали, станції метро, залізничні сортувальні станції, відділення нової пошти), фінансові послуги та робота (банки, банкомати, пункти обміну валют, платіжні термінали, бізнес-центри). Такий поділ не є досконалим, але він має на меті лише приблизне групування категорій, оскільки оперувати такою їх кількістю незручно без узагальнення.

Після надходження з каталогу довідника дані автоматично конвертувались до *Excel*-файлу з обов'язковими колонками з координатами. У подальшому це повинно було допо-

могти при імпорті та територіальній прив'язці об'єктів. Таким чином локальна база даних антропогенної інфраструктури стала налічувати відомості про понад 10 тисяч закладів міста Харків. Окрім цього, як вже раніше було зауважено, для більшості з них була зібрана ще й унікальна атрибутивна інформація, що надало численні можливості для досліджень інфраструктурних особливостей. Наприклад, години роботи дозволяють оцінити забезпеченість окремих територій міста цілодобовими супермаркетами чи закладами дозвілля. Інформація щодо вартості послуг шиномонтажу надає можливість визначити закономірності місцезросташування закладів та їх цін. Це далеко не всі приклади того, як можна використати подібну базу даних.

Після вдалого збору інформації отримані Excel-файли необхідно було імпортувати до сучасної ГІС-платформи. У нашому випадку таким є програмний комплекс *ArcGIS*. Завдяки відомостям щодо координатної прив'язки об'єктів імпорт відбувався безпосередньо засобами *ArcMap* [8]. Крім цього, для пришвидшення та автоматизації цієї задачі був використаний інструмент *ModelBuilder*. Основна його задача – створення ланцюга невеликих задач, які необхідно виконати для перетворення Excel-файлу на повноцінний *Shape*-файл [1]. Ланки були такі: імпорт вихідного файлу з даними, додавання їх до активної карти за допомогою інструменту «Додати XY координатні дані», збереження попередньо заданої системи координат, створення унікальних

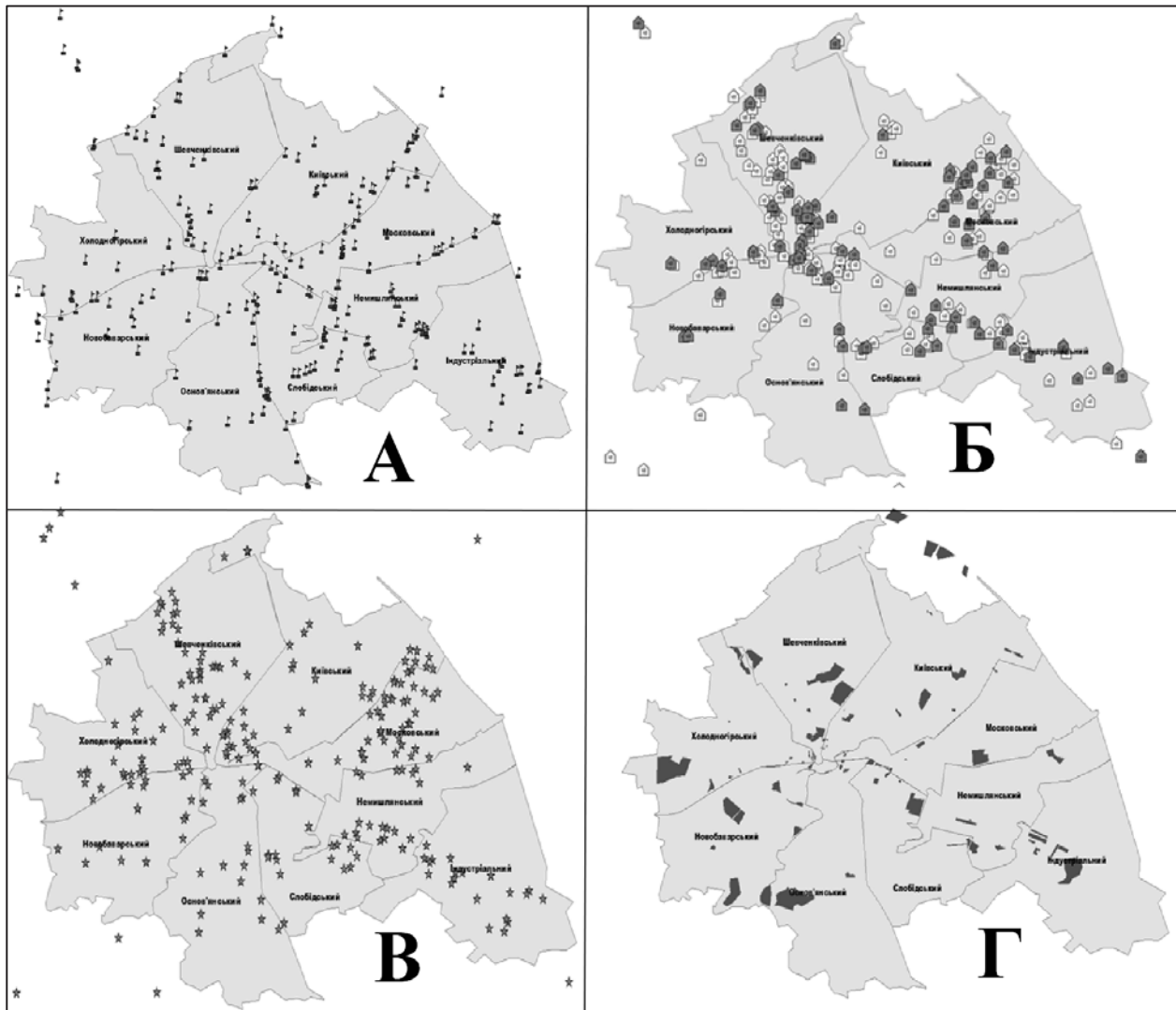

Рис. 1. Приклади зібраної з каталогу 2ГІС інформації щодо антропогенної інфраструктури міста Харків з територіальною прив'язкою

ідентифікаторів для індексації всіх об'єктів і збереження інформації як окремого шару просторових об'єктів [10]. Таким чином, ми отримали понад 80 *Shape*-файлів для шарів різних категорій об'єктів міста Харкова. На рис. 1 можна побачити деякі їх приклади (А – автозаправки, Б – супермаркети (темнішим кольором позначені цілодобові заклади), В – дитячі садки, Г – паркові зони).

Таким чином, була вирішена одна з основних проблем сучасних досліджень інфраструктури міст – пошук первинних даних. Далі можна було почати виконання просторового аналізу, для чого доцільним є використання ГІС-платформи *ArcGIS*. Її програмний комплекс та наявність модулю *ArcToolBox* із численними інструментами геообробки надають широкі можливості, такі як геостатистичний, просторовий, мережевий аналіз, геокодування, картографування, просторова статистика, редагування, управління даними, схематика та ін. [8].

У нашому випадку ми вирішили використати існуючі модулі *ArcGIS* для збору просторової статистики щодо забезпеченості окремих районів міста Харків об'єктами галузей антропогенної інфраструктури.

Задача полягала в обрахуванні кількості закладів різних сфер, які територіально знаходяться в межах районів населеного пункту. Для її вирішення були обрані автоматизовані вибірки за заданими параметрами та можливістю створення звітів.

У результаті була отримана зведена таблиця по районах міста, за допомогою якої можна визначити «лідерів» та «відсталих» щодо забезпеченості тими чи іншими інфраструктурними об'єктами. Невелика частина цієї таблиці представлена на рис. 2.

За отриманими даними був зроблений висновок, що за забезпеченістю об'єктами соціально-економічної інфраструктури лідерами є Шевченківський, Київський та Московський райони, а Новобаварський, Слобідський та Немишлянський потребують дещо більшої уваги та більш інтенсивного розвитку для покращення умов життя населення.

Іншими прикладами того, як можна використати отримані дані, можуть бути моделі щільності розподілу точок та побудова зон доступності (буферних зон) [1].

У нашому випадку на рис. 3 можна побачити картосхему щільності розподілу аптек тери-

	Екстренні служби	аварійна служба водоканалу	пожарні	швидка допомога	служба спасіння	відділення поліції	участкові пункти поліції	автосервіс	шиномонтаж	автомійки	СТО	заправки	заправки газом	станції зарядки електротранспорту	безкоштовна парковка	плата парковка
Шевченківський	22	1	3	3	1	1	12	513	42	30	54	26	13	24	253	59
Шевченківський Частка	13.33%	16.67%	21.43%	25.00%	50.00%	4.35%	11.54%	19.54%	13.91%	11.28%	16.56%	10.74%	10.32%	21.82%	27.44%	31.22%
Київський	26	1	0	3	1	1	20	448	44	49	49	35	20	33	152	46
Київський Частка	15.76%	16.67%	0.00%	25.00%	50.00%	4.35%	19.23%	17.06%	14.57%	18.42%	15.03%	14.46%	15.87%	30.00%	16.49%	24.34%
Московський	24	1	3	1	0	2	16	349	47	43	40	36	18	12	110	20
Московський Частка	14.55%	16.67%	21.43%	8.33%	0.00%	8.70%	15.38%	13.29%	15.56%	16.17%	12.27%	14.88%	14.29%	10.91%	11.93%	10.58%
Немишлянський	11	0	0	1	0	1	9	233	33	30	23	31	17	6	76	5
Немишлянський Частка	6.67%	0.00%	0.00%	8.33%	0.00%	4.35%	8.65%	8.87%	10.93%	11.28%	7.06%	12.81%	13.49%	5.45%	8.24%	2.65%
Індустріальний	17	1	2	1	0	1	12	156	23	22	13	24	13	5	52	2
Індустріальний Частка	10.30%	16.67%	14.29%	8.33%	0.00%	4.35%	11.54%	5.94%	7.62%	8.27%	3.99%	9.92%	10.32%	4.55%	5.64%	1.06%
Слобідський	15	0	1	1	0	2	11	311	37	31	40	32	15	10	89	18
Слобідський Частка	9.09%	0.00%	7.14%	8.33%	0.00%	8.70%	10.58%	11.84%	12.25%	11.65%	12.27%	13.22%	11.90%	9.09%	9.65%	9.52%
Основ'янський	15	1	1	0	0	6	6	227	27	23	45	23	11	5	65	10
Основ'янський Частка	9.09%	16.67%	7.14%	0.00%	0.00%	26.09%	5.77%	8.64%	8.94%	8.65%	13.80%	9.50%	8.73%	4.55%	7.05%	5.29%
Новобаварський	17	1	2	1	0	6	6	165	26	17	31	19	9	7	48	0
Новобаварський Частка	10.30%	16.67%	14.29%	8.33%	0.00%	26.09%	5.77%	6.28%	8.61%	6.39%	9.51%	7.85%	7.14%	6.36%	5.21%	0.00%
Холодногірський	18	0	2	1	0	3	12	224	23	21	21	16	10	8	77	29
Холодногірський Частка	10.91%	0.00%	14.29%	8.33%	0.00%	13.04%	11.54%	8.53%	7.62%	7.89%	9.51%	6.61%	7.94%	7.27%	8.35%	15.34%
Всього	165	6	14	12	2	23	104	2626	302	266	326	242	126	110	922	189

Рис. 2. Частина зведеної таблиці забезпеченості районів міста Харкова об'єктами антропогенної інфраструктури за категоріями

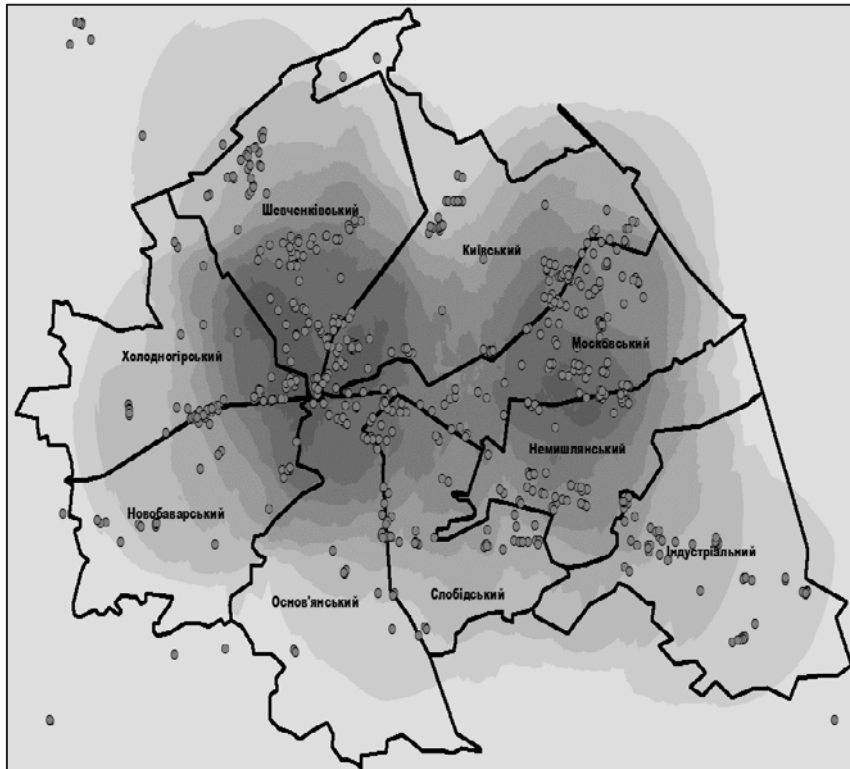

Рис. 3. Щільність розподілу аптек територією міста Харків

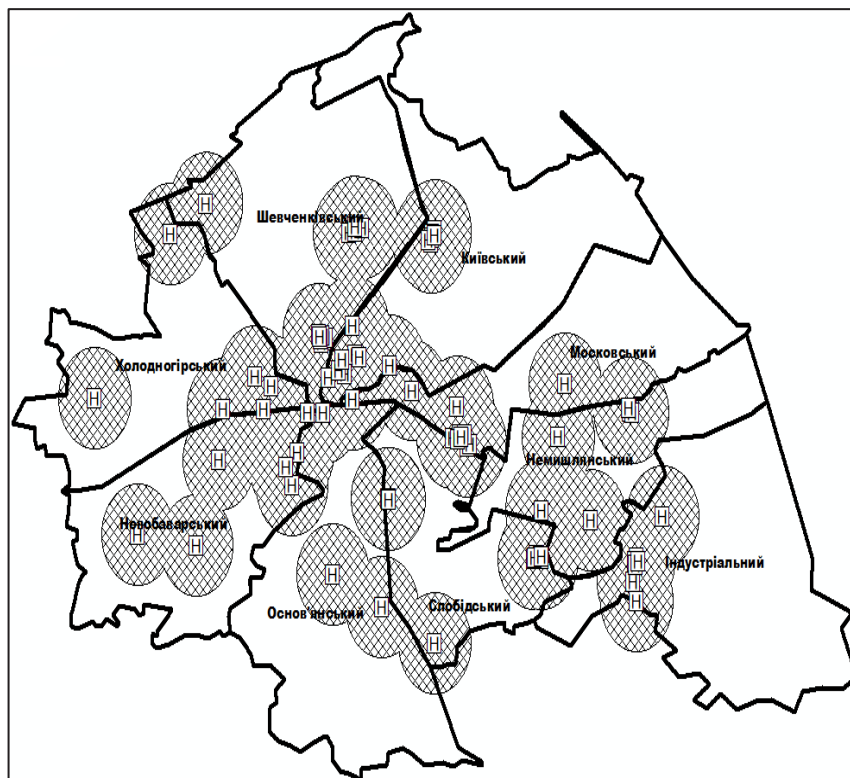

Рис. 4. Модель кілометрової доступності лікарень у межах міста Харків

торією міста Харків, а на рис. 4 представлена модель кілометрової доступності лікарень, яка може бути корисною для людей, яким необхідно мати доступ до закладів охорони здоров'я.

Висновки. Викладений у статті матеріал дозволяє зробити такі висновки:

1) застосування аналітичних можливостей ГІС-моделювання та геообробки щодо дослідження антропогенної інфраструктури великих міст у сукупності з максимальною автоматизацією збору первинних даних дозволяють значною мірою підвищити ефективність, практичну значимість та наочність сучасних досліджень міст;

2) в умовах відсутності доступних джерел інформації щодо інфраструктури населених пунктів електронні довідники надають можливість продовжувати виконувати повноцінні геоінформаційні та просторові дослідження, ще й із використанням додаткової атрибутивної інформації;

3) завдяки збору власної бази даних на десятки тисяч об'єктів дослідники вже не будуть змушені аналізувати інфраструктурні особливості міст із прив'язкою до адміністративних одиниць (районів), оскільки інформація тепер також не є прив'язаною до цих одиниць, а зберігається у вигляді окремих шарів просторових об'єктів, які розташовані в межах населеного пункту;

4) взагалі, описаний у статті підхід дозволяє вирішувати прикладні суспільні задачі, такі як пошук найбільш комфортного місцезнаходження для проживання, ефективно знаходження місця для розташування нового закладу, який зможе витримати конкуренцію

за рахунок оптимальної відстані від аналогічних установ, пошук місцезнаходження для нових лікарень, шкіл, паркових зон у розрізі загальної сукупності таких об'єктів та щільності населення на досліджуваній території.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зейлер М. Моделирование Нашего Мира. Пособие ESRI по проектированию баз геоданных / М. Зейлер. – Киев : ЕСОММ Со, 2004. – 254 с.
2. Костріков С.В. Геоінформаційне моделювання природно-антропогенного довкілля. Наукова монографія / С.В. Костріков // Харків : Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2014. – 484 с.
3. Костріков С.В., Чуев О.С. Аналіз дворівневих урбогеосистем через засоби ГІС / С.В. Костріков, О.С. Чуев // Вісник ХНУ. – Вип. 44 – Геологія - Географія - Екологія. – Харків : Видавництво ХНУ, 2016. – С. 98–109.
4. Лихачева Э.А. Город – экосистема / Э.А.Лихачева, Д.А.Тимофеев, М.П. Жидков и др. – М. : ИГРАН, 1996. – 336 с.
5. Офіційний сайт електронного довідника 2ГІС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://2gis.ua>.
6. Тикунов В.С. Моделирование в социально-экономической географии / В.С. Тикунов. – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 280 с.
7. Чуев О.С., Костріков С.В. Оцінка через ГІС-засоби просторової диференціації благоустрою міста як функції урбогеосистеми (на прикладі м. Харків) / О.С. Чуев, С.В. Костріков // Часопис соціально-економічної географії. – Вип. 18(1). – Харків : Видавництво ХНУ, 2015. – С. 52.
8. ArcGIS. ArcMap. Руководство пользователя / под ред. Т.Г. Лейс. Перевод з англ. – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 558 с.
9. Bourne L.S. б Simmons J.W. (eds). Systems of Cities: Readings on Structure, Growth, and Policy / L.S. Bourne, J.W. Simmons. – Oxford : Oxford University Press, 1978. – 565 p.
10. Perencsik A, Woo S., Booth B. ArcGIS: Building a Geodatabase. – Redlands : ESRI Press, 2014. – 355 p.

СЕКЦІЯ 2 ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 551.4:631.48 (477.7)

Веселова О.А.,
аспірант кафедри землезнавства та геоморфології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕЛЬЄФ ТА ГРУНТОВИЙ ПОКРИВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ

Розглянуто та проаналізовано можливості взаємної залежності ареалів генетичних типів і різновидів ґрунтового покриття інтенсивно освоєного регіону Північного Причорномор'я з таксонами геоморфологічного районування, з морфогенетичними категоріями рельєфу земної поверхні, з окремими топографічними і генетично однорідними поверхнями, з простими і складними поверхнями різної морфології, експозиції, морфометричними показниками (вертикальне і горизонтальне розчленування, крутість схилів).

Ключові слова: геоморфологічне районування, ґрунтові категорії, аналіз картографічних матеріалів, генетичні типи ґрунтового покриття.

Рассмотрены и проанализированы возможности взаимной зависимости ареалов генетических типов и разновидностей почвенного покрова интенсивно освоенного региона Северного Причерноморья с таксонами геоморфологического районирования, с морфогенетическими категориями рельефа земной поверхности, с отдельными топографическими и генетически однородными поверхностями, с простыми и сложными поверхностями различной морфологии, экспозиции, морфометрическими показателями (вертикальное и горизонтальное расчленение, крутизна склонов).

Ключевые слова: геоморфологическое районирование, почвенные категории, анализ картографических материалов, генетические типы почвенного покрова.

Veselova O.A. THE RELIEF AND SOIL COVER OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION: RESEARCH OF ECOLOGICAL-GEOMORPHOLOGIC ASPECTS

Considered and analyzed the possibilities of mutual dependence of the areas of genetic types and varieties of the soil cover of the intensively developed region of the Northern Black Sea Coast with taxonomy of geomorphologic zoning, with morphogenetic categories of the relief of the earth's surface, with separate topographical and genetically homogeneous surfaces, with simple and complex surfaces of different morphology, exposition, morphometric parameters (Vertical and horizontal dismemberment, steepness of the slopes).

Key words: geomorphologic zoning, soil categories, analysis of cartographic materials, genetic types of soil cover.

Постановка проблеми. Щодо необхідності врахування постулату про наявність тісних взаємозв'язків між різними складниками природного середовища, а також у констатації еколого-геоморфологічних проблем певних морфокліматичних зон у контексті особливостей господарської діяльності вже давно немає сумніву. У цьому ж повідомленні здійснено аналіз можливості узгодження ареалів генетичних типів та різновидів ґрунтового покриття інтенсивно освоєного регіону Північного Причорномор'я з таксонами геоморфологічного

районування, з морфогенетичними категоріями рельєфу земної поверхні, з окремими топографічними та генетично однорідними поверхнями, з простими та складними поверхнями різної морфології, експозиції, морфометричними показниками (вертикальне та горизонтальне розчленування, крутизна схилів). Актуальність такого підходу важлива і своєчасна, зважаючи на наявність низки проблем економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження здійснювалося як на терито-

рії регіону в цілому, так і на ключових ділянках, які загалом репрезентують найбільш показові особливості орографічного, геоморфологічного та палеогеографічного характеру, поширення і якості ґрунтового покриву. У межах обраних ключових ділянок є значні відмінності у характері межиріч, які характеризуються різною енергією рельєфу (ділянки з різними показниками вертикального та горизонтального розчленування), що обумовлює потенціал сучасних геоморфологічних процесів, причетних до генезису та трансформації ґрунтового покриву регіону.

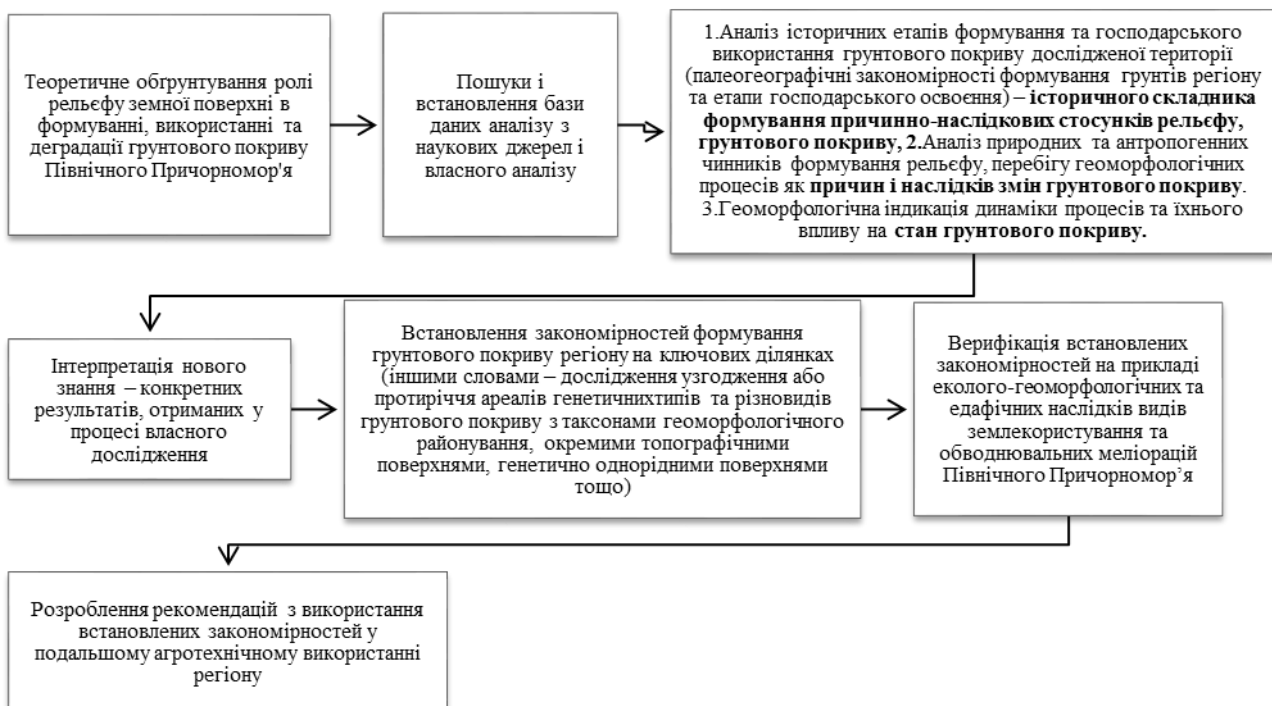
Завдяки аналізу теоретичних та методичних уявлень [10] було сформовано алгоритм еколого-геоморфологічного аналізу формування, використання та деградації ґрунтового покриву центральної частини Північного Причорномор'я, який ґрунтується на положеннях філософського бачення наукового знання.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути та проаналізувати можливості взаємної залежності ареалів генетичних типів і різновидів ґрунтового покриву інтенсивно освоєного регіону Північного Причорномор'я (рис. 1).

У цьому повідомленні представлено поетапний розгляд на прикладі дослідженої території, різнобічної картографічної інформації, обраної і аналізованої в контексті теми повідомлення, її аналіз у поєднанні з властивостями ґрунтового покриву регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз дрібномасштабних картографічних матеріалів. Зазвичай, на рівні значних за площею територій важко знайти риси впливу рельєфу земної поверхні на поширення типів ґрунтового покриву, їхньої взаємної обумовленості, оскільки в утворенні рельєфу земної поверхні провідна роль належить структурним чинникам, а у формуванні ґрунтового покриву – чинникам зонального географічного характеру. Все ж, керуючись принципом дослідження «від загального до часткового», наведемо відомості з геоморфологічного районування, геоморфологічного картографування та картографування ґрунтів України, які можна було б інтерпретувати в контексті завдань представленої роботи.

Аналіз «від загального до часткового» має мету встановити найбільш загальні закономірності наявності спільних рис у поширенні певних таксонів геоморфологічного районування

Рис. 1. Алгоритм еколого-геоморфологічного аналізу формування, використання та деградації ґрунтового покриву центральної частини Північного Причорномор'я

(масштаб 1:5 000 000), основних категорій картографування рельєфу (масштаб 1: 1 000 000) та ґрунтового покриву України (масштаб 1: 1 430 000).

В геоморфологічному районуванні [10] відзначимо розташування дослідженої території у межах Причорноморської області пластово-аккумулятивних і пластово-денудаційних низовин, сформованих тривалими процесами слабких тектонічних опускань. Морфолого-генетичні ознаки низовини (цілковита орографічна цілісність угруповань форм рельєфу та відповідність одній регіональній геоструктурі зі слабкою інтенсивністю тектонічних опускань, з переважанням типових генетичних категорій рельєфу типу «межиріччя – річкові долини») обумовлюють її розрізнення на підобласті (зі заходу на схід): а) Придобруджинська пластово-аккумулятивна низовина на неогенових і палеозойських відкладах; б) Причорноморська пластово-аккумулятивна низовина на неогенових відкладах. Вони виділені з урахуванням висотного положення земної поверхні, віку порід, що залягають під рельєфоутворювальними четвертинними відкладами та обумовлюють відмінності у морфології земної поверхні. В свою чергу, в межах підобластей виділяються геоморфологічні райони, які розрізняються генетичними типами морфоскульптури, а також пластики рельєфу та його розчленованості: 1) Татарбунарська пластово-аккумулятивна плоска, слабо розчленована рівнина; 2) Нижньодунайська дельтова та алювіальна (терасна) плоска рівнина; 3) Західно-Причорноморська аккумулятивна, полого-хвиляста, слабо розчленована рівнина; 4) Дністерсько-Бузька аккумулятивно-денудаційна та алювіальна (давньотерасна) хвиляста та плоска, слабо розчленована рівнина; 5) Бузько-Дніпровська аккумулятивно-денудаційна плоска, слабо розчленована рівнина; 6) Нижньодніпровська дельтова плоска та хвиляста рівнина; 7) Білозерсько-Токмацька алювіальна (давньотерасна) плоска рівнина; 8) Асканійсько-Мелітопольська алювіальна (терасна), плоска рівнина¹.

¹ В досліджену територію потрапляє також Нижньодніпровська алювіальна (терасна) хвиляста та плоска рівнина, яка входить до складу Бессарабської області пластово-денудаційних височин на неогенових відкладах.

Щодо геоморфологічного картографування дослідженої території, то відзначимо, що вона розташована у межах нахиленої у бік Чорного моря увалистої рівнини на неогенових відкладах (межиріччя Дунай – Дністер, Дністер – Південний Буг) та субгоризонтальна плоска рівнина на неогенових відкладах: межиріччя Південний Буг – Інгулець, Інгулець – Дніпро, Дніпро – Молочна [8]. Геологічна будова рельєфоутворюючої частини геологічного розрізу (в межах інтервалу висот від рівня Чорного моря – абсолютного базису денудації до денної поверхні) містить стратиграфічні підрозділи, горизонтальне залягання яких визначає рівнинний характер рельєфу земної поверхні, її слабкий ухил до базису денудації та незначний увалистий характер межиріч. Останній зумовлений слабкими деформаціями вапнякової товщі порід понтичного ярусу від осьових частин межиріч на схід від Південного Бугу, викликаних, крім того, зниженнями поверхні порід лесової формації до корінних схилів річкових долин унаслідок тривалих процесів просідання. Відносна однорідність морфологічних рис рельєфу дещо ускладнена в придолінних ділянках, які являють собою комплекси надзаплавних терас (на придонайських, придністровських, прибузьких, приінгулецьких, придніпровських, примолочанських фрагментах пластово-аккумулятивних ділянок нахиленої увалистої та субгоризонтальної плоскої рівнини). У прибережних ділянках також мають локальне поширення фрагменти пластово-аккумулятивних рівнин (ділянок надзаплавних терас та заплави), флювіально-дельтових субгоризонтально-хвилястих та субгоризонтально-увалистих рівнинних ділянок, морська сучасна тераса [3, 8, 13].

В основі рельєфу зазначених категорій рельєфу відзначимо домінуючу участь у геологічній будові товщі понтичних відкладів (N_2 рп), порід червоноколірної формації (N_2-Q_1) та фрагменти субгоризонтального залягання порід куяльницького ярусу (N_2 кј). Вельми рідко в будові рельєфу (тобто залягають вище базису денудації) беруть участь щільні глини меотичного ярусу, а ще рідше – сарматського ярусу.

В розподілі генетичних типів ґрунтового покриву на дослідженій території виразно про-

стежуються їхні зональні риси [6], що є природним явищем, оскільки давно констатовано, що «орографічні та зональні особливості території не збігаються» [2]. У майже повній відповідності з розподілом основних кліматичних показників (температури, кількості опадів) та характеру гумусоутворюючої рослинності простягаються смуги чорноземів південних слабо гумусових акумулятивних на лесових породах та темно-каштанових низько гумусових акумулятивних на лесових породах на відрізьку від верхів'я Молочного лиману до широти м. Херсону.

Виразні деформації (виступи в північному напрямку) цієї межі у районі долин Південного Бугу, Дніпра та Молочної, а також верхів'їв балки Атмонай, Великого та Малого Утлюків і Ташенаку скоріше за все пов'язані з їхнім впливом на загальну рівнинність Причорномор'я значних змін експозиції схилів придолинних ділянок зазначених долин і балок. Не виключено, що певна роль у наявності деформації межі чорноземів південних та темно-каштанових ґрунтів належить азональними проявами процесів просідання порід лесової формації та подальшої, у зв'язку з цим, їхньої трансформації.

Між тим, можна простежити відносний збіг межі Білозерсько-Токмацької алювіальної (давньотерасної) плоскої рівнини та Асканійсько-Мелітопольської алювіальної (терасової), плоскої рівнини (геоморфологічне районування) та межі поширення зазначених вище типів ґрунтового покриву. Очевидно, в процесі геоморфологічного районування відміни у будові давньотерасових товщ та терасових на тлі одноманітності плоскої рівнини і стали тим чинником, завдяки якому можна констатувати відміни у розподілі ґрунтового покриву. Ймовірно, що деякі відміни у будові та літологічних характеристиках давньотерасових та порівняно свіжих алювіальних фацій стали причинами відмін у водному режимі вказаних типів рельєфу (локальні водотривкі шари у дельтовому алювії, численні «гідрогеологічні вікна» між ними, локальне оглеєння порід лесової формації та утруднення інфільтрації на таких ділянках тощо).

Інший більш виразний факт збігу контурів геоморфологічного та ґрунтового характеру

простежується на крайньому заході дослідженої території, де району поширення алювіальних лучних, лучно-болотних і болотних ґрунтів [6] майже повністю відповідає розташування Нижньодунайської дельтової та алювіальної (терасної), плоскої рівнини [10].

Цікавою особливістю поширення «фонових» ґрунтових відмін на дослідженій території [1, 4, 5] є наявність перехідної смуги чорноземів південних, розташованої між зонами середніх та сухих степів, поширеної у Північному Причорномор'ї, яка на дослідженій території під час руху із заходу до сходу з'являється на східних околицях Одеси і прямує до сходу аж до долини р. Молочної, чи то суцільним ареалом, чи то виразними і значними за площею фрагментами. Геоморфологічні умови її поширення будуть проаналізовані нижче. За даними Г. Мороза [7], добре досліджена ним перехідна смуга між середнім та сухим степом у Північно-Західному Причорномор'ї є зоною динамічної рівноваги і відзначається специфічною географічною обстановкою, у тому числі завдяки активному впливу на процеси ґрунтоутворення Чорного моря і Причорноморських лиманів. Наші дослідження свідчать про значний вплив на формування зазначеної смуги ґрунтів морських антропогенових трансгресій, які впливали на подальше формування породоутворюючих лесових порід (їхнє додаткове ущільнення, умови нагромадження карбонатів тощо), а своєрідна історія розвитку рельєфу земної поверхні, зокрема, долин причорноморських лиманів з розгалуженою мережею їхніх балочних систем, обумовлювала наступні особливості різної експозиції схилів та відмінності в ґрунтоутворювальному процесі. Зазначена смуга є мезоекотонном, який в умовах антропогенної зміни природних ландшафтів можна виразно спостерігати тільки в межах педосфери. Таким чином, перехідна (буферна) смуга між середнім та сухим Степом у Північному Причорномор'ї, як територія зі специфічною структурою ґрунтового покриву, де домінують чорноземи південні залишково- і слабо-солонцюваті з реліктовими ознаками сухо-степового ґрунтоутворення, є середньо-сухо-степовим педоекотонном – ґрунтово-географічною одиницею між чорноземами південними і темно-каштановими ґрунтами, а за нашими дослідженнями, чи не усі особливості її

простягання та меж з чорноземами звичайними і темно-каштановими ґрунтами обумовлені палеогеографічними та геоморфологічними властивостями дослідженої території [11; 12].

На ключових ділянках нашого дослідження зазначений педоекотон має своєрідні обриси, у більшості – завдяки геоморфологічним властивостям.

Схоже, що на цьому спроби віднайти взаємні стосунки рельєфу та ґрунтового покриву дослідженої території у зазначених масштабах картографічних матеріалів вичерпані, що в цілому констатує відому дослідницьку тезу про відсутність збігу між геоморфологічними (орографічними) та зональними особливостями регіону. Щоправда, матеріали монографічних праць [9; 13; 14; 15; 16] дають певні відомості про значну роль зональних геоморфологічних процесів у деградації ґрунтового покриву, і тому – зональний характер господарської діяльності (здійснення обводнювальних меліорацій) все ж дає можливість встановлення деяких стосунків між досліджуваними складниками довкілля (рельєфом та ґрунтами).

Аналіз великомасштабних картографічних матеріалів геоморфологічного та ґрунтознавчого характеру. Для аналізу картографічних матеріалів крупніших масштабів доцільно оперувати поняттям «катени», яке дозволяє встановити зв'язок ґрунтів з рельєфом через розташування генетично однорідних поверхонь та їхній нахил, який обумовлює інтенсивність «стікання – фільтрації» поверхневих вод і, таким чином, обумовлює водний режим ґрунтів та динаміку геоморфологічних процесів. Тому подальший аналіз має метою пошуки схожих морфолого-морфометричних характеристик рельєфу дослідженої території, які також входять до поняття «катена». Для цього дослідження були зосереджені на ключових ділянках Північного Причорномор'я, де найбільш ймовірно є умови існування ґрунтових катен [6; 8].

Такими ділянками були обрані межиріччя і прилеглі схили та днища річкових долин та лиманів, оскільки вони мають усі передумови містити генетично однорідні поверхні (поверхні межиріч та схили і днища), сформовані певним геоморфологічним процесом і

охарактеризовані певною схожістю геоморфологічних умов та геологічною будовою верхньої частини геологічного розрізу, а також особливостями мікрокліматичного характеру. Важливими матеріалами для процедури такого аналізу є інженерно-геоморфологічна карта північно-західного Причорномор'я масштабу 1:100 000 [16] і карта поширення першого від поверхні водоносного горизонту [3; 5].

Встановити вияви екологічної небезпеки, пов'язані з перебігом сучасних природних та антропогенних геоморфологічних процесів і було завданням власне *еколого-геоморфологічного дослідження*. Кожен із цих видів вияву несприятливого розвитку процесів та явищ може бути зафіксованим і оціненим за допомогою геоморфологічних методів, що і було зроблено в представленій роботі.

Як свідчать результати дослідження, територія Північного Причорномор'я характеризується наступними процесами і явищами, в основі яких лежать як природні, так і антропогенні чинники:

- погіршення якості с/г угідь завдяки розвитку площинної та лінійної ерозії в межах певних катен;

- поширення форм рельєфу, пов'язаних з просіданням лесових товщ (давніми та сучасними), які викликають формування подів та степових блюдець, у тому числі – внаслідок додаткового зволоження зрощувальними системами;

- підтоплення та осушення навколишніх ділянок у зонах впливу численних лиманів та примітивних водосховищ (ставків), унаслідок чого активізуються процеси засолення та осолоніння;

- забруднення с/г угідь у зонах, прилеглих до автошляхів та підприємств хімічної промисловості;

- погіршення естетичних властивостей рельєфу зокрема та ландшафтно-пейзажних рис в цілому;

- новітні процеси, пов'язані з відкритими розробками мінеральної сировини (переважно кар'єри будматеріалів);

- створення новітніх естетично привабливих ландшафтів;

- розвиток еолових процесів на місцях зведення лісових масивів.

Не кожен із вказаних видів вияву сучасних геоморфологічних процесів і явищ та їхнє співвідношення з особливостями поширення ґрунтового покриву можна ідентифікувати дистанційними методами (аналізом різних видів спеціальних картографічних матеріалів, морфометричних цифрових моделей), необхідним є також проведення безпосередніх польових індикаційних досліджень, геоморфологічне картографування, аналіз наявних результатів ґрунтового картографування, значну частку інформації можна отримати шляхом аналізу численних електронних наукових джерел.

Подальший аналіз здійснено на прикладі 6 ключових ділянок, які охоплюють певні частини Північного Причорномор'я в обсязі 2–3 листів топографічних карт масштабу 1:100 000 кожна.

Результати аналізу. *Ключова ділянка «Сарата – Татарбунари».* Тут основними геоморфологічними закономірностями формування, поширення та деградації ґрунтового покриву у межах дослідженої ключової ділянки є наступні:

- на межиріччі Сарата – Нерушай простежується плавне східчає зниження поверхні (з півночі на південь) і заміна чорноземів звичайних чорноземами південними, сформованими на лесових породах. Схожим є розподіл зазначених ґрунтових відмін і на межиріччі Сарата – Хаджидер;

- виразні стосунки морфогенетичних характеристик ключової ділянки простежено щодо змитих ґрунтів, які приурочені до схилів та днищ великих балок, відображених у рельєфі лінійними зниженнями зі спадистими схилами;

- строкатим є поширення ґрунтових відмін у широких вироблених днищах долин Когильника, Сарати, Хаджідеру, Каплані. За тривалий час сезонні та багаторічні особливості стоку зазначених річок зумовили існування значних руслових деформацій, нерівномірність нагромадження ґрунтоутворюючих порід, перебіг геохімічних процесів тощо, а останнім часом до цього переліку додавалися антропогенні зміни у характері стоку в межах днищ: флювіального розмиву та акумуляції, що відбувалися внаслідок спорудження численних примітивних загат, дамб, каналізованих ділянок річищ, етапів заростання заплавлених озер тощо;

- неповністю вироблені днища річкових долин і великих балок демонструють відносну однорідність ґрунтових відмін, що можна пояснити більш потужними потоками речовинних мас, які послужили ґрунтоутворюючими породами, стабільно транспортували й акумулювали у днищах долин відклади різної міри засолення і формування відповідних ґрунтових відмін;

- характерна особливість, яка впливає з поєданого аналізу карти ґрунтів та цифрової моделі вертикального розчленування – можливість пояснення *складної конфігурації межі* між чорноземами звичайними малогумусними неглибокими міцелярно-карбонатними та чорноземами південними слабогумусними міцелярно-карбонатними. Саме наявність довгих неглибоких балок меридіонального простягання та їхніх приток, які під різними кутами впадають в головні, схожих за морфологією, обумовили в процесі їх закладання і розвитку в поєднанні з *додатковим ущільненням* ґрунтоутворюючих лесових порід ламану межу між зазначеними відмінами ґрунтів. Очевидно, що у процесі розвитку такої балкової системи *різна експозиція* спадистих схилів обумовлювала *відміни у характері біомаси*, яка брала участь у ґрунтоутворенні, й саме ліві та праві притоки балок обумовили ламаний характер такої межі. Так же само характеризується межа між чорноземами звичайними і південними на межиріччі Сарата – Киргаж-Китай і далі на захід;

- простежено виразну диференціацію поверхонь, які тягнуть до відносно слабких ухилів ($0.8^\circ - 0.2^\circ$) та відносно значних ($3^\circ - 5^\circ$). Розподіл ділянок змитих ґрунтів, представлених у більшості довгими балками зі спадистими схилами та незмитих ґрунтів, вписується в зазначені інтервали крутизни, що відповідає усталеним результатам численних досліджень науковців-ерозієзнавців у Північному Причорномор'ї.

Ключова ділянка «Дністер – Біляївка». Основними геоморфологічними закономірностями формування, поширення та деградації ґрунтового покриву у межах дослідженої ключової ділянки є наступні:

- зміна простягання великих балок з північно-західного на північно-східне, яка викликана зміною базисів денудації найближчих басейнів, зумовлює протилежну експозицію схилів

балок, а відтак – різкі злами контурів фонових ґрунтів ключової ділянки, вкрай невитриманий напрямок межі чорноземів звичайних та чорноземів південних;

– площі поширення ґрунтового покриву в межах давніх терас [(нерозчленовані п'ята, шоста та сьома тераси (P_1) по обидва схили Дністра, а також нерозчленовані третя та четверта надзаплавні тераси (P_{II})] відзначаються певною однорідністю, що зумовлено тривалим часом формування ґрунтового покриву в стабільних ґрунтоутворюючих умовах – однорідність порід лесової формації та стабільний видовий склад рослинності;

– характерною ознакою зміни якості ґрунтів на широких межиріччях є наявність «намитих» ґрунтів, які поширені в межах степових блюдець та подів;

– за ступенем змитості (від слабкозмитих до середньозмитих) відповідні ґрунти пристосовані для спадистих схилів балок, які простягаються на десятки кілометрів. В одних випадках обидва різновиди займають всю площу схилів балок (крім тальвегів), в інших розрізняються в межах правих та лівих схилів;

– значна строкатість ґрунтового покриву, яка обумовлена складною історією формування ключової ділянки, де в різний час відбувалися потужні флювіальні процеси, неодноразове формування пересипу лиману внаслідок змін в уздовжбереговому переміщенні наносів, абразійні берегові процеси (лиман і морська акваторія), простежується в межах плоских днищ річкових долин, великих балок та в пригирлових їхніх частинах, а також на прибережних частинах днища Дністровського лиману;

– ряд дрібніших ознак геоморфологічного та палеогеографічного характеру простежено також під час поєданого аналізу карти ґрунтів ключової ділянки та цифрових моделей (вертикальне та горизонтальне розчленування, крутизна схилів).

Ключова ділянка «Одеса – Петрівка». Встановлені взаємовпливи рельєфу поверхні ключової ділянки, розподіл та інтенсивність сучасних ерозійних процесів і особливості ґрунтових відмін та їхнього стану відображені наступними положеннями:

– рельєф ключової ділянки, спектр та інтенсивність сучасних геоморфологічних процесів,

наявність наскрізних (по всій території) місцевих базисів денудації зумовлюють строкатість ґрунтового покриву, в тому числі, появу нової регіональної ґрунтової відміни – темно-каштанових ґрунтів;

– близьке до поверхні залягання корінних порід, переважно – вапняків понтичного ярусу, які можуть розглядатися, як структурні тераси, вносить значну строкатість у структуру поширення фонових ґрунтових відмін (п. 196 легенди карти ґрунтів);

– значний внесок у строкатість ґрунтового покриву ключової ділянки вносить наявність вироблених долин відомих причорноморських лиманів, які, простягаючись через усю досліджену територію, зумовлюють формування широкого спектру локального поширення чорноземів лучних різної міри осолонцювання та засолення;

– значна різниця в розташуванні місцевих базисів денудації (почасти, до 10 м у рівнях Куяльницького та Хаджибейського лиманів) зумовлює значно більше поширення змитих ґрунтів у басейні Куяльнику;

– свідченням залежності складних контурів межі темно-каштанових ґрунтів від геоморфологічних та палеогеографічних умов є розташування в цій смузі північної межі чорноземів південних крайнього району впливу трансгресій та регресій, саме тут відбувається розгалуження головних приток Куяльника та найбільших балок;

– поєднаний аналіз карти ґрунтів ключової ділянки та її цифрових моделей (вертикальне та горизонтальне розчленування, ухили земної поверхні) належною мірою пояснює головні закономірності та деталі впливу морфолого-морфометричних ознак поверхні на розташування та змитість ґрунтових відмін і деякі палеогеографічні аспекти історії розвитку рельєфу та формування ґрунтового покриву.

Ключова ділянка «Березанка – Очаків». Тут розташування основних відмін ґрунтового покриву, як-то чорноземів звичайних, чорноземів південних та темно-каштанових ґрунтів, має виразний зональний характер, а деформації меж зумовлені: а) зручною експозицією лівого схилу Тилігульського лиману, яка зумовила проникнення північних меж чорноземів південних та темно-кашта-

нових ґрунтів на північ уздовж лівого схилу долини Тилігулу; б) мікрокліматичним впливом нижньої частини правобережжя Бузького лиману; в) вдалим використанням ґрунтами морфологічних особливостей межиріччя Сасик – Березань для просування межі чорноземів південних та темно-каштанових ґрунтів на північ по спадистих схилах балок – приток Сасику та Березані на цій території ключової ділянки.

У розташуванні ґрунтових відмін локального характеру важлива роль належить наявності основних долин річок та лиманів, їхніх численних приток, у днищах яких спостерігається значна строкатість ґрунтового покриву. Тут численні ділянки заплав, зручні для агротехнічного використання приватними землевласниками, делювіальні шлейфи змитих ґрунтів, на яких у днищах долин розташовані населені пункти, зумовлюють строкатість ґрунтового покриву і різні види його використання.

Берегові форми рельєфу, явища просідання, викликаного додатковим ущільненням лесових порід та суфозією, класичні річкові та денудаційні структурні тераси зумовлюють, в основному, поширення малородючих ґрунтових відмін.

В цілому, морфолого-морфометричні риси рельєфу ключової ділянки значною мірою обумовлюють таку еколого-геоморфологічну особливість, як змитість ґрунтового покриву різного ступеня – від слабко- до сильнозмитих ґрунтів, розташованих майже повністю у басейнах стоку великих та малих балок. Поширення з поверхні ґрунтоутворюючих порід лесової формації в поєднанні зі значним поширенням схилів ухилами до 5° добре пояснює зазначену особливість у стосунках палеогеографічних, геоморфологічних рис ключової ділянки з одного боку, та особливостей поширення і складу ґрунтових відмін – з іншого.

Ключова ділянка Снігурівка – Велика Олександрівка. Стосунки рельєфу та ґрунтового покриву ключової ділянки є наступними.

1. Вибір ключової ділянки, обумовлений значними відмінами в характері морфометричних показників, вказує на значну різницю у геоморфологічній характеристиці північно-західної та південно-східної частин, розділених діагональним простяганням основних

флювіальних форм рельєфу (долинами Висуні та Інгульця). Цим обумовлено різне розташування локальних відмін ґрунтового покриву, які тісно пов'язані з морфолого-морфометричними характеристиками, а самі ґрунтові різновиди виразно відображають вплив рельєфу на тлі загальних кліматичних та ґрунтоутворюючих особливостей.

2. Домінуючими ознаками строкатості ґрунтового покриву є поширення у північно-західній частині різноманіття відмін ґрунтового покриву, обумовлених розвитком флювіальної мережі (днища вироблених річкових долин та великих балок (Вєрвечина, Білозерська).

3. Одноманітність ґрунтового покриву в південно-східній частині ключової ділянки виразно порушується наявністю локальних знижень (подів, степових блюдець), сформованих унаслідок своєрідних палеогеографічних умов нагромадження лесових порід, впливу мерзлотних процесів епох антропогенових кліматичних мінімумів, явищ просідання та суфозії лесових товщ, і, як наслідок – різких відмін у характері ґрунтоутворюючих процесів.

4. Значно розрізняється наявність змитих ґрунтів у межах вказаних частин ключової ділянки. Змиті ґрунти відсутні на межиріччі Інгулець – Дніпро, тут лише оглеєні та осолоділі відміни локальних знижень, а на правобережжі є широке розповсюдження змитих ґрунтів різного ступеню – від сильнозмитих до слабкозмитих.

5. Цифрове моделювання морфометричних показників рельєфу ключової ділянки, в цілому, підтверджує поширення ґрунтових відмін, у генезисі та змінах яких відчутною є роль рельєфу земної поверхні.

6. Присутність на південній окраїні ключової ділянки на тлі чорноземів звичайних та темно-каштанових ґрунтів локального ареалу чорноземів південних певною мірою також обумовлена геоморфологічними особливостями, зокрема, впливом спадистих схилів великих балок на конфігурацію його контурів.

Ключова ділянка «Нова Маячка – Новотроїцьке». В межах ключової ділянки геоморфологічні та палеогеографічні закономірності формування та змін ґрунтового покриву ключової ділянки досить виразні і полягають у наступному.

По-перше, відзначається тісна залежність між морфологічними особливостями рельєфу (наявність подів, степових блюдць та давніх балок) та відмінами у ґрунтовому покриві ключової ділянки.

По-друге, складна конфігурація основних ґрунтових відмін (чорноземів звичайних, чорноземів південних залишково-осолоділих та темно-каштанових залишково-слабо- і середньосолонцюватих ґрунтів може бути пояснена наявністю і тривалим розвитком великих подів та наслідків давніх кріотурбацій епох похолодання та трансгресій Азово-Чорноморського басейну, внаслідок чого суттєво змінювалися фізико-механічні властивості основних ґрунтоутворюючих порід – порід лесової формації.

По-третє, виразним на формування ґрунтових відмін ключової ділянки постає вплив палеогеографічних подій у долині Дніпра, формування піщаних арен унаслідок катастрофічних паводків, які траплялися внаслідок раптового скидання талих льодовикових вод в Азово-Чорноморський басейн.

По-четверте, в східній частині ключової ділянки поширений комбінований різновид ґрунтового покриву, який представлений значним за площею ареалом клиновидної конфігурації чорноземів південних залишково-осолоділих та темно-каштанових залишково-слабо- і середньосолонцюватих ґрунтів, зі зменшенням площі у західному напрямку. Пояснення цьому явищу лежить у збільшенні континентальності клімату в східному напрямку з впливаючими з цього наслідками зміни рослинного покриву та формування ґрунтового покриву. Схожа поява цього різновиду простежується в межах інших ключових ділянок: «Одеса – Петрівка», «Березанка – Очаків», «Снігурівка – Велика Олександрівка».

По-п'яте, традиційний спектр морфометричних досліджень з метою встановлення поширення ґрунтового покриву різної якості на даній ключовій ділянці себе не виправдав, лише за поодинокими прикладами виявилось можливим ідентифікувати ділянки слабкозмитих ґрунтів.

По-шосте, відносно рівномірне розташування ділянок із мінімальними (0–5 м) та максимальними (10–19 м) показниками верти-

кального розчленування в цілому узгоджується з рівномірним розташуванням давніх балкових знижень та подів з незначними перевищеннями межирічних та міжбалкових поверхонь і днищ подів та балок.

По-сьоме, найбільші поди ключової ділянки характеризуються поширенням зонально-концентричної структури ґрунтового покриву в їхніх межах, що свідчить про етапність утворення цих форм рельєфу.

Висновки з проведеного дослідження. Еколого-геоморфологічний аспект стосунків рельєфу та ґрунтового покриву дослідженого регіону Північного Причорномор'я полягає в наступних положеннях:

щодо особливостей формування ґрунтового покриву простежено закономірне широтне розташування головних відмін фонових ґрунтів, яке в цілому повторює обриси Причорноморської низовини. Деякі порушення широтної конфігурації меж фонових ґрунтів (чорноземів звичайних, чорноземів південних та темно-каштанових ґрунтів) має місце на межирічних ділянках, які прилягають до великих транзитних річкових долин – Дністра, Південного Бугу, Дніпра, а також на правобережжі долини р. Молочна.

- найбільшою мірою вплив рельєфу земної поверхні на особливості формування, поширення, використання та деградації ґрунтового покриву здійснюється у відповідності з даними геологічної будови, палеогеографічних обстановок нагромадження ґрунтоутворюючих порід, подекуди відповідно до морфоструктурних ознак (структурні тераси понтичного вапнякового комплексу) та деяких особливостей поверхневих ділянок розвантаження першого від поверхні водоносного горизонту;

- простежено майже на всіх схилах крутизною, починаючи від 3-5°, поширення процесів площинного змиву з високою мірою кореляції і, відповідно, слабко-, середньо- і сильнозмитих ґрунтів;

- значні аномалії у видовому складі ґрунтового покриву притаманні виробленим річковим долинам та великим балкам, у днищах яких, завдяки меридіональним напрямкам, поступово змінюють один одного ґрунти різної міри засоленості, зволоження. Серед

інших чинників зазначеної строкатості ґрунтового покриву певна роль належить палеогеографічним умовам, а саме – неодноразовим інгресіям морського басейну в широкі вироблені долини.

- своєрідність і строкатість ґрунтового покриву ключової ділянки VI. («Межиріччя Дніпро – Молочна») обумовлена складною палеогеографічною історією формування ґрунтоутворюючих порід, де мали місце процеси трансгресій та регресій (нагромадження складного комплексу осадових товщ), нагромадження лесових порід та їхні неодноразові зміни в умовах тундростепу кліматичних мінімумів та впливу значної міграції долини Дніпра в її гирловій частині;

- великі балки поширені на основних межиріччях дослідженої території суттєвим чином впливали на формування ґрунтового покриву завдяки різній експозиції їхніх схилів, значній зміні мікрокліматичних показників та видового складу рослинних формацій і зумовили відповідні деформації меж основних ґрунтових відмін регіону;

- розташування проміжного педоекотону між чорноземами звичайними та темно-каштановими ґрунтами обумовлене кліматичними чинниками, проте складні межі цих ґрунтів мають виразний відбиток неоднорідності морфолого-морфометричних показників земної поверхні та її впливу на поширення різних рослинних асоціацій.

Отже, головні складники еколого-геоморфологічного аналізу: а) *аналіз чинників формування рельєфу земної поверхні; б) встановлення генетичних типів та меж поширення несприятливих геоморфологічних процесів; в) кореляція морфолого-морфометричних даних з якістю ґрунтового покриву, зумовлену впливом процесів площинного змиву і, почасти, лінійної ерозії; г) розрізнення ключових ділянок, придатних для встановлення стосунків рельєфу та ґрунтового покриву на локальному рівні; д) ілюстрація історії землеробського використання дослідженої території і простежування інтенсивності господарської діяльності, здатної впливати на якість ґрунтового покриву, реалізовані у відповідності до розроблених на сьогодні теоретико-методологічними положень екологічної геоморфології.*

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атлас почв Украинской ССР / Под ред. Н.И. Крупского, Н.И. Полупана. – Киев, 1979.
2. Берг Л.С. Опыт разделения Сибири и Туркестана на ландшафтные и морфологические области (с 2-мя картами) / Л.С. Берг // Сборник в честь 70-летия Д.Н. Анучина. – 1913.
3. Геоморфологічна карта України Київ: 2010–2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geomap.land.kiev.ua/geomorph.html>.
4. Ґрунти Одеської області. Карта. Масштаб 1:200000. – К. : 1967. – 6 арк.
5. Інтерактивна карта ґрунтів України Полтава: 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: superagronom.com/karty/karta-gruntiv-ukrainy.
6. Карта ґрунтів України / за ред. М.І. Полупана. – Київ; Харків, 2005.
7. Мороз Г.Б. Ландшафтне різноманіття середньо-сухостепового педоекотону Північно-Західного Причорномор'я / Г.Б. Мороз // Эко-системы, их оптимизация и охрана. – 2012. – Вып. 7. – С. 275–282.
8. Національний Атлас України / голов. ред Л.Г. Руденко; голова ред. кол. Б.Є. Патон // НАН України, Інститут географії, Державна служба геодезії, картографії та кадастру. – К. : ДНВП «Картографія», 2007. – 435 с.: іл., карти.
9. Пазинич В.Г. Топ-5 геоморфологічних та палеогеографічних проблем України : [монографія] / В.Г. Пазинич; ред.: В.Г. Стецюк; Акад. наук вищ. освіти України. – К. : Вік принт, 2012. – 113 с.
10. Палієнко В.П. Загальне геоморфологічне районування території України / В.П. Палієнко, М.Є. Барщевський, С.Ю. Бортник, Е.Т. Палієнко, Б.О. Вахрушев, Я.С. Кравчук, Р.М. Гнатюк, Ю.М. Зінько // Український географічний журнал. – 2004. – № 1. – С. 3–11.
11. Позняк С. П. Чинники ґрунтознавства / Позняк С.П., Красеха Є. Н. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 400 с.
12. Вернандер Н.Б. Природа Украинской ССР. Почвы / Н.Б. Вернандер и др. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 191–210.
13. Вахрушев Б.О. Рельєф України: [навчальний посібник] / [Б.О. Вахрушев, І.П. Ковальчук, О.О. Комлев та ін.] ; за заг. ред. В.В. Стецюка. – К. : Видавничий дім «Слово», 2010. – 688 с.
14. Стецюк В.В. Екологічна геоморфологія України: [навчальний посібник] / В.В. Стецюк, Г.І. Рудько, Т.І. Ткаченко. – К.: Слово, 2010. – 368 с.
15. Стецюк В.В. Сучасний морфогенез та рельєф морфокліматичної зони як екологічний чинник: дис. ... д-ра геогр. наук: спец. 11.00.04 / Стецюк В.В. НАН України; Ін-т географії. – К., 1997. – 353 с.
16. Стецюк В.В. Современные рельефообразующие процессы северо-западного Причерноморья и их инженерно-геоморфологическая оценка: дис. ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.04 / Стецюк В.В. – К., 1982. – 182 с.
17. Топографічна карта України: генштаб. Масштаб 1:100 000. – Київ, 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.shram.kiev.ua/maps/map1k-ua>.

УДК 911.5

Ігнатишин В.В.,
кандидат фізико-математичних наук,
доцент кафедри географії та туризму
Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II

Ігнатишин М.Б.,
провідний інженер відділу сейсмічності Карпатського регіону
*Інститут геофізики імені С.І. Субботіна
Національної академії наук України*

Ігнатишин А.В.,
інженер відділу сейсмічності Карпатського регіону
*Інститут геофізики імені С.І. Субботіна
Національної академії наук України*

ЗВ'ЯЗОК ГІДРОГЕОЛОГІЧНОГО ТА ГЕОДИНАМІЧНОГО СТАНІВ ЗАКАРПАТСЬКОГО ВНУТРІШНЬОГО ПРОГИНУ

У статті приділено увагу дослідженню екологічного стану Закарпатського внутрішнього прогину. Крім явищ гідрологічного характеру, також викликають занепокоєння сейсмотектонічні процеси в регіоні: вони безпосередньо пов'язані з гідрологічними аномаліями та періодично про себе нагадують через серію відчутних місцевих землетрусів. Проведено дослідження гідрогеологічного стану регіону на предмет виявлення зв'язку варіацій параметрів метеорологічного та гідрогеологічного стану доквілля зі сейсмотектонічними процесами в регіоні за 2014–2016 роки.

Ключові слова: екологічний стан, сейсмотектонічні процеси, землетруси, сучасні рухи земної кори, деформації, гідрогеологічний стан, геодинамічний стан, свердловини.

В статье уделяется внимание исследованию экологического состояния Закарпатского внутреннего прогиба. Кроме явлений гидрологического характера, также вызывают беспокойство сейсмотектонические процессы в регионе: они непосредственно связаны с гидрологическими аномалиями и периодически о себе напоминают через серию ощутимых местных землетрясений. Проведено исследование гидрогеологического состояния региона на предмет выявления связи вариаций параметров метеорологического и гидрогеологического состояния окружающей среды с сейсмотектоническими процессами в регионе за 2014–2016 годы.

Ключевые слова: экологическое состояние, сейсмотектонические процессы, землетрясения, современные движения земной коры, деформации, гидрогеологическое состояние, геодинамическое состояние, скважины.

Ihnatyshyn V.V., Ihnatyshyn M.B., Ihnatyshyn A.V. THE RELATIONSHIP OF HYDROGEOLOGICAL AND GEODYNAMIC STATES OF THE TRANSKARPATHY INFRASTRUCTURE

In this article attention is paid to the study of the ecological state of Transcarpathian inner deflection. In addition to the hydrological phenomena of nature, seismotectonic processes in the region are also a cause of concern: they are directly associated with hydrological anomalies and periodically remind about yourself through a series of strong local earthquakes. A study of the hydrogeological condition of the region to detect variation of meteorological parameters, and hydrogeological state of environment with seismotectonic processes in the region for 2014–2016.

Key words: ecological status, seismo-tectonic processes, earthquakes, contemporary movements of the crust, deformation, hydrogeological condition, geodynamic as well.

Постановка проблеми. Закарпаття – регіон, де реєструються місцеві землетруси. Останній період сейсмічність регіону відмічена збільшенням кількості зареєстрованих місцевих землетрусів. Сейсмічність регіону супроводжується змінами параметрів його

геодинамічного стану. Сучасні рухи земної кори в Закарпатському внутрішньому прогині, зокрема в зоні Оашського глибинного розлому, зв'язані зі змінами параметрів гідрогеологічного стану. Аномальні геологічні процеси, що проявляються в регіоні, супроводжуються

варіаціями параметрів спостережуваних геофізичних полів. Досліджено зміни величини прискорення сучасних рухів та рівнів води в свердловинах – підвищені величини прискорення сучасних рухів передують місцевим землетрусам. Інтенсивні атмосферні опади викликають підняття рівня води в свердловинах (глибинами 530 м та 8 м на території режимної геофізичної станції «Тросник» Відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України) та річці Тисі. Реєструються швидкі горизонтальні рухи верхніх шарів земної кори, які через деякий період супроводжуються підвищеною місцевою сейсмічністю. Розширення порід викликало спад рівня води в свердловинах. Варіації рівня води в свердловинах можна використовувати як індикатор підготовки екологічно небезпечних процесів у Закарпатському внутрішньому прогині.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Екологічний стан Закарпаття визначається комплексною дією різних чинників: гідрологічних, кліматичних, геологічних та антропогенних. Загрозу створюють гідрологічні та геофізичні фактори. Останні періоди відмічені проявами підвищеної сейсмічної активності регіону, а також кількістю зареєстрованих відчутних землетрусів.

На території Закарпаття тектонічні рухи у вигляді зсувів та землетрусів також створюють безпосередню загрозу населенню, хоча відбуваються рідко. Дослідження параметрів геодинамічного стану Закарпатського внутрішнього прогину проводяться з другої половини минулого сторіччя. Відділ сейсмічності Карпатського регіону та Карпатське Відділення Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України проводять геофізичний моніторинг регіону. Інформацію про сейсмічність регіону отримують із сітки режимних геофізичних станцій, на яких змонтовані сучасні цифрові сейсмометри; характер сучасних горизонтальних рухів досліджується на деформографічних станціях «Королево» (зона Оашського глибинного розлому), «Берегово-2» (Берегівське горбогір'я), на яких змонтовано кварцові деформографи різної бази. В результаті досліджень отримані важливі результати, що дають нам відомості про будову земної кори та стан сейсмотекто-

нічних процесів в регіоні [1-5]. Результати, отримані під час дослідження певних екологічних проблем, важливі для узагальнення та систематизації проблем охорони довкілля та раціонального природокористування.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження небезпечних геологічних явищ в регіоні шляхом моніторингу гідрогеологічних та сейсмотектонічних процесів.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі основні задачі:

- дослідити екологічний стан регіону;
- проаналізувати варіації параметрів гідрогеологічного стану регіону;
- дослідити сейсмічний стан регіону;
- встановити зв'язок між гідрогеологічними параметрами та сейсмонезбезпечними процесами.

Об'єктом дослідження є екологічно небезпечні процеси в регіоні.

Предметом дослідження є параметри гідрогеологічного стану регіону: рівень води в свердловинах, рівень води в річці Тисі та метеорологічні параметри (атмосферні опади) та їхній вплив на розвиток геологічних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. На Режимній геофізичній станції «Тросник» Відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України проводяться вимірювання рівня води в свердловинах № 831 глибиною 530 м та іншої – глибиною 6 м. Аналіз результатів вимірювань, проведених в минулі роки, вказав на взаємозв'язок параметрів гідрологічного та геодинамічного станів. Атмосферні опади викликають підняття рівня води в свердловинах та на річці Тисі. Зміна параметрів гідрологічного стану викликає динамічні складові в сучасних рухах земної кори. А це може при певних фізичних умовах викликати зміни в геомеханічній системі земної кори. Результатом таких змін може бути сейсмічна розрядка регіону. Для розуміння процесів, які проходять в геологічних структурах регіону, необхідно дослідити варіацію параметрів гідрогеологічного стану регіону, сейсмічності та сучасних рухів у верхніх шарах земної кори. Було проведено вимірювання рівня води в свердловині, як результат комплексної дії геофізичних та метеорологічних чинників. Охарактеризовано варі-

ації рівня води в свердловинах на РГС «Тросник» в місячних діапазонах 2012-2016 рр. Розглянуто зв'язок коливань рівня води в свердловинах та місцевої сейсмічності. Сейсмічність проходить на фоні розширення порід, падіння рівня води в неглибокій свердловині. Результати вимірювань параметрів метеорологічного стану та аналіз результатів геодинамічних і сейсмічних процесів в зоні Оашського глибинного розлому за минулі роки приводить до висновків:

- атмосферні опади в регіоні викликають підняття рівня води в річці Тисі;
- відмічено підвищення рівня води в свердловині глибиною 6 м;
- сучасні горизонтальні рухи земної кори в період підвищення кількості опадів зазнають стиснення в першій половині року; відсутність опадів призвело до зменшення рівня води в річках, у той же час на перетині графіків сучасних рухів та рівня води в Тисі відбуваються місцеві землетруси;
- глибока свердловина слабо реагує на зміну гідрологічного та метеорологічного стану регіону;
- виділено гідрологічну складову сейсмічності регіону.

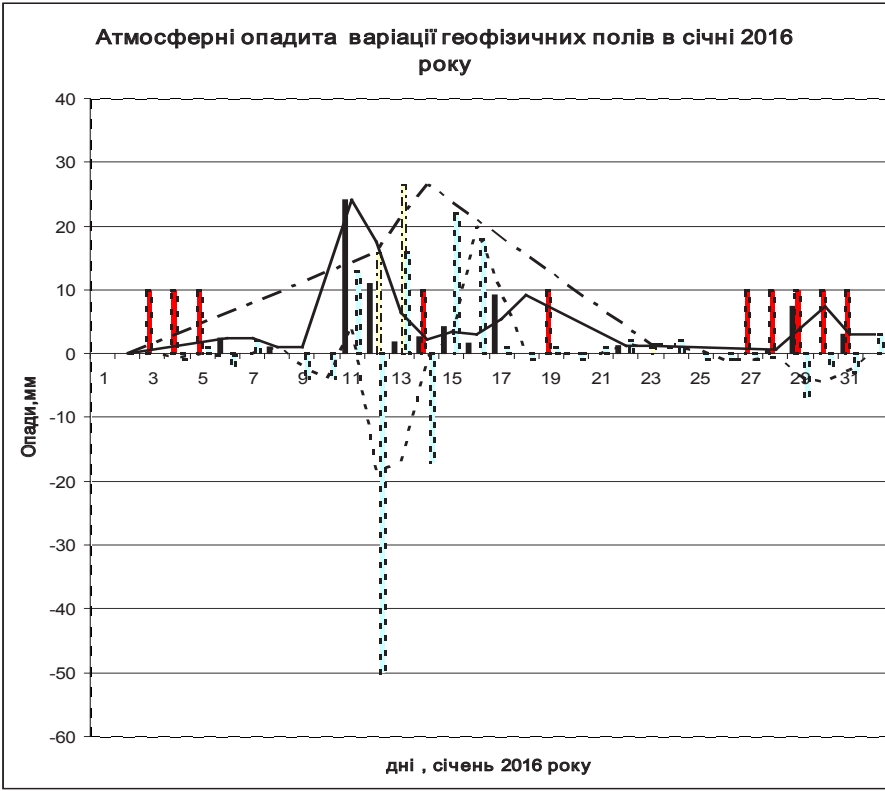
Зв'язок сейсмічностей регіону Вранча та Закарпаття було відмічено в дослідженнях просторово-часового розподілу сейсмічності Карпато-Балканського регіону. Відомо про метеорологічні фактори впливу на сейсмічність регіону. Дослідження цих процесів

відкривають щоразу нові особливості геомеханічних явищ. Геодинамічний стан регіону визначає сейсмічність та його прояви. Тобто, рухи кори як вертикальні, так і горизонтальні приводять до зміни структури середовища, відповідно змінюються параметри геофізичних полів. Вивчення сучасних рухів вимагає застосування дорогих пристроїв, та спеціально облаштованих лабораторій. В той же час відмічено зв'язок рівня води в свердловинах із рухами кори, необхідно удосконалити методику спостереження та точність вимірювання. Різні свердловини по-різному реагують на зміни характеру рухів кори. Неглибокі свердловини більш контрастно реагують на рухи кори: розширення та стиснення. Відповідно, розширення породи викликає спад рівня води в свердловині та навпаки: стиснення – підняття рівня води в свердловині. Глибока свердловина реагує на рухи порід у річному діапазоні. Відмічено рухи висоти рівня води в свердловинах у різних напрямках. Тому актуальною задачею гідрогеологічних спостережень є вивчення залежності рівня води в свердловинах від різних метеорологічних факторів.

Вплив гідрологічних факторів на сейсмотектонічні процеси в регіоні досліджують недавно. В Закарпатті геодинамічний стан досліджують спеціалісти відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України та Карпатського відділення ІГФ НАН України. Проте вже тепер отримано важливі результати, які дають змогу отримати

Рис. 1. Рівень води в свердловині глибиною 530 м. РГС «Тросник», січень 2016 року

Рис. 2. Моніторинг гідрогеологічних та метеорологічних факторів в зоні Оашського глибинного розлому за січень 2016 року: атмосферні опади (суцільна лінія); рівень води в річці Тисі (штрих-пунктирна лінія); прискорення сучасних горизонтальних рухів (пунктирна лінія); сейсмічність регіону (штрих-лінія)

Рис. 3. Зв'язок рівня води в глибокій свердловині (штрих-пунктирна лінія) (глибиною 530 м) із рівнями води в річці Тисі (діаграма чорного кольору), сучасними рухами (штрих-лінія зеленого кольору) та місцевою сейсмічністю в січні 2016 року (діаграма червоного кольору)

картину підготовки та протікання важливих геологічних процесів-землетрусів. Багаторічні дослідження встановили гідрологічні впливи на розрядку напружено деформованого стану порід. Підняття води в річках басейну Закарпаття, викликане інтенсивними атмосферними опадами, порушує геомеханічну рівновагу та може спровокувати місцевий землетрус. Ці факти підтвердилися в 2006 році, 2011 році, 2012–2014 рр., коли було зареєстровано відчутні місцеві землетруси.

Деформаційні процеси в регіоні характерні розширенням порід величиною $+5 \times 10^{-7}$. Сейсмічність в 2016 році становила 140 місцевих землетруси. Оскільки гідрогеологічний фактор є основний фактор впливу на місцеву сейсмічність, то необхідно дослідити рівень води в доступних свердловинах. Проведено вивчення залежності рівня води в свердловинах глибинами 530 м та 8 м та місцевою сейсмічністю, параметрами кінематичних характеристик сучасних рухів кори.

Січень 2016 року. Розглянуто варіацію рівня води в свердловині № 831 (глибина 530 м) (рис. 1).

Рівень води в свердловині глибиною 530 м корелюється з віковим ходом сучасних горизонтальних рухів у Закарпатському внутрішньому прогині.

Проаналізувавши варіацію рівня вод в свердловині (глибина 530 м), відмічено: рівень води в глибокій свердловині слабо реагує на геофізичні процеси. Існує зв'язок варіацій

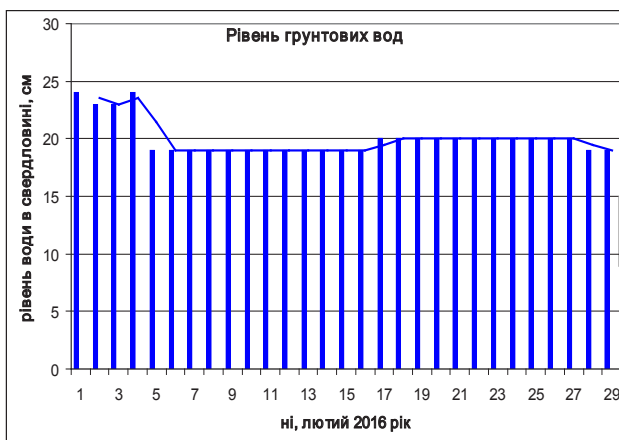
параметрів метеорологічного стану та гідрологічного стану зі сеймотектонічними процесами в регіоні (рис. 2).

Метеорологічні параметри впливають на гідрологічний стан регіону, відбувається порушення гідромеханічної рівноваги, виникають швидкі рухи верхніх шарів земної кори. Аномалії прискорень сучасних рухів передують сейсмічності регіону. Розглянуто вплив атмосферних опадів на рівень води в свердловині глибиною 530 м (рис. 3).

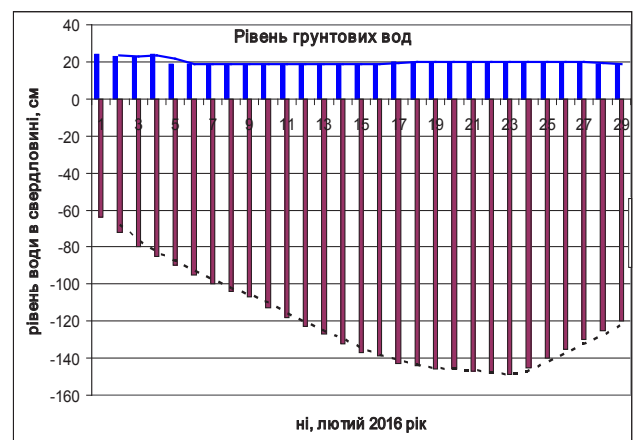
Сейсмічність регіону в цей період припадає на низький рівень води в свердловинах, що визначає процес розширення порід в регіоні.

Розглянуто варіацію рівня води в свердловині № 530 м в лютому 2016 року (рисунок 4а) та зміщення точки спостереження на ПДС «Королево» (рисунок 4б).

В лютому місяці 2016 році спостерігали стиснення порід, а в другій половині місяця почалося розширення порід. Рівень води в глибокій свердловині відповідно піднявся, а надалі спадав. Проведено аналіз зв'язку рівня води в глибокій свердловині режимної геофізичної станції «Тросник» (530 м) із кінематичними характеристиками геомеханічних процесів у зоні Оашського глибинного розлому за весь 2016 рік. У статті представлено результати досліджень за перші місяці 2016 року. Досліджено кінематичні характеристики сучасних рухів та їх зв'язок із варіаціями рівня води в свердловині глибиною 530 м за лютий 2016 року (рис. 5).

а)

б)

Рис. 4. а) Рівень води в свердловині глибиною 530 м в лютому 2016 року. Виноградівський район, с. Тросник; б) рівень води (суцільна лінія) в свердловині глибиною 530 м в лютому 2016 року та рухи кори (пунктирна лінія) в зоні Оашського розлому

Зміни рівня води в свердловині глибиною 530 м відповідає підвищенням амплітудам коливання прискорення рухів кори. Рухи земної кори в період зміни знаку сучасних рухів характерні прискореннями з аномальними значеннями. Розглянуто зміни рівня в свердловині глибиною 530 м на РГС «Тросник» в березні 2016 року та варіацію сучасних горизонтальних рухів в зоні Оашського глибинного розлому на ПДС «Королево». Рухи верхніх шарів земної кори в регіоні – це розширення порід (рис. 6).

Рівень ґрунтових вод у глибокій свердловині від опадів та рухів земної кори суттєво не зале-

жить. Проведено аналіз зв'язку гідрогеологічних параметрів, метеорологічних параметрів із проявами екологічно небезпечних геологічних процесів в регіоні за квітень 2016 року. Зміна рівня води в свердловині корелюється з коливаннями зміщень точки спостережень в штольні ПДС «Королево». Інтервали підвищених значень кінематичних характеристик сучасних горизонтальних рухів супроводжуються змінами рівня води в свердловині та активізацією сейсмічності в регіоні (рис. 7).

Аналіз отриманих залежностей за січень-квітень 2016 року приводять до виснов-

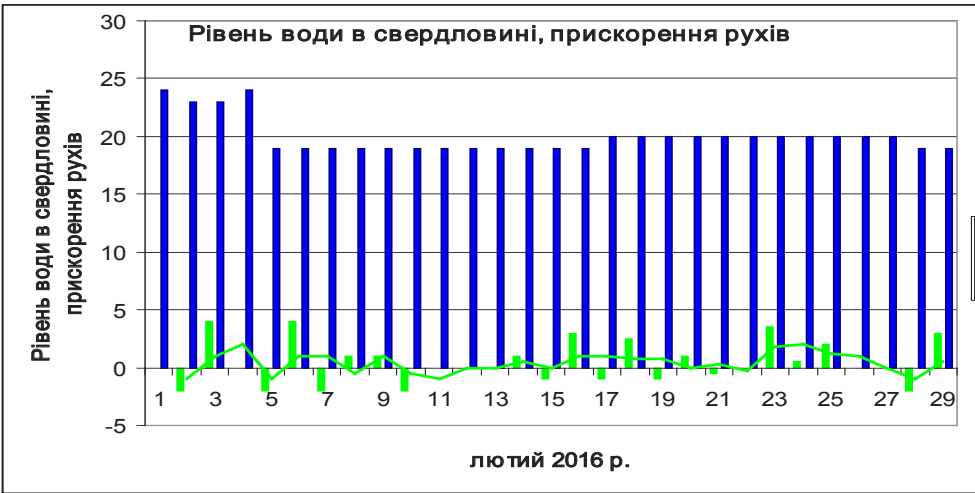

Рис. 5. Рівень води в свердловині за лютий 2016 році на РГС «Тросник» (діаграма синього кольору). Прискорення рухів земної кори в лютому 2016 року (суцільна лінія зеленого кольору) 530 м в лютому 2016 року та рухи кори (пунктирна лінія) в зоні Оашського розлому

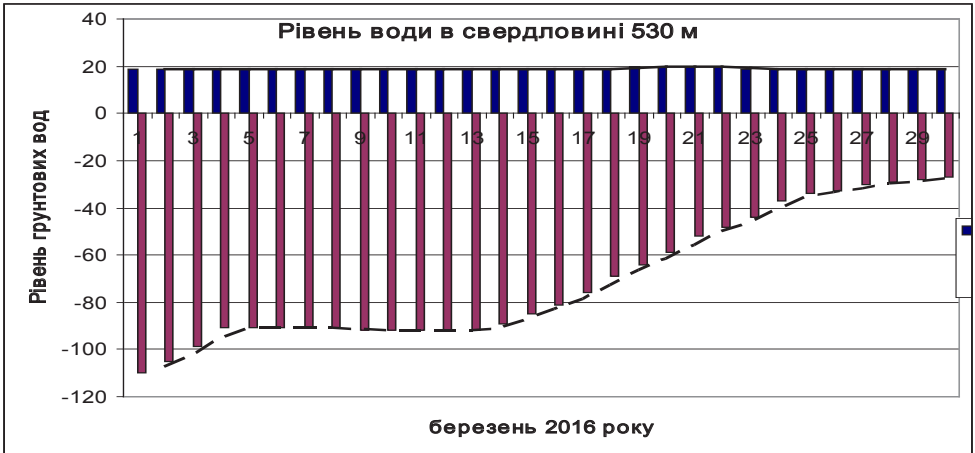
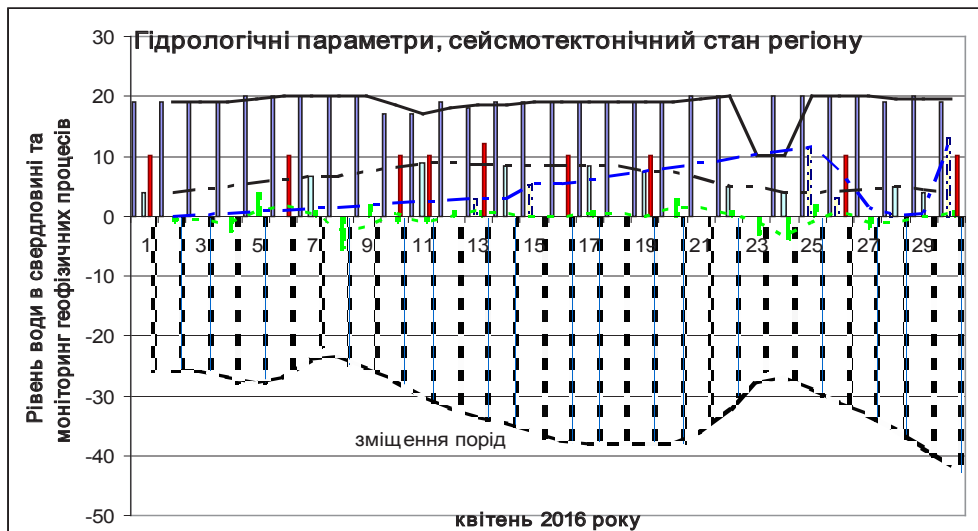

Рис. 6. Рівень в свердловині (суцільна лінія) глибиною 530 м на РГС «Тросник» в березні 2016 року та рухи кори в зоні Оашського розлому (штрих лінія)

Рис. 7. Зміщення гірських порід на ПДС «Королево» (лінія сірого кольору), прискорення сучасних горизонтальних рухів (діаграма зеленого кольору) та рівень води в свердловині в квітні 2016 року (діаграма чорного кольору), Закарпатський внутрішній прогин; сейсмічність (діаграма червоного кольору), параметри гідрологічного стану середовища: рівень води в річці Тисі (штрих-пунктирна лінія синього кольору), атмосферні опади (штрих-пунктирна лінія чорного кольору)

ків: зміщення порід корелюється з рівнем води в свердловині глибиною 530 м. Атмосферні опади в регіоні викликають підвищення рівня води в річках Закарпатського внутрішнього прогину, відповідно реєструються аномалії у варіаціях рівня води в свердловинах. Гідрогеологічні аномалії супроводжуються інтервалами підвищених значень кінематичних характеристик. Сейсмічність регіону припадає на періоди, коли проходять процеси стиснення порід, що викликало підняття рівня води в свердловинах.

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити наступні висновки:

- сучасні рухи земної кори, виміряні на Пункті деформографічних спостережень «Королево» в зоні Оашського глибинного розлому за 2016 рік, представляють собою розширення порід величиною $+3.8 \times 10^{-7}$ (+380 нстр);
- інтенсивне розширення порід припадає на період понижених рівнів води в річці Тисі, рівень води в свердловині відповідно падає;
- рівень води в глибокій свердловині (глибина 530 м) реагує на рівень води в річці Тисі;
- рівень води в свердловинах та річках зв'язаний із геодинамікою регіону та сейсмічною активністю в регіоні;

– землетруси місцевого значення відбуваються після реєстрації гідрологічних аномалій в регіоні.

Таким чином, свердловини можна використати як індикатор напружено-деформованого стану порід. Досліджуючи варіації рівнів води в свердловині, ми отримуємо інформацію про сейсмотектонічний стан регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ігнатишин В. Геофізичні та сейсмологічні дослідження в центральній частині Закарпаття. (За результатами режимних спостережень на РГС «Тросник», ПДС «Королево», РГС «Берегове») / В. Ігнатишин, Д. Малицький // Сейсмологічні та геофізичні дослідження в сейсмоактивних регіонах: матеріали наукової конференції-семінару, присвяченої 80-річчю з дня народження Тараса Зиновійовича Вербицького (29-30 травня 2012 р). – С. 58–64.
2. Ігнатишин В.В. Геофізичні спостереження в Закарпатті та їх результати / В.В. Ігнатишин, Д.В. Малицький // Геодинаміка. – № 2(15). – 2013. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 154–156.
3. Ігнатишин В.В. Геодинамічні процеси та просторово-часовий розподіл сейсмічності Закарпатського внутрішнього прогину / В.В. Ігнатишин, Д.В. Малицький, Ю.Т. Вербицький / Сейсмотектонічні та геофізичні спостереження в сейсмоактивних

регіонах: матеріали наукової конференції-семінару присвяченої пам'яті Т.З.Вербицького (3–5 червня 2014 р.) – Львів: В-во «СПОЛОМ», 2014. – С. 63–70.

4. Ігнатишин В.В. Динаміка сучасних рухів земної кори та сеймотектонічний стан зони Оашського глибинного розлому / В.В. Ігнатишин, Д.В. Малицький, М.Б. Ігнатишин // Сеймотектонічні та геофізичні спостереження в сейсмоактивних регіонах: матеріали наукової конференції-семінару, присвяченої пам'яті Т.З.Вербицького (3–5 червня 2014 р.) – Львів: В-во «СПОЛОМ», 2014. – С. 56–62.

5. Ігнатишин В.В. Геодинамічний та сейсмічний стани Карпатського регіону / В.В. Ігнатишин, В.В. Ігнатишин (мол.) // Міжнародна наукова конференція. Астрономічна школа молодих вчених Україна, Київ (26–27 травня 2016 р.). Програма і тези доповідей. – С. 49–50.

УДК 910

Кисельов Ю.О.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру
Уманський національний університет садівництва

ДО ПРОБЛЕМИ ОСНОВНОГО ПОНЯТТЯ ГЕОГРАФІЇ

Висвітлено питання основного поняття в науці. Наголошено на труднощах, що виникали з визначенням основного поняття в історії географії. Обґрунтовано значення поняття «ландшафт» як основного в географії. Зауважено, що категорія ландшафту є однаково властивою природничій і суспільній географії.

Ключові слова: ландшафт, основне поняття науки, земна поверхня, геокосм, універсальність.

Освещён вопрос основного понятия в науке. Обращено внимание на трудности, возникавшие с определением основного понятия в истории географии. Обосновано значение понятия «ландшафт» как основного в географии. Замечено, что категория ландшафта в одинаковой мере свойственна естественной и общественной географии.

Ключевые слова: ландшафт, основное понятие науки, земная поверхность, геокосм, универсальность.

Kyselov Yu.O. TO THE ISSUE OF MAJOR CONCEPT OF GEOGRAPHY

The issue of the major concept in the science is discovered. It is accented on difficulties that were arising with the definition of the major concept in the history of geography. The significance of the concept "landscape" as the major concept in geography is grounded. It is marked that the category of landscape is immanent to the same degree for natural and social geography.

Key words: landscape, major concept of science, Earth surface, geocosmos, universality.

Постановка проблеми. Цілком доречним є твердження про те, що наукова дисципліна тоді стає самодостатньою наукою, коли сформулює, крім об'єкта й предмета, своє основне поняття, яким у математиці є *число*, у фізиці – *атом*, у хімії – *молекула*, у біології – *клітина* тощо. Питання основного поняття в географії залишається дискусійним через те, що будь-які матеріальні тіла є для неї лише окремими, частковими об'єктами, тоді як на рівні узагальнень ця наука переходить до дослідження абстрагованих категорій, які не піддаються безпосередньому сприйняттю органами чуттів та часом є недостатньо розмежованими з іншими поняттями. Однією з таких абстрагованих категорій географії є *ландшафт*.

Незважаючи на вже наявні спроби проголосити ландшафт основним поняттям географії, ця ідея тривалий час не здобувала підтримки й визнання в тих представників інших наук, які наполягають на суворій конкретиці. Тому вони й саму географію вважають наукою застарілою, такою, що віджила своє після ліквідації «білих плям» на карті світу. Відповідаючи скептикам, зазначимо, що, на нашу думку, не слабкістю,

а силою географії є її спроможність досліджувати як конкретні, так і абстрактні об'єкти. Саме ця її особливість є одним із чинників, які не лише утверджують її науковий статус, а й забезпечують їй одне з провідних місць у системі наук. Згадане поняття «ландшафт» є багатозначним, таким, що поєднує в собі як конкретні природні й антропогенні об'єкти, так і сукупність різних абстрактних уявлень та конструкцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні чверть сторіччя виявились плідними на теоретико-географічну, зокрема теоретико-ландшафтознавчу, думку. Маємо на увазі насамперед праці В.М. Пашенка [7; 8], М.Д. Гродзинського [1], А.В. Мельника [4; 6], В.М. Петліна [9–12] та інших авторів. Знаковими рисами цих та інших публікацій був вихід за межі колись традиційного в радянському ландшафтознавстві геоконлексного підходу та утвердження поліваріантності ландшафтознавчих концепцій. Зокрема, порушувалось питання духовності ландшафту, акцентувалось на екологічних аспектах його буття, робилися спроби зіставити зміст поняття «ландшафт» із

близькими до нього (такими як «місце», «простір» тощо [1]).

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування поняття «ландшафт» як основного в географії.

Завдання статті є такими:

- надання характеристики проблеми основного поняття в науці;
- аналіз існуючих концепцій ландшафту;
- історичний огляд розвитку ідеї ландшафту;
- окреслення всепланетної континуальності ландшафтної структури земної поверхні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слово «ландшафт» існує понад 500 років, причому первісно воно мало вжиток у мистецтві (пізніше поступившись у цій сфері терміну «пейзаж», що перекладається українською мовою з французької так само, як і «ландшафт» із німецької), а вже згодом утвердилось у науці. Географами характеризується поняття стало активно використовуватись із початку XIX ст. (одним із першим понад 200 років тому його вжив Г. Гоммаер у праці «Внесок європейських держав у військову географію»). Варто зазначити, що впродовж XIX ст. під ландшафтом розумілася загальна картина місцевості без виділення будь-яких структурних одиниць; тобто це поняття позначало певну цілісність, принципову неподільність.

Цілком інше трактування поняття «ландшафт» з'явилося на початку XX ст. в середовищі російської природничо-географічної школи. Одним із напрямів розвитку вчення В.В. Докучаєва про зони природи стало формулювання одним із його учнів – Л.С. Бергом – основ учення про ландшафт, який розумівся ним як матеріальна субстанція, що складається з декількох компонентів, які відрізняються за агрегатним станом речовини, і комплексів, диференціація яких відповідає відмінностям у природі цих компонентів на земній поверхні. Важливим критерієм виділення ландшафтів Л.С. Берг та його послідовники вважали наявність меж між ними.

Ландшафтознавчі ідеї Л.С. Берга розвивали Г.М. Висоцький, Л.Г. Раменський, Н.А. Солнцев та інші вчені. Вони вдосконалили теоретичну базу ландшафтознавства такою мірою, що в повоєнний час (після Другої світової

війни) дослідження природних ландшафтів майже повністю перейшли в регіональну й конструктивістську площину. Остання була пов'язана з тогочасними планами та проектами докорінного перетворення природи.

Наприкінці XX ст. ландшафтознавство могло б стати тупиковою гілкою географії, якби не дві нові тенденції, які саме в той час набули розвитку. По-перше, це екологізація науки, що цілком закономірно охопила географію. Зокрема, у ландшафтознавстві з'явилися нові напрями, що відразу стали його, за словами В.М. Пашенка, «ростовими бруньками»: *антропогенне ландшафтознавство* (на нашу думку, сама ця назва ще потребує уточнення), *екологічне ландшафтознавство* тощо. Варто зазначити, що в межах цих дисциплін виникли декілька концепцій, які заперечують одну одну в аспекті визнання окремих класів ландшафтів як антропогенних (і навіть існування антропогенних ландшафтів загалом). Маються на увазі, зокрема, концепції Ф.М. Мількова [5] та А.Г. Ісаченка [2], кожна з яких одержала розвиток у працях їхніх учнів. Ця дискусія не минула дотепер.

По-друге, це звернення деяких авторів (М.Д. Гродзинського [1], О.П. Ковальова [3] та інших) до початкового тлумачення ландшафту як загального вигляду місцевості, започаткованого, як ми вже згадували, Г. Гоммаєром та підтриманого одним із найвидатніших географів XIX ст. О. фон Гумбольдтом. Сьогодні різні бачення ландшафту добре співіснують, що, на нашу думку, свідчить про багатовимірність цього поняття, а отже, і про його центральне місце в географії.

Зауважимо, що поняття «ландшафт» ми вважаємо однаково притаманним як природничій, так і суспільній географії. Оскільки сьогодні практично не залишилося суто природних ландшафтів, будь-які їх антропогенні зміни є наслідками суспільної діяльності в геопросторі (який ми пропонуємо називати *геокосмосом* відповідно до одного з правил термінотворення, згідно з яким обидва корені складного слова мають бути позичені з однієї й тієї ж мови, у цьому разі – грецької), а отже, становлять інтерес для суспільної географії. Крім того, останнім часом набули поширення дослідження «культурного», «політичного»

ландшафту тощо. Відтак поняття «ландшафт» є універсальним, загальногеографічним.

Яке трактування не надавалося б цьому поняттю, незаперечним є факт різноманіття ландшафтів, а також наявність хоча б приблизних меж між ними. Власне, земна поверхня складається з безлічі ландшафтів, більшою чи меншою мірою змінених людиною. Тому ландшафт, на нашу думку, можна розуміти як елементарну одиницю земної поверхні. Хоча він, як відомо, не є горизонтально однорідним і поділяється на місцевості, урочища та фації (останні у свою чергу є елементарними структурними одиницями самого ландшафту), проте в масштабах усієї Землі геопросторові (геокоосмічні) підрозділи, нижчі за ландшафт, не відіграють ролі.

Є низка загальновідомих чинників диференціації ландшафтів: геологічна будова, рельєф, клімат, ґрунтовий покрив, рослинність, а також життєдіяльність людини, яка у своєму первісному варіанті сама прямо залежала від характеру ландшафту. Саме багатофакторністю виокремлення ландшафтів викликане їх різноманіття, а тому кожен із них являє собою своєрідну чарунку земної поверхні, на якій немає жодної ділянки, яку б не займав той чи інший ландшафт. Це стосується не лише суходолу, а й водних поверхонь, на яких сформувались акваландшафти (саме останні, а також ландшафти Антарктиди, внутрішніх районів Гренландії, пустель, крутосхилів тощо є умовно природними).

Висновки з проведеного дослідження.

У своєму уявленні про ландшафт ми певною мірою поєднуємо його індивідуальне та типологічне трактування, саме таким чином підходячи до формулювання універсального тлумачення цієї справді основної для географії категорії.

Є всі підстави стверджувати, що ландшафт являє собою всепланетне явище – таке, що виконує організуючу роль у структурі земної поверхні, наповнюючи її зміст продуктами всієї повноти природних і зумовлених діяльністю людини процесів.

Подальші дослідження порушеної нами проблеми можуть полягати у формуванні поняттєво-термінологічної системи, вихідним поняттям якої є категорія «ландшафт».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту : в 2 т. / М.Д. Гродзинський. – К., 2005–2005. – Т. 2. – 2005. – 400 с.
2. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование / А.Г. Исаченко. – М. : Высшая школа, 1991. – 366 с.
3. Ковалёв А.П. Ландшафт сам по себе и для нас / А.П. Ковалёв. – Х. : Бурун книга, 2009. – 930 с.
4. Мельник А.В. Екологічне ландшафтознавство / А.В. Мельник. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1997. – 230 с.
5. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты / Ф.Н. Мильков. – М. : Мысль, 1973. – 222 с.
6. Міллер Г.П. Ландшафтознавство: теорія і практика / Г.П. Міллер, В.М. Петлін, А.В. Мельник. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 172 с.
7. Пащенко В.М. Методологія постнекласичного ландшафтознавства : [монографія] / В.М. Пащенко. – К., 1999. – 284 с.
8. Пащенко В.М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук / В.М. Пащенко. – К., 2000. – 320 с.
9. Петлін В.М. Синергетика ландшафту / В.М. Петлін. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 205 с.
10. Петлін В.М. Конструктивне ландшафтознавство / В.М. Петлін. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 357 с.
11. Петлін В.М. Концепції сучасного ландшафтознавства / В.М. Петлін. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 351 с.
12. Петлін В.М. Стратегія ландшафту / В.М. Петлін. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 288 с.

УДК 371.3:911.3:33

Луцкіна І.В.,
викладач кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

КЛАСИФІКАЦІЯ БІОТОПІВ ЛЕСОВИХ ВІДСЛОНЕНЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

У процесі написання статті було розглянуто необхідність інтеграції у національну природоохоронну практику відомих у Європі класифікаційних підходів та методів визначення біотопів, запровадження методичних та наукових принципів Директиви про оселища з метою збереження біотичного різноманіття. Було розкрито суть поняття «біотоп» як основної класифікаційної одиниці. Стаття, зокрема, присвячена дослідженню природних умов запроєктованого ландшафтного заказника «Лесовий каньйон», (Херсонська область, Україна), який за своєю біологічною, геологічною, ландшафтною та рекреаційною цінністю є перспективним для збереження, але зараз не входить до природно-заповідного фонду України. Результат роботи – розроблена класифікація біотопів запроєктованого ландшафтного заказника «Лесовий каньйон» відповідно до побудови ієрархічної класифікації EUNIS, з дотриманням її кодів. У процесі роботи було визначено п'ять класів біотопів першого порядку та, враховуючи специфіку біотопів півдня України, запропоновано додати до EUNIS два підкласи нижчого порядку. На використаний у роботі підхід до класифікації біотопів доцільно спиратися під час вивчення будь-яких природних об'єктів з метою визначення їхньої ландшафтно-ї, флористичної та фауністичної цінності та з подальшою перспективою включення цих територій до Національної та Європейської екологічних мереж.

Ключові слова: біотоп, класифікація, ландшафтний заказник «Лесовий каньйон», лесові відслонення, Європейська природничо-інформаційна система.

В процессе написания статьи была рассмотрена необходимость интеграции в национальную природоохранную практику известных в Европе классификационных подходов и методов определения биотопов, внедрение методических и научных принципов Habitats Directive с целью сохранения биотического разнообразия. Была раскрыта суть понятия «биотоп» как основной классификационной единицы. Статья, в частности, посвящена исследованию природных условий проектированного ландшафтного заказника «Лёссовый каньон» (Херсонская область, Украина), который по своей биологической, геологической, ландшафтной и экологической ценности является перспективным для сохранения, но не входит в состав природно-заповедного фонда Украины. Результат работы – классификация биотопов проектированного ландшафтного заказника «Лёссовый каньон» в соответствии с иерархической классификацией EUNIS, в соответствии с её кодами. В процессе исследования были выделены пять классов биотопов первого порядка и, учитывая специфику биотопов юга Украины, было предложено включить в EUNIS два подкласса порядком ниже. На использованный в работе подход целесообразно опираться при изучении любых природных объектов при необходимости определения их ландшафтно-ї, флористической, фаунистической ценности и с дальнейшей перспективой включения этих территорий в Национальную и Европейскую экологические сети.

Ключевые слова: биотоп, классификация, ландшафтный заказник «Лёссовый каньон», лесовые отслоения, Европейская природная информационная система.

Lutskina I.V. THE CLASSIFICATION OF BIOTOPES LOESS OUTCROPS IN THE SOUTH OF UKRAINE

In the article was review the necessity of integration in the national environmental practice the approaches and methods of European classification for the determination of habitats; introduction of methodological and scientific principles of the Habitats Directive with the aim of biodiversity conservation. The essence of the term of «biotope» as the primary classification unit was developed. The paper is devoted of natural conditions of the projected landscape reserve "Loess canyon" (Kherson region, Ukraine), which by its biological, geological, landscape and ecological values is promising for preservation, but not part of the natural Reserve Fund of Ukraine. The result of the paper is the classification of biotopes of the projected landscape reserve "Loess canyon" according to hierarchical classification and codes of EUNIS. During the study it was determined five classes of habitats of the first order and, given the specificity of the biotopes of the South of Ukraine proposed to include in EUNIS two subclasses the order below. This approach to classification of habitats can rely use in the study of all natural objects to determine their landscape, floral and faunal values, with the prospect of further inclusion of these territories in the National and European Ecological Network.

Key words: biotope, classification, landscape reserve "Loess canyon", loess outcrops, European nature information system.

Постановка проблеми. Розширення меж Всеукраїнської екологічної мережі (NATURA 2000) та створення Смарагдової мережі є пріоритетним напрямком для збереження біорізноманіття. Зокрема, цього можна досягти шляхом уточнення та розширення існуючих меж, створення нових об'єктів природно-заповідного фонду. Цілком закономірно використовувати у національній природоохоронній практиці європейський досвід, а саме – запровадити принципи Директиви про оселища (Habitats Directive), інтегрувати відомі в Європі класифікаційні підходи та методи для визначення біотопів.

Habitats Directive пропонує методичні і наукові принципи збереження біотичного різноманіття, включаючи ідентифікацію, інвентаризацію та картування біотопів, регулює механізми створення природоохоронних територій, їх охорону, управління та моніторинг [7, с. 8].

У зв'язку з вищезазначеним, важливого значення набувають різні підходи до класифікації та оцінки природоохоронного статусу типів біотопів як базових критеріїв визначення просторової структури територіальних об'єктів охорони. Існує низка класифікаційних схем типів біотопів, таких, наприклад, як EUNIS, CORDIS та інші, в основі яких лежать принципи Palearctic Habitat Classification, які нині поширюються вже й на території, розташовані далеко за межами Європи [<http://eunis.eea.eu.int>]. Нині функції найбільш універсальної системи класифікації типів біотопів у Європі переходять до EUNIS (European nature information system).

У даній роботі було використано біотопічний підхід, який дає можливість порівняти екосистеми, оцінити часові зміни, ґрунтотворні процеси, екологічні параметри, зберегти рідкісні види і ландшафти. Саме біотоп є основою для ідентифікації, формування, розвитку та збереження біоти і ландшафтного різноманіття.

Окремої уваги потребує вивчення природних територій, які за своєю геологічною, ландшафтною та біологічною цінністю є перспективними для збереження, але не входять до природно-заповідного фонду України. Одним з таких об'єктів на території Херсонської області є запроєктований ландшафтний заказ-

ник «Лесовий каньйон» [6, с. 78], і тому саме на його території було розпочато роботу з класифікації біотопів.

Постановка завдання. Отже, метою статті є дослідження природних умов запроєктованого ландшафтного заказника «Лесовий каньйон», (Херсонська область, Україна), який за своєю біологічною, геологічною, ландшафтною та рекреаційною цінністю є перспективним для збереження, та розробка класифікації біотопів цього ландшафтного заказника відповідно до побудови ієрархічної класифікації EUNIS, з дотриманням її кодів.

Природні умови

Запроєктований заказник розташований в межах північного узбережжя Дніпровсько-Бузького лиману в межах Станіславського виступу (Херсонська область, Білозерський район, окол. с. Широка балка). «Лесовий Каньйон» цікавий, перш за все, своєю будовою, він вражає потужністю та монументальністю. Туристичні агенції дали назву цій території «Херсонські гори» та пропонують до неї екскурсії. Тож, як туристичний об'єкт ця територія має значний рекреаційний потенціал.

Лесові відслонення балки в геологічному відношенні представлені відслоненнями осадових порід четвертинного віку, а у геоморфологічному – яружно-балковою системою, яка вздовж узбережжя ускладнена зсувними та обвальними морфоскульптурами [1, с. 46].

Яр досягає 1 км завдовжки і 70 м (основне русло) завширшки, максимальна глибина близько 30 м. Разом з бічними відгалуженнями і розташованими між ними нерозораними ділянками ширина яру в нижній частині досягає 180 м [2, с. 145].

В межах даного природного утворення ґрунтовий покрив сильно змитий, а подекуди – взагалі відсутній, на денну поверхню виходять лесові породи, які утворюють пласти від 1 до 16 м заввишки. Шари лесу чергуються з менш потужними шарами глини та прихованих ґрунтів, закінчується профіль шаром темно-каштанових ґрунтів. Відповідна будова пояснюється активними проявами горизонтальної та вертикальної ерозії, які продукуються стікаючими дощовими і талими водами.

На території запроєктованого заказника виявлено 222 вида судинних рослин [6, с. 80],

18 видів лишайників та ліхенофільних грибів [5, с. 320].

На території запроектованого заказника зустрічаються види рослин, які підлягають охороні: *Astragalus borysthenticus*, *A. pallescens*, *Linaria biebersteinii* (Світовий Червоний список); *Eremogone rigida*, *Galium volhynicum*, *Phlomis hybrida* (Європейський Червоний список); *Stipa capillata*, *Stipa lessingiana* (Червона книга України); *Cerastium ucrainicum*, *Ephedra distachya*, *Hyacinthella leucophaea*, *Ranunculus scythicus*, *Vitis sylvestris* (Червоний список Херсонської області). На лесових відслоненнях описана одна лишайникова асоціація [5, с. 324], тоді як рослинність потребує подальших досліджень та класифікації.

Досліджувана територія зазнала значного антропогенного впливу – плакор розораний до самої брівки та використовується як землі сільськогосподарського призначення, це значно посилює денудаційні процеси. Крім цього, розповсюдження сільськогосподарських видів рослин трансформує характерні для даної території фітоценози, що дуже важливо, бо саме на схилах яру зберігається значна частка степового різноманіття.

Матеріали та методи. Класифікація біотопів «Лесового каньйону» проводилася відповідно до побудови ієрархічної класифікації EUNIS (<http://eunis.eea.europa.eu/about>) з дотриманням її кодів [4, с. 1-90] та з урахуванням специфіки біотопів України, зокрема класифікації біотопів Лісової та Лісостепової зон [3, с. 8].

За класифікаційну одиницю було прийнято біотоп, під яким ми розуміємо сформовану екосистему природного або антропогенного типу, що характеризується такою взаємодією біотичних та абіотичних компонентів, яка забезпечує структурованість, організацію, цілісність протягом тривалого часу і в процесі функціонування визначає кругообіг речовин, метаболізм, трансформацію енергії, ґрунтоутворення, існування біоти на популяційному рівні, репродукцію та еволюцію видів, їх адаптацію до певних умов [3, с. 6].

Результати досліджень. У результаті дослідження території запроектованого ландшафтного заказника «Лесовий каньйон», було визначено п'ять класів біотопів першого

порядку, запропоновано, враховуючи специфіку природних умов півдня України, включити до EUNIS два підкласи біотопів нижчого порядку та складено загальну біотопічну класифікацію дослідженої території.

Клас **A Marine habitats** (Морські біотопи) представлені береговою смугою без рослинності, шириною приблизно 10 метрів, яка утворилася в результаті денудаційних процесів і являє собою змішані осадові породи – продукти руйнування лесів та червоних глин. В цьому класі було виділено два підкласи нижчого порядку.

Клас **B Coastal habitats** (Прибережні біотопи) поєднав кліфи та виступи, утворені лесовими та глинистими породами, які частково вкриті угрупованнями (communities) судинних рослин (**B3.3 Rock cliffs, ledges and shores, with angiosperms**) та ділянки без рослинності (**B3.4 Soft sea-cliffs, often vegetated**) але з угрупованнями лишайників союзу *Endocarpo-Xanthocarpion* (Khodosovtsev, 2015) [5, с. 323].

Для ідентифікації біотопів, утворених четвертинними відкладами гірських порід, а саме лесів, пропонуємо до третього порядку класу **B Coastal habitats** додати підклас **B3.42 Pontic chalk and moraine cliffs**.

В межах досліджуваної території, на балкових схилах та на плакорі, зустрічаються біотопи з характерною для півдня України степовою рослинністю на лесових породах. Серед домінантів – ксерофільні дернинні злаки.

На прилеглих до балки слабо похилих ділянках та стабілізованих схилах, в її нижній частині, розвинута типова для типчакво-ковилових степів рослинність. Ці ділянки ми віднесли до класу **E Grasslands and lands dominated by forbs, mosses or lichens** (Луки, території з домінуючими трав'янистими рослинами, мохами або лишайниками). Для ідентифікації зазначених біотопів, в EUNIS, пропонуємо включити до європейської класифікації підклас **E1.2D21 Sarmatic loess steppes**.

Біотопи класу **F Heathland, scrub and tundra** на території балки представлені двома підкласами третього порядку – понто-сарматські листвяні зарості та чагарникові біотопи (**F3.247 Ponto-Sarmatic deciduous thickets, F3.2471 Ponto-Sarmatic steppe brush**). Вони найбільш виражені на днищі балки та прилег-

лих до неї слабо похилених схилах. Рослинність, що сформувалася в межах цих біотопів, представлена *Ephedra distachya*, *Acer negundo*, *Sambucus nigra*, *Robinia pseudoacacia*, *Morus alba*, *Rosa canina*, *Prunus stepposa*, *Prunus domestica*, *Padus avium*, *Malus domestica*, *Lucium barbatum*, *Solanum dulcamara*, *Ulmus laevis*, *Vitis sylvestris*.

Територія плакору частково розорана під вирощування сільськогосподарських рослин, частково зберегла природну рослинність, тому в її межах ми виділили два біотопи: запропонований до включення в EUNIS – **E1.2D21 Sarmatic loess steppes** та біотоп першого порядку класу I – **I 1.3 Arable land with unmixed crops grown by low-intensity agricultural methods**.

Попередня класифікація біотопів запроєктованого ландшафтної заказника загальнодержавного значення «Лесовий каньйон»

A Marine habitats

A2 Littoral sediment

A2.2 Littoral mixed sediments

B Coastal habitats

B3 Rock cliffs, ledges and shores, including the supralittoral

B3.3 Rock cliffs, ledges and shores, with angiosperms

B3.332 Pontic sea-cliff communities

B3.3325 Southern Pontic sea-cliff communities

B3.4 Soft sea-cliffs, often vegetated

B3.42 Pontic chalk and moraine cliffs

E Grasslands and lands dominated by forbs, mosses or lichens

E1 Dry Grasslands

E1.2D Ponto-Sarmatic steppes

E1.2D2 Sarmatic steppes

E1.2D21 Sarmatic loess steppes

F Heathland, scrub and tundra

F3 Temperate and mediterranean-scrub

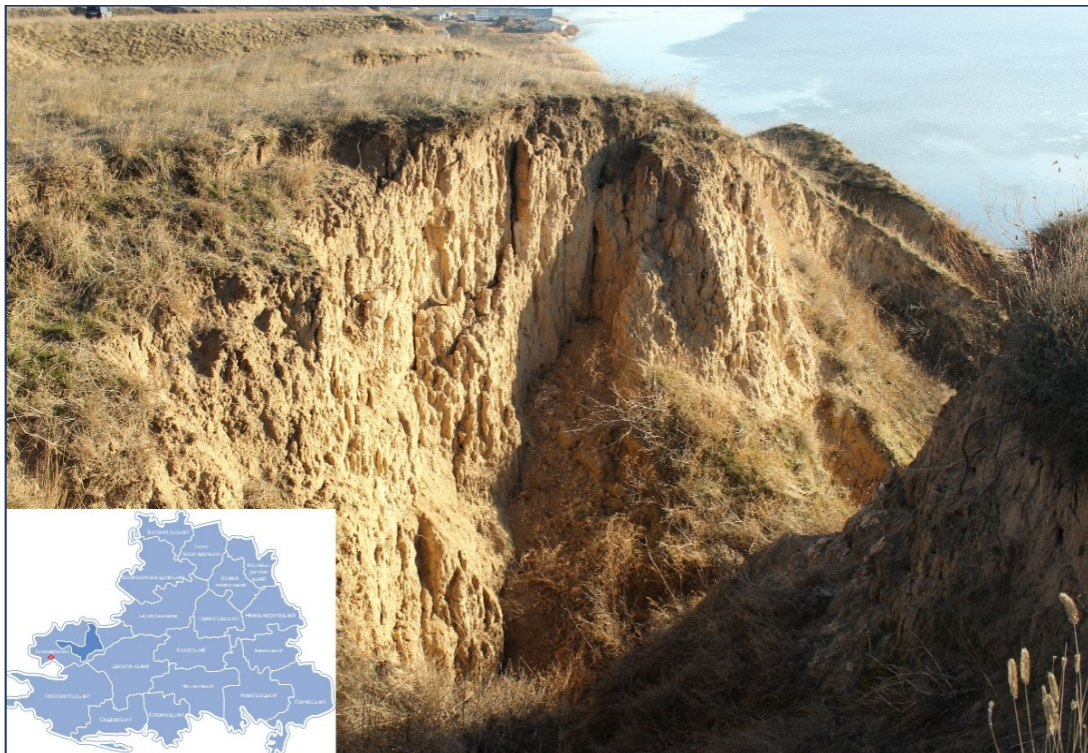
F3.247 Ponto-Sarmatic deciduous thickets

F3.2471 Ponto-Sarmatic steppe brush

I Regularly or recently cultivated agricultural, horticultural and domestic habitat

I1 Arable land and market gardens

I1.3 Arable land with unmixed crops grown by low-intensity agricultural methods

**Рис. 1. Лесові відслонення півдня України
(Херсонська обл, Білозерський р-н, околиці с. Широка Балка)
Fig. 1. The loess outcrops in the southern of Ukraine
(Kherson region, Bilozerskiy district, vill. Shyroka Balka)**

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, на даний підхід до класифікації біотопів доцільно спиратися під час вивчення будь-яких природних об'єктів з метою визначення їхньої ландшафтної, флористичної, фауністичної, рекреаційної цінності та з подальшою перспективою включення цих територій до Національної та Європейської екологічних мереж.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аліфанов А.Ф. Геологические памятники Херсонщины / А.Ф. Аліфанов. – Херсон: Айлайт. – 88 с.
2. Давидов О.В. Морфогенетичний аналіз території Станіславського геологічного пам'ятника / О.В. Давидов, С.В. Сімченко. // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: зб. наукових праць за матеріалами

VI Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 жовтня 2015р., Херсон) / за ред. І.О. Пилипенка, Д.С. Мальчикової. – Херсон: ПП Вишемирський. – 2015. – С. 145–149.

3. Дідух Я.П. Біотопи гірського Криму / Я.П. Дідух, Н.А. Мала, Т.В. Пашкевич. – К.: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2016. – 292 с.

4. European Nature Information System // 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eunis.eea.europa.eu/>.

5. Ходосовцев О.Є. Нові синтаксони лишайникових угруповань з лесових відслонень півдня України / О.Є. Ходосовцев. // Чорноморськ. ботанічний журнал. – № 11(3). – С. 317–326.

6. Мойсієнко І.І. Анований список судинних рослин запроєктованого ландшафтного заказника «Лесовий Каньон» / І.І. Мойсієнко. // Чорноморськ. ботанічний журнал. – № 3(1). – С. 77–84.

7. Зінгстра Г. Рекомендації щодо впровадження в Україні Директиви про оселища Європейського союзу: стратегічний план дій (2012–2020) / Г. Зінгстра, В. Костюшин, Б. Проць, О. Кагало, Л. Мочарська. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – 60 с.

УДК 551.4(477)

Лущик А.В.,
аспірант кафедри геоморфології та палеографії
Львівський національний університет імені Івана Франка

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЬОДОВИКОВОГО РЕЛЬЄФУ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

У статті проаналізовано основні геоморфологічні праці, присвячені льодовиковому рельєфу Українських Карпат. Виділено основні періоди дослідження льодовикового рельєфу. Здійснено спробу аналізу основних теорій та гіпотез щодо перебігу льодовикового періоду на території Українських Карпат.

Ключові слова: льодовиковий рельєф, Українські Карпати, зледеніння, Черногора, Свидовець, Мармарош.

В статье проанализированы основные геоморфологические работы, посвященные ледниковому рельефу Украинских Карпат. Выделены основные периоды исследования ледникового рельефа. Предпринята попытка анализа основных теорий и гипотез о ходе ледникового периода на территории Украинских Карпат.

Ключевые слова: ледниковый рельеф, Украинские Карпаты, обледенение, Черногора, Свидовец, Мармарош.

Lushchyk A.V. HISTORY OF STUDY OF GLACIAL RELIEF OF UKRAINIAN CARPATHIANS

The main geomorphological works devoted to the glacial relief of the Ukrainian Carpathians are analyzed in this article. The main study periods of glacial relief have been identified. An attempt to analyze the main theories and hypotheses concerning the course of the glacial period on the territory of the Ukrainian Carpathians was made.

Key words: glacial relief, Ukrainian Carpathians, glaciation, Chornogora, Svidovets, Marmaros.

Постановка проблеми. Четвертинне зледеніння відіграло досить значну роль у формуванні сучасного рельєфу найвищих масивів Українських Карпат. Сліди зледеніння знаходяться у верхів'ях річкових долин. Саме зледеніння надало цим масивам характерних рис високогір'я. Перші відомості про зледеніння на території Українських Карпат були представлені в роботах другої половини ХІХ століття. За цей проміжок часу територія Українських Карпат в різні періоди перебувала в складі Австро-Угорщини, Польщі, СРСР та України. Вченими цих країн була проведена робота з дослідження слідів зледеніння на території Українських Карпат.

Сліди діяльності льодовиків залишилися в масивах Черногора, Свидовець та Мармарош. Досить спірним вважається питання зледеніння Горган. Представлений льодовиковий рельєф карами, цирками та моренними грядами. До основних питань дослідження льодовикового рельєфу можна віднести: встановлення віку та кількості зледеніння; ідентифікацію та морфометричні показники форм льодовикового

рельєфу; визначення морфометричних характеристик льодовиків та висоти снігової лінії в період зледеніння.

Постановка завдання. Метою даного наукового дослідження є аналіз геолого-геоморфологічних праць, присвячених льодовиковому рельєфу та зледенінню Українських Карпат. Реалізація даної мети передбачає виконання наступних завдань: виділення основних періодів дослідження та провідних дослідників льодовикового рельєфу, визначення ключових ідей та гіпотез, характерних для кожного періоду, короткий аналіз основних праць, що стосуються льодовикового рельєфу Українських Карпат.

Об'єктом дослідження виступає льодовиковий рельєф Українських Карпат. Предмет дослідження -- довоєнний період (1874–1914 рр.);

– міжвоєнний період (1918–1939 рр.);

– післявоєнний період (1945 р. – наші дні).

Здійснимо коротку характеристику кожного з етапів.

Довоєнний період. У 1874 р. Г. Як та Є. Горн відправилися в подорож Східними Карпатами

для вивчення долин річок Пруту і Тиси. Апетуючи до поширення валунів серед алювіальних відкладів річки Тиси, вчені вперше зробили припущення про зледеніння Чорногори. Також *Г. Як і Є. Горн* висунули гіпотезу про те, що чорногірські льодовики просунулися аж до Сегета Мармароського і мали довжину до 45 миль. Результати наукової роботи вчених були опубліковані в 1887 р.

Чи не вперше відомості про сліди плейстоценового зледеніння в Східних Карпатах зустрічаються в роботах віденських геологів *Пауля і Титце*, присвячених геоморфологічній будові Чорногори. Ці праці побачили світ в 1879 р. Опираючись на свої спостереження, вони виявили залишки морени біля витоків р. Прут. Границею льодовиків, на їхню думку, виступала верхня межа лісу. Саме завдяки цим працям напрям дослідження слідів плейстоценових зледенінь став одним з домінантних під час вивчення геоморфологічних особливостей Українських Карпат. Основна проблематика того часу була присвячена вивченню моренних покривів і залежності вираження ерозійних форм від геологічної будови.

Кари та цирки на межиріччі Пруту та Черемошу стали об'єктами досліджень в працях *Є. Дзидилевича, М. Ломницького і С. Вейгля*. Саме *Вейгль* займався описом та дослідженням льодовикових озер Чорногірського масиву та розглядав їх як один з основних доводів діяльності на цій території льодовика. *К. Сигмет* у 1882 р. виконав опис льодовикових утворень на південному схилі Чорногори. *Рудольф Зубер*, вивчаючи геологічну будову Східних Карпат, також дотримувався теорії зледеніння цієї території.

У 1982 р. угорський геолог *Пожевіч* встановив наявність слідів льодовикового періоду не тільки на північних, а й на західних та південних схилах Чорногірського масиву. Також вчений проявляв досить великий інтерес до льодовикових озер Чорногори.

Польський ботанік та мандрівник *Г. Запалович* вперше виділив в Українських Карпатах сліди двох зледенінь, ґрунтуючись на поширенні валунного матеріалу, встановив крайні межі давніх льодовиків (льодовики спускалися долинами річок Пруту та Черемошу аж до містечка Кути в Передкарпатті). В працях

вченого зустрічається дуже детальний опис Заросляцьких котлів, а також вперше висувається гіпотеза про повне зледеніння басейну Дземброні. Встановлення генезису карів та цирків також були в сфері інтересів *Запаловича*. Він пов'язував формування карів у період молодшого зледеніння з діяльністю льодовиків невеликої потужності.

Думку щодо наявності слідів зледеніння в Східних Карпатах спробував спростувати *Цірбуш* у 1900 р.

Інтерес до давньольодовикового рельєфу значно зріс на початку ХХ століття. Серед великої групи вчених особливо вирізнялися роботи *Г. Гасіоровського* 1906 р., проведені на північних схилах Чорногори і присвячені в основному льодовиковим озерам, *Л. Савицького* – в Мармароському масиві та Чорногорі, *Є. Ромера* – на Свидовці та в Горганах. У сфері інтересів знаходилися: кількість зледенінь, реконструкція льодовикового режиму та моренні утворення. Цей період ознаменувався подальшим розвитком ідеї двократного зледеніння.

Л. Савицьким було вперше виділено 16 карів на північних схилах Чорногірського хребта. Але однією з основних проблем, які виникають під час аналізу робіт *Л. Савицького*, є те, що вчений не займався пошуком кінцевих морен, а приймав кінець долини за кінець льодовика. Зараз погодитись з таким ототожненням неможливо.

На початку ХХ століття вийшло дві фундаментальні роботи, пов'язані із зледенінням на території Українських Карпат. Це були роботи *Є. Ромера* «*Epokalodowana Świdowcu*» та *С. Павловського* «*Ze studiów nad zlodowaczeniem Czarnohory*».

Робота *Є. Ромера* особливо цінна описами екзараційних форм та дослідженням їх генези. Як основу для своїх праць *Ромер* використовував морфологічні ознаки, встановлені за поздовжніми і поперечними профілями і аналіз гляціальної ерозії. Вивчаючи льодовикові долини Свидівця, вчений зробив висновок про дворазове зледеніння цього масиву. Молодші моренні відклади відносилися до риського зледеніння, високі флювіогляціальні тераси з мореною на межиріччях – до міндельського зледеніння. Але *Є. Ромер* вказував на домін-

дельське зледеніння, сліди якого йому вдалося виявити. Для того часу досить новаторською виглядала праця Ромера завдяки висвітленим даним морфометричного аналізу. Варта уваги також гіпотеза щодо Скибових Горган. Вчений відмічав, що в Горганах, у період плейстоцену, могли утворитися порівняно невеликі фірнові поля, але ці поля були занадто малими, щоб слугувати джерелом льодовиків.

До схожих висновків щодо двох ярусів карів на Свидівці приходять і *Г. Гонсяровський* під час вивчення льодовикового рельєфу Чорногори.

Праця *С. Павловського* в основному ґрунтувалася на основі аналізу профілів долин та їх ерозійних кривих, розміщенні морен різних типів в розрізах. Висвітлені в роботах вченого також питання типів та конфігурації давніх льодовиків. Праці кінця довоєнного періоду вирізняються використанням допоміжних палеогеографічних методів, наприклад аналізом та датуванням пилку торфовищ, проведенням *Г. Козієм*.

Міжвоєнний період. Однією з найяскравіших робіт цього періоду можна вважати працю *Богдана Свідерського* «*Geomorfologia Czarnohory*». В цій роботі *Свідерський* піднімав питання кількості зледенінь (від одного до трьох зледенінь). Дуже цінною є карта (рис. 1.) в масштабі 1: 50 000, де вперше був застосований генетично-хронологічний метод. Був проведений аналіз акумуляційних і ерозійних форм. Давніше зледеніння *Б. Свідерський* відносив до міндельського, а молодше до – риського.

В цей період також проводилися дослідження *Кондрацького* в Мармароських горах.

Павловський виділив гляціальні форми в Горганах, а також проводив ряд досліджень гляціальних форм на Чивчинах. Одним з головних досягнень вченого можна вважати карту зледеніння всієї Карпатської дуги, де на основі синтезу наявних матеріалів було виділено сліди зледенінь в Чорногорі та на Свидівці, Внутрішніх та Зовнішніх Горганах, Мармароському масиві та Чивчинах (рис. 2.).

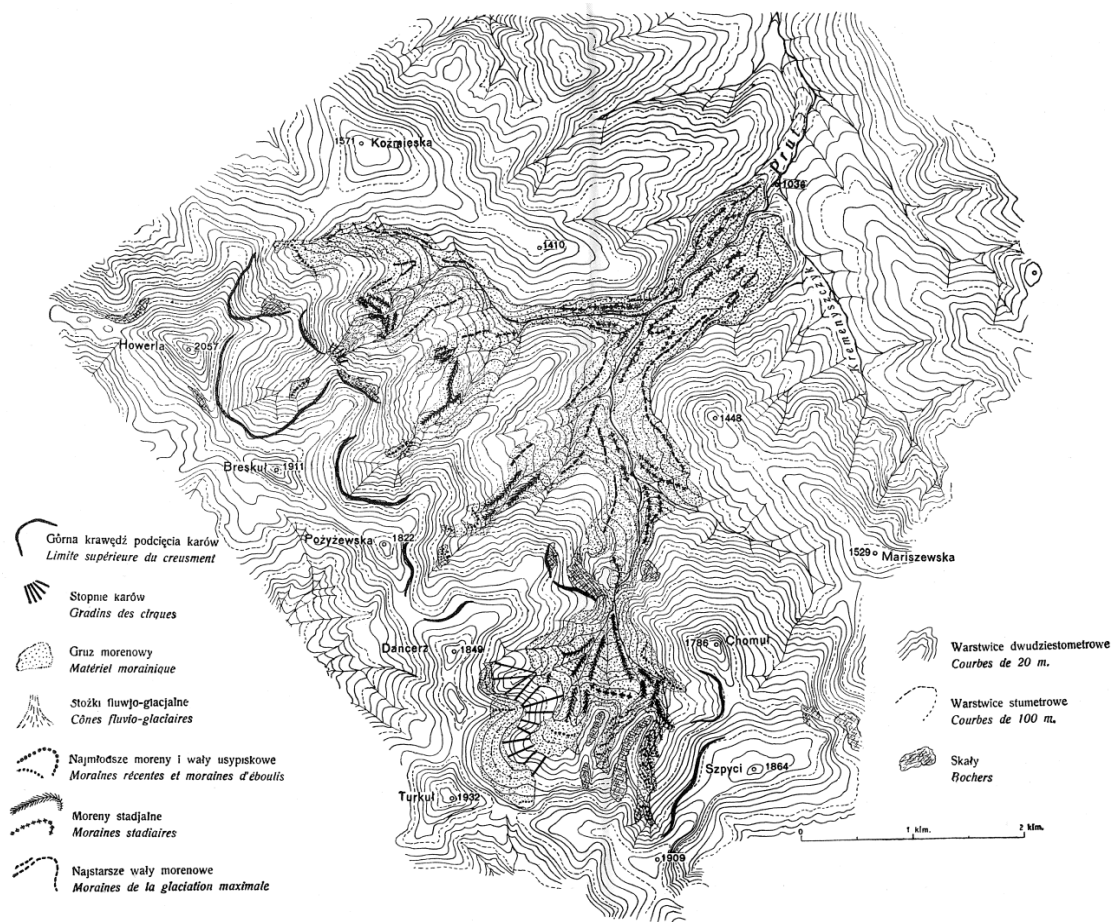

Рис. 1. Карта слідів зледеніння гірської долини р. Прут (Свідерський, 1932 р.)

Післявоєнний період. У 60-70 роках ХХ століття різко постало питання походження карів. Було висунуто ряд гіпотез щодо першопричини утворення форм екзараційного рельєфу.

Зокрема, *Н.В. Башеніна* встановила зв'язок між розміщення карів в масиві Свидовець та тектонічною будовою. На її думку, існування блокової структури з подальшим відсіданням блоків допомогло акумуляції фірну та утворенню льодовиків.

В.В. Тиханич, на основі дослідження Свидовецького масиву, також акцентує увагу на ролі тріщинної тектоніки під час формування карів. Первинні дольодникові форми, на думку вченого, мало чим нагадували сучасні карі, але сліди цих форм, в загальному, збереглися в прямолінійності рис багатьох карів та їх орографічних ліній. Ще одним аргументом на користь визначної ролі тектоніки в формуванні карів, як відмічає *Тиханич*, є те, що первинні ніші карів утворилися у фронтальній зоні великого регіонального насуву, а також на цій території значно поширені активні форми гравітаційної тектоніки.

П. Цись (1955, 1962, 1964) пов'язував акумулятивні форми морени з третьою і четвертою терасами Пруту і зробив висновок про дві стадії вюрмського зледеніння Чорногори.

Найдавніше зледеніння цієї території, на його думку, припадало на ріський час. Також *Цись* не виключає існування невеликих льодовиків в Горганах.

Г.П. Алфер'єва, провівши синхронізацію карпатських річкових терас, відносила давніший моренний комплекс до двох фаз вюрму.

Г.П. Міллер стверджує, що «Більшість добре розвинутих карів, а іноді й карових гребенів розчленовують північно-східні схили, де переважно виходять голови пластів, стійких до вивітрювання, пісковиків та конгломератів. Їх розвиткові сприяла також північно-східна експозиція та підвітряність». Також досить цікавою виглядає думка вченого щодо утворення нижніх котлів: «Нижні амфітеатральні розширення долин – результат ерозії льодовиків у зоні більш м'яких порід (Заросляк, Данцер) або в місцях злиття кількох льодовикових язиків (Гадзіна, Кізя)» [6].

Л.І. Воропай і *М.О. Туниця* в 1962 і 1964 рр. провели маршрутні геоморфологічні та ландшафтні дослідження в масиві Свидовець. Основна увага в дослідженнях цих двох вчених приділялася морфологічному опису льодовикових форм, а результатом стало виділення та опис 18 цирків.

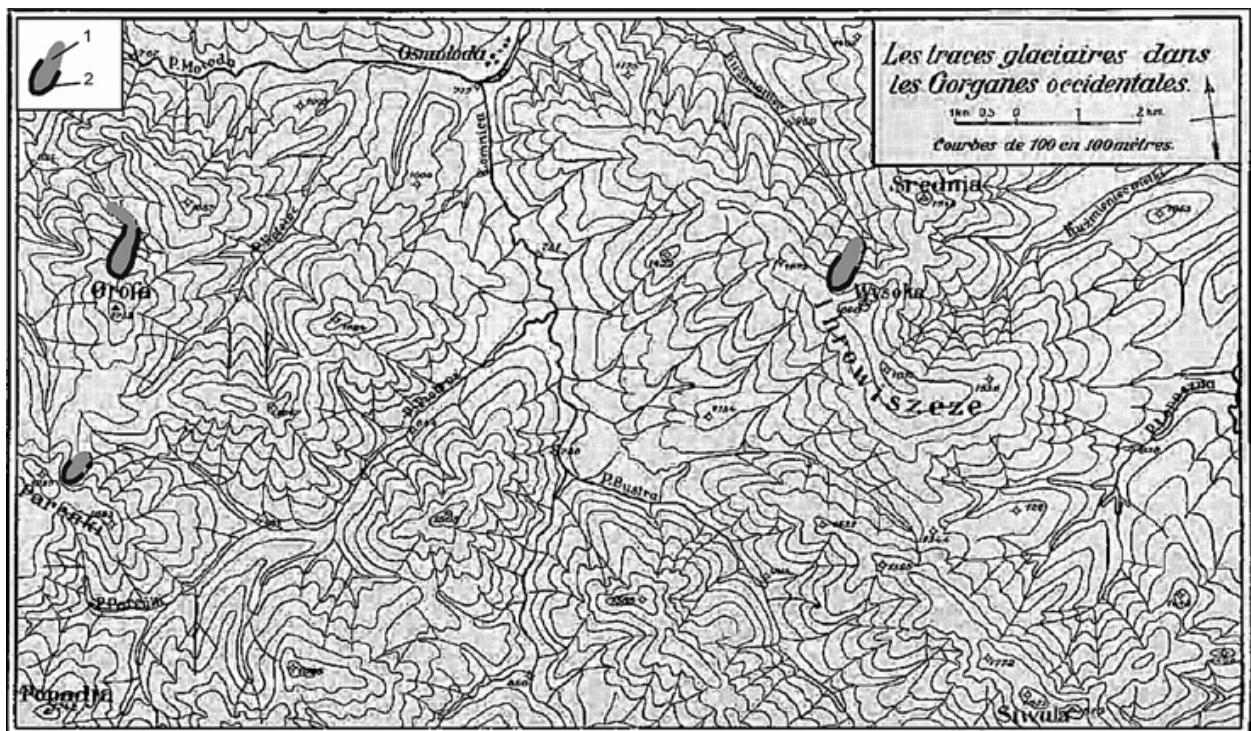

Рис. 2. Карта слідів зледеніння в Західних Карпатах (Павловський, 1925 р.)

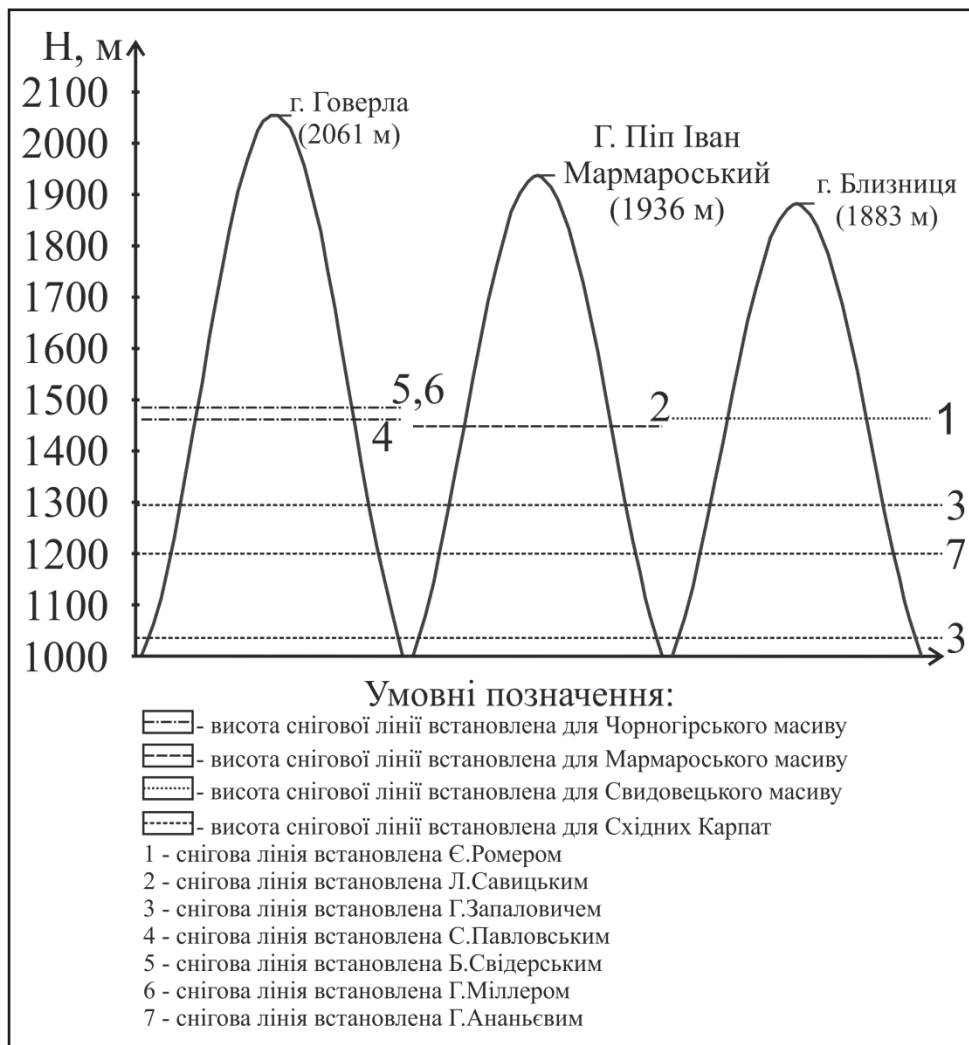
Досить значна робота з вивчення форм льодовикового генезису у масивах Чорногори і Свидівця була проведена геоморфологічною партією науково-дослідного сектору Львівського університету впродовж 1965–1968 рр. Особливо цінними є встановлені морфометричні показники форм льодовикового рельєфу.

Під час крупномасштабного картування природних комплексів у верхів'ях Прута (Чорногірський масив) П.Р. Третяком та М.П. Кулешком було знайдено цілий ряд кінцево-моренних дуг, які до цього не були відомі. Сформувалися вони завдяки діяльності льодовика, що знаходився між Брескулом та Пожижевською.

У 1985 році вийшла робота групи вчених – Н.Н. Ковалюха, Л.В. Петренка, П.Р. Третяка, в якій вчені займалися питаннями хронології

етапів розвитку природи в Карпатах. В результаті, досліджуючи Чорногірський масив, науковцями була розроблена часова шкала абсолютного віку основних природних ритмів Карпат у голоцені і частково в плейстоцені. Ця шкала дозволила провести об'єктивну просторово-часову оцінку сучасного рельєфоформування. Не викликають заперечень висновки Є. Ромера, Б. Свідерського та Б. Іванова (1950 рр.) про те, що снігова лінія найнижче (до 1450-1500 м) опускалася в еоплейстоцені, а пізніше поступово піднімалася. До схожих висновків щодо рівня снігової лінії (1400-1550 м) приходив і Міллер на основі метода Гефера (див. рис. 3.)

Аналіз палеогеографічної обстановки в плейстоцені свідчить про найзначніші похолодання клімату в еоплейстоцені (міндель),

Рис. 3. Погляди дослідників на висоту снігової лінії в Українських Карпатах під час зледенінь

коли покривний льодовик доходив майже до краю Карпат, а також у мезоплейстоцені (дніпровське зледеніння), коли льодовик покривав найбільші площі в Україні. Через це висновки Б. Свідерського щодо віку та кількості зледенінь, на нашу думку, є найприйнятнішими [5].

Комплексний аналіз основних гіпотез щодо зледенінь Українських Карпат представлений таблично (таб. 1).

Деякі розходження щодо віку зледенінь між польськими і українськими дослідниками

пояснюються ще й тим, що до 1966 р. міндельське зледеніння (краківське, окське), яке в межах України охопило прикордонні території з Польщею, українські дослідники вважали риським (дніпровським) [5].

На сучасному етапі вивченням льодовикового рельєфу Українських Карпат переважно займаються науковці кафедр геоморфології і палеогеографії та фізичної географії географічного факультету ЛНУ імені І. Франка. Основною проблемою дослідження льодовикового

Таблиця 1

Основні гіпотези про зледеніння Українських Карпат

№ за п.п.	П. І. вченого	Рік публікації результатів досліджень	Територія дослідження	Кількість зледенінь
Кількість зледенінь				
1	Ромер Є.	1906	Свидовець	Два
2	Гасіоровський Г.	1906	Чорногора	Два
3	Савицький Л.	1911	Мармарош	Одне, дві фази
4	Запалович Г.	1912	Східні Карпати	Одне, три фази (ранні погляди)
				Одне, дві фази (пізні погляди)
5	Свідерський Б.	1938	Чорногора	Два
6	Цись П.	1955	Чорногора	Одне, дві фази
7	Міллер Г.	1961	Чорногора	Одне, дві фази
8	Башеніна Н.	1971	Східні Карпати	Одне
Довжина льодовиків				
1	Як Г. та Горн Є.	1887	Чорногора	45 миль (72,42 км)
2	Запалович Г.	1912	Східні Карпати	90 км (перша фаза)
				19-24 км (друга фаза)
3	Павловський С.	1915	Чорногора	2-6,5 км
4	Міллер Г.	1961	Чорногора	2-8 км
5	Ананьєв Г.	1981	Східні Карпати	5-6 км
Вік зледенінь				
1	Посеа Г.	1914	Південні Карпати	Рісс, вюрм
2	Козій Г.	1934	Чорногора	Рісс, вюрм
3	Свідерський Б.	1938	Чорногора	Міндель, рісс
4	Клімашевський М.	1948	Західні Карпати	Рісс, вюрм
5	Цись П.	1955	Чорногора	Вюрм, можливо рісс
6	Міллер Г.	1961	Чорногора	Вюрм
Висота снігової лінії в льодовикові періоди				
1	Ромер Є.	1906	Свидовець	1450-1475 м
2	Савицький Л.	1911	Мармарош	1400-1500 м
3	Запалович Г.	1912	Східні Карпати	1040 м (перша фаза)
				1210-1382 м (друга фаза)
4	Павловський С.	1915	Чорногора	1450-1528 м
5	Свідерський Б.	1938	Чорногора	1450-1500 м
6	Міллер Г.	1961	Чорногора	1400-1550 м
7	Ананьєв Г.	1981	Східні Карпати	1200 м

рельєфу Українських Карпат є те, що й досі немає однозначної відповіді щодо особливостей перебігу зледеніння на цій території.

Висновки з проведеного дослідження. Вперше думку про зледеніння Українських Карпат висловили Г. Як і Є. Горн в 1874 р. під час дослідження долин Пруту та Тиси.

Весь період дослідження льодовикового рельєфу Українських Карпат хронологічно можна розділити на:

- довоєнний період (1874–1914 рр.);
- міжвоєнний період (1918–1939 рр.);
- післявоєнний період (1945 р. – наші дні).

Найяскравішими представниками довоєнного періоду були Г. Гасіоровський («Śladyglacyalna Czarnohorze»), Є. Ромер («Epoikalodowana Świdowcu») та С. Павловський («Zestudiównadzłodowaceniem Czarnohory»). Найбільшим вкладом у вивчення льодовикового рельєфу Українських Карпат у міжвоєнний період відзначається робота Б. Свідерського («Geomorfologia Czarnohory»). Серед вчених, які працювали в післявоєнний період, варто відмітити П. Цися («О древнем оледенении Карпат») та Г. Міллера («Про четвертинне зледеніння Чорногори»). Також досить значна робота в цей період проводилася геоморфологічною партією науково-дослідного сектору Львівського університету.

1) Дослідження проводилися на території Чорногірського, Мармарошського та Свидовецького масивів, а також Горган. Серед дослідників були представники Австро-Угорщини, Польщі, СРСР та України.

2) Щодо еволюції поглядів на основні питання стосовно зледеніння Українських Карпат, то серед вчених побутувала думка про два зледеніння на території Українських Карпат (Ромер, Гасіоровський), які відносили до ріссу та вюрму; розмір плейстоценових льодовиків часто дуже перебільшували (46 миль – Як і Горн; 90 км – Запалович). В міжвоєнний період продовжила побутувати думка про два зледеніння (Козій, Свідерський), проте була висунута гіпотеза про міндельське та рісське зледеніння Українських Карпат (Свідерський). Ключовою ідеєю післявоєнного періоду стало одне зледеніння, проте з двома фазами (Цись, Міллер, Башеніна), яке було у вюрмі. Більшість вчених цього періоду стверджували, що

розмір льодовиків сягав від 2 до 8 км (Міллер, Ананьєв).

3) На сучасному етапі вивченням льодовикового рельєфу Українських Карпат переважно займаються науковці кафедр геоморфології і палеогеографії та фізичної географії географічного факультету ЛНУ імені І. Франка. Основною проблемою дослідження льодовикового рельєфу Українських Карпат є те, що й досі немає однозначної відповіді щодо особливостей перебігу зледеніння на цій території.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьєв Г.С. Ледниковый рельеф и гляциальные отложения. – Геоморфология осевой зоны Восточных Карпат / Г.С. Ананьєв и др. – М.: Из-во МГУ, 1981.
2. Башеніна Н.В. О роли блоковой морфотектоники в оледенении Советских Карпат / Н.В. Башеніна – М.: Изв. ВГО, 1971. – Т. 103. – Вып. 2.
3. Иванов Б.Н. Следы оледенения Украинских Карпат. / Б.Н. Иванов – Уч. Зап. Чернов. Ун-та, серия Геолого-географ. – 1950. – Т. 8. – Вып. 2.
4. Ковалюх Н.Н. Геохронология нивально-гляциальных отложений среднегорья Украинских Карпат / Н.Н. Ковалюх, Л.В. Петренко, П.Р. Третьяк // Бюро комис. по изучению четвертичного периода – 1985. – № 54.
5. Кравчук Я. Геоморфология Полонинсько-Чорногірських Карпат: [монографія] / Я. Кравчук // Л.: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 188 с. : іл. – (Серія Рельєф України). – Бібліогр.: С. 179–185.
6. Міллер Г.П. Про четвертинне зледеніння Чорногори / Г.П. Міллер // Доповіді та повідомлення Львівського університету. – Вип. 9. – Ч. 2. – 1961.
7. Третьяк П.Р. Деградація останнього зледеніння в Карпатах / П.Р. Третьяк, М.П. Кулешко // Доп. АН УРСР, сер. Б. – № 8. – 1982.
8. Тыханич В.В. К вопросу геоморфологии Свидовца / В.В. Тыханич // Докл. и сообщения Львовского отдела ГО УРСР. – Львов, 1965.
9. Цыс П.Н. О древнем оледенении Карпат / П.Н. Цыс // Доп. і повідомлення Львів. ун-ту. – Вип. 6. – Ч. 2. – 1955. – С. 6–8.
10. Gąsiorowski H. 1906. Ślady glacyalne na Czarnohorze. Kosmos 31: 148–168, Lwów.
11. Gorczyca E., Izmailow B., Krzemien K., Łyp M., Wronska-Walach D. 2014. Polskie badania geomorfologiczne w Karpatach Wschodnich I znaczenie Bieszczadzkiego parku Narodowego dla ochrony walorów przyrody niezwykłej. Roczniki Bieszczadzkie 22: 141–167.
12. Jack R.L., Horn J. 1877. Glacial drift in north-eastern Carpathians. The Quarterly Journal of the Geolog. Society: 673–681.
13. Kondracki J. 1935. O zlodowaceniю pasma Nieneski w Karpatach Marmaroskich. Przegl. Geogr. 14: 160–165.

14. Kozij G. 1932. Wysokogórskie torfowiska północno-zachodniego pasma Czarnohory. Pamiętnik Państwowego Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach 13: 163–179.
15. Łomnicki M. 1879. Dolina Prutu od Delatyna do Czarnohory. Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego 4: 79–88.
16. Paul C.M., Tietze E. 1877. Studien in der Sandsteinzone der Karpathen, Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Geologischen Reichsanstalt 27: 33–130.
17. Pawłowski S. 1915. Ze studiów nad zlodowaczeniem Czarnohory. Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 3(10): 1–60.
18. Romer E. 1906. Epokalodowana Świdowcu. Rozpr. Akad. Um. Wydz. Mat.-Przyr., A. XLVI.
19. Sawicki L. 1911. Die glazialen Züge der Rodner Alpen und Marmaroscher Karpathen. Mitteilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographische Gesellschaft 54 (10–11): 510–571.
20. Siegmeth K. Reiseskizzenaus der Marmaros. II Theil. Ihb. d. ung. Karpathen veriens, 1982.
21. Świdorski B. 1932b. Ślady zlodowacenia górnej doliny Prutu. Rocznik Pol. Tow. Geol. 8: 1–17.
22. Świdorski B. 1937. Geomorfologia Czarnohory. Wyd. Kasyim. Mianowskiego, Warszawa, 96 ss.
23. Wajgel L. 1885. Pogląd na rzeźbę Czarnohory. Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego 10: 57–76.
24. Zapałowicz H. 1912. Okres lodowy w Karpatach Pokucko-Marmaroskich. Kosmos 36: 579–654; Lwów.
25. Zapałowicz H. 1913. Dyluwialno-lodowy okres w Karpatach Pokucko-Marmaroskich w Patagonii. Kosmos 37: 643–740, Lwów.
26. Zuber R. 1884. Studya geologiczne we wschodnich Karpatach. Kosmos 6: 325–372; Lwów.

УДК 911.52: 556.55

Мартинюк В.О.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри екології, географії та туризму
Рівненський державний гуманітарний університет

ЕКОЛОГО-ЛАНДШАФТНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНУ БАСЕЙНОВОЇ СИСТЕМИ ОЗЕРА ВЕЖИЦЬКЕ (ВОЛИНСЬКЕ ПОЛІССЯ)

За результатами польових ландшафтно-лімнологічних досліджень і картометричного аналізу обґрунтовуються морфометричні та гідрологічні параметри басейнової системи озера Вежицьке. Наведено еколого-геохімічні показники водойми, представлено картосхеми ландшафтно-структури природно-аквального комплексу озера Вежицьке та його водозбору. Здійснено ландшафтно-метричну оцінку геокомплексів озерно-басейнової системи. Запропоновано основні шляхи раціонального використання й охорони басейнової системи озера Вежицьке.

Ключові слова: ландшафт, озерно-басейнова система, природний аквальний комплекс, аквафація, урочище (акваурочище), водозбір.

По результатам полевых ландшафтно-лимнологических исследований и картометрического анализа обосновываются морфометрические и гидрологические параметры бассейновой системы озера Вежицкое. Приведены эколого-геохимические показатели водоема, представлены картосхемы ландшафтной структуры природно-аквального комплекса озера Вежицкое и его водосбора. Осуществлена ландшафтометрическая оценка геокомплексов озерно-басейновой системы. Предложены основные пути рационального использования и охраны бассейновой системы озера Вежицкое.

Ключевые слова: ландшафт, озерно-басейновая система, природный аквальный комплекс, аквафация, урочище (акваурочище), водосбор.

Martyniuk V.O. ECOLOGICAL AND LANDSCAPE FEATURES OF THE STATE OF THE BASIN SYSTEM OF VEZHITSKE LAKE (VOLYN POLISSIA)

According to the results of field landscape-limnological research and cartometric analysis, morphometric and hydrological parameters of the basin system of Vezhytske lake are grounded. The ecological-geochemical indicators of the water body are provided; schematic maps of the landscape structure of the natural-aquatic complex of Vezhytske lake and its catchment area are presented. The landscape-metric estimation of geocomplexes of the lake-basin system is carried out. The main ways of rational use and protection of the basin system of Vezhytske lake are proposed.

Key words: landscape, lake-basin system, natural aquatic complex, aquatic facies, stow (aquatic stow), catchment.

Постановка проблеми. Важливе місце в ландшафтній структурі Волинського Полісся посідають озера як своєрідні природно-аквальні комплекси (далі – ПАК). Озера суттєво впливають на мікроклімат довкілля та рівень залягання ґрунтових вод, вони регулюють гідрологічний режим прилеглих геокомплексів, привабливі в естетико-рекреаційному плані, мають неабияке еколого-стабілізуюче значення в ландшафті загалом. Висока заозереність ландшафтів Волинського Полісся актуалізує проблему ландшафтно-географічних досліджень озер для потреб ресурсного кадастру водойм, обґрунтування заповідної мережі ПАК, розроблення превентивних заходів щодо паводкових ризиків, прогнозування ландшафтно-сукцесійних змін ПАК через глобальні

зміни клімату й антропогенні трансформації, формування природно-господарських моделей раціонального використання й охорони таких аквальних комплексів. Наш досвід підказує, що найбільш дієвим підходом до дослідження озер як із теоретичного, так і із практичного погляду, є ландшафтно-басейновий принцип. Згідно з таким принципом, озеро та його водозбір розглядаються як єдина озерно-басейнова система (далі – ОБС).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ландшафтно-географічні дослідження озер Волинського Полісся в різні часи проводили Л.В. Ільїн, Н.І. Карпенко, Г.Л. Проць та ін. Сьогодні зростає потреба в наукових пошуках із вивчення «стану ландшафтних систем» [1], зокрема й ОБС, або загалом аквальних

систем суходолу. Проблема стану географічних систем порушувалася й обговорювалася в працях В.Б. Сочави (1967 р.), А.А. Краукліса (1979 р.), В.С. Преображенського (1988 р.), Ф.М. Мількова (1990 р.), П.Г. Шищенко (1999 р.), І.І. Мамай (2005 р.), В.М. Петліна (2006 р.), М.Д. Гродзинського (2008 р.) та інших. У роботах з озерознавства акцентували увагу на дослідженні стану лімнічних систем Л.Л. Россолімо (1964 р.), В.Г. Драбкова (1979 р.), О.П. Якушко (1981 р.), В.В. Меншуткін (1993 р.), П.С. Лопух (2000 р.), Б.П. Власов (2004 р.), Л.В. Льїн (2008 р.), К.К. Едельштейн (2017 р.) та ін. Сутність стану ландшафтної системи розглядається як «певне співвідношення параметрів і властивостей її структури в будь-який проміжок часу в межах інваріанта» [2, с. 106]. Отже, до еколого-ландшафтного стану ОБС ми відносимо сучасну ландшафтну структуру територіальних і аквальних комплексів (геосистем), гідролого-морфологічні, ландшафтометричні й еколого-геохімічні (-геофізичні) параметри цієї системи, а також геокомпонентні й геокомплексні властивості цілісної ОБС.

Наше дослідження ґрунтується на роботах з еколого-ландшафтознавчого аналізу [3], геохімії ландшафтів [4], геохімії озерних водойм [5–6] і досвіді ландшафтно-лімнологічних [7], ландшафтно-геохімічних [8] й еколого-ландшафтних пошуків ОБС Українського Полісся [9]. Частково в роботі були залучені фондові джерела з пошуку сапропелю Київської ГРЕ, топографічні карти (масштабу 1:25000) Військового географічного інституту Польщі (1938 р.) та картографічні матеріали Публічної кадастрової карти України (2013 р.), зокрема й аерофотозйомки 2010 р. Дослідження озера Вежицьке складлось із двох етапів пошуків цієї репрезентативної басейнової системи. За результатами попередніх досліджень (2012–2013 рр.) було складено ландшафтну карту водозбору водойми [10], а у 2015–2016 рр. побудовано картосхему природно-аквального комплексу озера Вежицьке [11].

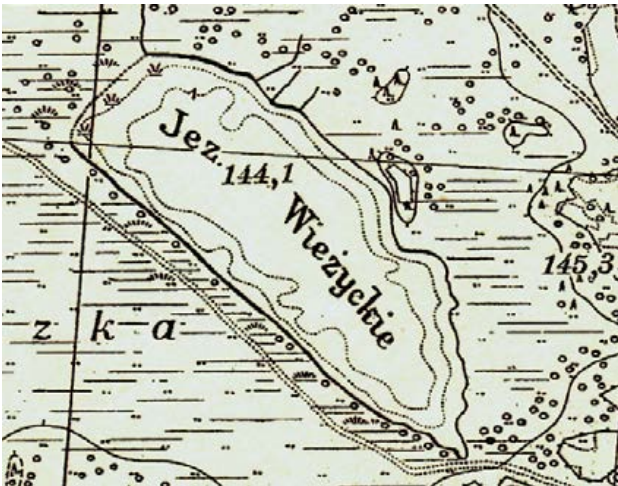
Постановка завдання. Мета статті – розкрити особливості стану ландшафтних комплексів, гідрологічних параметрів ОБС озера Вежицьке й еколого-геохімічних характеристик донних відкладів водойми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Озеро Вежицьке сформувалося в ландшафтній місцевості понижених плоских межиріч, ускладнених невеликими горбами і карстовими лійками на водно-льодовикових відкладах із близьким заляганням крейди. Водойма територіально належить до Льва-Горинського ландшафтного району східної частини Волинського Полісся.

Площа озера Вежицьке, за топографічною картою 1:10000, становить 0,23 км². Картометрична оцінка площі озера з польської топографічної карти (масштаб 1:25000) 1938 р. становить 0,27 км² (рис. 1). Оцифрована площа водної поверхні озера за ортофотопланом 2010 р. становить 0,14 км². Варто уточнити, що в останній оцінці дешифрувалася виключно водна поверхня озера і не бралось до уваги прибережне та локальне мілководдя (0,10–0,20 м), що густо поросло рогозово-очеретяно-ситниковими угрупованнями. За нашими оцінками, водна поверхня озера Вежицьке за 72 роки зменшилася на 50,18%. Отже, таку водойму з ландшафтознавчих засад доцільно називати озерно-болотним комплексом (далі – ОБК). Озеро мілководне, максимальна глибина становить 1,30 м, а середня – 0,70 м (табл. 1). Від озера в північному напрямку в 70-х рр. ХХ ст. був прокладений водовідвідний канал, але сьогодні він порослий чагарниками і фактично не функціонує. Береги озера низькі. Берегова смуга заболочена, вкрита різнотрав'ям, осокою, чагарниками вільхи. У паводки берегова смуга заливається водою. Різниця меженого і паводкового рівнів становить приблизно 0,40 м. Берегова лінія виражена чітко лише на сході. На інших ділянках зовні слабо ідентифікується, а іноді зливається із прибережно-водною рослинністю. Довжина водойми – 0,80 км, середня ширина – 0,30 км. Довжина берегової лінії озера становить 2,15 км. Коефіцієнт порізаності берегової лінії становить 0,71. Об'єм водних мас озера становить 164,0 тис. м³. Інші метричні характеристики озера Вежицьке наведено в табл. 1.

Важливою складовою частиною в пізнанні еколого-ландшафтних особливостей озера є донні відклади. Максимальна потужність озерних відкладів становить 1,8 м, середня – 0,64 м. В основному вони представлені сапро-

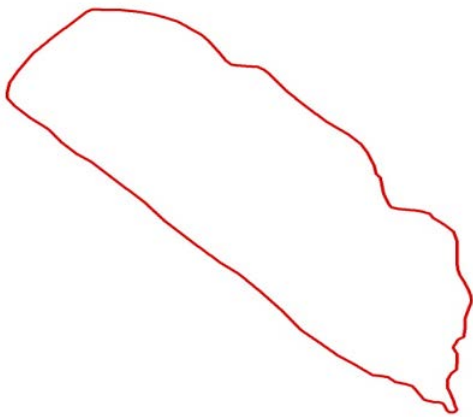

а) озеро Вежицьке
(м-б 1:25000, 1938 р.)

б) озеро Вежицьке
(м-б 1:10000, за ортофотопланом, 2010 р.)

в) оцифрована площа акваторії (1938 р.)
Площа – 0,2712 км²

г) оцифрована площа акваторії (2010 р.)
Площа – 0,1351 км²

Рис. 1. Озеро Вежицьке на фрагментах топографічної карти Військового географічного інст-ту Польщі (а) й ортофотоплану (б) Публічної кадастрової карти України. Внизу (в, г) оцифровані площі озера

Таблиця 1

Морфометричні та гідрологічні характеристики озера Вежицьке

*F, км ²	H _{абс.} , м	h _{ср.} , м	h _{мах.} , м	L, км	B _{мах.} , км	B _{ср.} , км	i	K _{п.}	K _{вид.}
0,23	144,6	0,70	1,30	0,80	0,44	0,30	2,15	0,71	2,67
K _{ємк.}	K _{відк.}	K _{гл.}	V _{оз.} , тис.м ³	K	ΔS, км ²	**W _{пр.} , тис.м ³	a _{вод.}	Δa _{вод.}	A _{ш.} , мм
0,54	0,33	1,14	164,0	0,04	25,87	750,6	4,58	0,22	27,56

* Площа озера (F), абсолютна відмітка рівня води (H_{абс.}), глибина середня (h_{ср.}) та максимальна (h_{мах.}), довжина (L), ширина максимальна (B_{мах.}) та середня (B_{ср.}), довжина берегової лінії (l); коефіцієнти – порізності берегової лінії (K_{п.}), видовженості озера (K_{вид.}), ємкості (K_{ємк.}), відкритості (K_{відк.}), глибинності (K_{гл.}), об'єм озера (V_{оз.}), показник площі (K), питомий водозбір (ΔS), об'єм притічних вод із водозбору (W_{пр.}), умовний водообмін (a_{вод.}), питома водообмінність (Δa_{вод.}), шар акумуляції (A_{ш.}).

** Середньорічний модуль стоку, л/с км² – 4,0.

пелем, зокрема, діатомово-глинистими різновидами.

Аналіз геохімічних показників на вміст сполук (Fe_2O_3 , CaO , K_2O , Na_2O , P_2O_5 , SO_3 , у % на суху речовину) в донних відкладах озера Вежицьке здійснений за даними п'яти точок зондування з інтервалом відбору проб через 0,50 м (табл. 2). Найбільші концентрації сполук Fe_2O_3 (11,95%) зафіксовані в поперечнику (п/п) № 1, що розташований у північно-західній частині акваторії, де переважають торфові відклади. Середні ж показники вмісту сполук Fe_2O_3 з усіх проб становлять 4,04%. Концентрація сполук CaO знаходиться в межах 1,56 (п/п № 5) – 6,49 (п/п № 1). Вміст сполук K_2O в геохімічних пробах незначний, концентрація зростає із глибиною, знаходиться в межах від 0,14 (п/п № 2) до 0,45 (п/п № 5). Тенденцію до зростання концентрації хімічної речовини із глибиною профілів спостерігаємо для сполук Na_2O . Варіації сполук Na_2O такі: 0,06 (п/п № 2, 4) до 0,18 (п/п № 5). Відбір проб стосовно сполук P_2O_5 , SO_3 , представлений лише на окремих горизонтах геохімічних профілів. Ступінь кислотності (pH сольової витяжки) донних відкладів озера Вежицьке спостерігається від слабокислої й близької до нейтральної (5,17–5,95) до нейтральної та слаболужної (6,12–7,23). У верхніх горизонтах проб (до 0,5 м) ступінь кислотності здебільшого нейтральний (табл. 2).

Запаси сапропелю (за оцінками Київської ГРЕ) озера Вежицьке становлять 209,9 тис. м³, а запаси на 60% вологості становлять 61,5 тис. т. Природна вологість озерного сапропелю – 89,0%, а зольності (у % на суху речовину) – 58,5%. Загальна площа під сапропелем перевищує площу водойми, тобто виходить за межі сучасної акваторії, і становить 0,33 км². Очевидно, саме таку площу мала «прадавня» озерна водойма.

За результатами польових інструментальних досліджень і фондових матеріалів науково-дослідних і пошукових установ нами складена ландшафтна картосхема ПАК озера Вежицьке (рис. 2). ПАК озера Вежицьке ми розглядаємо як просте акваурочище. У цьому ПАК ми виділили чотири аквафації. Усі аквафації мілководні й тому головними ознаками диференціації слугували літологічні особливості донних відкладів, геохімічні процеси, видовий склад водних і наземно-водних угруповань рослин, стан температурного режиму в літній сезон року, а також антропогенні зміни. Найбільшу площу (понад 80,0%) займають діатомово-глинисто-сапропелеві малопотужні (0–1,8 м) аквафації (табл. 3).

Периферійне положення в межах ПАК займають аквафації видів 1–2, вони незначні за площею і зазнають суттєвих трансформацій на контакті прибережно-аквальної зони басейну

Таблиця 2

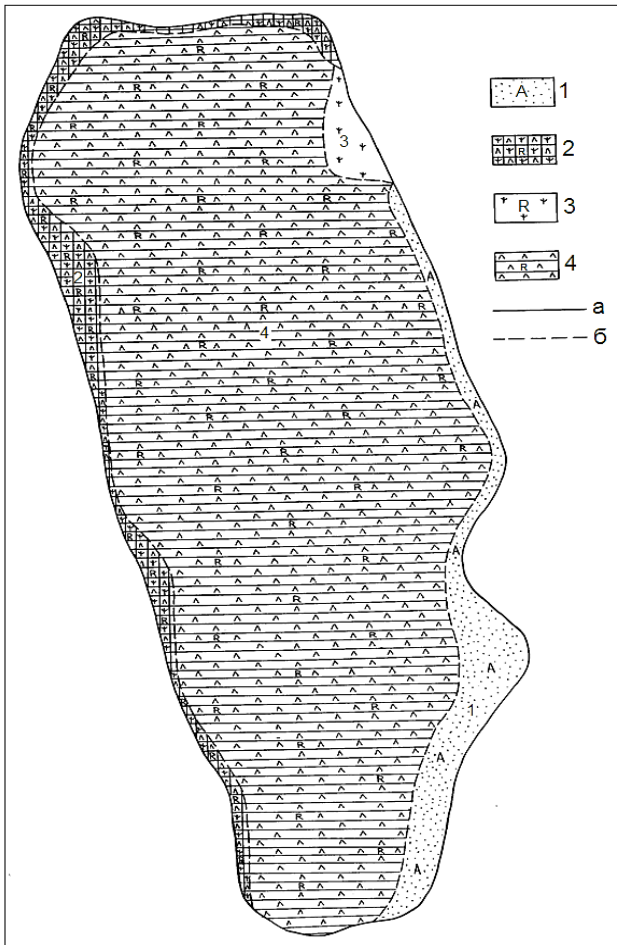
Геохімічні показники донних відкладів озера Вежицьке*

№ з/п	Fe_2O_3	CaO	K_2O	Na_2O	P_2O_5	SO_3	pH
Поперечник № 1							
1	2,69	1,90	0,18	0,08	–**	–	6,30
2	8,17	6,49	0,40	0,15	1,17	1,27	7,23
3	11,95	3,39	0,42	0,16	–	–	7,21
Поперечник № 2							
4	3,51	2,24	0,14	0,06	1,16	1,69	6,40
Поперечник № 3							
5	2,21	1,72	0,18	0,08	–	–	5,95
6	7,12	1,66	0,33	0,12	0,93	1,47	6,45
Поперечник № 4							
7	1,82	1,93	0,16	0,06	–	–	6,12
8	2,33	2,03	0,17	0,07	1,47	1,41	5,85
9	2,27	1,93	0,19	0,08	–	–	5,97
Поперечник № 5							
10	2,28	1,56	0,22	0,08	1,43	1,49	6,32
11	7,02	3,62	0,45	0,18	–	–	5,17

* Складено за матеріалами Київської ГРЕ.

**Лабораторна діагностика проб не здійснювалася.

озера. Інші ландшафтометричні характеристики ПАК наведено в таблиці 3. Варто звернути увагу на радіоактивне забруднення донних відкладів ПАК озера Вежицьке. За даними

Рис. 2. Ландшафтна структура ПАК озера Вежицьке (зменшено з масштабу 1:2 000) [11]
1–4. – фації; межі: а – простого акваурочища, б – аквафацій

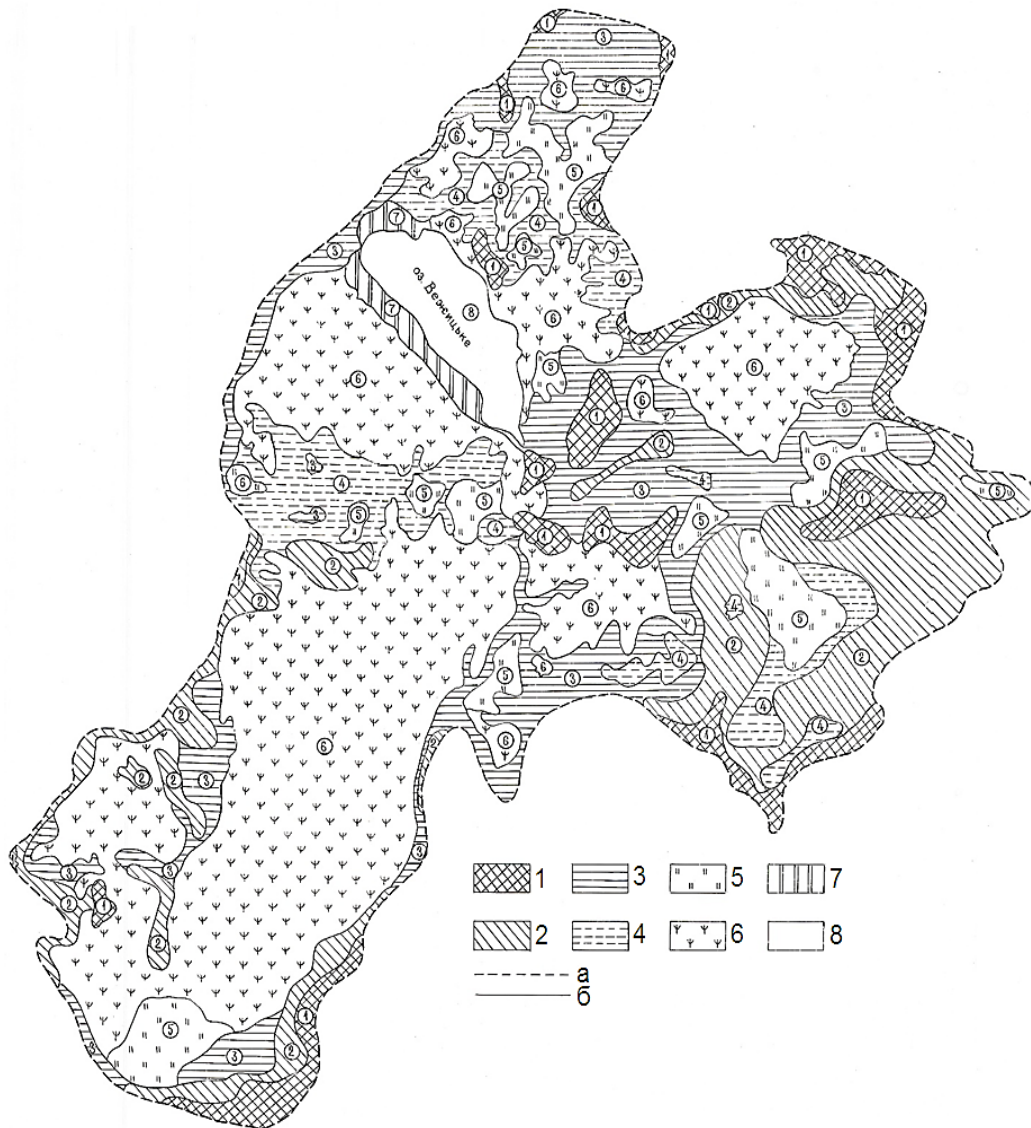
1. Мілководні абразійно-аккумулятивні піщані, рогозово-очеретяно-ситниково-татарникові, без температурної стратифікації, антропогенно модифіковані. 2. Мілководні аккумулятивні діатомово-глинисто-сапропелеві, що перекриті торфом малопотужні (0–1,5 м), осоково-ситниково-татарникові, без температурної стратифікації, радіоактивно забруднені. 3. Мілководні аккумулятивні піщані, що перекриті малопотужним (0–0,7 м) торфом, очеретяно-осоково-ситникові, без температурної стратифікації, радіоактивно забруднені. 4. Мілководні аккумулятивні діатомово-глинисто-сапропелеві малопотужні (0–1,8 м), харово-елодєєві, без температурної стратифікації, радіоактивно забруднені.

гама-спектрометричних проб (матеріали Київської ГРЕ) сапропелю, вміст радіоактивних елементів (активність у НКі/кг/×10⁻⁹) радіо-228 (²²⁸Ra) становить 2,13 (проба 1) і 0,27 (проба 2), цезію-134 (¹³⁴Cs) – 0,25, цезію-137 (¹³⁷Cs) – 1,80 (проба 1) і 0,35 (проба 2), калію-40 (⁴⁰K) – 25,1 (проба 1) і 6,9 (проба 2). Це й дало нам підстави зазначити, що аквафації «радіоактивно забрудненні» й антропогенно модифіковані з боку сільськогосподарських угідь с. Вежиця.

З позицій нуклеарності геосистем (або центр-периферійних еколого-ландшафтних взаємовідносин) підсистемою другого порядку, що займає периферійне положення, є водозбір водойми. Від геоecологічного стану та процесів, які протікають у межах водозбору, буде залежати екологічна ситуація й самого озера. Площа водозбору озера становить 5,95 км² (табл. 4). Високу частку в структурі природних угідь водозбору займають болота – 63,03%, залісненість становить 15,79%, на орні угіддя припадає 9,58%, землі, зайняті під забудовою, становлять 7,73%, на водойму припадає 3,87% від цілісної ОБС. Розрахований нами коефіцієнт антропогенного навантаження є помірним і становить 20,93%. За результатами польових досліджень нами побудована ландшафтна картосхема водозбору озера Вежицьке (рис. 3).

У межах водозбору нами виділено вісім геокомплексів рангу урочище, зокрема й акваурочище озера. Своєрідним буфером у ландшафтній структурі водозбору є урочища привододільних гряд із різним кутом похилу, які облямовують периферійну частину ОБС. Вони порівняно більш стійкі з еволюційного погляду формування та розвитку геокомплексів басейнової системи. Домінантними геокомплексами водозбору є урочища низинних різнотравних і різнотравно-злаково-зеленомохових боліт. Вони відіграють важливу ландшафтно-гідрологічну роль, а також мають суттєве еколого-стабілізуюче значення в розвитку ОБС.

Висновки із проведеного дослідження. Ландшафтно-сукцесійні процеси, що сьогодні відбуваються в межах ОБС озера Вежицьке, мають чітку тенденцію щодо трансформації його в озерно-болотний комплекс. З огляду на оцінку еколого-ландшафтного стану басейнових геокомплексів озера Вежицьке щодо

**Рис. 3. Ландшафтна структура водозбору озера Вежицьке (масштаб 1:10000) [10]
1–7. – урочища, 8 – просте акваурочище; межі: а – водозбору, б – урочищ**

1. Високопідняті привододільні гряди із сильно покатыми (15–20°) схилами, зайняті дубово-сосновими чорничниковими й орляковими лісами на дерново-слабопідзолистих піщаних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових пісках. **2.** Підняті витягнуті гряди зі слабо покатыми (5–10°) схилами, вкриті березово-сосновими та сосновими свіжими чорничниковими борами на дерново-слабопідзолистих піщаних і супіщаних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах, частково розорані та забудовані. **3.** Вирівняні ділянки водозбору, вкриті березово-вільховими та сосново-вільховими зеленомоховими лісами на лучно-болотних і дернових глейових супіщаних і піщаних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах. **4.** Замкнуті пониження, вкриті сосновим і вільховим зеленомоховим дрібноліссям на лучно-болотних і болотних малопотужних супіщаних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах. **5.** Низинні болота, вкриті розогово-осоково-зеленомоховим сосново-вільховим і вільховим дрібноліссям на малопотужних і середньопотужних болотних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах. **6.** Низинні різнотравні та різнотравно-злаково-зеленомохові болота на болотних середньопотужних ґрунтах, що сформувалися на водно-льодовикових відкладах, частково осушені. **7.** Приозерна тераса, вкрита розогово-осоково-ситниковим верболозом і вільхою, на шаруватих лучних і малопотужних болотних ґрунтах, що сформувалися на діатомово-глинистих сапропелях. **8.** Мілководна озерна улоговина видовженої форми, з видовим різноманіттям надводних і підводних макрофітів на сапропелевих відкладах, що сформувались на алювіальних пісках.

Таблиця 3

Територіальне розчленування ПАК озера Вежицьке

Вид ПАК	Площа виду ПАК, га	% площі виду від загальної площі	Кількість контурів виду фацій у межах ПАК	% від загальної кількості	Середня площа (під-) урочища, га	Індекс подібності	Коефіцієнт складності	Коефіцієнт ландшафтової роздільності
Аквафація								
1	1,80	7,8						
2	2,06	8,9						
3	0,61	2,6						
4	18,53	80,7						
Усього	23,00	100,0	4	100,0	5,75	0,17	0,696	0,750

Таблиця 4

Структура земельних угідь водозбору озера Вежицьке, розраховано за картами

S, км ²	P, км ²	m	Площа угідь										S _{обр.} /S _{необр.} , %
			F		f _{ліс.}		f _{бол.}		f _{орн.}		f _{с.з.}		
			км ²	%	км ²	%	км ²	%	км ²	%	км ²	%	
5,95	14,8	1,71	0,23	3,87	0,94	15,79	3,75	63,03	0,57	9,58	0,46	7,73	20,93

* Площа водозбору (S), периметр водозбору (P), коефіцієнт порізаності лінії водозбору (m), площа озера (F_{оз.}), залісненість (f_{ліс.}), заболоченість (f_{бол.}), орні угіддя (f_{орн.}), селитебні землі (f_{с.з.}); S_{осв.} (%) – показник господарського освоєння водозбору.

аспектів реабілітації водойми ми пропонуємо, зокрема, такі заходи: 1. Вилучення в периферійній зоні озера вищої водної рослинності з допомогою водної косарки. Необхідною також є утилізація верхнього (до 20 см) шару донних відкладів сапропелю як некондиційних ресурсів. 2. Проведення додаткового обстеження донних відкладів на вміст токсичних і радіоактивних елементів, їхньої відповідності сучасним нормам ГДК для сапропелю. У разі позитивної санітарно-екологічної експертизи налагодити видобуток сапропелю як цінного органо-мінерального ресурсу для аграрного сектору, що дозволить поглибити озеро й призупинити процеси «старіння» водойми. 3. Наступний етап має бути спрямований на техніко-економічне обґрунтування щодо використання водойми надалі як спеціального товарного рибного господарства на орендних засадах. 4. Важливим аспектом з-поміж інших пропозицій є регламентована (згідно з нормами екологічного законодавства України) господарська діяльність у межах водозбору озера Вежицьке, де виявлені ділянки незаконного видобутку бурштину, що сьогодні порушує ландшафтно-гідрологічний режим ОБС.

ЛІТЕРАТУРА:

- Петлін В.М. Конструктивне ландшафтознавство / В.М. Петлін. – Львів : Вид-й центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 357 с.
- Петлін В.М. Конструктивна географія / В.М. Петлін. – Львів : Вид-й центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 544 с.
- Мельник А.В. Основи регіонального еколого-ландшафтознавчого аналізу / А.В. Мельник. – Львів : Літопис, 1997. – 229 с.
- Малишева Л.Л. Геохімія ландшафтів : [навч. посібник] / Л.Л. Малишева. – К. : Либідь, 2000. – 472 с.
- Diatta J. Geochemical evaluation of bottom sediments from two polymictic lakes of central-west Poland / Jean Diatta, Agnieszka Ławniczak, Waldemar Szychalski, Jan Kryszak, Adam Choiński, Iryna Koralewska, Mieczysław Grzelak, Magdalena Janysze // Fresenius Environmental Bulletin. – 2014. – Vol. 23. – № 9. – P. 2100–2106.
- Paliulis D. Assessment of Lake Bottom Sediment Pollution by Lead and Cadmium / Dainius Paliulis // Pol. J. Environ. Stud. – 2014. – Vol. 23. – №. 4. – P. 1273–1279.
- Kovalchuk I.P. Methodology and experience of landscape-limnological research into lake-basin systems of Ukraine / I.P. Kovalchuk, V.A. Martyniuk // Geography and Natural Resources. – 2015. – Vol. 36. – Issue 3. – PP. 305–312. DOI:10.1134/S1875372815030117
- Мартинюк В.О. Ландшафтно-геохімічні особливості природно-аквального комплексу озера

Чорне Велике (Шацький національний природний парк) / В.О. Мартинюк, О.В. Ільїна // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки». – 2013. – № 6(255). – С. 30–38.

9. Мартинюк В.О. Еколого-ландшафтні особливості сучасного стану басейнової системи озера Чорне (гідрологічний заказник «Дібрівський») / В.О. Мартинюк // Наук. записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія «Географія». – 2017. – № 1(42). – С. 150–158.

10. Мартинюк В.О. Ландшафтна структура водозбору озера Вежицьке (Волинське Полісся) //

Стан і біорізноманіття екосистем Шацького національного природного парку, наукова конференція (Львів, 2013 р.). Мат.-ли наук. конф. (12–15 вересня 2013 р.). – Львів : СПОЛОМ, 2013. – С. 50–52.

11. Мартинюк В.О. Ландшафтно-геохімічні особливості озера Вежицьке (Волинське Полісся) / В.О. Мартинюк // Регіональні геоекологічні проблеми: сучасний стан та шляхи їх вирішення : Зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Рівне, 20–22 жовтня 2016 р.) / Редкол. : проф. Д.В. Лико (голов. ред.) та ін. – Рівне : РДГУ, 2016. – С. 55–61.

УДК 911.8

Naghiyev Elnur
Doctoral Candidate
Baku State University

THE ANALYSIS OF ECOLOGICAL SITUATIONS OF WATER RESOURCES OF SHIRVAN CITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The article is devoted to providing the population with drinking water in the Shirvan city of the Azerbaijan Republic and surrounding areas, and showed the discharge of polluted water into the water bodies used by the population as one of the main environmental problem. As a result, in the basins of drinking water appears bacteria which causing disease. One of the important problem is the provision of drinking water to Shirvan city population according to sanitary and ecological norms. Moreover, using of Kur river water for drinking water supply has been analyzed and the impact on the human body has been ecologically estimated.

Key words: the major collector of Shirvan city, chemical pollution, thermal pollution, local reservoirs, water filtration systems, the Kur river.

Стаття посвящена вопросам обеспечения населения питьевой водой в городе Ширван Азербайджанской Республики и прилегающих районах. Показан сброс загрязненных вод в водные объекты, используемые населением, в качестве одной из основных экологических проблем. В результате в бассейнах питьевой воды появляются бактерии, которые вызывают различные заболевания. Одной из важных проблем представлено обеспечение питьевой водой населения Ширвана в соответствии с санитарными и экологическими нормами. Кроме того, было проанализировано использование воды реки Кура для питьевого водоснабжения и дана экологическая оценка воздействия этой воды на организм человека.

Ключевые слова: главный коллектор города Ширван, химическое загрязнение, тепловое загрязнение, местные водохранилища, системы фильтрации воды, река Кура.

Нагиев Елнур. АНАЛІЗ ЕКОЛОГІЧНИХ СИТУАЦІЙ ВОДНИХ РЕСУРСІВ МІСТА ШИРВАН У РЕСПУБЛІЦІ АЗЕРБАЙДЖАН

Статтю присвячено питанням із забезпечення населення питною водою в місті Ширван Азербайджанської Республіки та прилеглих територіях. Показано, що скиди забрудненої води у водні об'єкти, що використовуються населенням, є однією з основних екологічних проблем. У результаті в басейнах питної води з'являються бактерії, що викликають різні захворювання. Однією з важливих проблем визначено забезпечення питною водою населення Ширвана відповідно до санітарно-екологічних норм. Крім того, було проаналізовано використання води річки Кури для питного водопостачання та екологічно оцінений вплив цієї води на організм людини.

Ключові слова: основний колектор міста Ширван, хімічне забруднення, теплове забруднення, місцеві водосховища, фільтрувальні системи, річка Кура.

One of the main problems is the availability of water resources, the organization of their effective use, providing the population with high-quality drinking water in the city of Shirvan and adjacent areas.

The Kur River is the main water resource of the city of Shirvan. In the center of the city there is a collector, which is designed by means of drainage to discharge streams of water. The main arising reason for the inefficient use of water resources and pollution of water bodies in the area of Shirvan, Hajigabul and other settlements of the region is poor equipment, deterioration of sewage treatment facilities, as well as insufficient use of manual labor. The Influence of anthropogenic pollution of water sources in the city and surrounding areas is

one of the main problems in the Republic. Industry, energy, agriculture, population growth – the main causes of groundwater pollution in the basin. The use of the waters of the Kur River involves a serious threat to the health of the population, since it passes in the area of high pollution. The water used in the city of Shirvan taking the 2nd place in the Republic after the city of Mingechevir

Enterprises which use natural water sources in the city of Shirvan:

- 1) Shirvan Power Plant;
- 2) Azerbaijan-British joint venture "Shirvan-Oil";
- 3) Plant for the artificial cultivation of sturgeon;
- 4) Department of Water Sewerage.

99 percentage of used water is consumption for production needs (table 1).

Table 1

Use of water in this district

Territory	Shirvan			
	Years			
Total consumption of water	739	553	536	621
Household needs and drinking	721	512	527	610
Watering and water supply	2	3	1,2	3
Total				

Only 1% of water is used for drinking and domestic needs. On average, over the past few years, 100-120 thousand m³ are supposed per inhabitant of the city (in 2013 112 thousand m³) of water. The amount of water per capita has decreased 2 times, than in the 90s years (157,000 m³).

Reservoirs, which receive sewage water in Shirvan, in volume, take first place in the country. This process developed rapidly during the 10-16 summer period (1990-2013). If in 1990 year the share of sewage entering the reservoirs in the city of Shirvan was 14%, then in 2015 this share is 50-60% (table 2).

Due to the lack of treatment facilities for cleaning industrial and domestic water in Shirvan and Hajigabul, Kur's wastewater is discharged into Hajigabul Lake and to the major collector of Shirvan. As a result, a high level of physi-

cal, biological, chemical and thermal pollution of territorial waters is observed. Only 1-2% of sewage discharged into reservoirs is discharged into watercourses after mechanical treatment (table 3).

It should be noted that the total percentage of sewage discharged to the main reservoir of Shirvan is 1809930 thousand m³ of groundwater.

To the treatment facilities in this district are the water basins. In the city of Shirvan:

- 1) Shirvan Power Plant;
- 2) Department of Water Sewerage
- 3) Shirvan Joint Stock Company "Oil-Fat";
- 4) Management of production and exploitation of water pipes of the river Kur of Hajigabul region.

98-99% of the consumed water in the city of Shirvan is used from a power plant. Mainly, the water from the station is used to cool the condenser turbine. As a result, the volume of discharged process wastewater is large, while the content is different. The diversity of pollutants in wastewater depends on the technological nature of the power plant. During the process of wastewater treatment, technical facilities are being built in the station.

1) Cooling of steam condensers when the water of the exhaust steam is heated;

2) Transition of water to condensate during oil production;

3) Washing of thermal installations with chemical products.

Table 2

Sewage water entering the local reservoirs

Years	Settlements							
	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Shirvan	716	1936	2195	2994	2221	2225	2336	2422
Hajigabul	-	25	24	-	-	25	0,1	0,19
Total	716	1961	2219	2294	2221	2251	2336.1	2422.2

Table 3

Discharge of sewage into reservoirs (2015)

Waste Source	Total	Non-polluted water	Contaminated water	Including Cleared water	
				Total	In particular, with the norm
Kur River	609461	608936	525	-	-
Main collector of Shirvan	1814108	-	1812000	217	217
Hajigabul Lake	192	-	191	-	-
Total	2423761	608936	1812717	217	217

In accordance with the operation of the power plant, the discharge of heat contamination of sewage (35-400°C) into water basins.

Another enterprise that discharges sewage into the water supply is the water and sewage department of Shirvan. Management on the basis of an agreement with the city's population and individual entrepreneurs is supplied with water resources. In enterprises sewage is formed during the washing of algae. Wastewater is mainly composed of sludge. The mineral wastewater residues that arise by washing algae are discharged into the Kur River. At the same time, the sewage management in the city of Shirvan merges the municipal waste of individual objects and urban population into the main collector of the Kur River. The length of the sewage system in the city of Shirvan is 15800 m. It is an open sewerage with a length of 4360 m., has access to 6 sewerage systems, 3 on the Kur River, 3 going to the main Shirvan Canal. Until recently, one of the exits to the river Kur is closed. 25% of the wastewater merges into the Kur River, and 75% into the main reservoir of Shirvan, where there are no control plants. In 2003, 525 thousand m³ of polluted water from local enterprises merges into the Kur River, and 3,070 m³ into the Main Shirvan Reservoir.

As a result of biological water pollution, an happens increase in the bacterial saprophytic activity (table 4).

Open joint-stock company "Oil-Fat" is one of the enterprises exporting water from the department of water supply and sewerage of Shirvan for sewage. The plant regulates the treatment of waste water treatment plants and unloads to the main channel of the Shirvan Canal (58 thousand m³, 2013).

Because of the discharge of oil waste and oil products into the water bodies of the city in the Kur River, a high level of oil and phenol was registered. Observations show that especially in the hot periods of the year (summer months) this rate is exceeded (3 times) (table 5).

The underground waters of this district, formed as a result of melioration, for discharge into the Caspian Sea, using the main channel of Shirvan. The drainage network of the collector of Shirvan and Hajigabul district is 52.3 km length and has an area of 1400 hectares, 3 pumping stations drain groundwater into the reservoir. The groundwater consists mainly of CaCO₂ and NaCO₂. Recently, in the river Kur, near the city of Shirvan, the share of the actual amount of organic chlorinated pesticides is 0.1-0.3 mg./L. The reason is that the city of Shirvan is surrounded by a zone of highly developed agriculture. As a result of soil fertilization and the use of chemicals against pests of organic chlorinated pesticides, rainwater, groundwater, river water were involved in this process. In 2013, 1809930 thousand m³ groundwater flowed into the Caspian Sea through the Shirvan collector. Since 1990, the volume of annual groundwater has been increased by 1-1.5 billion m³. In addition, the enterprises also dumped sewage into the sewer. From 2003, due to the closure of the outlet of water from the lake, it has become stagnant. All flora and fauna was destroyed, and the water in the lake became dirty. As a result, the level of water in the lake gradually began to fall.

The discharge of sewage into the lake in the city of Hajigabul made this catastrophe even more appalling. Due to the lack of a sewerage system in Hajigabul, domestic sewage is discharged directly

Table 4

Oscillations the number of bacteria - saprophyte in the Kur River near the city of Shirvan

Years	1960	1962	1964	2000	2013	2014	2015	Increasing frequency
Amount	19	26	31	64	190	200	197	8.0

Table 5

Change the norm of oil and phenol in the Kur River near the city of Shirvan associated with the change of seasons in 2013-2015

Pollutants	Seasons	Winter	Spring	Summer	Autumn
	Oil		10.7	16.0	28.1
Phenol		0.04	0.02	0.0	0.05

into the lake. Another important question is providing drinking water to the population of Shirvan city in according to environmental standards. As is known, in order to provide drinking water to the population, the water of the Kur River is used.

In recent years, in Shirvan city people have been used 6-7 million m³, in the Hajigabul region (especially increased in recent years) in 2002 to 10 million m³, in 2013 to 177 million m³ of water. (Thus, the exploitation of the water pipe in Hajigabul put into use in the 70's provided the majority of the population with drinking water). But, as we know, water from the Kur River does not meet ecological standards and is not suitable for drinking water.

The low quality indicators for drinking and household water supply relevance to International norms in the Shirvan city of the Republic of Azerbaijan are still waiting for their solution. Currently, it is not possible to find a residential settlement with normal water supply in the country. The quality of water in the water supply sources used in the Republic of Azerbaijan has been studied extensively in sanitary-chemical, sanitary-and-bacteriological aspects of 10 hydro geological zones. During the research process using physiological, biochemical and toxicological methods the impact of water on to the organisms of experimental animals have been widely studied (Academician V.Y.Akhundov, prof. K.F.Akhundov and et al. 1977). The quality of water is polluted by industrial and agricultural

water, and this leads to human health, ecological and aesthetic dangers. In addition, solid household wastes and city drainage waters also have a negative impact on the quality of water. Taking into account the fact that the Kur River, the settlements along the river and the people of Shirvan city are the source of drinking water, it is easy to see that quality of water is inadequate to standards and dangerous for the population. Therefore, the environmental situation of the water basins should be normalized and all these problems should be eliminated.

Existing ecological problems with the water bodies of the city of Shirvan and adjacent areas require strict control measures and special protection.

REFERENCES:

1. Report on the work done by the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan of the Shirvan regional administration for 1998-2003 (in Azerbaijani).
2. Statistical indicators of the 2013 on the management of exploitation of the Main Shirvan Collector (in Azerbaijani).
3. Naghiyev E.V. Estimation of the ecological situation of the environment of small towns located on the lower axis of the Kur River, 14th Republican Scientific Conference of Doctoral Students and Young Researchers. Baku State University, Baku, 2010, p. 318 (in Russian).
4. Report of the maintenance department on the operation of the Upper-Shirvan Canal in 2013-2015 (in Azerbaijani).

УДК 551.577.42

Пясецька С.І.,
кандидат географічних наук, старший науковий співробітник
*Український гідрометеорологічний інститут
Державної служби України з надзвичайних ситуацій
Національної академії наук України*

Гребенюк Н.П.,
молодший науковий співробітник
*Український гідрометеорологічний інститут
Державної служби України з надзвичайних ситуацій
Національної академії наук України*

Щеглов О.А.,
молодший науковий співробітник
*Український гідрометеорологічний інститут
Державної служби України з надзвичайних ситуацій
Національної академії наук України*

СУЧАСНИЙ СТАН ПОЛЯ ВІДКЛАДЕНЬ ОЖЕЛЕДІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ЗИМОВІ МІСЯЦІ 2001–2015 РР. ТА ВИЗНАЧЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ У ЙОГО ПРОСТОРОВИХ ЗМІНАХ ВІДНОСНО КЛІМАТОЛОГІЧНОЇ СТАНДАРТНОЇ НОРМИ 1961–1990 РР.

Проаналізовано сучасний стан поля відкладень ожеледі на території України (за даними стандартного ожеледного станка) у місяці їх найбільшого розповсюдження за період 2001–2015 рр. Для кожної області та регіону виявлено осередки їх максимального прояву та встановлено центри цих осередків. Встановлено тенденції в характері розповсюдження випадків відкладень ожеледі на сучасному етапі змін клімату відносно стандартної кліматологічної норми 1961–1990 рр.

Ключові слова: відкладення ожеледі, осередки відкладень ожеледі, додатні та від'ємні відхилення, тенденції в розповсюдженні відкладень ожеледі по території України.

Проанализировано современное состояние поля отложений гололеда на территории Украины (за данными стандартного гололедного станка) в месяцы их наибольшего распространения за период 2001–2015 гг. Для каждой области и региона выявлены ареалы их максимального проявления и установлены центры этих ареалов. Установлены тенденции в распространении случаев отложения гололеда на современном этапе изменений климата относительно стандартной климатологической нормы 1961–1990 гг.

Ключевые слова: отложения гололеда, ареалы отложения гололеда, положительные и отрицательные отклонения, тенденции в распространении отложений гололеда по территории Украины.

Pyasetska S.I., Grebenyuk N.P., Shcheglov O.A. THE CURRENT STATE OF THE FIELD OF DEPOSITS OF ICE IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE WINTER MONTHS 2001–2015 AND THE DEFINITION OF TRENDS IN ITS SPATIAL CHANGES RELATIVE TO THE CLIMATOLOGICAL STANDARD NORM OF 1961–1990

The current state of the field of ice deposits in Ukraine (according to standard ice machine) in the month of greatest distribution for the period 2001–2015. For each region and the region identified pockets of their appearance and maximum established centers of cells. The tendencies in the distribution of cases of ice deposits at the present stage of climate change in relation to the standard climatological norm of 1961–1990 are established.

For all three wintering months of 2001–2015, the prevailing tendency to a certain decrease in the amount of ice deposits in the majority of regions of Ukraine relative to the standard climatic norm of 1961–1990 was established. However, in Rivne, Chernivtsi, Chernigov, Sumy, Donetsk, Kherson and in the Zaporizhzhya regions in some winter months the prevalence of stations was noted with an increase in the average number of cases of ice deposits.

The largest and maximum positive deviations of the average amount of ice deposits are observed more often in January in the Ternopil region, Chernivtsi, Sumy, Kharkiv, Dnipropetrovsk and in the Donetsk regions. Similarly, the largest and maximum negative deviations were more widespread, but more often they were observed in February and December in the regions of the center, north-east and south of the country.

Key words: ice deposits, areals of ice deposits, positive and negative deviations, tendencies in distribution of ice deposits in the territory of Ukraine.

Постановка проблеми. Відомо, що ожеледно-паморозеві відкладення, зокрема ожеледь, відносяться до несприятливих погодних явищ, які на території України спостерігаються у холодний період кожного року. Такі відкладення, особливо якщо вони сягають розмірів категорій небезпечних та стихійних, дуже часто призводять до виникнення аварійних ситуацій із навіть катастрофічними наслідками. Найбільш постраждалими здебільшого виявляються райони з розвинутою інфраструктурою та потужним промисловим комплексом, що в решті решт призводить до виникнення істотних ризиків та значних збитків. Здебільшого від таких відкладень потерпають такі галузі, як електроенергетика, зв'язок, транспорт та комунальна сфера. В умовах різких кліматичних змін, пов'язаних із глобальним потеплінням, постає проблема у всебічному дослідженні сучасного стану та прояву окремих явищ, особливо несприятливих, для розробки стратегії адаптації галузей господарського комплексу та запобігання виникнення збитків у їх діяльності. Представлені результати дослідження подаються згідно результатів виконання НДР тематичного плану УкрГМІ 1/15 «Розроблення комплексного методу виявлення кліматовразливих районів на території України в умовах глобальної зміни клімату» № держреєстрації 0115U002775.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження фізико-географічних особливостей просторового розподілу ожеледно-паморозевих відкладень на території України було започатковано в роботах А.М. Раєвського ще в середині 50-60-х років ХХ сторіччя [4; 5]. Особливості та стан їх розповсюдження на території України протягом ХХ сторіччя викладено у монографіях [1; 3], які було видано в УкрГМІ наприкінці минулого сторіччя. З останніх фундаментальних робіт стосовно розповсюдження різних погодних явищ на Україні є монографії [2; 7], які охоплюють період 1985–2005 рр.

Доведено зв'язок між змінами клімату і зростанням кількості окремих явищ, зокрема ожеледі. Оцінки цього зв'язку та передбачення майбутніх змін клімату у ХХІ ст. у глобальному та регіональному аспекті є першорядним завданням сьогодення для світової спільноти [9; 10]. Натепер виникає проблема у необхідності адаптації різних сфер життєдіяльності до нових кліматичних умов з метою стійкого розвитку економіки та суспільства [6; 8]. Як наслідок, постає питання визначення вразливості окремих ланок господарського комплексу від несприятливих та небезпечних (стихійних) погодних явищ, а також виявлення територій, які знаходяться під їх найбільшим впливом (осередки із найбільшим їх проявом). Цей напрямок досліджень останнім часом активно розвивається у світі, про що свідчать матеріали ВМО з питань змін клімату (*Воздействие, адаптация и уязвимость. Пятый оценочный доклад Межправительственной группы экспертов по изменению климата, ВМО, Женева, 2014*).

Постановка завдання. Для досягнення мети дослідження було поставлено ряд завдань, а саме: 1) дослідити особливості розподілу середньої кількості випадків відкладень ожеледі на дротах стандартного ожеледного станка по території України у зимові місяці протягом останнього п'ятнадцятиріччя (2001–2015 рр.), що відображає стан розподілу цих відкладень на сучасному етапі зміни клімату; 2) виявити найбільші осередки їх розповсюдження по окремих регіонах України; 3) встановити сучасні тенденції в їх просторовому розподілі відносно стандартної кліматологічної норми 1961–1990 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вирішення поставлених задач було опрацьовано матеріали спостережень за відкладеннями ожеледі на стандартному ожеледному станку на усіх 187 метеорологічних станціях України, які подано в Метеорологічному щомісячнику, Вип. 10, ч. 2. по 2-х періо-

дах 1961–1990 рр. та 2001–2015 рр. Найбільш доцільним було дослідження поля відкладень ожеледі у місяці її масового розповсюдження – січень, лютий та грудень. Було отримано середні значення кількості випадків відкладень ожеледі для кожної зі станцій по визначених періодах у кожному з досліджуваних місяців 2001–2015 рр. для виявлення осередків її найбільшого прояву та побудовано відповідні карти, які наведено на рисунку 1. Для визначення тенденцій (змін) у сучасному полі відкладень ожеледі розраховано їх відхилення відносно стандартної кліматологічної норми 1961–1990 рр.

Січень. У західному та північно-західному регіоні країни у 2001–2015 рр. помітний осередок відкладень ожеледі спостерігався у Волинській та Рівненській областях у напрямку Любешів – Дубно з максимальним його проявом у південній частині Рівненщини (Рівне, Дубно). На схід та північний схід осередок

розповсюджується в Житомирську область у напрямку Олевськ – Овруч та крайню північ Київської області, а на південь – до Житомира (із центром на МС Житомир). На південному заході регіону в Львівській області прослідковуються осередки її відкладень з центрами у Львові та Раві-Руській, а на півдні – у Туреччині. У напрямку на схід ще один осередок відкладень ожеледі охоплює частини територій Тернопільської, Хмельницької, Івано-Франківської, Чернівецької та Вінницької областей. Найбільш помітна частина цього осередку охоплює окремі частини областей: Тернопільської (регіон Ямпіль – Хмельницький – Чортків), Хмельницької (Шепетівка – Хмельницький – Нова Ушиця), північ Івано-Франківської та Чернівецької областей (Івано-Франківськ, Новодністровськ, Чернівці), північ та захід Вінницької (Білопілля – Жмеринка). На Закарпатті встановлено декілька помітних осередків відкладень ожеледі – у північно-західній

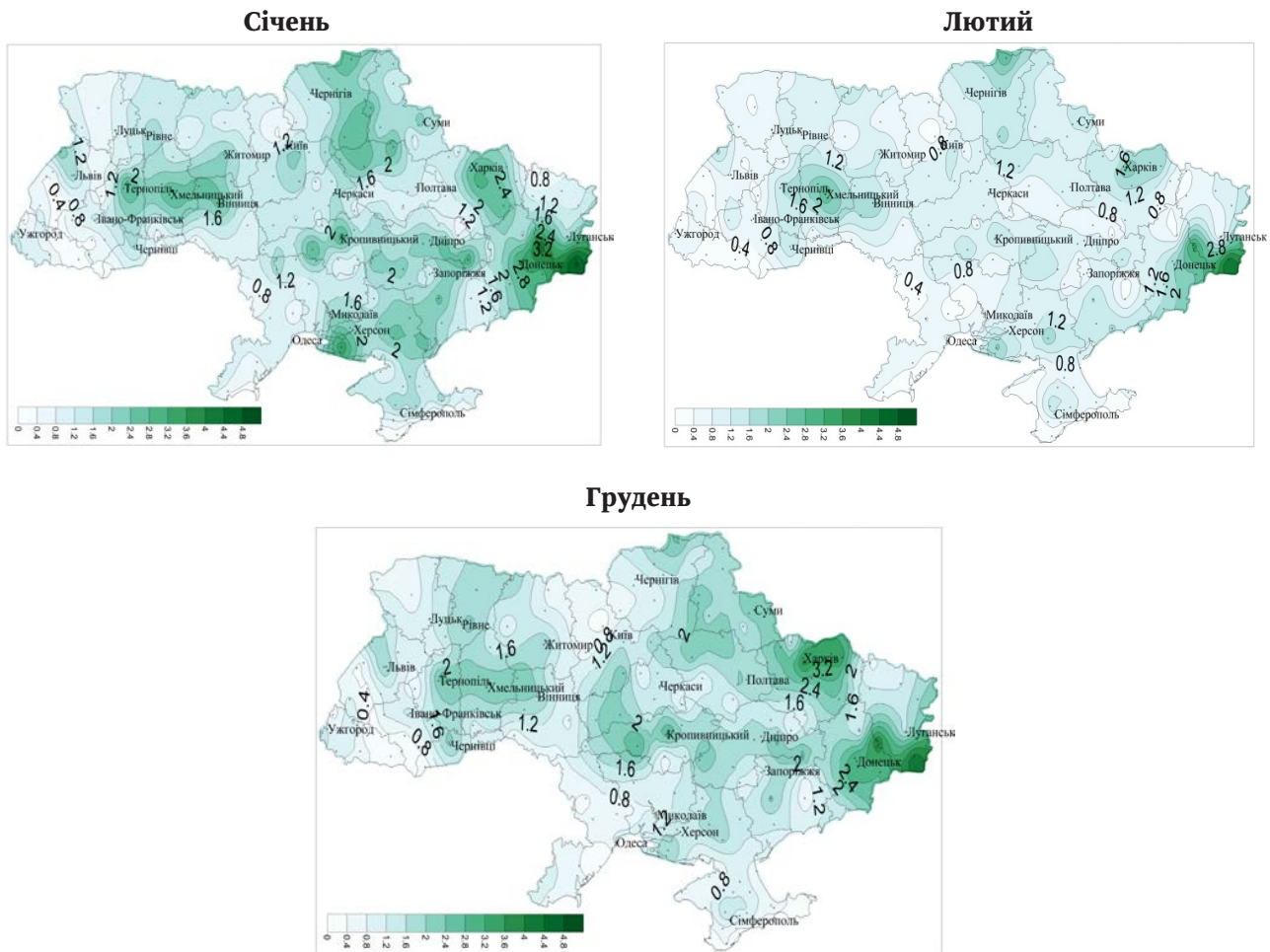

Рис. 1. Поле відкладень ожеледі на території України у січні, лютому та грудні за 2001–2015 рр.

частині Нижні Ворота, а на заході та південному заході – Ужгород, Берегове, Хуст. В областях північного (північно-східного) та частково центрального регіону осередки відкладень ожеледі виявилися пов'язаними між собою. Так, осередок відкладень ожеледі у Київській області охоплює її територію в напрямку Київ – Фастів та Біла Церква, а далі простягається на південь у Черкаську область у напрямку Канів – Золотоноша, в район Умані, Сміли та Чигирина. На північний схід істотні осередки відкладень спостерігаються на сході та південному сході Київщини (Бориспіль, Баришівка, Яготин), на більшій частині Чернігівської області, особливо в районі Щорса, Семенівки та Прилук, а також на півночі та північному сході Сумської області з центрами у Сумах та Конотопі. На Харківщині такий осередок здебільшого охоплює північ області в районі Богодухів – Слобожанське – Куп'янськ – Ізюм із найбільшим своїм проявом у центрі Харків – Великий Бурлук. Південніше цього загального осередку виділяються окремі центри відкладень на території Полтавщини в районі Гадяча, Лубен та Полтави. На сході країни основні осередки відкладень знаходяться в районі Дар'ївки (Луганська область) та у Донецькій області в районі Дебальцеве – Волноваха – Маріуполь. У решті центральних областей осередки відкладень спостерігались у Кіровоградській області в районі Світловодськ – Гайворон – Помічна з найбільш вираженими центрами у Кропивницькому та Помічній.

У Дніпропетровській області помітними осередками відкладень були осередки в районі Дніпра та більш потужний у районі Кривий Ріг – Нікополь – Синельникове – Чаплине. У південному регіоні в Одеській області осередок відкладень знаходиться на півдні області в районі Болград – Білгород-Дністровський – Роздільна – Одеса. На Миколаївщині основний осередок відкладень знаходиться в районі Миколаїв та Баштанка та в районі Первомайська. З південною частиною осередку пов'язаний осередок відкладень на Херсонщині (Велика Олександрівка – Асканія-Нова – Генічеськ – Хорли – Бестери). Центр цього осередку знаходиться в районі Асканія-Нова – Бехтер – Генічеськ. На Запоріжжі найбільш помітний осередок відкладень оже-

леді займає південь області (Пришиб – Мелітополь – Ботієве – Бердянськ) з центром у Пришибі. У Криму найбільш виражений осередок відкладень займає північно-східну степову частину та північ передгір'я від Джанкоя, Нижнегірська, Білогірська до Владиславівки. Центр цього осередку знаходиться у Сімферополі. Незначний осередок таких відкладень виявлено в районі Ангарського перевалу.

У порівнянні з аналогічним місяцем стандартної кліматологічної норми встановлено певний перерозподіл середньої кількості відкладень ожеледі на окремих ділянках території. На заході країни помітним було незначне зменшення середньої кількості випадків відкладень ожеледі, за виключенням окремих осередків, де було виявлено їх підсилення, особливо в районі Рава-Руська – Львів, Тернополя, Хмельницького, Чорткова, а також в районі Новодністровськ – Чернівці. У Житомирській області дещо підсилювався осередок у районах Овруча та Олевська, а у Вінницькій області – в районі Хмільника та особливо Вінниці. На півночі та північному сході в цілому здебільшого відбулось незначне зменшення кількості відкладень ожеледі, проте окреме підсилення осередків відбулось у Чернігівській та Сумській областях (район Семенівка – Покошичі – Ромни). На Харківщині збільшення кількості відкладень відбулось на північному сході та сході (Великий Бурлук – Слобожанське – Ізюм). На південь від цього регіону з північного заходу на південний схід відбулось збільшення кількості випадків відкладень ожеледі в районі Прилук, Гадяча та Лубен. У більшій частині центрального регіону незначне зменшення кількості відкладень ожеледі спостерігається на півдні Черкаської, півночі та подекуди півдні Кіровоградської областей. Помірне їх збільшення відбулось у Кропивницькому. Помітне збільшення випадків відкладень ожеледі спостерігалось на півдні Дніпропетровської області (Кривий Ріг, Нікополь, Лошкарівка, Синельникове, Чаплине). На півдні країни в Одеській та Миколаївській областях здебільшого відбулось зменшення кількості випадків відкладення ожеледі. Їх збільшення відбулось у Херсонській області в районі від Нижніх Сірогозів, Херсону до Бехтер та Хорлів. На Запоріжжі здебільшого

помічено незначне зменшення кількості випадків відкладень ожеледі за винятком Ботієвого, де встановлено їх певне збільшення. У Криму встановлено помірне збільшення кількості випадків відкладень ожеледі у степовій частині та в районі північних передгір'їв (Чорноморське – Євпаторія – Клепінине – Джанкой).

Лютий. У західній та північно-західній частині країни найбільш помітний осередок відкладень ожеледі знаходиться на півдні Волинської області (район Луцька), південно-західній частині Рівненської області (Рівне), а також північно-західній (Олевськ – Овруч) та центрі Житомирської області (Житомир). На південному заході регіону на Львівщині найбільш помітний осередок таких відкладень знаходиться в районі Рави-Руської. Менш інтенсивний осередок цих відкладень знаходиться у Львові, а також на півдні області в районі Стрий – Турка. Осередок відкладень ожеледі на Прикарпатті, як і в січні, охоплює частини території Тернопільської, Хмельницької, Івано-Франківської, Чернівецької та Вінницької областей від Тернополя до Хмільника, Вінниці та Жмеринки, від Ямполь та Шепетівки до Чорткова, Долини, Івано-Франківська та Чернівців. Найбільш виражені центри цього осередку знаходяться в Ямполі, Хмельницькому, Новій Ушиці, Чернівцях, Вінниці та Жмеринці. На Закарпатті виділяються декілька осередків із помірною інтенсивністю – в районі Нижніх Воріт, Плаю та в районі Ужгорода. У північних та північно-східних областях осередки відкладень ожеледі знаходяться на півдні (Фастів, Біла Церква, Миронівка) та сході (Бориспіль, Яготин) Київщини. Осередок на півдні Київщини продовжується у Черкаську область із максимальним проявом у районі Золотоноша – Жашків – Сміла – Умань. На північний схід осередок таких відкладень розповсюджується у Чернігівську та Сумську області. Найбільш помітна частина осередку зосереджена в районі від Чернігова до Ніжина у напрямку до Семенівки і Покошичів (із центром у Семенівці) з продовженням у Сумську область від Дружби до Сум, Ромен та Лебедина. Південніше цей осередок пов'язаний із відкладеннями ожеледі на півночі Полтавської області в районі Гадяча та Лубен. На Харківщині основна частина осередку відкладень

ожеледі знаходиться переважно на її півночі в районі Богодухів – Великий Бурлук – Харків – Слобожанське з центрами у Харкові та Великому Бурлуці. На сході країни головні осередки відкладень ожеледі представлені в Дар'ївці та Дебальцевому, а дещо менший – в Амвросіївці. Також було виявлено менші за інтенсивністю осередки відкладень у районі Біловодська, а також у Донецьку, Волновасі, Маріуполі. У центральных областях істотні осередки відкладень ожеледі спостерігались на півночі та північному заході Кіровоградської області, але особливо – в Кропивницькому та Помічній. На Дніпропетровщині основний осередок відкладень зосереджено на півдні, на південному сході з центрами у Кривому Розі та Чаплинові. На півдні країни осередки таких відкладень спостерігались на півдні Одещини в районі Одеса – Роздільна та в Болграді, а на північному сході області – в Любашівці та Первомайському (Миколаївська область). Дещо менший за інтенсивністю осередок відкладень заходиться в районі Баштанки та Очакова та межує з потужним осередком відкладень у Херсонській області (район Нижні Сірогози – Асканія-Нова – Хорли – Бехтери), з центрами в Асканії-Нові та Бехтерах. На Запоріжжі помітний осередок відкладень спостерігається у напрямку від Пришибу до Ботієвого. У АР Крим більш виражені осередки відкладень ожеледі знаходяться в північних передгір'ях у районі Клепінине – Сімферополь – Білогірськ.

Порівняно з аналогічним місяцем періоду 1961–1990 рр. помічено, що в областях на північному заході та заході країни на загальному фоні незначного та помірного зменшення їх кількості в окремих місцях відбулось їхнє збільшення. Так, існує тенденція до збільшення їхньої кількості у Волинській області у Любешові та Маневичах; Львівській – у Бродах та Турці; Тернопільській та Хмельницькій областях – у Чорткові та Хмельницькому; Івано-Франківській – у Пожежевській, Чернівецькій – у Чернівцях та Новодністровську. На Житомирщині здебільшого відбулось зменшення випадків відкладень ожеледі, за виключенням Олевська, де помічено незначне збільшення випадків таких відкладень. На Закарпатті ситуація майже не змінилася – незначне деяке збільшення кількості випадків відкладень відбулось у Плаю, а зменшення на

півдні області – в районі Берегового та Хуста. На півночі та північному сході країни помірне зменшення середньої кількості випадків відкладень відбулось у Київській області, тоді як на більшій частині території Чернігівської області спостерігалось їх помірне збільшення, особливо в районі Семенівки. Майже теж саме спостерігається у Сумській області, особливо на її півночі. Найбільш помітне зменшення відбулось у районі Сум та Лебедин. Незначне зменшення кількості випадків відкладень ожеледі спостерігалось і в Харківській області, за виключенням Великого Бурлука та Куп'янська. На Полтавщині також помічено зменшення кількості випадків відкладень ожеледі, особливо в районі Веселого Подолу та Кобеляків. На сході встановлено збільшення кількості відкладень у районі основних центрів – Дарівки, Дебальцевого та Амвросіївки та зменшення на периферії від них, на півночі та півдні. У центрі країни аналогічно спостерігається загальна тенденція до зменшення кількості таких відкладень. Така тенденція найбільш помітна на півночі та в центрі Черкаської області, особливо в районі Звенігородки, Умані та Чигирини; Кіровоградській – у районі Знам'янки, Кропивницького, Помічної, Долинської; Дніпропетровській – у напрямку від Комісарівки до Нікополя та від Губініхи до Чаплиного. На півдні країни також спостерігається зменшення кількості випадків відкладень ожеледі. Істотне їх зменшення відбулось у Любашівці, Роздільній, Болграді (Одеська область), Миколаєві, Очакові, Баштанці (Миколаївська область), більшості Херсонської області, особливо в районі Великої Олександрівки, Асканії-Нови, Бехтер, Хорлів; Запорізькій – у районі Пришибу, Кирилівки, Мелітополя. В АР Крим зменшення кількості відкладень ожеледі охоплює степову та північну передгірську частини півострова, особливо в районі Ішуні, Роздольного, Джанкою, а також в районі Сімферополь – Нижнегірськ – Білогірськ.

Грудень. На території західної та північно-західної частини України найбільш розповсюджений осередок відкладень ожеледі охоплював частини територій Волинської, Рівненської, Житомирської та Львівської областей. Найбільш помітною була частина осередку, яка охоплює територію від Сарн та Олевська на півночі, до Кам'янки-Бузь-

кої та Бродів на півдні, з центрами у Рівному та Олевську. Помітним за кількістю випадків є осередок у районі Львова. Як і в січні та лютому, значним осередком відкладень ожеледі є осередок, який охоплює більшу частину Тернопільської, Хмельницької, захід Вінницької, північ Івано-Франківської та північ Чернівецької області. Найбільш помітними у цьому осередку були регіони: Ямпіль – Хмельницький – Нова Ушиця, Чортків – Івано-Франківськ – Коломия – Чернівці, а на сході – Хмільник – Вінниця – Жмеринка. На Закарпатті виділяються осередки в районі Нижніх Воріт, Плаю, Ужгорода, а також у районі Берегового та Хуста. У північному та північно-східному регіоні найбільш помітні осередки відкладень ожеледі знаходяться здебільшого на півдні та сході Київської області, відповідно, в Миронівці, Борисполі та Яготині. У Чернігівській, Сумській та Харківській областях найбільш помітні осередки відкладень ожеледі спостерігаються в районі Щорс – Покошичі – Семенівка, районі від Дружби до Лебедин з розповсюдженням на південь до Ромен (центр у Конотопі та Сумах), а також у напрямку Золочів – Харків – Слобожанське – Ізюм із декількома ще більш потужними осередками в районі Богодухів – Харків – Великий Бурлук – Слобожанське – Ізюм. На території Полтавської області знаходяться ще декілька центрів відкладень ожеледі в районі Лубни – Гадяч та у Полтаві. На сході осередок відкладень ожеледі складається з декількох розгалужених центрів – один у районі Дар'ївки з розповсюдженням у бік Луганська та Біловодська, а інший – у Дебальцеві з розповсюдженням в район Донецька, Амвросіївки, Волновахи та Маріуполя. У центрі країни найбільш суттєві осередки відкладень ожеледі спостерігаються на півночі Черкаської області – від Жашкова до Золотоноші, проте найбільшого розвитку сягають на південному заході – в Звенігородці та Умані. Цей осередок пов'язаний з осередком у Кіровоградській області від Світловодська до Помічної, з центром у районі Кропивницький – Помічна, північчю Миколаївської області в районі Первомайська, Вознесенська та Баштанівки і північчю Одеської в районі Любашівки. У Дніпропетровській області осередки відкладень знаходяться на півночі

області, в районі Дніпропетровськ – Комісарівка та півдні, в районі Кривий Ріг – Синельникове – Чаплине. У південному регіоні окремі осередки відкладень ожеледі спостерігаються на півдні Одеської області, в районі Одеса – Роздільна та на крайньому південному заході в районі Болграда, Ізмаїла, Вилкового. На Херсонщині істотний осередок відкладень ожеледі займає територію від Великої Олександрівки до Нижніх Сірогозів, Асканії-Нови, Генічеська та Бехтер. На Запоріжжі найбільш помітний осередок відкладень знаходиться в районі від Пришибу до Мелітополя та Ботієвого. ВАР Крим помітний осередок відкладення ожеледі знаходиться у напрямку від Роздольного та Джанкоя (з центрами у Джанкої та Клепіненому) до північних передгір'їв (Сімферополь – Білогірськ – Владиславівка). У гірській частині можна говорити про ще менш виражений осередок у районі Ангарського перевалу та Ай-Петрі.

На відміну від цього ж місяця базового періоду 1961–1990 рр., на території ряду регіонів України відбулися певні зміни. Так, на території західних областей здебільшого відбулось незначне зменшення кількості випадків із відкладенням ожеледі. Найбільш помітним воно було у областях: Волинській – в районі Світязя, Володимир-Волинського та Луцька; Львівській – в осередку від Рави-Руської, Яворова до Львова; Тернопільській та Хмельницькій – від Кременця, Ямполя та Шепетівки до Нової Ушці (за винятком Тернополя), а також Чорткова та Івано-Франківська. На Житомирщині зменшення кількості відкладень відбулось майже повсюди, за виключенням Олевська. На Вінниччині таке зменшення відбулось на північному заході у Білопільлі, Хмільнику та Жмеринці. На Закарпатті воно спостерігалось у районі Великого Березного, Нижніх Воріт, Нижнього Студеного, Ужгорода, а на півдні – у Береговому та Хусті. Проте на окремих пунктах регіону відбулось зростання середньої кількості відкладень ожеледі – в районі Любешова, Дубно, Яремчі, Новодністровська та Чернівців, а особливо – у Плаю. У північних та північно-східних областях здебільшого відбулось зменшення кількості випадків відкладень ожеледі. Найбільш помітним воно було в осередку на сході Київської області та більшій частині Черкаської області. У Чернігівській, Сумській та Харківській облас-

тах також здебільшого відбулось їх помітне зменшення. Найбільш помітним воно було у напрямку Сновськ – Покошичі, а також у Конотопі, Сумах, Лебедині, а також на півночі Харківської області, у напрямку від Золочева, Богодухова та Коломака до Краснограда та Лозової, за виключенням Ізюма. У Полтавській області така тенденція також присутня. Найбільш помітним зменшення середньої кількості відкладень ожеледі було в районі Веселого Подолу та Кобеляк, і навпаки – незначне їх збільшення відбулось в районі Лубен та Полтави. У центральних областях зменшення кількості випадків відкладень ожеледі відбулось на всій території Черкаської області, особливо в районі Черкас та Чигирина, а також Сміли, Звенігородки та Умані. Таке зменшення охопило і північ Кіровоградської області, за виключенням регіону Кропивницький – Гайворон – Помічна, де, навпаки, відбулось їх збільшення. У Дніпропетровській області незначне зменшення кількості таких відкладень відбулось в районі Кривого Рогу та Лошкарівки, а істотне збільшення – в районі Синельникового та Чаплиного. В областях південного регіону також спостерігалось здебільшого зменшення кількості випадків відкладень ожеледі. Так, на Одещині воно спостерігалось по усій території, а найбільше – у Любашівці, Сербці та Роздільної. Проте в окремих місцях спостерігалось певне збільшення таких випадків – в Одесі та Вилковому. На Миколаївщині та Херсонщині тенденція до зменшення середньої кількості відкладень ожеледі здебільшого залишається, особливо в районі Миколаєва, Очакова, Нової Каховки, Асканії-Нови. Помітне збільшення випадків таких відкладень відбулось у Бехтерах. На Запоріжжі певне збільшення випадків таких відкладень спостерігалось в районі Мелітополь – Бердянськ – Ботієве, а зменшення – в Гуляй-Полі та особливо в Кирилівці. У Криму незначне збільшення випадків відкладень ожеледі спостерігалось у Чорноморському, Євпаторії, Джанкої, Клепіненому, а їх зменшення – в районі Ішуні та на Ангарському перевалі й Ай-Петрі.

Для визначення величини та знаку тенденцій (змін) у полі середньої кількості випадків відкладень ожеледі 2001–2015 рр. було обрано метод розрахунку відхилень (додатних та від'ємних) середніх значень кількості випадків

із відкладенням ожеледі в кожному з 3-х зимових місяців цього періоду від аналогічних середніх значень базового періоду стандартної кліматологічної норми 1961–1990 рр. По результатах розрахунків побудовано карти, які подано на рисунку 2.

Встановлено, що у **січні** 2001–2015 рр. відносно періоду 1961–1990 рр. у більшості областей (15) на станціях переважали від'ємні відхилення середньої кількості випадків із відкладенням ожеледі. Найбільш помітні від'ємні відхилення спостерігались практично у всіх областях, за виключенням Закарпатської області, і становили $-0,6...-0,9$. Найнижчі значення таких відхилень становили $-1,0...-1,8$. Такі відхилення спостерігались лише на окремих станціях в областях: Волинській (Луцьк), Житомирській (Коростень), Вінницькій (Гайсин), Кіровоградській (Знам'янка), Одеській (Сербка, Роздільна), Сумській (Лебедин), Полтавській (Веселий Поділ, Кобеляки), Харківській (Лозова), Луганській (Біловодськ), Донецькій (Красноармійськ), Запорізькій (Кирлівка). Додатні відхилення переважали лише у 7 областях – Рівненській, Чернівецькій, Чернігівській, Сумській, Херсонській, Донецькій та Дніпропетровській областях. У 3-х областях – Тернопільській, Полтавській та Луганській виявлено, що станції із додатними та від'ємними відхиленнями було порівну, а в Чернігівській, Полтавській, Запорізькій областях та особливо в АР Крим є станції, на яких середня кількість випадків із відкладеннями ожеледі в обох порівнюваних періодах не змінилась. За величиною відхилень середньої кількості випадків із відкладеннями ожеледі доцільно виділити осередки додатних або від'ємних відхилень.

Встановлено, що в січні 2001–2015 рр. найбільш помітні додатні відхилення становили $+0,6...+0,8$ і спостерігались у 12 областях – Львівській, Закарпатській, Чернівецькій, Чернігівській, Житомирській, Кіровоградській, Одеській, Херсонській, Сумській, Полтавській, Харківській та АР Крим. Максимальні значення додатних відхилень становили $+1,0...+1,5$, а в окремих випадках – $+1,9, +2,1$ та $+2,2$. Перші з них спостерігалися на окремих станціях у 8 областях: Тернопільській (Тернопіль, Чортків), Чернівецькій (Новод-

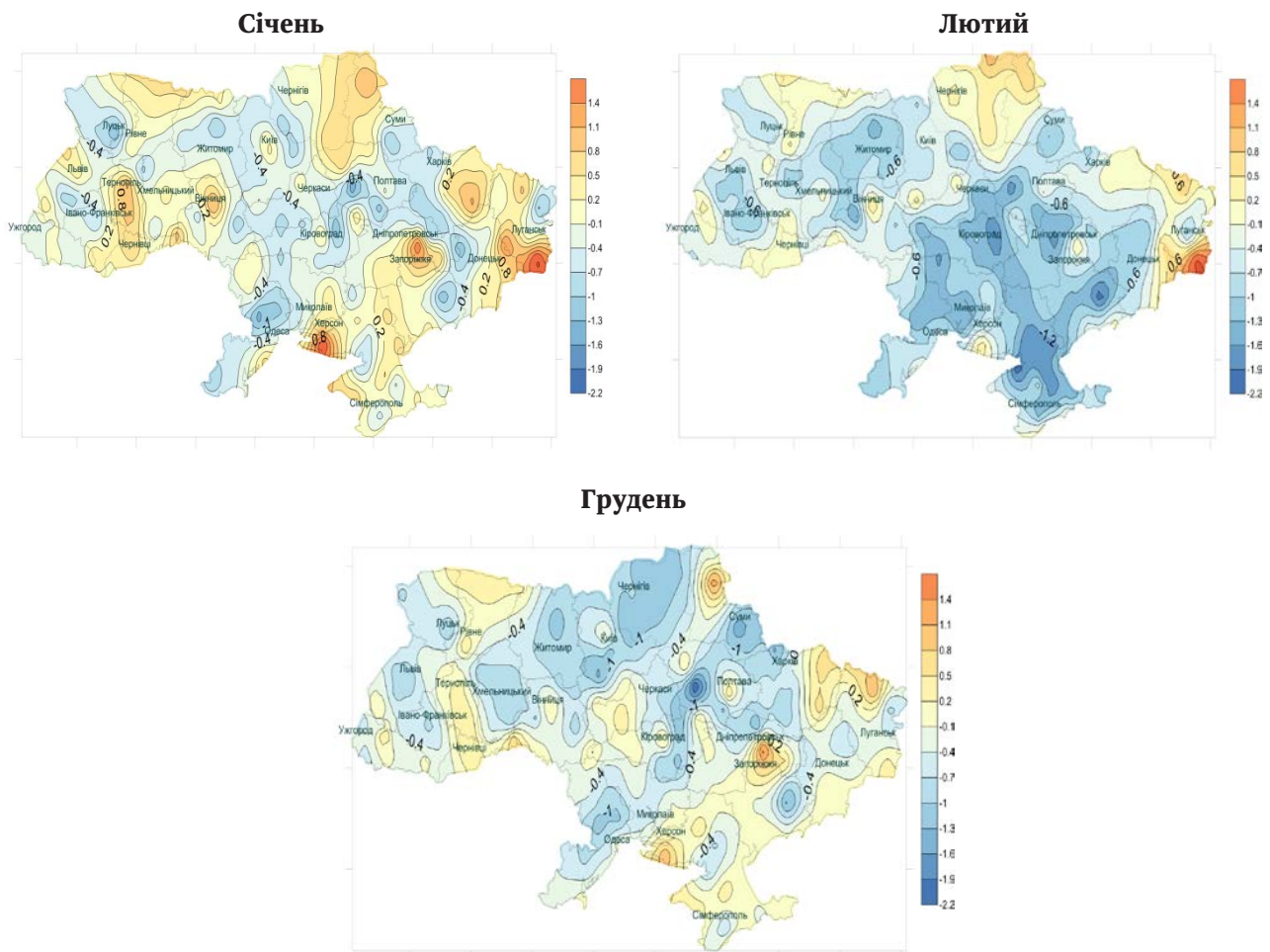
ністровськ), Вінницькій (Вінниця), Сумській (Глухів), Харківській (Харків), Луганській (Новопсков), Донецькій (Дебальцеве), Дніпропетровській (Комісарівка). Найбільші з максимальних додатних відхилень ($+1,9, +2,1$ та $+2,2$) встановлено, відповідно, в областях: Дніпропетровській (Синельникове), Херсонській (Бехтери) та у Луганській (Дар'ївка) (рис. 2).

У **лютому** 2001–2015 рр., так само, як і в січні цього ж періоду, в переважній більшості областей (22) переважають станції з від'ємними відхиленнями середньої кількості випадків із відкладеннями ожеледі. Станції із додатними відхиленнями переважають лише у 2-х областях – Чернівецькій та Сумській. У Луганській області виявилось порівну станцій із додатними та від'ємними відхиленнями. У таких областях, як Волинська, Закарпатська, Чернівецька, Сумська, Полтавська, Харківська та АР Крим є станції, на яких середня кількість із випадками відкладень ожеледі протягом 2001–2015 рр. була рівною з базовим періодом 1961–1990 рр. Найбільші значення додатних відхилень становили $+0,6...+0,9$. Такі відхилення спостерігалися на станціях у 6 областях – Львівській (Турка), Вінницькій (Вінниця), Херсонській (Бехтери), Сумській (Дружба, Глухів), Луганській (Новопсков), Донецькій (Дебальцеве, Амвросіївка). Максимальні значення додатних відхилень становили $+1,0$ та $+2,0$ і спостерігалися відповідно у Семенівці та МС Дар'ївці. Найчастіше найнижчі з від'ємних відхилень становили $-0,6...-0,9$. Вони поширені на станціях у більшості областей (20), але найбільше – у Львівській (Мостиска, Львів, Дрогобич), Хмельницькій (Шепетівка, Ямпіль, Нова Ушиця), Київській (Чорнобиль, Тетерів, Баришівка, Яготин, Фастів), Вінницькій (Білопілля, Хмільник, Гайсин), Кіровоградській (Кропивницький, Помічна), Одеській (Ільчовськ, Болград, Ізмаїл), Херсонській (Ніжні Сірогози, Нова Каховка, Херсон, Хорли, Стрілкове), Донецькій (Артемівськ, Красноармійське, Донецьк), Дніпропетровській (Павлоград, Лошкарівка, Нікополь), Запорізькій (Запоріжжя, Мелітополь), АР Крим (Керч, Опасне, Сімферополь). Максимальні з від'ємних значень відхилень середньої кількості випадків із відкладенням ожеледі становили

-1,0...-1,8. Вони були поширені на окремих станціях у 13 областях – Івано-Франківській (Коломия), Житомирській (Коростень), Черкаській (Черкаси, Чигирин, Умань), Вінницькій (Вінниця), Кіровоградській (Новомиргород, Знаменка, Бобринець, Долинська), Одеській (Сербка, Роздільна), Миколаївській (Первомайськ, Миколаїв, Очаків), Херсонській (Велика Олександрівка, Асканія-Нова, Генічеськ), Сумській (Лебедин), Полтавській (Кобеляки), Дніпропетровській (Губініха, Дніпро, Кривий Ріг), Запорізькій (Гуляй-Поле, Пришиб, Кирилівка), АР Крим (Ішунь, Роздольне, Джанкой, Нижнегірськ, Владиславівка, Білогірськ, Ангарський перевал (рис. 2).

У **грудні** 2001–2015 рр., так само, як і в січні та лютому, в більшості областей (18) переважають станції з від'ємними відхиленнями середньої кількості випадків із відкладеннями ожеледі. Станції з додатними відхиленнями

переважають лише у 2-х областях – Чернівецькій та Запорізькій. Ще у 3-х областях – Тернопільській, Кіровоградській та Луганській – кількість станцій із додатними та від'ємними відхиленнями була рівною. У Дніпропетровській області та АР Крим є станції, на яких середня кількість випадків із відкладеннями ожеледі залишилась незмінною, причому в АР Крим такі станції навіть переважають станції з додатними та від'ємними відхиленнями. За своєю величиною найбільші з додатних відхилень середньої кількості випадків із відкладеннями ожеледі, як і у вищезгаданих місяцях, становлять +0,6...+0,9, а на окремих станціях – +1,1...+1,7. Перші з них спостерігаються у 7 областях – Рівненській (Дубно), Тернопільській (Чортків), Закарпатській (Плай), Чернівецькій (Новодністровськ), Полтавській (Полтава), Харківській (Великий Бурлук, Ізюм), Дніпропетровській (Чаплине). Максимальні

Рис. 2. Просторовий розподіл додатних та від'ємних відхилень середньої кількості випадків відкладень ожеледі у січні, лютому та грудні 2001–2015 рр. відносно стандартної кліматологічної норми 1961–1990 рр.

значення додатних відхилень (+1,1...+1,7) спостерігалися поодинокі на окремих станціях в областях: Херсонській (Бехтери), Сумській (Глухів), Луганській (Новопсков), Дніпропетровській (Синельнікове). Найбільш помітні з від'ємних відхилень становили $-0,6...-0,9$. Вони були досить широко представлені у 19 областях, але найбільше у – Волинській (Світязь, Володимир-Волинській), Львівській (Яворів, Дрогобич, Стрий), Хмельницькій (Шепетівка, Ямпіль, Хмельницький), Івано-Франківській (Івано-Франківськ, Яремча), Закарпатській (Великий Березний, Берегове), Чернігівській (Покошичі, Прилуки), Житомирській (Овруч, Житомир), Київській (Чорнобиль, Тетерів, Яготин), Вінницькій (Білопілля, Жмеринка, Гайсин), Одеській (Любашівка, Сарата), Харківській (Богодухів, Коломак, Комсомольське, Лозова), Донецькій (Артемівськ, Красноармійське), АР Крим (Ішунь, Ангарський перевал). На окремих станціях найнижчі від'ємні відхилення становили $-1,0...-1,5$. Вони спостерігались у 13 областях, але найчастіше – в Чернігівській (Семенівка, Сновськ, Чернігів, Ніжин, Остер), Київській (Київ, Барішівка, Фастів, Біла Церква), Кіровоградській (Знам'янка, Бобринець, Долинська), Одеській (Сербка, Роздільна), Сумській (Суми, Лебедин). Найнижче від'ємне відхилення становило $-2,4$ і спостерігалось у Веселому Подолі.

Висновки з проведеного дослідження.

З наведеного дослідження можна зробити ряд висновків, а саме:

1. Встановлено основні осередки відкладень ожеледі на території України протягом зимових місяців на сучасному етапі зміни клімату. Найбільші з них можуть охоплювати території декількох областей, як це було встановлено по окремих регіонах країни.

2. Для усіх 3-х досліджуваних зимових місяців 2001–2015 рр. встановлено переважання тенденції до певного зменшення кількості відкладень ожеледі на території більшості областей України відносно стандартної кліматологічної норми 1961–1990 рр. Однак у Рівненській, Чернівецькій, Чернігівській, Сумській, Донецькій, Херсонській та Запорізькій областях в окремих зимових місяцях

помічено переважання станцій зі збільшенням середньої кількості випадків відкладення ожеледі.

3. Найбільші та максимальні з додатних відхилень середньої кількості відкладень ожеледі частіше спостерігаються у січні на Тернопільщині, Чернівецькій, Сумській, Харківській, Дніпропетровській областях та у Донецькому регіоні. Аналогічно, найбільші та максимальні від'ємні відхилення більш поширені, проте частіше вони спостерігаються у лютому та грудні в областях центру, північного сходу та півдня країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Клімат України / под ред. Г.Ф. Прихотько, А.В. Ткаченко, В.Н. Бабиченко. – Л. : Гидрометеиздат, 1967. – 413 с.
2. Клімат України / за ред. В.М. Ліпінського, В.А. Дячука, В.М. Бабиченко. – К. : Вид-во Раєвського, 2003. – 343 с.
3. Природа Украинской ССР. Клімат / под ред. К.Т. Логвинова, М.И. Щербаня. – К. : Наукова думка, 1984. – 231 с.
4. Раевский А.Н. Влияние рельефа на распределение гололедно-изморозевых отложений / А.Н. Раевский // Труды ОГМИ. – 1961. – Вып. XXIII. – С. 3–10.
5. Раевский А.Н. О распределении гололеда на территории Украины / А.Н. Раевский // Труды УкрНИГМИ. – 1961. – Вып. 29. – С. 50–62.
6. Руденко Л.Г. Регіональний аналіз потенційних небезпек і ризиків у життєдіяльності людини в Україні / Л.Г. Руденко, А.І. Борковська, С.О. Западнюк, К.А. Поливач // Український географічний журнал. – 2015. – № 5. – С. 50–58.
7. Стихійні метеорологічні явища на території України за останнє двадцятиріччя (1986–2005 рр.) / за ред. В.М. Ліпінського, В.І. Осадчого, В.М. Бабиченко. – К. : Вид-во Ніка-Центр, 2006. – 311 с.
8. Шевченко О.Г. Вразливість урбанізованого середовища до зміни клімату / О.Г. Шевченко // Фізична географія та геоморфологія. – 2014. – Вип. 4(76). – С. 112–120.
9. IPCC, 2007. Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. / S. Solomon, D. Qin, M. Manning et al. (eds.). – Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, Cambridge University Press, 2007.
10. IPCC, 2012: Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation. A Special Report of Working Groups I and II of the Intergovernmental Panel of Climate Change. Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York, NY USA, 2012. – 582 pp.

УДК 502.3:613.15:519.246

Лоєва І.Д.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри екологічного права і контролю
Одеський державний екологічний університет

Снісаренко В.В.,
асистент кафедри екологічного права і контролю
Одеський державний екологічний університет

ЧАСОВІ ЗМІНИ КОНЦЕНТРАЦІЇ ДІОКСИДУ АЗОТУ В АТМОСФЕРНОМУ ПОВІТРІ М. ОДЕСА

Дослідження присвячено оцінці детермінованої компоненти часових рядів концентрації діоксиду азоту в атмосферному повітрі міста Одеса. В якості вихідної інформації використовувалися дані, отримані на мережі стаціонарних постів вимірювання рівня забруднення атмосферного повітря шкідливими домішками на протязі 2006–2015 років.

Ключові слова: діоксид азоту, забруднення атмосфери, амплітудно-частотні характеристики, детермінований ряд.

Исследование посвящено оценке детерминированной компоненты временных рядов концентрации диоксида азота в атмосферном воздухе города Одесса. В качестве исходной информации использовались данные, полученные на сети стационарных постов измерения уровня загрязнения атмосферного воздуха вредными примесями в течение 2006–2015 годов.

Ключевые слова: диоксид азота, загрязнение атмосферы, амплитудно-частотные характеристики, детерминированный ряд.

Loeva I.D., Snisarenko V.V. TIME CHANGES IN THE CONCENTRATION OF NITROGEN DIOXIDE IN ATMOSPHERIC AIR OF ODESSA

The research is devoted to the evaluation of the deterministic component of the time series of nitrogen dioxide concentration in the atmospheric air of the city of Odessa. Data was obtained from data received on the network of stationary stations measuring the level of air pollution by harmful impurities during 2006–2015 as source data.

Key words: nitrogen dioxide, atmospheric pollution, amplitude-frequency characteristics, deterministic series.

Постановка проблеми. Атмосферне повітря – це природний ресурс, екологічний стан якого суттєво впливає на якість навколишнього природного середовища і здоров'я населення. Внаслідок антропогенної діяльності екологічний стан атмосферного повітря погіршується. Проблема потребує прийняття управлінських рішень щодо зменшення антропогенного навантаження з урахуванням просторово-часової динаміки рівня забруднення атмосферного повітря.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу і оцінці стану атмосферного повітря великих промислових міст, в т. ч. і міста Одеса, присвячено низку робіт [1–5]. У них застосовуються різні методологічні підходи, але, насамперед, це – статистичні методи аналізу часових рядів. Оцінюється забруднення

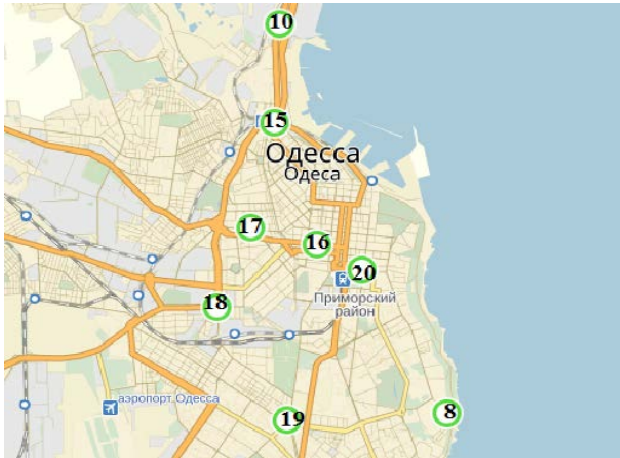
атмосферного повітря різними домішками. Найпоширенішими серед них залишаються діоксид сірки, діоксид азоту та оксиди вуглецю. Ці інгредієнти відносяться до головних забруднювачів повітряного простору великих міст.

Постановка завдання. Завдання полягає в дослідженні просторово-часової динаміки рівня забруднення атмосферного повітря м. Одеса як промислово-рекреаційного конгломерату. Вихідною інформацією є дані вимірів концентрації NO_2 на контрольно-вимірювальних постах міста.

Виклад основного матеріалу дослідження. У місті Одеса функціонує система стаціонарних постів вимірювання рівня забруднення атмосферного повітря шкідливими домішками (далі – КВП), яка належить Державній гідрометеорологічній службі. Ця

система складається з 8 КВП, положення яких наведено на рис. 1. Пости спостережень розташовані у центральній частині міста біля головних автошляхів. Віддалені райони міста (масиви Котовського і Таїрова), які є житловими, на жаль, не забезпечені спостереженнями.

Рис. 1. Схема розташування контрольно-вимірних постів м. Одеса

На мережі КВП чотири рази на добу проводяться виміри концентрації найпоширеніших шкідливих речовин, а саме: оксиду вуглецю, діоксиду сірки, сажі, оксиду та діоксиду азоту, фенолу, формальдегіду, фтористого водню та неорганічного пилу.

Діоксид азоту є отруйною речовиною для людини та навколишнього природного середовища. Він має як фізичні, так і хімічні властивості, що негативно впливають на людину та навколишнє середовище. Окислення NO_2 в атмосфері веде до утворення азотної кислоти та нітратів у складі аерозолів, що потім випадають на підстильну поверхню. Діоксид азоту міститься у викидах майже всіх антропогенних джерел забруднення атмосферного повітря м. Одеса.

Дані спостережень зберігаються у таблицях ТЗА-1 і використовуються для аналізу і прогнозу екологічного стану атмосферного повітря. Для проведення дослідження відібрана інформація за період з 1 січня 2006 року по 31 грудня 2015 року за даними спостережень на 7-ми контрольно-вимірних постах (КВП № 20 не функціонував деякий час у досліджуваній період за технічними причинами). Таким чином, була отримана статистична

часова вибірка разових концентрацій діоксиду азоту (mg/m^3). Виконана оцінка однорідності членів статистичної сукупності за допомогою критерію Стюдента [6]. Однорідні часові ряди разових концентрацій дозволили отримати вибірки середньодобових значень діоксиду азоту в районах розташування КВП. На основі цих даних були отримані значення середньомісячних концентрацій діоксиду азоту.

Рівень забруднення атмосферного повітря міста в деякий час залежить від значної кількості фактів. Це наявність антропогенних джерел забруднення повітря, а також фізичний стан пограничного шару атмосфери, який створює умови накопичення або розсіювання домішки. Часові ряди концентрації шкідливих домішок в атмосфері містять періодичні компоненти, оскільки розсіювання домішок залежить від атмосферних процесів, які мають хвильову природу.

Існує низка методів дослідження прихованих періодичностей. Один з них заснований на інтегральному перетворенні Фур'є [7]. Цей метод дозволяє отримати частоти, амплітуди і початкові фази періодичних компонент, які притаманні часовому ряду. Періоди відповідних піків амплітуд, які перевищують довірчу межу, є періодами гармонічних коливань.

Часовий ряд гармонічних коливань складається з детермінованої та випадкової компонент. Детермінована основа процесу відокремлюється шляхом фільтрації або згладжування вихідного часового ряду з урахуванням максимальної періодичності. Таким чином, часовий ряд має тренд, на який накладаються періодичні коливання, що обумовлені добовим, сезонним або річним ходом метеорологічних величин у пограничному шарі атмосфери. Характер трендів часових рядів свідчить про зміни антропогенного навантаження. Порівнювання детермінованих основ часових рядів концентрацій інгредієнту на окремих КВП дає змогу визначити райони міста, які є найбільш забрудненими, а також – коли це відбувається.

Під час дослідження використані математичні методи аналізу часових рядів. Вони наведені у роботі [1].

В якості вихідної інформації для дослідження особливостей забруднення атмосферного повітря м. Одеса були використані

Таблиця 1

Амплітудно-частотні показники максимальної періодичності в часових рядах середньодобових концентрацій NO_2 , м. Одеса (2014–2015 рр.)

№ КВП	$A \cdot 10^3, \text{мг/м}^3$	$\omega, \text{ч}^{-1}$	T, діб.	φ_k	h_k
8	1.20	0.200	31	0.193	0.968
10	1.18	0.078	80	1.556	19.902
15	0.99	0,091	69	-0.328	30.987
16	1.22	0.106	59	-1.447	15.994
17	1.03	0.093	67	-0.182	31.711
18	1.71	0.078	80	0.854	10.888
19	1.50	0.092	68	-0.482	28.852

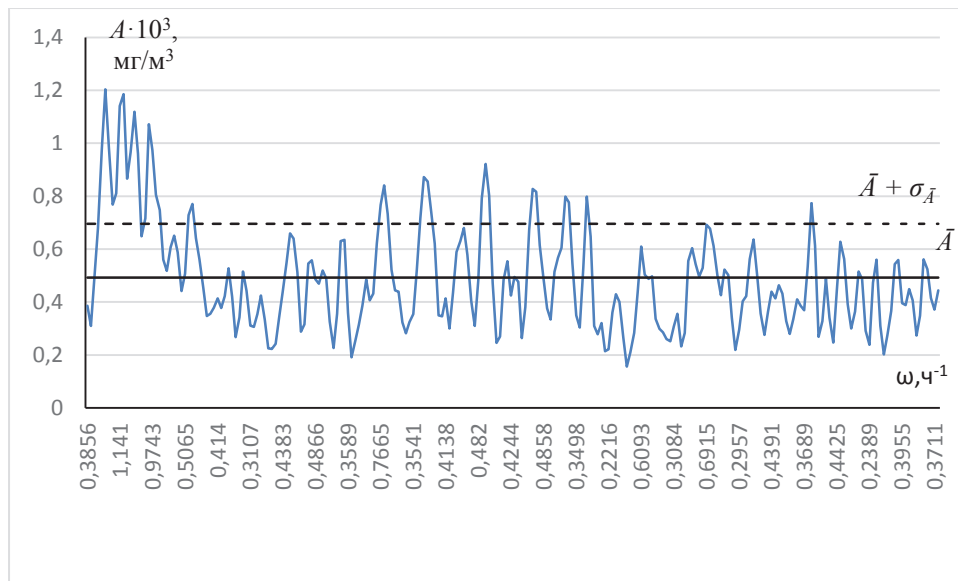

Рис. 2. Амплітудно-частотна характеристика часового ряду середньодобової концентрації NO_2 на КВП № 8 м. Одеса (2014–2015 рр.)

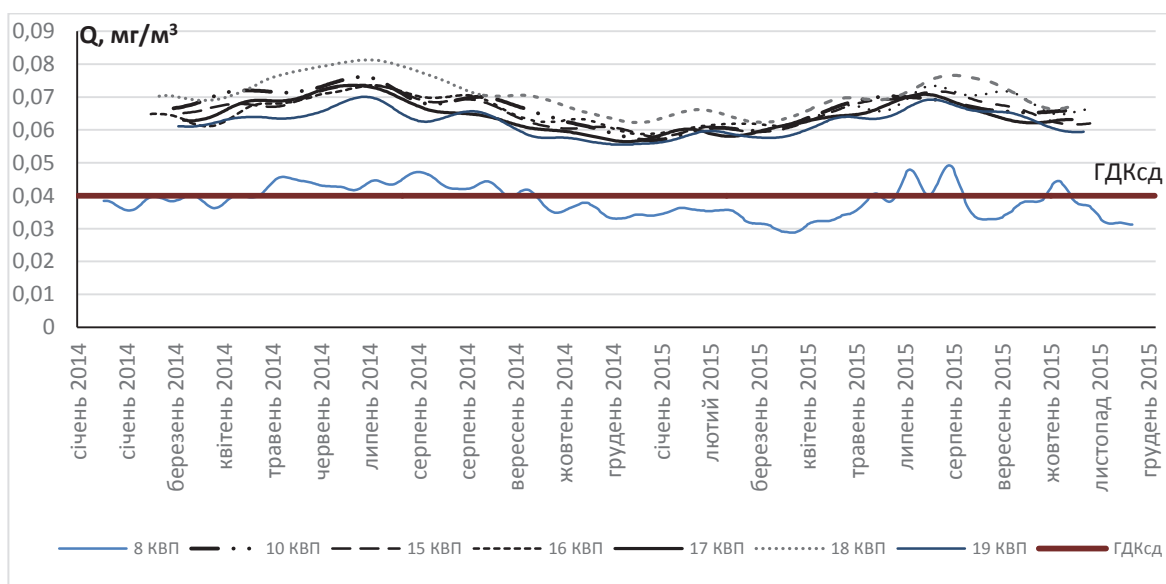

Рис. 3. Згладжені ряди середньодобової концентрації NO_2 на КВП м. Одеса, 2014–2015 рр.

середньодобові концентрації діоксиду азоту за період 2014–2015 рр. і середньомісячні концентрації домішки за період 2006–2015 рр., які були розраховані за даними спостережень на кожному КВП.

Для часових рядів середньодобових концентрацій NO₂ всіх КВП розраховані амплітудно-частотні характеристики (АЧХ) процесу зміни концентрації домішки. Приклад наведено на рис. 2.

Графіки дають змогу з'ясувати максимальні періодичності процесу, за якими здійснюється згладжування статистичного ряду. Розраховані амплітудно-частотні характеристики, які притаманні максимальній періодичності, наведені у табл. 1. Як свідчать дані табл. 1, найбільші періодичності, які притаманні часовому ряду середньодобової концентрації NO₂, спостеріга-

ються у районі КВП № 10 і 18, які розташовані біля найбільш навантажених транспортних артерій.

На рис. 3 наведено графіки детермінованої складової часових рядів концентрації домішки, які побудовано з урахуванням максимальної періодичності процесу.

Необхідно відмітити, що в районах усіх контролювано-вимірювальних постів міста Одеса на протязі 2014–2015 років рівень забруднення відносно стабільний, чіткої тенденції збільшення або зменшення середньодобових значень концентрацій діоксиду азоту немає.

На графіках чітко прослідковується збільшення середньодобових концентрацій діоксиду азоту в літній період та зменшення у зимовий. Крім того, концентрації діоксиду азоту в повітрі значно перевищують ГДК_{сд}. Найбільш

Таблиця 2

Амплітудно-частотні показники максимальної періодичності в часових рядах середньомісячних концентрацій NO₂ м. Одеса (2006–2015 рр.)

№ КВП	A·10 ³ , мг/м ³	ω, ч ⁻¹	T, міс.	φ _к	h _к
8	1,84	0,435	14,5	1.325	3.048
10	4,77	0,511	12,3	1.074	2.102
15	4,42	0,511	12,3	0.988	1.933
16	4,38	0,511	12,3	0.984	1.926
17	4,57	0,511	12,3	1.026	2.008
18	5,56	0,511	12,3	1.166	2.283
19	3,69	0,511	12,3	1.095	2.143

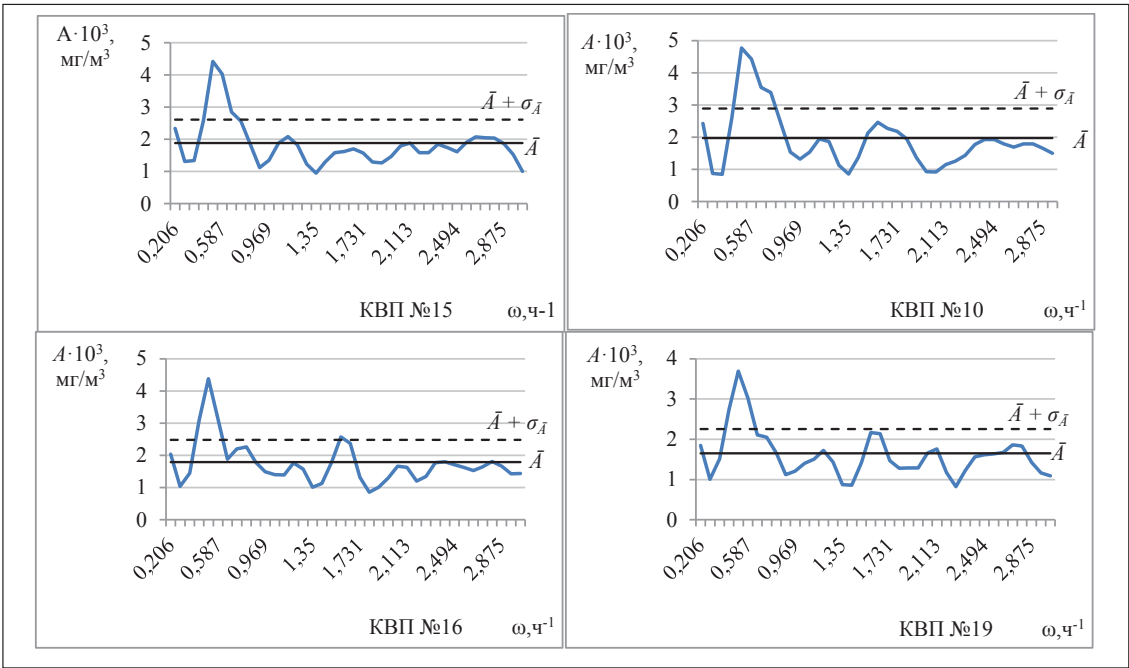

Рис. 4. Амплітудно-частотні характеристики часових рядів середньомісячної концентрації NO₂ на КВП м. Одеса (2006–2015 рр.)

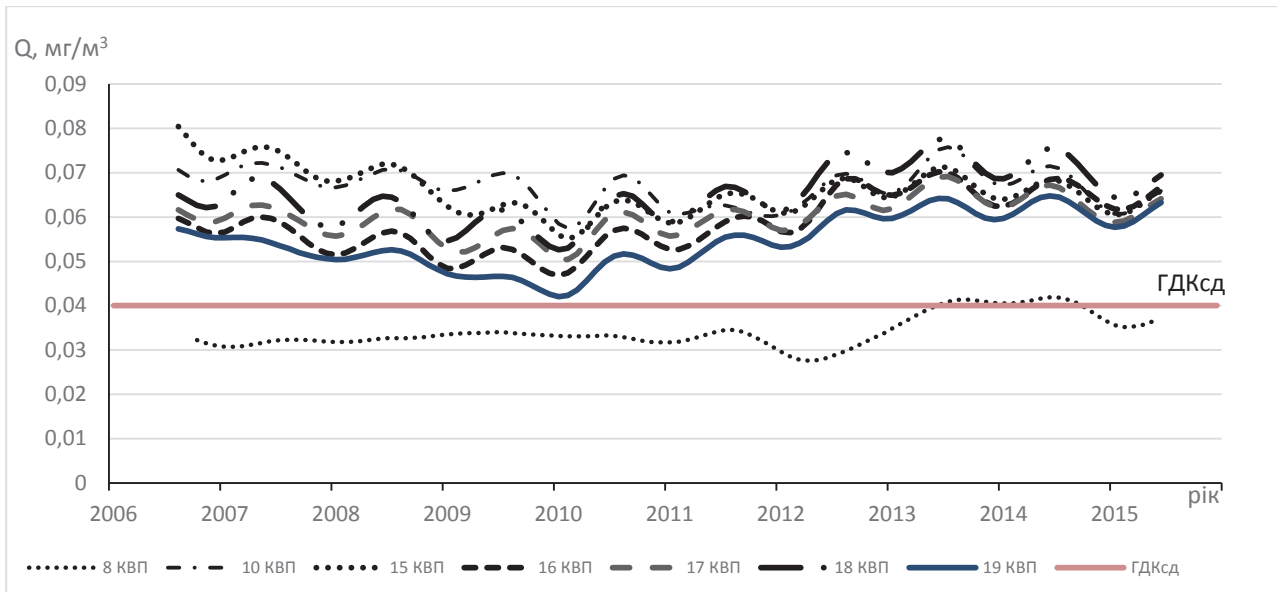

Рис. 5. Згладжені ряди середньомісячної концентрації NO_2 на КВП м. Одеса, 2006–2015 рр.

забруднений район міста навколо КВП № 18, який розташований біля автовокзалу.

У прибережній частині міста (КВП № 8) спостерігаються значно нижчі середньодобові концентрації діоксиду азоту. Однак в літній період також відбувається перевищення $\text{ГДК}_{\text{сд}}$.

На рис. 4 зображені амплітудно-частотні характеристики часових рядів середньомісячних концентрацій діоксиду азоту.

В якості прикладу наведено АЧХ рядів концентрацій домішки в районі КВП №10, 15, 16, 19. Графіки свідчать, що такому осередненню вихідної інформації відповідає один максимум амплітуди, який перевищує довірчий інтервал.

У таблиці 2 наведено результати розрахунків параметрів, які відповідають максимальній періодичності процесу. Чітко прослідковується річна періодичність часових рядів середньомісячних концентрацій діоксиду азоту.

Згладжені ряди концентрації інгредієнту з використанням зазначених максимальних періодичностей наведені на рис. 5. Вони свідчать про те, що тільки у прибережній частині міста (КВП № 8) на протязі усього періоду дослідження середньомісячні концентрації діоксиду азоту не перевищують $\text{ГДК}_{\text{сд}}$. На всій іншій території міста рівень забруднення перевищує $\text{ГДК}_{\text{сд}}$. Це говорить про те, що екологічний стан атмосферного повітря не відповідає санітарним нормам.

У 90-х роках минулого століття було виконане дослідження забруднення атмосферного повітря м. Одеса шкідливими домішками [8]. Рівень забруднення атмосфери діоксидом азоту був при більш розвинутому виробничому потенціалі регіону незначно нижче, ніж в теперішній час. Це пояснюється значним збільшенням автотранспорту в Україні.

Використаний метод дослідження статистичної структури часових рядів концентрації забруднюючих атмосферне повітря речовин свідчить про те, що детерміновані основи часових рядів містять добре виражені тренди, на які накладаються коливання. Періоди цих коливань залежать від інтервалу осереднення величин процесу, який досліджується.

Висновки з проведеного дослідження. За результатами оцінки та аналізу динаміки забруднення повітряного басейну м. Одеса виявлено збільшення вмісту в атмосферному повітрі діоксиду азоту з 2006 по 2015 рр. Середньомісячні концентрації характеризуються величинами вище $\text{ГДК}_{\text{сд}}$ з динамікою зростання їх рівнів. Високий рівень забруднення повітря діоксидом азоту відмічається в районах всіх постів. Винятком є КВП № 8, однак і навколо нього, тобто у прибережній зоні, відбулося суттєве підвищення концентрації досліджуваної домішки в останні роки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лоева І.Д. Оцінка стану забруднення атмосферного повітря великого міста: методи аналізу, прогнозу, регулювання: [монографія] / І.Д. Лоева, О.Г. Владимирова, В.А. Верлан. – Одеса: Екологія, 2010. – 224 с.
2. Чугай А.В. Аналіз забрудненості атмосферного повітря м. Одеса / А.В. Чугай, Ю.О. Котельнікова // Проблеми екології та енергозбереження в суднобудуванні. Матеріали IV міжнародної науково-технічної конференції. – Миколаїв: НУК ім. адм. Макарова, 2011. – С. 286–291.
3. Шинкевич Н.Г. Вопросы загрязнения воздушного бассейна г. Одессы / Н.Г. Шинкевич, К.Э. Шурда // Вісник Одеського державного екологічного університету. – 2006. – Вип. 3. – С. 5–10.
4. Шевченко О.Г. Забруднення атмосферного повітря міста Києва двоокисом азоту / О.Г. Шевченко, С.І. Сніжко, Н.О. Данілова // Український гідрометеорологічний журнал. – 2015. – № 16. – С. 6–16.
5. Кіптенко Є.М. Аналіз забруднення атмосферного повітря діоксидом азоту та його прогнозування в промислових містах України / Є.М. Кіптенко, М.П. Баштаннік, Т.В. Козленко, Н.С. Жемера, Л.М. Онос, Н.О. Трачук // Актуальні проблеми дослідження довкілля: Міжнародна науково-практична конференція. – Суми, 2015. – Т. 2 – С. 50–54.
6. Школьний Є.П. Обробка та аналіз гідрометеорологічної інформації / Є. П. Школьний, І.Д. Лоева, Л.Д. Гончарова. – К. : Міносвіти України, 1999. – 600 с.
7. Серебрянников И.Г. Выявление скрытых периодичностей / И.Г. Серебрянников, А.А. Первозванский. – Киев : Наука, 1965. – 241 с.
8. Исследовать особенности загрязнения вредными примесями воздушного бассейна г. Одессы и разработать методику прогноза уровня загрязнения атмосферы: Отчет о НИР (заключительный) / Одесский гидрометеорологический институт, № ГР 01860030033; инв. № 02910021577. – Одесса, 1999. – 164 с.

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 911.9

Бучко Ж.І.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії та менеджменту туризму
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ТЕНДЕНЦІЇ ТУРИЗМУ ТА ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ РОЗВИТКУ

Проаналізовано тенденції в розвитку туризму і транскордонної співпраці в галузі туризму, викладені в Державній та регіональних стратегіях економічного розвитку України до 2020 року. Представлено й розкрито напрямки розвитку внутрішнього та транскордонного туризму в п'ятнадцяти адміністративних областях відповідно до прийнятих регіональних стратегій розвитку.

Ключові слова: транскордонний туризм, транскордонна співпраця, регіональна стратегія розвитку, стратегічна ціль, операційна ціль, євро регіон.

Проанализированы тенденции в развитии туризма и трансграничного сотрудничества в отрасли туризма, изложенные в Государственной и региональных стратегиях экономического развития Украины до 2020 года. Представлены и раскрыты направления развития внутреннего и трансграничного туризма в пятнадцати административных областях соответственно к принятым региональным стратегиям развития.

Ключевые слова: трансграничный туризм, трансграничное сотрудничество, региональная стратегия развития, стратегическая цель, операционная цель, евро регион.

Buchko Zh.I. TENDENCIES IN TOURISM AND TRANS-BORDER COLLABORATION IN THE CONTEXT OF REGIONAL DEVELOPMENT STRATEGIES

We have analyzed tourism and transborder collaboration tendencies described in statewide and regional Strategies of Economic Development of Ukraine Through 2020. Here, we describe and explain direction of developing internal and transborder tourism in fifteen administrative regions in accordance to the adopted regional development strategies.

Key words: transborder tourism, transborder collaboration, regional development strategy, strategic goal, operational goal, Euroregion.

Постановка проблеми. В контексті євро-інтеграції України набула значного поширення розробка регіональних стратегій, які є одним із головних інструментів реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року (далі – Стратегії) [5]. Серед стратегічних цілей, пріоритетних напрямів та завдань державної регіональної політики значна увага приділяється розвитку туризму та транскордонній співпраці. Зокрема, одним із напрямів досягнення стратегічної цілі 1 «Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів» визначене раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, збереження культурної спадщини та найцінніших природних територій. Для розвитку туризму першочерговими завданнями відповідно Стратегії стають:

використання об'єктів культурної спадщини в туристичній діяльності; розвиток зеленого туризму в сільській місцевості; створення якісного туристичного продукту на основі раціонального використання туристичних ресурсів; визначення зон пріоритетного розвитку туризму шляхом туристичного районування регіонів; формування позитивного іміджу в сфері туризму на зовнішньому та внутрішньому туристичних ринках; створення загальнодержавної інформаційної мережі у сфері туризму та курортів [5].

Розвиток туризму безпосередньо пов'язаний із можливостями транскордонної співпраці, що також відображено у Стратегії як один з напрямів цієї ж стратегічної цілі. Пріоритетними завданнями визначено сприяння

поглибленню економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади та територіальними громадами, відповідними органами влади інших держав; створення умов для використання організаційних, фінансових, інституційних можливостей суб'єктів і учасників транскордонного співробітництва України в здійсненні заходів щодо реалізації проектів (програм) транскордонного співробітництва; об'єднання зусиль щодо розвитку транскордонного співробітництва, подальшого поглиблення співпраці в рамках Єврорегіонів та активізації роботи з розширення сфер такого співробітництва, ліквідації інфраструктурних перешкод та сприяння провадженню спільної підприємницької діяльності прикордонних регіонів у сфері малого і середнього бізнесу; підвищення ефективності використання зовнішньої допомоги ЄС в рамках Європейського інструменту сусідства та інших доступних Україні програм [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання транскордонного туризму в Україні розглядали Біль М. (сучасний стан та основні напрямки розвитку транскордонного співробітництва регіонів України в галузі туризму) [3], Василюха Н.В. (дослідження ринку туристичних послуг у контексті транскордонного співробітництва) [4], Зеленко О. (роль єврорегіонів у розвитку туристичної індустрії України) [6], Мікула Н. та Толкованов В. (дослідження процесів транскордонної співпраці в Україні) [7; 8]. Окремі аспекти транскордонного туризму в Україні та на Буковині були також розглянуті нами [1; 2]. Напрямки, що стосуються туризму і транскордонної співпраці, представлені в регіональних Стратегіях розвитку адміністративних областей України [10-24].

Постановка завдання. Метою написання статті стало виявлення стратегічних проблем розвитку туризму та транскордонної співпраці в Україні загалом та в областях, які безпосередньо є прикордонними. Для цього проаналізовано тенденції в розвитку туризму і транскордонної співпраці в галузі туризму, викладені в Державній та регіональних стратегіях еконо-

мічного розвитку України до 2020 р. Подано й розкрито напрямки розвитку внутрішнього і транскордонного туризму в 15-ти адміністративних областях відповідно до прийнятих регіональних стратегій розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Упродовж 2014-2016 рр. регіональні стратегії розвитку були обговорені та затверджені в усіх адміністративних областях України. Ми проаналізували, наскільки важливими є туризм та транскордонне співробітництво для 15-ти областей, які є прикордонними. Простежуються тренди, що дають можливість вести мову про три транскордонні регіони (ТКР): Східний (українсько-російський), Північний (українсько-білоруський), Західний (українсько-польський, українсько-словацький, українсько-угорський, українсько-румунський, українсько-молдовський).

Для областей Східного ТКР (Донецької, Луганської, Харківської та Сумської) виявлені наступні тенденції. В Стратегіях Луганської та Донецької областей з об'єктивних причин не знайшлося місця для питань розвитку туризму, тим більше – транскордонного співробітництва. Головними завданнями регіону є повернення цілісності й вирішення першочергових завдань [13; 18].

Туризм згадується серед операційних цілей у стратегіях розвитку Сумської та Харківської областей. У Сумській області, зокрема, розвитку туризму стосується операційна ціль «Розвиток внутрішнього та в'їзного туризму» (як складова Стратегічної цілі 1 «Розвиток економічного потенціалу»). Туристичним трендом є розвиток у регіоні повноцінної туристичної індустрії як економічної галузі, де на базі використання туристично-рекреаційного потенціалу області будуть створені робочі місця для обслуговування туристів, розвинуто необхідну туристичну інфраструктуру, зокрема, готелі, заклади харчування, ефективну систему туристичного маркетингу і туристичного брендингу території, а також покращено стан рекреаційних зон та водних об'єктів [21].

Аж дві операційні цілі (у складі Стратегічної цілі 1 «Конкурентоспроможність економіки та зростання ВРП» стосуються туризму в Харківській області: 1) розвиток внутрішньообласного рекреаційного та подієвого туризму

як галузі малого та середнього бізнесу, що має високий потенціал створення нових робочих місць і розширення дохідної бази місцевих бюджетів в умовах зростання попиту на послуги туризму і дозвілля з боку населення обласного центру; 2) розвиток внутрішньообласного туризму як економіко- та бюджетотворюючого сектору територіальних громад [22]. Таким чином, розвитку туризму в області приділяється належна увага.

Для областей України, які ми віднесли до Північного ТКР (Житомирська, Київська, Рівненська, Чернігівська), характерними трендами розвитку туризму відповідно до Стратегій є по одній з операційних цілей у складі стратегічної, яка стосується економічного розвитку [14; 17; 20, 24]. Головними тенденціями визначені: туристична промоція областей; створення та просування туристичних брендів; підтримка в належному стані об'єктів історико-культурної спадщини; розвиток інфраструктури туризму; розвиток активних видів туризму, сільського, зеленого, етнокультурного та туризму вихідного дня; сприяння розвитку внутрішнього туризму і реклама місцевих туристичних продуктів; поліпшення стану рекреаційних зон. Питання розвитку транскордонного туризму в зазначених Стратегіях не порушується, хоча більша частина державного кордону цих областей (за винятком незначної частини в Чернігівській області) припадає на українсько-білоруське пограниччя.

Для західних областей України, які безпосередньо межують з країнами Євросоюзу, розвиток туризму і транскордонна співпраця є важливими й актуальними. Це знайшло відображення і в регіональних Стратегіях до 2020 року. Окремі Стратегії визначили туризм як одну зі стратегічних цілей (Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Одеська області). Трендом розвитку туризму є підвищення туристично-рекреаційного потенціалу регіону шляхом побудови ефективної системи маркетингу, розвиток туристичної інфраструктури через залучення інвестиційних ресурсів, покращення наявної бази туристичних та оздоровчих об'єктів, залучення до туристичної індустрії приватних підприємців та фізичних осіб, розвиток нетрадиційних

форм туризму, підвищення рівня екологічної безпеки тощо [10-12; 16; 19].

У Стратегії розвитку Волинської області підвищення рівня туристичного потенціалу передбачає такі операційні цілі: підтримка розвитку в'їзного та внутрішнього туризму; формування позитивного іміджу краю на зовнішньому та внутрішньому туристичних ринках; стимулювання розвитку санаторно-курортного туризму та рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях; залучення коштів міжнародної технічної допомоги на реалізацію туристичних проектів [12].

У Стратегії розвитку Львівської області акцентована увага на туристичній привабливості (саме так сформульована стратегічна ціль). Операційні цілі стосуються вдосконалення туристичної інфраструктури, збереження архітектурної спадщини й розвитку мистецтва та формування якісного туристичного продукту. Питання розвитку туризму у Львівській області неминуче пов'язане з транскордонною співпрацею, якій призначена окрема стратегічна ціль «Відкриті кордони». Євроінтеграційні процеси в регіоні значною мірою поживляються транскордонною співпрацею, яка спрямована, насамперед, на розв'язання спільних проблем прикордонних регіонів через встановлення взаємовигідних та добросусідських відносин між територіальними громадами, бізнес-середовищами, інституціями громадянського суспільства прикордонних регіонів, мешканцями прикордонних територій. Водночас, ефективність цієї співпраці значною мірою залежить від стану інфраструктури. Виходячи з вищезазначеного, виокремлено наступні два напрямки досягнення цілі «Відкриті кордони»: активізація міжнародного співробітництва та удосконалення прикордонної інфраструктури [19].

Стратегічна ціль «Розвиток туристично-рекреаційної сфери» визначена в Стратегії розвитку Івано-Франківської області та скерована на підвищення туристично-рекреаційного потенціалу регіону шляхом побудови ефективної системи маркетингу, розвиток туристичної інфраструктури шляхом залучення інвестиційних ресурсів, покращення наявної бази туристичних та оздоровчих об'єктів, залучення до туристичної індустрії приватних підприєм-

ців та фізичних осіб, розвиток нетрадиційних форм туризму, підвищення рівня екологічної безпеки [16].

У Стратегіях Закарпатської та Чернівецької областей проблематика туризму представлена по одній операційній цілі [15; 23]. Туризм в Чернівецькій області безпосередньо пов'язують з розвитком транскордонного співробітництва, чому присвячена окрема операційна ціль. Для подальшого підвищення конкурентоспроможності туристичної галузі в зазначених областях передбачається розроблення та виконання обласних комплексних і цільових програм розвитку туризму і ринку туристичних послуг; забезпечення захисту і безпеки туристів; створення умов для розвитку соціальної та ринкової інфраструктури в сфері туризму, розбудови їх матеріально-технічної бази; розширення мережі туристичних інформаційних центрів для забезпечення якісної та достовірної інформації про регіони; розроблення інформаційно-рекламної діяльності.

У Вінницькій області розвиток туризму об'єднують із соціальною сферою (Стратегічна ціль 5 «Розвиток соціальної та туристичної сфери області»). Питання туризму визначені в операційній цілі «Формування цілісного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити потреби міжнародного і внутрішнього туризму» [11].

Якісний розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури як стратегічна ціль визначено у стратегії розвитку Одеської області. Сформульовані чотири операційні цілі: підвищення якості та конкурентоспроможності туристичного продукту; раціональне використання рекреаційного та туристичного потенціалів регіону; розвиток регіональної інформаційної інфраструктури рекреаційних та туристичних послуг; створення умов для розвитку малого та середнього бізнесу в туристичній сфері [10]. Досягнення цілей можливе через вирішення ряду завдань, серед яких на першому місці – стратегічне планування розвитку прибережних територій, розробка схем їх функціонального зонування; формування конкурентоспроможних кластерів у рекреаційній та туристичній сферах; збереження, захист та відтворення унікальної флори та фауни, природних ландшафтів; розвиток регіональної інформаційної інфраструктури рекреаційних та туристичних послуг; популяризація туристичного продукту через ярмаркову, виставкову та фестивальну діяльність.

Узагальнена картина представленості стратегічних та операційних цілей у регіональних Стратегіях відображена в таблиці 1.

Висновки з проведеного дослідження. За характерними тенденціями в розвитку туризму та транскордонної співпраці виді-

Таблиця 1

Туризм у стратегічних та операційних цілях відповідно до регіональних Стратегій розвитку до 2020-го року

Область	Стратегічна ціль – туризм	Операційні цілі, які стосуються розвитку туризму	Транскордонна співпраця в галузі туризму
Донецька	-	-	-
Луганська	-	-	-
Харківська	-	++	-
Сумська	-	+	-
Чернігівська	-	+	-
Київська	-	+	-
Житомирська	-	+	-
Рівненська	-	+	-
Волинська	+	++++	-
Львівська	+	+++	+
Закарпатська	-	+	-
Ів.-Франківська	+	++	-
Чернівецька	-	+	+
Вінницька	+	+	-
Одеська	+	++++	-

лено 3 транскордонні регіони (ТКР): Східний, Північний та Західний. Виявлено, що Східному та Північному ТКР притаманні розвиток внутрішнього та в'їзного туризму на основі природних та історико-культурних ресурсів з диверсифікацією туристичних послуг. У регіональних Стратегіях цих областей проблеми туризму піднімаються переважно в одній операційній цілі. Західний ТКР орієнтований на посилення розвитку туризму і транскордонну співпрацю. У більшості регіональних Стратегій питання туризму сформульовані в окремих стратегічних цілях, кожна з яких включає 3-4 операційні. Значна увага в цих Стратегіях приділяється транскордонній співпраці в галузі туризму.

Очікується, що реалізація стратегічних та операційних цілей дозволить отримати такі результати: підвищення ефективності просування туристичного потенціалу областей України; створення нових туристичних продуктів та послуг; покращення динаміки розвитку туристичної інфраструктури; збільшення туристичних потоків в регіони; збільшення надходжень від діяльності туристичної галузі до місцевих бюджетів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бучко Ж.І. Транскордонний туризм у контексті євроінтеграції України / Ж.І. Бучко // Науковий вісник ЧНУ: збірник наукових праць. – Чернівці: Чернівецький нац. університет. – 2015. – Вип. 744-745: Географія. – С. 109–111.
2. Бучко Ж. Транскордонні географічні структури у формуванні туристичного регіону Буковини / Ж. Бучко // Українська географія: сучасні виклики : зб. наук. праць : у 3-х т. – К. : Принт-Сервіс, 2016 – Т. II. – С. 45–47.
3. Біль М. Транскордонне співробітництво регіонів України в галузі туризму: сучасний стан та основні напрямки розвитку / М. Біль // Демократичне врядування: Науковий вісник. – 2008. – Вип. 2. – С. 21–24.
4. Василюха Н.В. Розвиток ринку туристичних послуг у контексті транскордонного співробітництва / Н.В. Василюха // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – 2010. – Вип. 3. – С. 160–165.
5. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doz.te.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/27596/strategija2020.pdf>.
6. Зеленко О.О. Роль євро регіонів у розвитку туристичної індустрії України / О.О. Зеленко // Часопис економічних реформ. – 2013. – № 3(11). – С. 148–155.
7. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: [монографія] / Н. Мікула. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
8. Мікула Н. Національна доповідь «Сучасний стан та перспективи розвитку транскордонного співробітництва в Україні» (Основні положення проекту) / Н. Мікула, В. Толкованов // Регіональна економіка. – 2010. – № 3. – С. 7–19.
9. Про транскордонне співробітництво: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 45. – Ст. 499 (зі змінами, внесеними згідно із законами № 1833–VI (1833-17) від 21.01.2010 р., ВВР. – 2010. – № 12. – Ст. 116 ; № 5463–VI (5463-17) від 16.10.2012 р. – ВВР. – 2014. – № 4. – Ст. 61).
10. Стратегія економічного та соціального розвитку Одеської області до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://drive.google.com/file/d/0B7gdlvs2BgzrSHFwRXJHQUtRZGc/view>.
11. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dfrr.minregion.gov.ua/foto/projt_reg_info_norm/2016/02/Strategiya-Vinnichchini-2020.pdf.
12. Стратегія розвитку Волинської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://voladm.gov.ua/wp-content/uploads/2015/01/strategiya_do_2020_zatv.rar.
13. Стратегія розвитку Донецької області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dn.gov.ua/wp-content/uploads/3_Strategiya-2020.pdf.
14. Стратегія розвитку Житомирської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economy-zt.gov.ua/files/Strateg/strategia2020.pdf>.
15. Стратегія розвитку Закарпатської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dfrr.minregion.gov.ua/foto/projt_reg_info_norm/2015/05/Strategiya.pdf.
16. Стратегія розвитку Івано-Франківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.if.gov.ua/files/SP_IF_oblast_4.pdf.
17. Стратегія розвитку Київської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://surdp.eu/uploads/files/Kyivska_RDS_FINAL_UA.pdf.
18. Стратегія розвитку Луганської області до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.loga.gov.ua/sites/default/files/collections/strategy_ukr_20-07-2017.pdf.
19. Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://shag.com.ua/proekt-strategiya-rozvitku-levivsekoyi-oblasti-na-period-do-20.html>.
20. Стратегія розвитку Рівненської області до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://surdp.eu/uploads/files/Rivnenska_RDS_FINAL_UA.pdf.
21. Стратегія розвитку Сумської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : http://surdp.eu/uploads/files/Sumska_RDS_FINAL_UA_not_approved.pdf.

22. Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.advblog.net/wp-content/uploads/2016/03/Стратегія-розвитку-Харківської-області-на-період-до-2020-року.pdf>.

23. Стратегія розвитку Чернівецької області

на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bukoda.gov.ua/sites/default/files/doc/PDF/proekt_strategiyi_rozvitku_oblasti_2020.pdf.

24. Стратегія сталого розвитку Чернігівської області на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cg.gov.ua/web_docs/1/2015/03/docs/STR_2020_1.pdf.

УДК 910.112:338.48

Ільїна О.В.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму та готельного господарства
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Бояр Л.П.,
магістрант кафедри туризму та готельного господарства
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Ткачук Т.В.,
магістрант кафедри туризму та готельного господарства
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ТУРИСТИЧНИЙ БРЕНД ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ ІМІДЖУ І ТУРИСТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ УКРАЇНИ

У статті узагальнено та систематизовано інформацію про туристичний бренд як інструмент підвищення іміджу і туристичних можливостей України. Розглянута сутність понять «бренд», «туристичний бренд країни», «туристичний бренд міста», з'ясовано роль брендингу в підвищенні привабливості території для туристів, систематизовано інформацію про туристичні бренди країн із найвищими показниками туристичних потоків, проаналізовано смислову концепцію туристичного бренду України, її окремих міст і регіонів.

Ключові слова: бренд, туристичний бренд, брендинг, логотип країни, слоган.

В статье обобщена и систематизирована информация о туристическом бренде как инструменте повышения имиджа и туристических возможностей Украины. Рассмотрена сущность понятий «бренд», «туристический бренд страны», «туристический бренд города», выяснена роль брендинга в повышении привлекательности территории для туристов, систематизирована информация о туристических брендах стран с наивысшими показателями туристических потоков, проанализирована смысловая концепция туристического бренда Украины, ее отдельных городов и регионов.

Ключевые слова: бренд, туристический бренд, брендинг, логотип страны, слоган.

Ilyina O.V., Boiar L.P., Tkachuk T.V. TOURIST BRAND AS AN INSTRUMENT OF THE UKRAINE'S IMAGE AND TOURIST OPPORTUNITIES IMPROVEMENT

Information about tourist brand as an instrument of the Ukraine's image and tourist opportunities improvement has been summarized and systematized in the article. The essence of the terms "brand", "tourist brand of the country", "tourist brand of the city" has been reviewed. The role of branding in increasing of the territory attractiveness for tourists has been clarified. Information about tourist brands of the countries with the highest rates of tourist flows has been systematized. The semantic concept of the tourist brand of Ukraine, its certain cities and regions has been analyzed.

Key words: brand, tourist brand, branding, country logo, slogan.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток туризму у світі стимулює державні органи влади використовувати всі можливі засоби для популяризації іміджу та туристичного потенціалу країн на світовій арені з метою збільшення туристичних потоків і залучення інвестицій.

Низка негативних політичних і економічних чинників вплинули на формування іміджу України як держави непривабливої для туристів. Одним із способів відновлення позитив-

ної репутації країни є туристичний брендинг, тобто процес створення успішного бренду та грамотного управління ним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність і особливості туристичного брендингу з'ясовано в роботах Ю. Карягіна, З. Тимошенко, Т. Демура, Г. Муніна [2] й О. Музиченко-Козловської [5]. Концепцію туристичного бренду України досліджувала Т. Жданова [11], а перспективи розвитку – О. Телетов, В. Зарубіна, О. Тімашова [7]. Про-

блему оцінювання ефективності туристичного бренду міста розглянуто в праці Ю. Миронова [4]. У зазначених дослідженнях наведено комплексну характеристику понять «бренд» і «туристичний бренд», визначено їхню сутність, складники та переваги. Однак на даному етапі спостерігається відсутність спеціальних систематизованих праць, які містили б узагальнену інформацію про туристичний бренд України загалом, а також бренди окремих міст і регіонів зокрема.

Постановка завдання. Метою написання статті є узагальнення, систематизація інформації про туристичний бренд як інструмент покращення іміджу і туристичних можливостей України, з'ясування регіональних особливостей його впровадження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомий маркетолог Ф. Котлер визначає бренд як назву, термін, знак, символ чи малюнок, або їх поєднання, які покликані ідентифікувати товари та послуги визначеної групи торговців, тим самим допомагаючи відрізнити їх від товарів чи послуг конкурентів [6, с. 206].

У туристичній сфері використовують поняття «бренд країни» та «бренд міста». Існують різні підходи до визначення поняття «туристичний бренд країни». Австралійський дослідник С. Пітерс вважає, що туристичний бренд країни – це сукупність туристично-привабливих і відмінних рис території країни, зокрема й природних, історичних, соціально-культурних об'єктів, національних традицій, подій та інших особливостей, які створюють позитивне сприйняття держави з боку потенційних туристів та інвесторів [3, с. 131].

Історія туристичного брендування держав розпочалася в 1950-х рр. ХХ ст. Піонером у цій справі став уряд Пуерто-Рико, який вирішив значно збільшити потік туристів завдяки кардинальній зміні свого образу у світі. Успішний досвід Пуерто-Рико почали використовувати європейські й азійські країни під час створення власних туристичних брендів. Гідним прикладом для наслідування може слугувати досвід створення туристичних брендів країнами із найвищими показниками туристичних потоків (табл. 1).

Концепцію сучасного туристичного бренду України вперше було презентовано 2013 р. Ядром концепції стала ідея «i-i». Увага акцентується на тому, що Україна – особлива цивілізація, яка століттями існувала на перехресті геополітичних, гео економічних і геокультурних «плит». Особливості історичного розвитку, своєю чергою, вплинули на культуру та менталітет української нації [11].

Однією з особливостей національного характеру українців є звичка бути одночасно пов'язаними з різними альтернативами. Так, в Україні гармонійно поєднуються досить суперечливі образи: християнський та ісламський світи; аграрна та ІТ-країна; молода держава і давня нація тощо. Саме таке світосприйняття стало основою образу України та її особливого культурного коду – «i-i», на основі якого й було розроблено такі елементи туристичного бренду країни, як логотип і слоган.

Логотип – це індивідуальна символіка, яка складається із двох частин – унікального графічного написання і знака (рис. 1).

За основу логотипа взято латинську літеру «U». Вона одночасно асоціюється з Україною («U» – перша літера назви країни англійською мовою), магнітом (символ привабливості) та смайликом (уособлює щирість і гостинність українського народу). Дві палички «U» символізують дві полярності, альтернативи, які зазвичай протиставляються, але в Україні уживаються разом [11].

Концепцію бренду детально розкриває семантичне значення логотипа (табл. 2).

Рис. 1. Туристичний логотип України [8]

Додатковим самостійним графічним елементом, створеним на основі знака з логотипа, є «усмішка». Вона використовується виключно

як компонент для конструктора образів «і-і» (мирне співіснування протилежностей) із фірмових піктограм і фотоілюстрацій (рис. 2).

Рис. 2. Образи конструктора «і-і» та логотип [8]

Рис. 3. Графічний конструктор образів міст [8]

Таблиця 1

Туристичні бренди найбільш відвідуваних країн світу (згідно з даними Всесвітньої торговельної організації, 2016 р.)

№	Країна	Кількість туристів (млн.)	Візуальна ідентифікація бренду
1	Франція	82,6	
2	Сполучені Штати Америки	75,6	
3	Іспанія	75,6	
4	Китай	59,3	
5	Італія	52,4	
6	Велика Британія	35,8	
7	Німеччина	35,6	
8	Мексика	35,0	
9	Таїланд	32,6	
10	Туреччина	25,3	

Така концепція поширюється й на окремі міста України, дозволяючи відзначити ідентичність кожного з них. Наприклад, місто Львів позиціонується як інноваційне і туристичне, Київ – світське і духовне, Одеса – гарне і розумне тощо (рис. 3).

З логотипом гармонійно поєднується основний слоган – “Ukraine: It’s all about U” (від англ. «Україна: це все про тебе» або «Це все про Україну»). Поряд із основним існують додаткові слогани, які спрямовані на окремі цільові групи населення:

- Ukraine: As unique as U;
- Ukraine: As smart as U;
- Ukraine: As tasteful as U;
- Ukraine: As green as U;
- Ukraine: As artistic as U;
- Ukraine: As peaceful as U тощо.

Особливість слоганів-конструкторів полягає в тому, що вони споріднюють мешканців інших країн з Україною і транслюють певну вигоду для тієї чи іншої соціальної/клієнтської/галузевої групи [8].

У туристичному бренді України враховано не тільки закордонний досвід, але й успішні

вітчизняні проекти брендингу окремих міст країни (табл. 3).

Д. Візгалов зазначає, що бренд міста – це міська ідентичність, системно виражена в яскравих і привабливих ідеях, символах, цінностях, образах, яка знайшла максимально повне й адекватне відображення в іміджі міста [1].

Одними з найуспішніших є туристичні бренди Києва, Одеси, Львова й Івано-Франківська.

Столиця України унікальна в історичному, релігійному, культурному і діловому аспектах. Це відображається в розробленій концепції позиціонування: «Київ – місто, де все починається». Логотип складається з чотирьох символів-легенд і слогана. Крапля уособлює Дніпро, який знаменує легенду заснування Києва, каштан – символ зеленого міста і центральної вулиці Хрещатик, купол – древні храми столиці, серце характеризує Київ як місто любові та гостинності [10].

2012 р. було розроблено туристичний логотип Одеси – якір. У зображенні присутні елементи, що нагадують серце, маяк, хвилі та руки силача.

Таблиця 2

Семантичне значення логотипа України [8]

Елемент	Коротка характеристика
	Стрічки (українська жіноча прикраса) – символ краси та жіночності.
	Ромб – символ протилежності 1. Конструктивна, геометрична, гостра форма.
	Коло – символ протилежності 2. Органічна, плавна, м’яка форма.
	Літера “U” за формою має характерні риси «двозуба» (знака Святослава) – прообразу тризуба часів Київської Русі.
	Літера “U” за формою нагадує магніт – як символ «притягання завдяки взаємодії протилежностей».
	Впізнаваний міжнародний образ усмішки як символ об’єднання та позитивної налаштованості.

Логотип Львова складається з різнокольорових зображень дзвіниць центральних храмів міста і вежі ратуші, які символізують багату архітектурну спадщину Львова, багатонаціональність культур і конфесій, які гармонійно розвивались у місті від часу його заснування [9].

В основі логотипа Івано-Франківська – один стібок вишивки із традиційної української сорочки, що нагадує водночас вишитий хрестик і фундамент визначної міської споруди – Ратуші.

Досвідом створення успішних туристичних брендів можуть поділитись і деякі регіони України (табл. 4).

Варто зазначити, що окремі обласні центри (Вінниця, Кропивницький) і регіони (Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області) все ще не мають власних туристичних брендів. Процес туристичного брендування в зазначених регіонах ще триває.

Таблиця 3

Туристичні бренди міст України

Місто	Візуальна ідентифікація	Місто	Візуальна ідентифікація
Дніпро		Полтава	
Житомир		Рівне	
Запоріжжя		Суми	
Івано-Франківськ		Тернопіль	
Київ		Ужгород	
Кривий Ріг		Харків	
Луцьк		Черкаси	
Львів		Чернівці	
Одеса		Чернігів	

Таблиця 4

Туристичні бренди регіонів України

Місто	Візуальна ідентифікація	Місто	Візуальна ідентифікація
Волинська область		Рівненська область	
Закарпатська область		Тернопільська область	
Івано-Франківська область		Херсонська область	
Львівська область		Хмельницька область	
Миколаївська область			

Висновки із проведеного дослідження.

Одним із способів заяви про конкурентні переваги території, а також підвищення її привабливості серед цільових груп населення є створення успішного бренду. Брендом території є комплекс цінностей, які відображають унікальні атрибути місцевості та тієї спільноти, що тут мешкає, які стали широко відомими і набули популярності серед споживачів.

Туристичний брендинг території України відіграє важливу роль у процесі формування позитивного іміджу держави у світі й потребує подальшого ефективного управління з метою популяризації країни серед потенційних туристів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Визгалов Д. Брендінг міста / Д. Визгалов. – М.: Фонд «Інститут економіки міста», 2011. – 160 с.
2. Карягін Ю. Маркетинг турпродукту / Ю. Карягін, З. Тимошенко, Т. Демура. – К.: Кондор, 2009. – 394 с.

3. Кучеренко К. Міжнародний туристичний бренд країни: понятійно-категорійна сутність / К. Кучеренко // Наука й економіка. – 2013. – № 4. – С. 126–133.

4. Миронов Ю. Оцінювання ефективності туристичного брендингу міста / Ю. Миронов, М. Миронова // Інтеграційні та інноваційні напрями розвитку індустрії гостинності: збірник тез доповідей VI Всеукраїнської наукової конференції (Одеса, 29 березня 2017 р.). – Одеса: Фенікс, 2017. – С. 3–5.

5. Музиченко-Козловська О. Туристичний брендинг: сутність, складові та переваги / О. Музиченко-Козловська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2014. – № 797. – С. 396–402.

6. П'янкова О. Бренди та торгові марки: сутність понять, функції, класифікація / О. П'янкова // Аспекти соціально-економічного розвитку транзитивної економіки: [кол. моногр.]. – Умань, 2012. – Ч. 2. – С. 204–214.

7. Телетов О. Дослідження та перспективи розвитку туристичного бренду України / О. Телетов, В. Зарубіна, О. Тімашова // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2014. – № 1. – С. 27–42.

8. Керівні принципи туристичного бренду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://goodgoodbrands.com/files/ukraine/ukraine_tourist_brand_brandbook_UKR_web.pdf.

9. Логотип Львова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Логотип_Львова.

10. Основи візуальної комунікації бренду міста Києва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://kievcity.gov.ua/>

[done_img/f/Kyiv%20Brand%20book.pdf](#). – 17.09.17.

11. Туристичний бренд України : концепція, месенджі, графіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wikicitynomica.org/future/turistichniy-brend-ukraini-kontseptsiya.html>.

УДК 911.9(477)

Король О.Д.,
кандидат географічних наук, доцент,
завідувач кафедри географії та менеджменту туризму
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

В'ІЗНІ ТУРИСТИЧНІ ПОТОКИ ТА ІНОЗЕМНА ТУРИСТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ (АТРАКТИВНІСТЬ)

На статистичній базі Всесвітнього банку та за методологією Всесвітньої туристичної організації, з використанням методів математичної статистики, досліджені іноземні (в'їзні) туристичні потоки для визначення привабливості для іноземних туристів тієї чи іншої країни, незалежно від її розміру. Зокрема, запропонований індекс ІТА, який дозволяє оцінити іноземну (в'їзну) туристичну привабливість (атраکتивність) різних за масштабом дестинацій. Аналіз країн за таким індексом показав, що найбільшу іноземну туристичну привабливість мали мікродержави-мегаполіси, висока атраکتивність спостерігалася в країнах старої Європи, за винятком скандинавських. Найпривабливішими з-поміж них виявилися Нідерланди, Великобританія та середземноморські дестинації. Трохи менший індекс ІТА мали решта європейських країн і тропічні острови. Найменша іноземна туристична привабливість в Європейському регіоні була в Скандинавії, а у світі – у Південній Америці, у бідних країнах Азії й Африки. У підсумку було встановлено, що на іноземну туристичну привабливість тієї чи іншої країни можуть впливати такі чинники: рівень соціально-економічного розвитку; кліматичні умови з морськими акваторіями; транспортно-географічне положення щодо регіонів, які генерують закордонні туристичні потоки.

Ключові слова: міжнародний туризм, в'їзні туристичні потоки, туристичні прибуття, доходи від іноземного туризму, іноземна туристична привабливість.

На статистической базе Всемирного банка и по методологии Всемирной туристической организации, с использованием методов математической статистики, исследованы иностранные (въездные) туристические потоки для определения привлекательности для иностранных туристов той или иной страны, независимо от ее размера. В частности, предложен индекс ИТА, который позволяет оценить иностранную (въездную) туристическую привлекательность (аттрактивность) разных по масштабу дестинаций. Анализ стран с использованием этого индекса показал, что наибольшую иностранную туристическую привлекательность имели микространства-мегаполисы, высокая аттрактивность наблюдалась в странах старой Европы, за исключением скандинавских. Наиболее привлекательными из них оказались Нидерланды, Великобритания и средиземноморские дестинации. Немного меньший индекс ИТА имели остальные европейские страны и тропические острова. Наименьшая иностранная туристическая привлекательность в Европейском регионе была у Скандинавии, а в мире – у Южной Америки, у бедных стран Азии и Африки. В итоге было установлено, что на иностранную туристическую привлекательность той или иной страны могут влиять такие факторы: уровень социально-экономического развития; климатические условия с морскими акваториями; транспортно-географическое положение относительно регионов, которые генерируют зарубежные туристические потоки.

Ключевые слова: международный туризм, въездные туристические потоки, туристические прибытия, доходы от иностранного туризма, иностранная туристическая привлекательность.

Korol O.D. INBOUND TOURIST FLOWS AND INTERNATIONAL TOURISM ATTRACTIVENESS

The research is based on the use of the statistics and methodology of the World Bank and the World Tourism Organization, as well as methods of mathematical statistics. The purpose of this research is to study inbound tourist flows and to define attractiveness of a certain country for international tourists, regardless of its size. As result, the ITA index is proposed to estimate the inbound tourism attractiveness of different destinations. Analysis of countries by this index showed that micro-state-megacities have the largest one, high attractiveness was observed in the countries of old Europe, excluding Scandinavian. The most attractive among them were the Netherlands, Great Britain and Mediterranean destinations. The rest of the European countries and the tropical islands have slightly smaller the ITA index. The smallest inbound tourism attractiveness in the European region was in Scandinavia, and in the world – in South America, in the poor countries of Asia and Africa. As a result, it was found that the following factors could affect the inbound tourism attractiveness of a certain country: the level of socio-economic development; climate together with marine waters; transport and geographical position regarding the regions that generate outbound tourist flows.

Key words: international tourism, inbound tourism flows, tourist arrivals, receipts from international tourism, inbound tourism attractiveness.

Постановка проблеми. За оцінками Всесвітньої туристичної організації (UNWTO) у світі на зламі тисячоліть фіксувався майже 1 млрд. міжнародних туристів. Зважаючи на залучення такої великої кількості людей із багатьох країн, міжнародний туризм істотно впливає на різні сфери суспільних відносин. Водночас деякі аспекти міжнародного туризму залишаються недостатньо висвітленими, зокрема, потребує більшої уваги з'ясування того, наскільки одні країни привабливіші для іноземних туристів за інші та від чого це залежить. Для розв'язання такої задачі має бути запропоноване комплексне мірило, що охоплює натуральні та вартісні показники, за якими можна оцінити іноземну (в'їзну) туристичну привабливість (атрактивність) тієї чи іншої країни. Крім того, необхідно виявити чинники, від яких вона залежить.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед робіт, присвячених міжнародному туризму, можна виділити праці А.Ю. Александрової (2002 р.) [1], О.О. Любіцевої (2003 р.) [4] тощо. У цих роботах охарактеризовані основні поняття міжнародного туризму, проаналізована географія туристського попиту за регіонами світу, відображені останні тенденції та процеси глобалізації в зазначеній галузі. Проте деякі аспекти міжнародного туризму залишаються невисвітленими, зокрема, у них відсутній аналіз туристичної атрактивності країн світу та чинників, від яких вона залежить.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження в'їзних туристичних потоків для визначення привабливості для іноземних туристів тієї чи іншої країни, незалежно від її розміру. Для оцінки міри атрактивності певної дестинації варто з'ясувати, наскільки інтенсивно вона відвідується та скільки грошей витрачають там туристи. Також викликає інтерес з'ясування чинників, які на це впливають.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження спирається на статистичну базу та методологію обліку міжнародного туризму, що запропонована Всесвітньою туристичною організацією (далі – UNWTO) та використана Всесвітнім банком [5; 6]. Зокрема, в'їзний напрям міжнародного туризму оцінюється в таких натуральних і вартісних показниках: міжнародні туристичні прибуття та доходи від іноземного туризму.

Згідно з методологією UNWTO, кількість прибуттів розуміється як кількість зареєстрованих відвідувачів тієї чи іншої країни, які не є її резидентами, за визначений проміжок часу. Водночас вони не можуть перебувати в країні призначення більше одного року та займатися діяльністю, що оплачується з місцевих джерел. Усіх їх можна поділити на одноденних відвідувачів і туристів (відвідувачів, що перебувають у країні призначення понад одну ніч). Під час вимірювання прибуттів у міжнародному туризмі надається перевага обліку на кордоні. Однак не всі країни можуть збирати такі дані. Тоді замість цих показників можуть бути використані інші, зокрема й облік у готелях і подібних закладах [3].

Статистика UNWTO туристських доходів охоплює грошові надходження (US\$), одержані країною призначення від іноземного туризму за певний проміжок часу, зазвичай, за рік. Вони складаються з витрат відвідувачів, що прибули до даної країни. Основними статтями витрат іноземних туристів у країні призначення є розміщення, харчування, внутрішній транспорт і пальне, екскурсії, розваги, шопінг тощо. Такий показник охоплює доходи, одержані як від туристів, так і від одноденних відвідувачів. Витрати останніх можуть бути суттєвими, особливо в тому разі, коли вони проживають у прикордонних територіях і здійснюють поїздки до сусідніх країн із метою купівлі там товарів і послуг. Такі поїздки є регулярними, що робить їх вагомим джерелом доходів від іноземного туризму [3]. Однак витрати одноденних відвідувачів є незначними, якщо рахувати їх на одне прибуття.

Під час аналізу вартісних показників за різні роки для врахування впливу інфляції застосовувався індекс цін (CPI – Consumer Price Index), за допомогою якого поточні ціни перераховувалися на фіксовані (станом на 1996 р.).

Валова кількість туристичних прибуттів не може слугувати критерієм привабливості, адже велику країну, навіть якщо вона знаходиться далеко на півночі, часто відвідують більше туристів, аніж маленький середземноморський острів. Наприклад, до Швеції 2008 р. завітало в 3,5 рази більше міжнародних туристів, аніж до Мальти [6]. Інакше кажучи, варто абстрагуватися від масштабу країни та віднайти такі

відносні показники, які відобразатимуть її туристичну привабливість незалежно від того, наскільки вона є великою чи маленькою.

Масштаб країни можуть відобразати такі показники, як чисельність населення, розмір споживчих витрат, а також площа території. Тобто, якщо поділити кількість прибуттів на один із цих показників, то можна отримати відносну величину, яка дозволить порівнювати туристичну привабливість різних країн незалежно від їхнього масштабу.

Якщо для розрахунку відносного показника використовувати чисельність населення країни призначення, то варто усвідомлювати, що іноземні туристи походять із населення іншої країни. Тобто вони не мають до місцевих жителів безпосереднього стосунку. Була розрахована кількість прибуттів іноземних туристів на 100 осіб місцевого населення для 100 країн вибірки за 1999, 2004, і 2008 рр.

Отримані показники засвідчили, що за всі три роки в багатьох випадках спостерігалися дещо неочікувані результати, коли явно менш привабливі для іноземних туристів країни випереджали за цим показником традиційні середземноморські дестинації. Зокрема, у 1999 р. Ісландія перебувала в рейтингу вище за Хорватію, а Норвегія – за Італію; у 2004 р. Ісландія вже випереджала Іспанію, Грецію, Францію, а Норвегія знову обійшла Італію; у 2008 р. ситуація була подібною до 2004 р. Також «цікавим» виявився випадок із Великою Британією, яка за валовими туристичними показниками традиційно входить до топ-десяти країн. Незважаючи на таке, Велика Британія за кількістю прибуттів на 100 осіб населення двічі за три часових зрізи спостережень перебувала в четвертому десятку, а 2008 р. розділила п'ятдесяту сходинку зі Швецією.

Таких прикладів достатньо, щоб поставити під сумнів репрезентативність такого відносного показника і дійти висновку, що ключову роль у цьому відіграє знаменник – чисельність населення країни. Так, невеличка кількість туристів (502 тис.), які 2008 р. завітали до Ісландії – країни, що розташована посеред океану в субарктичному кліматичному поясі, опосередковуватиметься мізерною кількістю місцевого населення (317 тис.). Зважаючи на зазначене, такий відносний показник може

бути більшим, аніж у популярної середземноморської дестинації, де через сприятливі географічні умови мешкає набагато більше людей.

Для вартісних відносних показників можна використати доходи від іноземного туризму, які складаються зі споживчих витрат туристів у країні призначення. Такі видатки можуть бути зіставлені зі споживчими витратами місцевого населення. Порівнюючи такий відносний показник із попереднім, зауважимо, що вони відрізняються лише тим, що в попередньому випадку використовуються натуральні показники, а в цьому – вартісні. Як результат, була розрахована відсоткова частка туристичних доходів у споживчих витратах місцевого населення для 100 країн вибірки за 1999, 2004, 2008 рр.

Зіставлення вартісних показників дало ще менш очікувані результати, аніж у попередньому випадку, що стосувався відношення іноземних прибуттів до місцевого населення. Найімовірніше це пов'язане з тим, що споживчі витрати мешканців тієї чи іншої країни залежать не лише від її людності, але й від заможності, яку відображають питомі споживчі витрати. Наприклад, за всі три роки статистичних спостережень у першій десятці опинилися малі острівні туристичні країни з низьким рівнем питомих споживчих витрат місцевого населення. Натомість популярні середземноморські дестинації, де проживає набагато більше мешканців, і рівень заможності яких помітно вищий, частка туристичних доходів у споживчих витратах місцевого населення не перевищувала 10% (див. табл. 1).

Отже, залишається площа країни – проста величина, що дозволяє відійти від масштабу країни рід час розрахунку відносного показника як критерію іноземної туристичної привабливості (атрактивності). Однак варто усвідомлювати, що кількість міжнародних туристичних прибуттів – це лінійна величина, тоді як площа території – квадратична. Зважаючи на зазначене, за збільшення розміру країни площа території зростатиме у квадраті, а кількість прибуттів, найімовірніше, змінюватиметься лінійно. Отже, виходитиме так, що, чим більша територія країни, тим менше в неї шансів опинитися на перших позиціях у рейтингу, адже останній визначатиметься як

співвідношення кількості прибуттів на км², а зі зростанням площі знаменник збільшуватиметься інтенсивніше за числівник. Саме таку тенденцію засвідчує гістограма площі територій 114 країн, які ранжовані зліва направо за кількістю туристичних прибуттів на 1 км² (див. рис. 1). Випадки з найбільшим рейтингом, які на графіку розташовані ліворуч, були представлені країнами з малою площею території, а праворуч – там, де кількість туристичних прибуттів на 1 км² була найменшою, частіше зустрічалися країни з великою площею території.

Для приведення квадратичної величини до лінійної в оцінці розміру території країни можна абстрагуватися від конкретної форми суходолу й уявити його колом із радіусом, який розраховується через площу території:

$$R = \sqrt{\frac{S}{\pi}};$$

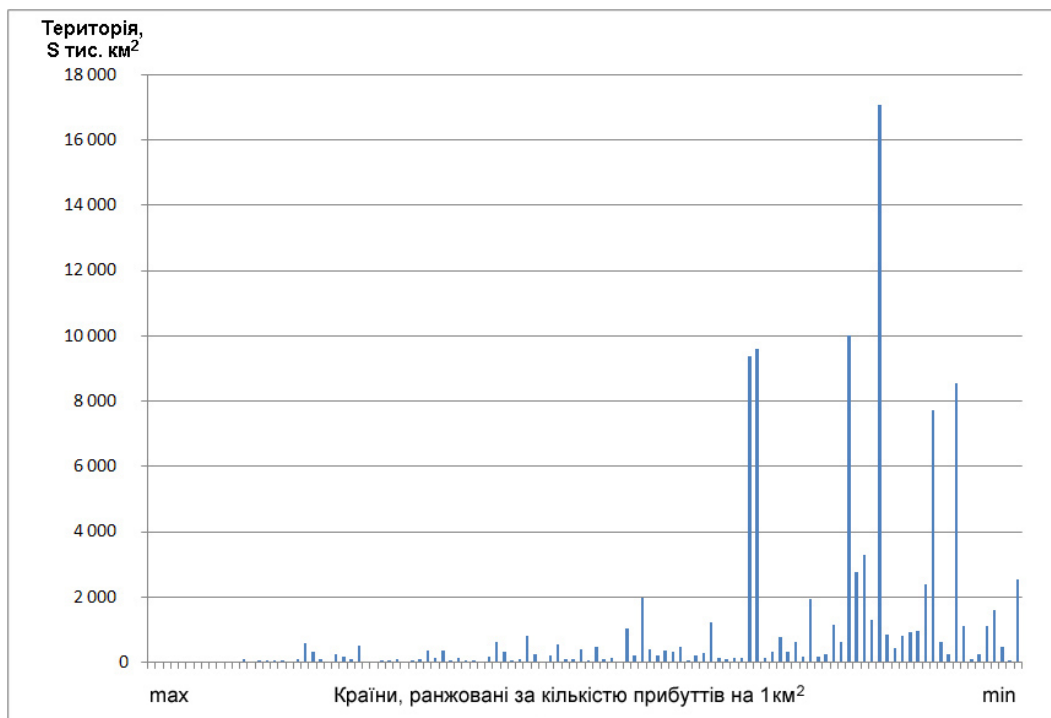
де: R – умовний радіус країни; S – площа території країни.

Отже, пропонується критерій іноземної туристичної привабливості (атрактивності) визначати, як кількість міжнародних туристичних прибуттів, що припадає на 1 км умов-

Таблиця 1

Частка доходів від іноземного туризму у споживчих витратах місцевого населення, його чисельність і заможність, 2008 р. [6]

Країна	Частка тур. доходів у споживчих витратах, %	Чисельність населення, осіб	Споживчі витрати, US\$ per capita
Антигуа і Барбуда	91	85 349	4 295
Барбадос	69	277 634	6 482
Багами	59	348 340	10 436
Сент-Люсія	34	172 734	5 339
Іспанія	8	45 555 716	19 999
Греція	7	11 237 094	23 061
Франція	4	64 371 099	24 930
Італія	4	59 832 179	22 744

Рис. 1. Площа території країн, що ранжовані за кількістю міжнародних туристичних прибуттів на 1 км² території країни, 2008 р.

ного радіуса країни. Для перевірки зменшення впливу площі території на шуканий відносний показник, як і в попередньому випадку, була побудована гістограма, на якій країни вже ранжувалися за кількістю туристичних прибуттів на 1 км умовного радіуса (див. рис. 2).

У результаті, країни розподілилися рівномірніше, адже умовний радіус, як і кількість прибуттів, є лінійною величиною. Отже, за критерій іноземної туристичної привабливості (атрактивності) можна обрати відносний показник (Arr), який розраховується за формулою:

$$Arr = \frac{\text{кількість іноземних прибуттів}}{\text{умовний радіус території країни}}$$

Однак в такому разі не враховані вартісні показники. Для нівелювання впливу масштабу країни вони теж мають бути відносною величиною. Зважаючи на зазначене, найінформативнішим здається такий показник, як доходи від іноземного туризму, що приходяться на одне прибуття (Rec):

$$Rec = \frac{\text{доходи від іноземного туризму}}{\text{кількість іноземних прибуттів}}$$

На основі таких двох показників можна отримати один інтегральний (індекс ITA – О. К.), який відобразить іноземну туристичну привабливість (атрактивність) тієї чи іншої країни.

Для їх агрегування застосовувалася методика багатомірного ранжування, що ґрунтується на теорії «адитивної цінності», згідно з якою цінність цілого еквівалентна сумі цінностей його складників. Оскільки ознаки мають різні одиниці вимірювання, адитивне агрегування потребує приведення їх до однієї основи, тобто попередньої *стандартизації* [2]. Тому для кожного із двох статистичних рядів вибірки, яка складалася зі 110-ти країн світу, були розраховані середні геометричні величини, а окремі значення Arr_i і Rec_i перераховувалися для кожної країни, як їх відношення до відповідної пересічної геометричної ($x_i/\bar{x}$).

Для агрегування стандартизованих величин було обране середнє геометричне значення, яке для двох чисел також називається середнім пропорційним. Отже, для розрахунку Індексу іноземної туристичної привабливості (далі – ITA) запропонована така формула:

Для агрегування стандартизованих величин було обране середнє геометричне значення, яке для двох чисел також називається середнім пропорційним. Отже, для розрахунку Індексу іноземної туристичної привабливості (далі – ITA) запропонована така формула:

$$ITA = \sqrt{\left(\frac{Arr}{\bar{Arr}}\right) * \left(\frac{Rec}{\bar{Rec}}\right)}$$

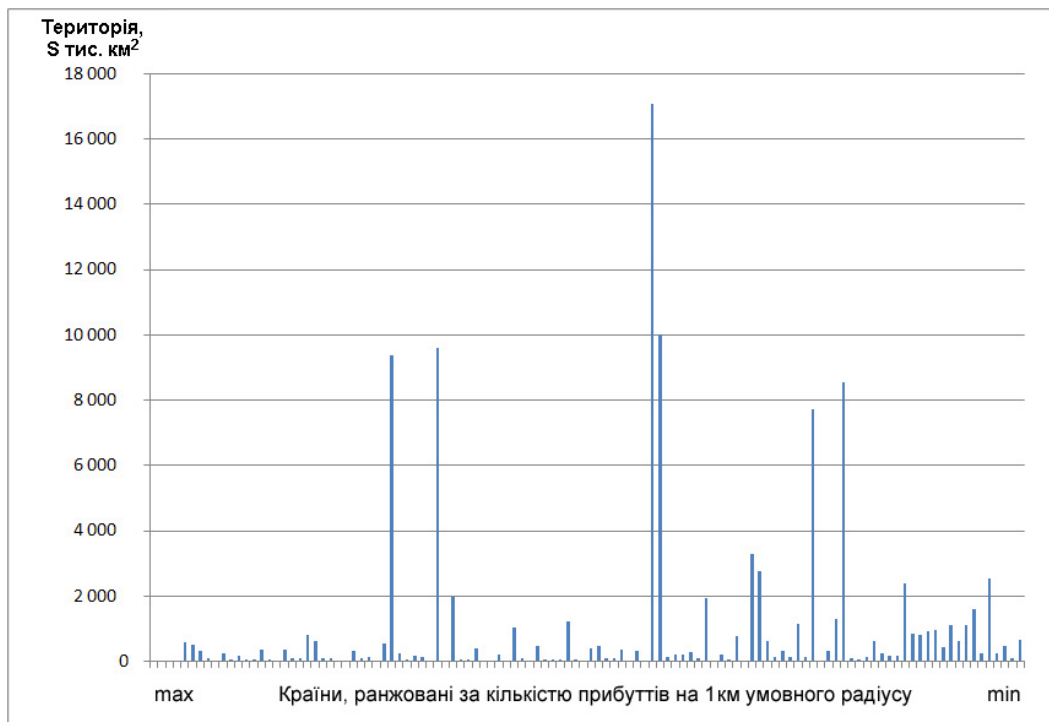

Рис. 2. Площа території країн, що ранжовані за кількістю міжнародних туристичних прибуттів на 1 км умовного радіуса країни, 2008 р.

Таблиця 2

Крок інтервалів Індексу іноземної туристичної привабливості.

Іноземна туристична привабливість (ІТА)						
дуже низька	низька	помірно низька	помірна	помірно висока	висока	дуже висока
0–0,29	0,30–0,59	0,60–0,89	0,90–1,09	1,10–2,00	2,01–3,00	3,00<

Таблиця 3

Індекс ІТА, середній геометричний за 1999, 2004, 2008 рр.

дуже висока	Макао	17,252	помірна	Естонія	1,095	
	Гонконг	9,253		Філіппіни	1,073	
	Сінгапур	7,697		Канада	1,053	
	Нідерланди	4,316		Фіджі	1,009	
	Велика Британія	4,227		Сирія	1,001	
	Іспанія	4,033		Сальвадор	0,987	
	Італія	4,030		Індонезія	0,983	
	Франція	4,029		Албанія	0,966	
	Німеччина	3,796		Панама	0,926	
	Люксембург	3,778		помірно низька	Індія	0,895
	Швейцарія	3,761			Литва	0,893
	Австрія	3,748			Кувейт	0,876
	Мальта	3,663			Україна	0,806
	Бельгія	3,516			Шрі-Ланка	0,769
	Бахрейн	3,418			Домініка	0,728
	Сполучені Штати Америки	3,159			Аргентина	0,708
	Барбадос	3,157			Чилі	0,679
висока	Мальдіви	2,884	Гватемала		0,670	
	Греція	2,853	Уругвай		0,658	
	Корея	2,692	Росія		0,655	
	Португалія	2,652	Ісландія		0,647	
	Кіпр	2,517	Румунія		0,616	
	Ізраїль	2,468	Латвія		0,601	
	Маврикій	2,444	низька		Колумбія	0,594
	Хорватія	2,425			Кенія	0,583
	Данія	2,399			Камбоджа	0,571
	Ірландія	2,288		Перу	0,537	
	Таїланд	2,145		Гондурас	0,518	
	Чехія	2,083		Бразилія	0,514	
	Ямайка	2,002		Оман	0,510	
помірно висока	Японія	1,995		Гана	0,509	
	Багами	1,929		Еквадор	0,473	
	Малайзія	1,928		Вірменія	0,451	
	Антигуа і Барбуда	1,892		Македонія	0,437	
	Туреччина	1,858		Пакистан	0,434	
	Польща	1,851		Танзанія	0,432	
	Домініканська республіка	1,844		Венесуела	0,424	
	Угорщина	1,796		Непал	0,411	
	Словенія	1,689		Нікарагуа	0,357	
	Сент-Люсія	1,679		Намібія	0,317	

Продовження таблиці 3

помірно висока	Швеція	1,643
	Китай	1,415
	Мексика	1,367
	Коста-Ріка	1,335
	Болгарія	1,334
	Нова Зеландія	1,327
	Австралія	1,287
	Єгипет	1,276
	Тринідад і Тобаго	1,264
	Туніс	1,257
	Марокко	1,250
	Сейшели	1,209
	Норвегія	1,201
	Йорданія	1,180
	Південна Африка	1,147
	Фінляндія	1,135

дуже низька	Мадагаскар	0,289
	Ботсвана	0,247
	Свазіленд	0,234
	Киргизія	0,227
	Болівія	0,222
	Бангладеш	0,202
	Парагвай	0,194
	Малаві	0,187
	Алжир	0,170
	Гайана	0,168
	Монголія	0,159
	Сьєрра-Леоне	0,141
	Судан	0,060
	Центр.-Африк. респ.	0,052
	Папуа-Нова Гвінея	0,043

У подальшому дослідженні для кожної країни вибірки за 1999, 2004, 2008 рр. був розрахований індекс іноземної туристичної привабливості, а також його пересічне геометричне значення за ці три роки. Зрештою, країни були ранжовані за останнім показником і розподілені за інтервалами, наведеними в таблиці 2. Оскільки індекс ІТА як стандартизована величина обраховується в пересічних геометричних одиницях, за початок відліку був обраний серединний (помірний) інтервал зі значеннями, близькими до одиниці. З обох боків від нього виділялися ще по три інтервали із приблизно однаковими кроками.

Отже, країни вибірки були ранжовані за середнім геометричним за 1999, 2004, 2008 рр. індексом ІТА і розподілені за вищевказаними інтервалами (див. табл. 3).

Побачити, якою мірою натуральні чи вартісні показники визначили іноземну туристичну привабливість тієї чи іншої країни, можна в табл. 4. Зокрема, завдяки високим вартісним показникам, Нідерланди та Велика Британія випередили за індексом ІТА три найпопулярніші середземноморські дестинації, а Сполучені Штати Америки (далі – США) опинилися поруч із Бахрейном, в якого питома кількість прибуттів була однією з найбільших у світі. Україна ж за значної кількості відвідувачів, що припадають на 1 км умовного радіуса території, опинилася серед країн із помірно

низькою іноземною туристичною привабливістю, адже її пересічні туристичні доходи на одне прибуття були меншими за 250 US\$ у цінах 1996 р.

Країни, що в таблиці 3 посіли перші сходинки (Макао, Гонконг, Сінгапур), тобто характеризувалися найбільшим індексом іноземної туристичної привабливості, – це «мегаміста», які є торговельно-фінансовими та розважальними світовими центрами. Їхній скайлайн легко розпізнати за хмарочосами, а міська інфраструктура тут увібрала всі технологічні інновації. По суті такі міста є на вістрі цивілізаційного поступу, адже в них вже сьогодні можна побачити «майбутнє», що є одним із мотивів їх відвідування. Крім того, такі міста є центрами міжнародної торгівлі, де вигідно здійснювати шопінг, також вони часто стають осередками розваг і азартних ігор.

Зважаючи на статус особливих адміністративних районів Китаю, туристичні потоки до Гонконгу та Макао, зокрема і з Піднебесної, радше належать до внутрішнього туризму, ніж до міжнародного. Такою надзвичайно високою туристичною привабливістю ці автономні утворення завдячують, насамперед, їхньому сусідньому розташуванню з густонаселеною й економічно розвиненою провінцією Гуандун. Спільна мова, схема полегшеного в'їзду для індивідуальних відвідувачів, яка була запроваджена від липня 2003 р., лише сприяли фор-

муванню туристичних потоків. Тому 2008 р. на материковий Китай припадало 63,5% прибуттів до Макао і 66,6% – до Гонконгу.

Спрацьовує тут і ефект контрасту, адже Гонконг і Макао приєдналися до материкового Китаю на правах «одна країна, дві системи». Як наслідок, Гонконг залишається одним зі світових центрів фінансів і торгівлі, а Макао – осередком азартних ігор і єдиним анклавом з «європейським обличчям» в Азії. Близьке розташування цих двох адміністративних утворень створило синергійний ефект, навіть можна сказати, що вони утворюють кластер, адже більшість відвідувачів Макао прибувають швидкісним поромом із Гонконгу, на що витрачається лише 45 хв. І цей кластер остаточно сформується тоді, коли завершиться будівництво мосту між цими двома адміністративними районами Китаю.

На відміну від Гонконгу і Макао, в'їзний туризм до Сінгапуру є цілковито міжнародним і має диверсифікованішу структуру прибуттів, адже на перші дві сходинки припадало лише 30% іноземних туристів із сусідніх Індонезії та Малайзії. Сінгапур – це Гонконг і Макао разом узяті – один зі світових центрів фінансів і торгівлі й осередок азартних ігор одночасно. Тут успішно реалізується програма «розумне місто», яка передбачає впровадження ІТ-технологій у міську інфраструктуру. Також Сінгапур приваблює островом Сентоза, який не лише пропонує відпочинок на пляжах, але є азійським аналогом Диснейленду. Крім того, в'їзному туризму сприяє і те, що майже 40% жителів Сінгапуру є іноземцями, які тут працюють, що позитивно впливає на VFR-туризм – поїздки до родичів і знайомих.

Другим «ешелоном» з індексом ІТА від 4 до 5 йшли країни Західної Європи: Нідерланди та Велика Британія, які розташовані в так званому півному поясі, а також середземноморські Іспанія, Італія та Франція. Їхня значна іноземна туристична привабливість пояснюється такими чинниками: високим рівнем соціально-економічного розвитку та, як наслідок, розвинутою туристичною інфраструктурою; положенням у комфортних для рекреації кліматичних поясах, зокрема й на узбережжі Середземного моря; розташуванням в Європейському туристичному регіоні, на який при-

падає більше половини загальносвітових міжнародних туристичних прибуттів.

2008 р. Велику Британію відвідало майже 30 млн. туристів, а доходи від іноземного туризму становили 46,3 млрд. US\$. Якщо розглядати структуру іноземного туризму Великої Британії за цілями поїздки, то 39% прибуттів пов'язані з такими мотивами, як відпочинок і дозвілля, майже чверть (24%) припадає на бізнес-туристів. На частку подорожуючих із метою відвідування родичів і знайомих (VFR) припадає 28%, а із врахуванням кількості ночівель, ця частка становить 38%.

В'їзні туристичні потоки до Великої Британії географічно дуже зосереджені – майже 90% припадає на Англію, причому до Лондона прямує 51% усіх іноземних туристів. Це місто приваблює не лише як столиця Британської корони, але й як міжнародний транспортний вузол і світовий бізнес-центр. Лондон є провідною дестинацією для тих, хто відвідує Туманний Альбіон уперше. Проте завдяки збільшенню транспортних потоків із використанням поромних терміналів у Північному морі та розвитку регіональних аеропортів, що обслуговують “low-cost” авіакомпанії, домінуюче положення Лондона як туристичної дестинації дещо зменшується. Так, останнім часом зростає популярність Глазго й Единбурга. Загалом, майже 75% прибуттів до Великої Британії припадає на пасажирську авіацію, 15% – на морське сполучення, 10% – на тунель під Ла-Маншем.

Структура туристичних потоків до Великої Британії є доволі диверсифікованою – на 5-топ країн припадає менше половини прибуттів. Відвідувачі із Західної Європи становлять більшість – приблизно 2/3, проте останнім часом їхня частка знижується, натомість зростає кількість прибуттів зі Східної Європи. Потоки з Північної Америки залишаються відносно стабільними – майже 15%. З інших частин світу виділяється Австралія – 3% прибуттів (див. табл. 5).

Франція є беззаперечним лідером у світі за кількістю міжнародних туристичних прибуттів – без малого 80 млн. у 2008 р. Тобто на цю дестинацію припадало 8,2% іноземних туристів, у вартісних показниках ця частка була трохи меншою – 6% або 67,7 млрд. US\$.

Таблиця 4

**Розподіл країн за кількістю міжнародних туристичних прибуттів
на 1 км умовного радіуса і доходами від іноземного туризму на одне прибуття,
пересічно геометричними за 1999, 2004, 2008 рр.**

Прибуття, тис. на 1 км ум. радіуса	Туристичні доходи на одне прибуття, US\$ у цінах 1996 р.						
	< 250	250–500	501–750	751–1 000	1 001–1 500	1 501– 2 000	2 000 <
більше 200	Бахрейн			Макао, Гонконг, Сінгапур			
100–200			Франція, Австрія, Мальта	Іспанія, Італія			
50–100		Угорщина	Чехія	Греція, Мальдіви	Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Німеччина		
30–50	Україна	Польща	Хорватія, Малайзія, Ірландія, Туреччина	Кіпр, Данія	Барбадос, Португалія, Корея		Люксембург
20–30	Румунія	Туніс, Мексика	Болгарія, Китай	Домініканська респ., Сент-Люсія	Маврикій, Таїланд, Багами, Ямайка, Антигуа і Бар- буда	Ізраїль	США
10–20		Литва	Канада, Естонія, Йорданія, Марокко, Сирія, Єгипет, Південна Африка, Сальвадор	Коста-Ріка, Сейшели, Тринідад і Тобаго, Норвегія	Японія, Словенія	Швеція	
5–10	Свазіленд	Уругвай, Росія, Латвія, Гватемала	Домініка	Фінляндія, Філіппіни, Індонезія, Фіджі, Албанія		Нова Зеландія	
2–5	Ботсвана, Малаві	Нікарагуа	Чилі, Бразилія, Непал, Македонія, Камбоджа, Гондурас, Оман, Еквадор	Аргентина, Кенія	Панама, Індія, Шрі-Ланка		Австралія
0–2	Алжир, Киргизія, Бангладеш, Папуа- Нова Гвінея, Судан	Намібія, Парагвай, Болівія, Гайана, Монголія	Вірменія, Сьєрра-Леоне, Центр.-Афр. республіка	Гана, Перу, Пакистан, Мадагаскар	Ісландія, Колумбія, Венесуела, Танзанія		Кувейт

72% іноземних туристів приїжджають до Франції для відпочинку, ознайомлення з архітектурою та культурою, шопінгу, а також відвідують родичів і знайомих. Здебільшого, ці потоки припадають на червень, липень і серпень.

Переважна більшість іноземних відвідувачів Франції (87%) – це європейці, в основному із сусідніх країн, як-от: Німеччина, Великобританія, Бельгія та Італія (див. табл. 5). Перші сходинки очікувано посіли Великобританія та Німеччина – великі сусіди з географічним положенням на північ від річної ізотерми $+10^{\circ}\text{C}$, де клімат не сприяє відпочинку на морі. Більшість британських туристів, наприклад, подорожують до Франції самостійно, на власному автомобілі, зокрема, це туристи-відпускники й ті, хто відвідують свій другий дім у Франції. Їх приваблюють теплий клімат із сонячною погодою, особливості місцевої архітектури та культури. Третя сходинка Бельгії пов'язана не лише з положенням «північного сусіда», але й із ментальною близькістю – 40% бельгійського населення становлять валлонці, які розмовляють французькою.

Іспанія за кількістю прибуттів у 2008 р. була другою в Європі та третьою у світі. Того року до неї завітало 57,2 млн. туристів, а доходи від іноземного туризму становили 70,3 млрд. US\$, що перевищувало аналогічний французький показник. Ця середземноморська країна – улюблений напрямок купально-пляжної рекреації в Європі. Каталонія з Барселоною та «Костас Каталанас» є найпопулярнішою дестинацією в Іспанії – сюди прямує 25,7% іноземних туристів. На другій і третій сходинках опинилися Балеарські та Канарські острови, на які разом приходилося 35,8% прибуттів. Така спеціалізація міжнародного туризму породжує проблему сезонності – більше половини іноземних прибуттів припадає на період між червнем і вереснем, лише на Канарських островах сезон три-

ває цілий рік. 80% іноземних туристів в Іспанії походять із Великобританії, Німеччини, Франції, Італії, країн Бенілюкс і Скандинавського півострова. Отже, крім Франції та Італії, на які разом припадає 20% прибуттів, – це країни старої Європи, що не мають виходу до теплового Середземного моря (див. табл. 5).

Найбільше до Іспанії приїжджало британців і німців – понад 45% туристичних прибуттів. Загалом, закордонний відпочинок на морі для жителів Туманного Альбіону залишається улюбленою формою рекреації, адже вдома для цього не вистачає ані сонця, ані тепла. Тому в структурі прибуттів до Іспанії британські туристи посіли першу сходинку (27,6%). Навіть до Франції, яка розташована ближче, британці подорожували в півтора рази менше. Німеччина з цієї ж причини посіла друге місце в структурі туристичних прибуттів до Іспанії – 17,6%.

Отже, на прикладі європейських країн можна побачити вплив клімату на їхню туристичну привабливість, зокрема й через формування комфортних умов для відпочинку на морі. Однак, окрім купально-пляжної, існують інші види туристичної рекреації, які є менш вимогливими до температурного режиму та кількості опадів. Інакше кажучи, кліматичні умови також варто оцінювати за їхньою комфортністю для тепловідчуття людини без огляду на будь-який вид туризму. Так, клімат країн Європи з індексом ІТА, меншим за 2, характеризувався як помірно-холодний із рівномірним зволоженням, а із врахуванням температурного індексу (за Кеппеном) його можна вважати малосприятливим і, навіть, несприятливим для іноземного туризму, адже тепла погода в таких широтах зустрічається не часто і взимку дуже холодно. Це стосується, насамперед, скандинавських дестинацій, а в Норвегії та Ісландії зустрічався клімат тундри, який є ще холоднішим.

Таблиця 5

Структура туристичних прибуттів, 2008 р. [7]

№	Велика Британія, %		Франція, %		Іспанія, %	
	Країна	Відсоток	Країна	Відсоток	Країна	Відсоток
1	Франція	11,4	Великобританія	17,3	Великобританія	27,6
2	Ірландія	9,6	Німеччина	14,8	Німеччина	17,6
3	США	9,3	Бельгія	10,7	Франція	14,3
4	Німеччина	9,1	Італія	10,4	Італія	5,8
5	Іспанія	6,2	Нідерланди	7,5	Нідерланди	4,3

Ісландія, до речі, мала помірно-низьку іноземну туристичну привабливість, а її індекс ІТА був удвічі меншим за норвезький і становив 0,65. Це є наслідком дії іншого чинника – транспортно-географічного положення. Острівне розташування посеред Атлантичного океану ніби ізолює цю дестинацію від регіонів походження туристів, а відсутність кордону суходолом унеможлиблює туристичні потоки від сусідніх країн, на які в міжнародному туризмі пересічно припадає майже половина прибуттів. Саме тому всі тропічні острови, зокрема й Карибського басейну, мали іноземну туристичну привабливість меншу за європейські країни так званого півного поясу, не говорячи вже за середземноморські дестинації.

Висновки із проведеного дослідження.

Отже, індекс ІТА, що охоплює відносні натуральні та вартісні показники, дозволяє оцінити іноземну (в'їзну) туристичну привабливість (атрактивність) тієї чи іншої країни незалежно від того, наскільки вона є великою чи маленькою. Найбільшу іноземну туристичну привабливість мали мікродержави-мегаполіси, висока атрактивність спостерігалася в країнах старої Європи, за винятком скандинавських. Найпривабливішими серед них виявилися Нідерланди, Великобританія та середземноморські дестинації. Трохи менший індекс ІТА мали решта європейських країн і тропічні острови. Найменша іноземна туристична привабливість в Європейському регіоні була в Скандинавії, а у світі – у Південній Америці, у бідних країнах Азії та Африки. Вочевидь, на іноземну туристичну привабливість тієї чи іншої дестинації впливає рівень соціально-економічного розвитку, кліматичні умови з морськими акваторіями, а також транспортно-географічне положення щодо регіонів, які генерують закордонні туристичні потоки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова А.Ю. Международный туризм : [учебник для студентов высших учебных заведений] / А. Ю. Александрова. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – 470 с.
2. Єріна А.М. Статистичне моделювання та прогнозування : [навч. посібник] / А.М. Єріна. – К. : КНЕУ, 2001. – 170 с.
3. Король О.Д. Міжнародний туризм : методика і матеріали статистичних досліджень / О.Д. Король, Т.Д. Скутар – Чернівці : Рута, 2008. – 64 с.
4. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг : [навч. посібник] / О.О. Любіцева. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Альтерпрес, 2003. – 436 с.
5. International tourist arrivals & International tourism : UNWTO Tourism Highlights, 2001–2016 Editions receipts [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://mkt.unwto.org/publications>.
6. International tourism, number of arrivals & International tourism, receipts (current US\$) : World Bank Open Data [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org>.
7. OECD Tourism Trends and Policies 2010 : OECD Publishing, 2010 [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <https://books.google.com.ua/books?id=UC7WAgAAQBAJ>.

УДК 911.7:338.48

Медвідь Л.І.,
старший викладач кафедри туризму і рекреації
Мукачівський державний університет

РОЛЬ СУВЕНІРНОЇ ПРОДУКЦІЇ В ПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТУРИСТИЧНОГО РЕГІОНУ

Проаналізовано роль сувенірної продукції в розвитку туристичної галузі регіону. Наведено класифікацію сувенірів і визначено «закарпатські сувеніри», які слугують візитівкою краю та ідентифікують територію далеко за її межами. Виділено локальні сувенірні ринки, де туристи можуть придбати предмети на згадку про регіон.

Ключові слова: сувенір, сувенірна продукція, народні художні промисли і ремесла, осередки народних промислів і ремесел, туристична ідентифікація регіону, туристичний образ, сувенірний ринок.

Проанализирована роль сувенирной продукции в развитии туристической отрасли региона. Предложена классификация сувениров и определены «закарпатские сувениры», являющиеся визитной карточкой края и идентифицирующие территорию далеко за ее пределами. Выделены локальные сувенирные рынки, на которых туристы могут приобрести предметы на память о регионе.

Ключевые слова: сувенир, сувенирная продукция, народные художественные промыслы и ремёсла, центры народных промыслов и ремесел, туристическая идентификация региона, туристический образ, сувенирный рынок.

Medvid L.I. THE ROLE OF SOUVENIR PRODUCTION IN PRESENTATION AND POPULARIZATION OF THE TOURIST REGION

The role of souvenir production in the development of the tourist industry of the region has been analyzed. The classification of souvenirs has been given and “Transcarpathian souvenirs” have been defined, which serve as a visiting card for the region and identify the territory far beyond its borders. Local souvenir markets have been highlighted, where tourists can buy items in memory of the region.

Key words: souvenir, souvenir products, folk arts and crafts, centers of folk crafts, tourist identification of region, tourist image, souvenir market.

Постановка проблеми. В останні десятиліття сфера туризму і рекреації перетворилась на одну з найбільш прибуткових і розвинутих галузей економіки. Вона стимулює соціально-економічний розвиток окремих регіонів, забезпечує створення додаткових робочих місць, підвищує якість життя місцевого населення та сприяє відродженню звичаїв і традицій. Водночас туризм стимулює розвиток супутніх туристично-рекреаційній сфері галузей – транспорту, зв'язку, торгівлі, виробництва товарів, зокрема й виробництв народних промислів, сферу послуг, ресторанне господарство, будівництво тощо. Крім того, туризм є одним з елементів міжкультурної комунікації, який сприяє збереженню культурної спадщини і традицій країн і народів, стимулює розвиток і відродження їх промислів, відновлення та збереження культурно-історичних пам'яток.

Розвиток туризму як одного з елементів культури регіону обов'язково повинен враховувати потреби і мотиви різних категорій туристів, їхні смаки та вподобання, сприяти повному використанню культурного потенціалу країни. Завдяки розвитку туристичної сфери культурна спадщина регіонів стає доступною великому сегменту відвідувачів.

Сувенірна продукція із символікою регіону, представлена художніми творами місцевих майстрів і товарами традиційних народних промислів, сприяє створенню його унікального іміджу, його впізнаваності. Зазвичай, майже 25% своїх грошей турист витрачає на купівлю виробів місцевих промислів, зокрема й сувенірної продукції. Мотиви придбання сувенірів і місцевих виробів бувають абсолютно різними. Але очевидно, що така послуга, зазвичай, підвищує туристичну привабливість тери-

торії. Тому питання туристичної ідентифікації території через сувенірну продукцію, а також вивчення можливостей її раціональної реалізації, залишається актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ринок сувенірної продукції України, його інфраструктура та її асортимент перебувають у стадії формування і не завжди задовольняють потреби туристів, що зростають. Теоретичні аспекти сувенірної продукції в багатьох контекстах, починаючи від елемента маркетингу підприємства і закінчуючи брендингом території, розглядають у своїх роботах Т. Бистрова й А. Хісматуллін [1]; класифікація сувенірів за видами наводиться в роботах Р. Бордина й Е. Орловського [2]; сувенірна продукція як складова частина брендингу туристичної дестинації розглядається в роботах М. Смикової, В. Ноги, О. Ващенко; методичні підходи до кластеризації осередків народних промислів як елементів сувенірної продукції й аналіз світового досвіду їх розвитку розглянуто в роботах Н. Мікули й О. Дацко [3]. Але поза увагою вчених залишилися питання, пов'язані із забезпеченням сувенірною продукцією туризму та її використання з метою туристичної ідентифікації регіону. Тому вивчення використання сувенірної продукції в туризмі потребує ґрунтовних наукових досліджень і оприлюднення.

Постановка завдання. Метою публікації є визначення особливості використання сувенірної продукції в туристичній галузі для ідентифікації регіону в спогадах туристів. Для досягнення поставленої мети необхідно здійснити короткий огляд поняття «сувенір», провести класифікацію туристичних сувенірів; встановити регіональний взаємозв'язок між народними ремеслами та регіонами виробництва сувенірної продукції; визначити регіональні особливості сувенірної продукції та її туристичного представлення в спогадах туристів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спеціалізовані предмети на згадку про перебування в тій чи іншій країні, спогади про природні та культурно-історичні об'єкти мають значну популярність. Такими предметами є дрібнички, дизайнерські вироби, товари масового виробництва, унікальні витвори мистецтва, які об'єднуються в поняття «сувенір». Їх використовують у різних контекстах: як

предмети, які про щось нагадують, і як елементи дизайну, тому виділяють досить широкий спектр сувенірної продукції – починаючи від невеликих промо-сувенірів і закінчуючи великими бізнес-подарунками.

Термін «сувенір» має французьке походження (“souvenir”) і є згадкою, пам'яттю, яка пов'язана з перебуванням у тому чи іншому місці, або з якоюсь пам'ятною подією. Вони навіюють приємні спогади та є візитівками території, відображають її життя, культуру, побут, традиції та звичаї. Кожен сувенір, привезений із подорожі, повинен відтворюватись у своїй індивідуальній манері, доступно, зрозуміло і ненав'язливо. Для цього необхідно сформулювати номенклатуру сувенірної продукції та зв'язати її із самотнім українським середовищем.

У науковій літературі «сувенір» має кілька визначень: як предмет, що вказує на високий соціальний статус того, хто придбав його; як специфічний об'єкт, що залишається на згадку про подорож; як специфічний об'єкт, що слугує предметом нагадування про події чи спогади [4]. Водночас сувеніри повинні мати художню цінність, відображати місцеві природні та культурні особливості, пам'ятки тощо. У західних публікаціях щодо предметів, які мають особливе значення, пов'язуються з якоюсь подією чи людиною та нагадують про них, живається термін «меморабілія» (лат. *memorabilia*).

З розвитком промислового виробництва сувенірів, які виготовлялися підприємствами народних художніх промислів і в окремих випадках не мали жодного відношення до місця придбання виробу, сувенірні вироби почали ототожнювати з подарунками.

Розвиток туристичної діяльності призвів до захоплення сувенірами як предметами на згадку про перебування на курорті, у тій чи іншій країні, спогадами про природні та культурно-історичні об'єкти. Сувенір, привезений на згадку з місця відпочинку, можна розглядати як предмет, що вказує на статус того, хто придбав його, як специфічний об'єкт, що залишається на згадку про подорож, як специфічні об'єкти, що слугують предметом нагадування про певні події чи спогади. З розвитком масового туризму сувенір перетворився на обов'язковий атрибут, без якого не поверта-

ються з мандрівок. За даними соціологічних досліджень, майже кожний турист намагається з подорожі привезти додому сувенір, який подовжуватиме емоційні враження, отримані під час мандрівки, та нагадуватиме про приємно проведений час відпочинку.

Найбільш популярними у вітчизняних туристів є дешеві та не громіздкі сувенірні дрібнички. До сувенірів також належать етнічний одяг і прикраси, гастрономічні сувеніри. Тобто сувеніром вважається річ або подарунок, які можуть бути придбані або подаровані особисто для себе чи інших осіб, але неодмінно пов'язані зі спогадами.

Сувеніри як образні ідентифікатори території, втілені в яскраво-привабливі предметні форми, відображають культуру, традиції, побут місцевого населення та виконують низку функцій, як-от: психолого-емоційну, подарункову (рекламну), опосередкування. Психолого-емоційна функція пов'язана із приємними спогадами, що залишаються в пам'яті та відображають приємні моменти, що відбувалися під час мандрівки. Подарункова – полягає у виконанні ролі презенту, що дарується на згадку рідним, знайомим, друзям як ознака уваги, поваги та пам'яті про них у момент відсутності мандрівника в постійному місці про-

живання під час подорожі. Функцію опосередкування подорожі здійснює сувенір для людей, які за певних обставин не можуть мандрувати, тому через сувеніри можна створити візуальний образ території та здійснити віртуальну мандрівку. Саме через унікальність сувенірів територія може сформувати та презентувати свій туристичний потенціал, за яким можна ідентифікувати культуру конкретного народу.

З погляду використання сувенірів у туризмі, їх можна розглядати як важливий елемент іміджу країни або регіону, вони об'єднують колорит території, де їх виготовлено і придбано, позитивні емоції. З розвитком туризму сувеніри стають все більше популярними, більшість туристів їх купує не тільки для нагадування про добрий відпочинок, а й для того, щоб подарувати знайомим на знак уваги. Тому виникає потреба відродження виробництва сувенірів, які допомагають відобразити культурні особливості території та створити її позитивний туристичний імідж.

Широкий асортимент сувенірної продукції, виготовлений кустарними і промисловими виробниками, вимагає класифікації, необхідної для ефективного їх використання в обслуговуванні туристів і задоволення їх потреб. Всю сукупність сувенірної продукції, яка вико-

Таблиця 1

Класифікація сувенірної продукції [5]

Ознаки класифікації	Види сувенірної продукції
За тематикою	івент-сувеніри, що символізують фестивалі, свята, події; сувеніри, виготовлені за етнозвичаями; сувеніри, присвячені видатним особистостям краю; сувеніри, пов'язані з певним місцем, що відображають природу, національні та місцеві особливості; сувеніри, пов'язані з якою-небудь датою або подією
За способом використання	декоративно-прикладні, декоративно-утилітарні та власне сувеніри
За видом обробки	з художнім розписом, інкрустацією, вишивкою, гравіюванням, карбуванням, філігранню та ін.
За кількістю виробництва	масові, серійні, штучні, авторські вироби
За ціновою категорією	дешеві, недорогі, дорогі
За образним рішенням	у вигляді брелків, аксесуарів, предметів побуту тощо
За ресурсами	матеріальні, духовні; етнічні
За переважаючим матеріалом виробу	сувеніри з дерева різних порід, кори, лози; сувеніри з паперу, картону, пап'є-маше; сувеніри з кераміки; сувеніри з каменю та бурштину; сувеніри зі скла; сувеніри з металу; сувеніри із пластмаси; сувеніри з гуми й каучуку; сувеніри із шкірозамінника, шкіри та хутра; сувеніри з ниток, тканин, пряжі; сувеніри з кістки, рогів, перламутру; комбіновані сувеніри, виготовленні з декількох матеріалів
За промислово-галузевою приналежністю	сувеніри народних художніх промислів; сувеніри художніх промислів; сувеніри легкої промисловості; сувеніри поліграфічної промисловості; сувеніри харчової промисловості; сувеніри кондитерської промисловості; сувеніри тютюнової промисловості; сувеніри лікєро-горілчаної промисловості; сувеніри інших галузей
За місцем виготовлення	петриківський розпис, косівські вироби, опішнянська іграшка та ін.

ристовується в туризмі, можна класифікувати за ознаками (таблиця 1).

Досить часто сувенірна продукція асоціюється з художніми промислами і ремеслами. Згідно із Законом України «Про народні художні промисли», народний художній промисел – творча та виробнича діяльність, метою якої є створення художніх виробів декоративно-вжиткового призначення, що здійснюється на основі колективного освоєння і спадкоємного розвитку традицій народного мистецтва в певній місцевості в процесі творчої праці майстрів народних художніх промислів [6]. Народні художні промисли – одна з історично зумовлених організаційних форм народного декоративно-прикладного мистецтва, яка являє собою товарне виготовлення художніх виробів за обов'язкового застосування творчої ручної праці.

Народні промисли кожного народу є національним надбанням, а їхні здобутки – багатством, що створюється як для сучасників, так і для відродження цих промислів, мають яскраво виражену етноресурсну орієнтацію. Вироби народних художніх промислів є унікальними, вони передають стилістику та художньо-декоративний образ території. Такі вироби складно копіювати, бо під час їх виробництва використовуються ексклюзивні матеріали (наприклад, рідкісні типи глини для керамічних ремесел, порід деревини для різьбярства; льону, коноплі, кропиви, вовни рідкісних порід тварин як сировини для продукування текстильних виробів тощо – Л. М.); технологія (захист інтелектуальної власності, патентування унікальних технологій виробництва, збереження традиційних шкіл майстрів, таємниць виготовлення виробів; орієнтація на екологічнобезпечні технології, підвищення ергономічності продукції, використання місцевої сировини тощо – Л. М.); дизайн. Тому виробникам народних промислів і ремесел дають можливість в Україні створювати автентичні сувеніри, які презентують ту чи іншу територію, зокрема й туристично-рекреаційну.

Продукція народних промислів, яка використовується як сувеніри, свідчить про потужний креативний потенціал народних майстрів. Осередки народних промислів можуть дати додатковий імпульс розвитку туризму, сприяти

утвердженню культурної самобутності регіону, а творчі майстерні можуть стати потенційними об'єктами культурно-освітнього туризму.

У вітчизняних та іноземних туристів існує стійкий попит на сувенірну продукцію місцевих народних промислів, задоволення якого вимагає розроблення системи виробництва і реалізації. Вироби народних майстрів мають реалізовуватися не тільки під час фестивалів і свят, а й через розгалужену мережу спеціалізованих крамниць і салонів. Важливою проблемою подальшого розвитку народних промислів є їх актуалізація як важливого складника історико-культурної спадщини розвитку культурного туризму.

Закарпатська область є одним із найбільш перспективним туристичних регіонів країни. Вигідне географічне положення, межування із країнами Європи, етнічна строкатість населення регіону є чинниками розвитку виробництва сувенірної продукції та сувенірного бізнесу. Автентичні закарпатські сувеніри мають чималий попит за кордоном, майже кожен іноземець бажає їх придбати.

Сувеніри, вироблені в регіоні, характеризуються відмінною якістю і є ексклюзивним втіленням багатой історії та культури краю. На території Закарпатської області традиційно вироблялася сувенірна продукція – керамічні вироби, ліжники, вишиванки, вироби з рослинних матеріалів, музичні інструменти, що слугували візитівкою краю й ідентифікували територію далеко за її межами.

Значна частка пропонованих сувенірних виробів у регіоні – істинно закарпатського походження. Сувенірною продукцією, яка ідентифікує область серед інших областей регіону, є: вишивання, ткацтво, різьбярство, декоративний розпис, ковальство, лозоплетіння та художнє оброблення шкіри. Використовуються місцеві вироби харчової, легкої, поліграфічної промисловості, етноприкраси, етноодяг, гастрономічні вироби тощо (рис. 1).

Виробництво сувенірної продукції в регіоні здійснюється окремими майстрами, дуже рідко – малими підприємствами. Реалізація здійснюється через сувенірні магазини, безпосередній продаж на локальних санаторно-курортних ринках, під час свят, фестивалів тощо. Продаж сувенірної продукції характе-

ризується сезонністю – влітку він найактивніший, а під кінець року його активність суттєво знижується. Особливо його активізують державні й релігійні свята. Пік продажу сувенірів припадає на літо та на зимові свята, бо в цей час купують не лише сувеніри, а й подарунки.

Сьогодні в області можна виділити декілька ринків, на яких здійснюється реалізація «закарпатської сувенірної продукції»: сувенірний ринок у місті Ужгороді (площа Театральна) – тут можна придбати сувеніри і твори закарпатського мистецтва; сувенірний ринок Мукачівщини – сувенірні ринки в центрі міста Мукачево та в найбільших туристичних локаціях району: замках «Паланок» і «Сент-Міклош», палаці графа Шенборна (санаторій «Карпати»), де можна придбати сувенірну продукцію на будь-який смак і вподобання туристів; сувенірний ринок у с. Іза на Хустщині – центр українського лозоплетіння, де можна як навчитися цієї справи, так і придбати вироби з лози – декоративні предмети, меблі, предмети побуту, домашню оздобу; сувенірний ринок у с. Вишково на Хустщині, де виготовляють і продають унікальні сувеніри з обгорток кукурудзяних кочанів – кошики, жіночі сумки; сувенірні ринки Рахівщини: майже в кожному населеному пункті цього гірського району – Рахові, Ясінях, Драгобраті, Кобилецькій Полянці, Чорній Тисі – є свій сувенірний ринок, де можна не лише придбати туристичні сувеніри, а й самому взяти участь у майстер-класі з їх виготовлення; сувенірні мобільні ринки на територіях майже всіх санаторіїв Закарпатської області; сувенірний ринок на Яблуницькому, Верещькому,

Ужоцькому перевалах – класичні місця, з яких починаються або завершуються знайомство туристів із регіоном; де можна купити те, що не встигли раніше, або, навпаки, запланувати покупки, вперше ознайомившись із широким асортиментом сувенірної продукції регіону.

Аудит закарпатських магазинів сувенірної продукції дозволяє поділити закарпатські сувеніри на два види: 1) авторські, самобутні, дуже сучасні й «інтернаціональні», які підкреслюють особу і талант авторів; 2) сувеніри, які прив'язані до закарпатської автентики, вони передають темперамент, дух, колорит і архетип місцевості їх виготовлення.

Кожний із районів Закарпатської області, окрім традиційних закарпатських сувенірів, пропонує сувеніри, виготовлені народними майстрами, які сформувалися під впливом історичних, природних і етнографічних особливостей території. Так, наприклад, у селах Рахівського району (Кваси, Кобилецька Поляна, Великий Бичків, Луг) особливо популярні ліжникарство, ткацтво, різьбярство, вишивка, килимарство, писанкарство, дерев'яна коренепластика, виробництво кам'яних пацюрків (намиста); у селах Іршавського району (Арданове, Дунковиця, Боржавське, Довге, Кушниці) – килимарство, вишивка; у селах Хустського району (Іза, Липча, Березово, Липецька Поляна, Олександрівка) – лозоплетіння, бондарство; у селах Міжгірського району (Голятин, Майдан, Келечин, Колочава, Синевир) – вишивка, ткацтво, писанкарство; у селах Тячівського району (Усть-Чорна, Тарасівка, Тересва, Буштино, Ганичі, Угля) – бондарство, карбування на

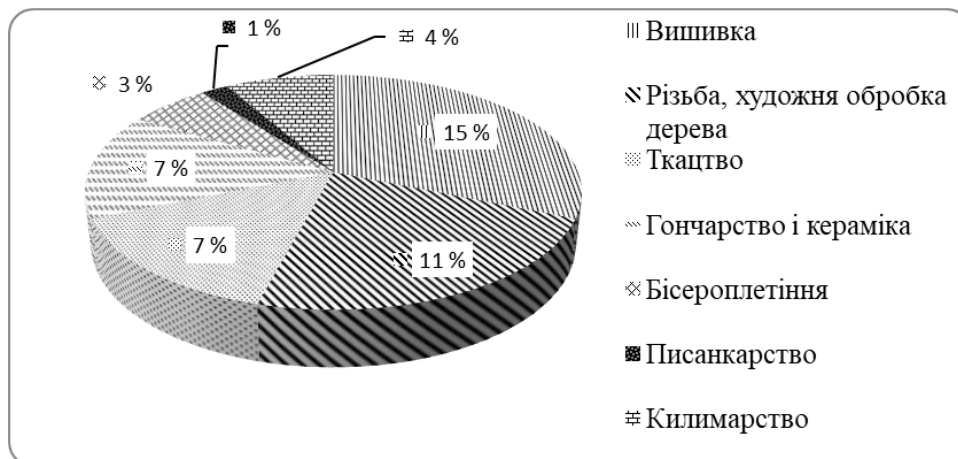

Рис. 1. Структура сувенірної продукції Закарпатської області

металі, вишивка, в'язання, різьблення; у селах Берегівського району (Яноші, Гать, Варієво, Слобода) – гончарство, різьблення, вишивка. Мукачівщина популярна неповторною угорською вишивкою скатертин і рушників, Ужгородщина славиться добронськими віниками найрізноманітніших розмірів. У цих населених пунктах збереглися автентичні традиції щодо виробництва сувенірів народними майстрами, зокрема, щодо гончарства, ткацького ремесла, художньої обробки дерева.

Автентичним способом майстри виготовляють такі вироби, як покривала-верети, обруси, тайстри та рушники з візерунками, килими з вовни, ліжники, джерги та різноманітні побутові речі з лози (кошки, вази, столи, крісла, гойдалки) та дерева (топірці, ложки, куделі, веретена, барелі, тарелі, горнятка, лавиці, вішалки). Під час туристичних подорожей у регіоні часто пропонуються туристам майстер-класи, наприклад, майстер-класи з лозоплетіння, ковальства, гончарства, ткацтва, інших народних ремесел, національної кухні, традиційного фольклору тощо, з надавачами продукції/послуг (наприклад, послуг сільського туризму та ремесел).

На жаль, у зв'язку з економічною кризою в Україні істотно скоротився випуск продукції художнього народного ремесла. Безперечно, це призвело до знищення його матеріально-технічної бази, втрати традицій, талановитих майстрів, які є носіями унікальних знань і вмій. Провівши аналіз слабих і сильних сторін, проблем і перспектив розвитку виробництва сувенірної продукції та продукції народних промислів, можемо виокремити сильні та слабкі сторони їх розвитку.

До сильних сторін, на нашу думку, варто віднести: наявні багаті сировинні ресурси; чималий досвід народних умільців і прагнення його передати молодим майстрам; розширення мережі творчих осередків у навчально-виховних закладах, спеціалізованих творчих закладах – гуртків, студій декоративно-прикладного мистецтва; активізація фестивально-виставково-ярмаркової діяльності в регіоні; відкриття сувенірних крамниць тощо.

Водночас, незважаючи на перспективність розвитку народних ремесел в Україні та використання їх продукції в туризмі,

варто назвати низку чинників, які гальмують їхній розвиток: відсутність системної збалансованої культурної й економічної політики держави, яка визначала б пріоритети забезпечення конкурентоспроможності регіонів; державні та регіональні програми розвитку осередків ремесел передбачають переважно процес відновлення промислового виробництва, натомість нехтують необхідністю заохочення та підтримки народної творчості; падіння попиту на високохудожні вироби, засилля низькоякісних імпортованих аналогів, значна кількість підробок; незадовільні фінансово-економічне забезпечення та матеріально-технічна база; неефективність управління підприємствами народних художніх промислів і несформованість концепцій розвитку; тінізація діяльності народних майстрів, низький рівень їхнього соціального захисту; проблеми із забезпеченням зміни поколінь народних майстрів і збереженням традиційних технологій виробництва; неврахування аксіологічного підходу у формуванні конкурентоспроможності продукції та самих осередків народних промислів.

Висновки із проведеного дослідження.

Отже, сувенірна продукція може бути атрибутом формування образу території, ефективним чинником репрезентування та популяризації. У Закарпатській області є численні осередки народних промислів, які акумулюють великий потенціал для культурного туризму.

Розвинуте виробництво сувенірної продукції є важливою складовою частиною туристичної привабливості Закарпатської області, своєрідним туристичним брендом. Найважливіші осередки їх виробництва включені до багатьох туристичних маршрутів і активно використовуються туроператорами під час формування етнотурів. Такі тури, зазвичай, є екскурсійно-пізнавальними, характеризуються насиченою програмою, передбачають відвідування багатьох туристичних об'єктів: етнографічних музеїв, музеїв народного мистецтва і побуту, скансенів, а також історичних і сакральних пам'яток, участь туристів у театралізованому дійстві тощо. Це дозволяє туристам ознайомитися з виробами народних майстрів, традиціями і технологіями виробництва їхньої продукції.

Залучення центрів виробництва сувенірної продукції до туристичних маршрутів не тільки урізноманітнить їхню географію здійснення, а й стане важливим напрямом відродження народних ремесел, які дають змогу ідентифікувати регіон у туристів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Быстрова Т.Ю., Хисматуллин А.К. Сувенир – это серьезно : социально- коммуникативный анализ сувенира / Т.Ю. Быстрова, А.К. Хисматуллин. – Екатеринбург : Издательство «Рекламная студия “ra4.ru”», 2009. – 93 с.

2. Бардина Р.А. Изделия народных художественных промыслов и сувениры (товароведение и организация торговли) : [учебник для ПТУ] / Р.А. Бардина. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 1990. – 302 с.

3. Орловский Э.И. Сувениры / Э.И. Орловский. – М. : Экономика, 1974. – 183 с.

4. Мікула Н.А., Дацко О.І. Методологічні підходи до кластеризації осередків народних текстильних промислів / Н.А Мікула, О.І. Дацко // Вісник Інституту регіональних досліджень НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ierjournal.com/journals/12-13/2010_9_Mikula.pdf.

5. Tseng. The use of souvenir purchase as an important medium for sustainable development in rural tourism / A. Tzuhui [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://extensiontourism.net/files/2012/08/CS2-E-3-TsengNET-2009.pdf>.

6. Бардина Р.А. Изделия народных художественных промыслов и сувениры (товароведение и организация торговли): [учебник для ПТУ] / Р.А. Бардина. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1990. – 302 с.

7. Закон України : Про народні художні промисли від 21 червня 2001 р. № 2547–ІІІ.

УДК 379.85:640.43

Нестерчук І.К.,
кандидат географічних наук, доцент,
завідувач кафедри туризму
Житомирський національний аргоекологічний університет

ГАСТРОНОМІЧНИЙ ТУРИЗМ: МЕТОДИЧНА ПЛАТФОРМА

У статті комплексно проаналізовано методи дослідження в туризмі – теоретичні та прикладні. Теоретичні методи спираються на напрацювання науково-методичних засад територіальної організації активного відпочинку. В свою чергу, прикладні методи дослідження активізують створення рекомендацій у туристичній діяльності та туристському секторі економіки. Ретроспективний аналіз географічної науки на перший план висунув описовий метод, який був панівним до середини ХХ ст., на зміну йому прийшов лінгвістичний аналіз (60-ті роки ХХ ст.). Продовжуючи наукову традицію, набуває популярності системний підхід (60–80-ті роки ХХ ст.). На сучасному етапі бігейвіористський підхід отримав всезагальне визнання (інтерв'ю, спостереження, анкетування, інтерактивні методи). Свою нішу зайняли економічні методи, зокрема економіко-математичне моделювання сфери обслуговування. У структурі загальнонаукових методів і прийомів найчастіше виділяють три рівні: методи емпіричного дослідження; методи теоретичного пізнання; логічні методи і прийоми дослідження.

Ключові слова: методи наукових досліджень та їх класифікація, методи дослідження в туризмі, гастрономічний туризм, теоретичні та прикладні методи, загальнонаукові методи, загально-логічні методи та прийоми дослідження, метод наукового пізнання.

В статье комплексно проанализированы методы исследования в туризме – теоретические и прикладные. Теоретические методы опираются на наработки научно-методических основ территориальной организации активного отдыха. В свою очередь, прикладные методы исследования активизируют создание рекомендаций в туристической деятельности и туристском секторе экономики. Ретроспективный анализ географической науки на первый план выдвинул описательный метод, который был господствующим до середины ХХ в., на смену ему пришел лингвистический анализ (60-е годы ХХ в.). Продолжая научную традицию, приобретает популярность системный подход (60–80-е годы ХХ в.). На современном этапе бигейвиористский подход получил всеобщее признание (интервью, наблюдение, анкетирование, интерактивные методы). Свою нишу заняли экономические методы, в частности экономико-математическое моделирование сферы обслуживания. В структуре общеобразовательных научных методов и приемов чаще всего выделяют три уровня: методы эмпирического исследования; методы теоретического познания; логические методы и приемы исследования.

Ключевые слова: методы научных исследований и их классификация, методы исследования в туризме, гастрономический туризм, теоретические и прикладные методы, общенаучные методы, общелогические методы и приемы исследования, метод научного познания.

Nesterchuk I.K. GASTRONOMIC TOURISM: METHODOLOGICAL PLATFORM

The article analyzes in detail the methods of research in tourism theoretical and applied. Theoretical methods are based on the development of scientific and methodological foundations of the territorial organization of active recreation. In turn, applied research methods intensify the creation of recommendations in tourism and the tourist sector of the economy. A retrospective analysis of geographic science put forward a descriptive method that was prevalent until the middle of the 20th century, instead of a linguistic analysis (60th years of the 20th century). Continuing the scientific tradition is gaining popularity system approach (60–80-ies XX century.). At the present stage, the Bigouist approach has received universal recognition (interviews, observations, questionnaires, interactive methods). Economic methods, in particular economic-mathematical modeling of the sphere of service, have occupied their niche. In the structure of general educational methods and techniques, three levels are most often distinguished: methods of empirical research; methods of theoretical knowledge; logical methods and methods of research.

Key words: methods of scientific research and their classification, methods of research in tourism, gastronomic tourism, theoretical and applied methods, general scientific methods, general methods and methods of research, method of scientific knowledge: essence, content, main characteristics.

Постановка проблеми. В наш час, коли більшість людей живе у багатонаціональних мегаполісах і містах, де вже майже повністю втрачені національні та культурні традиції і

звичаї, де мільйони жителів планети з сотень різних етнічних груп зуться українцями, американцями, європейцями і т. д., а міжнародні особливості людей, що живуть в містах,

стерті глобалізацією і урбанізацією, особливої актуальності та популярності набуває гастрономічний туризм. Він допомагає не тільки доторкнутися до витоків власної національної культури, мистецтва харчування та приготування їжі на споконвічних територіях проживання, а й пізнати інші, часто стаючи для міських жителів віддушиною в сірому і шаблонному повсякденному житті. Також гастрономічний туризм є однією з успішно реалізованих форм культурного дозвілля.

У науковій літературі висвітлювалися питання різних видів туризму в тій чи іншій мірі: самодіяльного, клубного туризму, кінотуризму, сімейного туризму, сезонного, міжсезонного і несезонного туризму, екзотичного туризму (в тому числі шукачів скарбів), екстремальних видів туризму (водних, наземних, гірських, повітряних), полярного туризму, винного та етнотуризму. Виділяючи види спортивного туризму, необхідно відзначити, що найбільшу кількість робіт написано з гірського, гірськолижного туризму і альпінізму. Значна увага приділена велосипедному, пішохідному туризму, водному, в тому числі яхтно-катерному і підводному туризму, спелеотуризму, кінному туризму, спортивно-оздоровчому туризму, спортивному орієнтуванню, в'їзному та виїзному туризму, освітньому, в тому числі лінгвістичному, пляжному, рекреаційному, груповому туризму, політичному туризму, професійно-прикладному туризму, пригодницькому туризму, діловому (бізнес) туризму та його підвидів: конгресовому й інсентив-туризму, екскурсійному, науково-пізнавальному, культурно-пізнавальному, науковому, науково-технічному туризму, музейному, героїко-патріотичному туризму, паратуризму, сільському туризму, подієвому і мегаподієвому туризму, оздоровчому туризму, туризму по місцях легенд і переказів, етнокультурному, історико-культурному туризму, водному, мисливському, рибальському туризму. За способами пересування і використання транспортних засобів необхідно виділити літературу, присвячену автомобільному, залізничному, автобусному, водному (морському, річковому озерному), повітряному, мотоциклетному туризму. Деякі роботи присвячені екзотичним видам транспорту: польотам на повітряних

кулях, турам на собачих упряжках, космічним турам. Тема екологічного туризму – найпопулярніша і найзатребувана на сьогоднішній день тема. Автори досліджували проблеми розвитку релігійного туризму і паломництва. Маловивченими залишаються такі види туризму, як цвинтарний туризм, військовий і героїко-патріотичний туризм, тюремний туризм, винний туризм, весільний туризм, тури на місця катастроф, шоп-туризм, етнографічний туризм, джайлоо-туризм, гумористичний туризм, хобі-туризм, ностальгічний туризм, політичний туризм. Серед них на перше місце висунутий гастрономічний туризм.

Головне на сьогоднішній день завдання у вивченні гастрономічного туризму – перехід від загальних до приватних питань, до регіонального вивчення гастротуризму, його розвитку в конкретній територіальній громаді, районі, області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність людей в будь-якій її формі (наукова, практична і т.п.) визначається цілою низкою чинників. Кінцевий її результат залежить не тільки від того, хто діє (суб'єкт) або на що вона спрямована (об'єкт), але і від того, як відбувається даний процес, які способи, прийоми, засоби при цьому застосовуються [18–20]. Це і є проблеми методу. Зараз мова піде про методи наукового пізнання. Системний підхід досліджував В. Преображенський, бігеївіористський підхід – А. Ковальчик, О. Шаблій виділяв три великі групи методів дослідження: філософські, загальнонаукові, конкретно-наукові методи. Описові, статистичні, графічні методи сприяють вивченню території туристичної спеціалізації. Картографічний метод – це систематизація й узагальнення результатів географічних досліджень у формі картографічних моделей, карт, картосхем (М. Рутинський і О. Стецюк). У розвідках географії туризму спостерігаємо повернення від кількісних методів до якісного аналізу з використанням соціологічних, психологічних і етнологічних методологій, а також застосування економічної теорії та теорії менеджменту. До якісних показників, які широко застосовують у географічній практиці, належить так званий коефіцієнт Баретія і Деферта, що вказує на рівень розвитку туристичної функції. Метод SWOT застосову-

вали для визначення можливостей розвитку туризму на певній території. В умовах розвитку інформаційного суспільства у дослідженні туризму вагоме місце посідають математичні методи, зокрема економіко-математичні й соціально-просторові моделі з використанням комп'ютерних технологій (С. Кузик). У вітчизняній науці теоретичним засадам розвитку географії туризму присвячено небагато праць вчених (Б. Яценко, О. Любіцева, М. Крачило, О. Бейдик, М. Мальська, М. Рутинський та ін.), а теорій і концепцій цієї галузі дуже мало [13; 14; 15] у зарубіжній літературі, основні акценти висвітлюються у працях С. R. Goeldner, J. R. Brent Ritchie, R. W. McIntosh, E. Cohen, A. Guseynov, N. Mironenko, E. Eldarov, Mac Cannel D., D. Pearce, K. Przeclawski) [24 – 29]. Тому доводиться використовувати переважно розвідки зарубіжних учених. До них належить праця польського вченого А. Ковальчика «Geografna turyzmu». Цікавим дослідженням про вивчення теоретичних питань розвитку туризму вирізняється праця туристознавців Ю. Тьомного і Л. Тьомної. Теорія розвитку туризму безпосередньо пов'язана з теорією стадій економічного зростання, яку розробив американський економіст-історик У. Ростоу.

Постановка завдання. Мета даної статті полягає в систематизації знань вчених про гастрономічний туризм як об'єкт наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. В туризмі науковий метод являє собою систему підходів і способів, що відповідають предмету і завданням даної науки. У всі часи значення методу пізнання високо оцінювалося усіма дослідниками. Так, Френсіс Бекон порівнював метод зі світильником, що висвітлює подорожньому дорогу в темряві, і вважав, що не можна розраховувати на успіх у вивченні якого-небудь питання, йдучи хибним шляхом. Філософ прагнув створити такий метод, який міг би бути «органом» (знаряддям) пізнання, забезпечити людині панування над природою. В якості такого методу він розглядав індукцію, яка вимагає від науки виходити з емпіричного аналізу, спостереження і експерименту, з тим, щоб на цій основі пізнати причини і закони. Р. Декарт називав методом «точні і прості правила», дотримання яких сприяє збільшенню

знання, дозволяє відрізнити помилкове від істинного. Він говорив, що краще вже не думати про відшукування яких би то не було істин, ніж робити це без будь-якого методу, особливо без дедуктивно-раціоналістичного. Істотний внесок у методологію наукового пізнання внесла німецька класична (Гегель) і матеріалістична (Маркс) філософія, досить глибоко розробила діалектичний метод на ідеалістичній і матеріалістичній основі відповідно. Цілий ряд плідних, оригінальних (і багато в чому ще не освоєних) методологічних ідей було сформульовано представниками російської філософії. Це, зокрема, ідеї про нерозривність методу й істини і неприпустимість «зневаги методом» (О. Герцен і М. Чернишевський); про «органічну логіку» та її методи – діалектиці (В. Соловйов); про «методологічну наївність», про діалектику як «ритм питань і відповідей» (П. Флоренський); про закони логіки як властивості самого буття, а не суб'єкта, не «мислення», про необхідність «подолання кошмару формальної логіки» і про необхідність звільнення наукового пізнання «від кошмару математичного природознавства» (Бердяєв та ін.). Важливу роль методу для діяльності людей підкреслювало багато видатних вчених. Так, фізіолог І. Павлов писав: «Метод найперша, основна річ. Від методу, від способу дії залежить вся серйозність дослідження. Вся справа в хорошому методі. При хорошому методі і не дуже талановита людина може зробити багато. А при поганому методі й геніальна людина буде працювати даремно і не отримає цінних, точних даних». Відомий психолог Л. Виготський говорив, що методологія як сукупність методів наукового пізнання подібна «хребта в організмі тварини», на якому весь цей організм тримається. Отже, метод наукового пізнання – безумовно, важлива і потрібна річ. Однак неприпустимо впадати в крайнощі: по-перше, недооцінювати метод та методологічні проблеми, вважаючи все це незначною справою, «відволікаючою» від цієї роботи, справжньої науки і т.п. (методологічний негативізм); по-друге, перебільшувати значення методу, вважаючи його більш важливим, ніж той предмет, до якого його хочуть застосувати, перетворювати метод в якусь «універсальну відмічку» до всього і вся, в простий і доступний «інстру-

мент» наукового відкриття («методологічна ейфорія»). Справа в тому, що жоден методологічний принцип не може виключити, наприклад, ризику зайти в глухий кут в ході наукового дослідження. В. Кохановський стверджує, що «будь-який метод виявиться неефективним і навіть марним, якщо ним користуватися не як «керівної ниткою» в науковій або іншій формі діяльності, а як готовим шаблоном для перефарбування фактів. Головне призначення будь-якого методу – на основі відповідних принципів (вимог, приписів і т.п.) забезпечити успішне вирішення певних пізнавальних і практичних проблем, приріст знання, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів. У зв'язку з цим необхідно мати на увазі наступне. Метод, як правило, застосовується не ізольовано, сам по собі, а в поєднанні, взаємодії з іншими. А це означає, що кінцевий результат наукової діяльності багато в чому залежить від того, наскільки вміло й ефективно використовується «в справі» евристичний потенціал кожної зі сторін того чи іншого методу і всіх методів в їх взаємозв'язку. Кожен елемент методу існує не сам по собі, а як сторона цілого, і застосовується як ціле. Ось чому дуже важливий методологічний плюралізм, тобто здатність опанувати різноманітні методи і вміти їх застосовувати. Особливе значення має здатність освоєння протилежних методологічних підходів та їх правильне поєднання. Загальної основою, «ядром» системи методологічного знання є філософія як універсальний метод. Її принципи, закони і категорії визначають загальний напрямок і стратегію дослідження, «пронизують» всі інші рівні методології, своєрідно заломлюючись і втілюючись у конкретній формі на кожному з них. У науковому дослідженні не можна обмежуватися тільки філософськими принципами, але неприпустимо і залишати їх «за бортом» як щось, що не належить природі даної діяльності. Очевидно, що якщо під філософією розуміти пошуки знання в його найбільш загальній, найбільш широкій формі, то її можна вважати «матір'ю всіх наукових пошуків». Історія пізнання і практики підтвердили цей висновок. У своєму застосуванні будь-який метод модифікується в залежності від конкретних умов, мети дослідження, характеру вирі-

шуваних завдань, особливостей об'єкта, тієї чи іншої сфери застосування методу (природа, суспільство, пізнання), специфіки досліджуваних закономірностей, своєрідності явищ і процесів (матеріальні або духовні, об'єктивні чи суб'єктивні) і т.п. Тим самим зміст системи методів, використовуваних для вирішення певних завдань, завжди конкретний, бо в кожному випадку зміст одного методу або системи методів модифікується у відповідності з природою досліджуваного процесу.

У структурі загальнонаукових методів і прийомів найчастіше виділяють три рівні: методи емпіричного дослідження; методи теоретичного пізнання; логічні методи і прийоми дослідження [22; 23].

Методи емпіричного дослідження: спостереження, експеримент, порівняння, опис, вимірювання [21].

Слід підкреслити, що методи емпіричного дослідження ніколи не реалізуються «наосліп», а завжди «теоретично навантажені», направляються певними концептуальними ідеями.

Методи теоретичного пізнання: формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетико-дедуктивний метод, сходження від абстрактного до конкретного [18–23].

Загальні логічні методи і прийоми дослідження: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, ідеалізація, індукція, аналогія, моделювання, системний підхід, структурно-функціональний (структурний) метод, ймовірно-статистичний [20]. Важлива роль загальнонаукових підходів полягає в тому, що в силу свого «проміжного характеру» вони опосередковують взаємоперехід філософського і суб'єктивно-наукового знання (а також відповідних методів). Названі методи тому і називаються загальнонауковими, що застосовуються у всіх науках, але обов'язково з урахуванням особливостей предмета кожної науки або наукової дисципліни і специфіки пізнання природних, соціальних і духовних явищ.

Все ширше розвиваються соціальні експерименти, які сприяють впровадженню в життя нових форм соціальної організації та оптимізації управління суспільством. Об'єкт соціального експерименту, в ролі якого виступає певна група людей, є одним з учасників експерименту, з інтересами якого доводиться рахува-

тися, а сам дослідник виявляється включеним в досліджувану їм ситуацію [20].

Висновки з проведеного дослідження.

Гастрономічний туризм як соціокультурний феномен стає поступово привабливим об'єктом наукових досліджень. Методологія дослідження туристської діяльності дозволяє обґрунтувати науковий підхід до вивчення і вирішення теоретичних і практичних питань туризму. Методологічна оцінка туристської діяльності допомагає визначити ймовірного конкурента на ринку послуг, економічний і технічний стан турпідприємства, передбачувані способи його розвитку і ведення конкурентної боротьби, стратегію і тактику діяльності фахівців. В основі методології лежить вивчення туризму як суспільного явища, яке носить активний і творчий характер, оскільки відбувається в процесі цілеспрямованої практичної діяльності людей. У подорожах і екскурсіях діяльність людей збагачується новим досвідом у результаті знайомства з новими пам'ятками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анализ финансово-экономической деятельности предприятий / Н. П. Любушин, В. Б. Лещева, В. Г. Дьякова и др. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001.
2. Арсенъев Ю.Н. Управление персоналом. Технологии / Ю.Н. Арсенъев, С.И. Шелобаев, Т.Ю. Давыдова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
3. Баканов М.И. Теория экономического анализа / М.И. Баканов, А.Д. Шеремет. – М.: Финансы и статистика, 2002.
4. Балабанов И.Т. Экономика туризма / И.Т. Балабанов, А.И. Балабанова. – М.: Финансы и статистика, 2003.
5. Виханский О.С. Стратегическое управление / О.С. Виханский. – М.: Изд-во Гардарики, 2002.
6. Горфинкель В.Я. Коммуникация и корпоративное управление / В.Я. Горфинкель, В.С. Торопцов, В.А. Швандар. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
7. Грошев И.В. Организационная культура / И.В. Грошев, П.В. Емельянов, В.М. Юрьев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
8. Дмитриев М.Н. Экономика и предпринимательство в социально-культурном сервисе и туризме / М.Н. Дмитриев, М.Н. Забаев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006.
9. Емельянов Б.В. Экскурсоведение / Б.В. Емельянов. – М.: Советский спорт, 2004.
10. Кабушкин Н.И. Менеджмент гостиниц и ресторанов / Н.И. Кабушкин, Г.А. Бондаренко – М., 2002.
11. Миротин Л.Б. Логистика: обслуживание потребителей / Л.Б. Миротин, Ы.Э. Ташбаев, А.Г. Касенов. – М.: ИНФРА-М, 2002.
12. Черняк В.З. Бизнес-планирование / В.З. Черняк. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.
13. Крачило Н.П. Экономико-географические проблемы туризма и его эффективность (вопросы теории, методики и практики): автореф. дис. ... на соискание ученой степени д-ра геогр. наук / Н.П. Крачило. – К., 1992. – 35 с.
14. Крачило Н.П. Основы туризоведения / Н.П. Крачило. – К.: Вища школа, 1980. – 118 с.
15. Любичева О.О. Туризмознавство: вступ до фаху: [підручник] / О.О. Любичева, В.К. Бабарицька. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 335 с.
16. Баскаков А.Я. Методология научных исследований / А.Я. Баскаков, Н.В. Туленков – К.: 2006. – 210 с.
17. Єріна А.М. Методологія наукових досліджень / А.М. Єріна, В.Б. Захожай, Д.Л. Єрін – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 212 с.
18. Ковальчук В.В. Основы научных исследований / В.В. Ковальчук, Л.М. Моїсеев. – 3-е вид., перероб. і допов. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 240 с.
19. Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень / О.В. Крушельницька. – К.: Кондор, 2003. – 192 с.
20. Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарченко; 5-те вид., – К.: Знання, 2006. – 307 с.
21. Цехмістрові Г.С. Основы научных исследований / Г.С. Цехмістрові. – К.: ВД «Слово», 2004. – 240 с.
22. Стеченко Д.М. Методологія наукових досліджень / Д.М. Стеченко, О. С. Чмир. – К.: Знання, 2005. – 309 с.
23. П'ятницька-Позднякова І. С. Основы научных исследований у вищій школі / І.С. П'ятницька-Позднякова. – К.: 2003. – 116 с.
24. Charles R Goeldner, J.R. Brent Ritchie, Robert W. McIntosh. Tourism: Principles. Practices. Philosophies. Eighth Edition. USA – 1999. – 562 с.
25. Cohen E. Contemporary tourism – trends and challenges: sustainable authenticity or contrived post-modernity? // Tourism: Critical in the Social Sciences. Vol. I /ed. By S. Williams. – London; N.Y.: Routledge, 2004. – P. 179-201.
26. Guseynov A., Mironenko N., Eldarov E. Relationship «house – destination» and «guest – host» in tourist.
27. Mac Cannel D. The Tourist: A New Theory of the Leisure Class. – New York: Schocken, 1976/19 Nash D. Anthropology of Tourism. – Oxford: Elsevies, 1996.
28. Pearce D. Tourist Development, Longmen, 2 nd end 1989. – 312 p.
29. Przeclawski, K. Człowiek a turystyka – zarys socjologii turystyki / K. Prze-clawski. – Krakow: Albi, 1996.

УДК 911.3

Ніколаєва О.І.,
аспірант кафедри економічної та соціальної географії і туризму
Одеський державний університет

ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКРЕАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНУ

У процесі написання статті розкрита систематика форм територіальної організації рекреаційного господарства регіону. Показана суспільно-географічна характеристика виділених рекреаційних таксонів на всіх рівнях – від окремих об'єктів і осередків рекреаційної діяльності до територіальних рекреаційних систем і районів.

Ключові слова: рекреаційне господарство регіону, територіальна організація, дестинація.

В процессе написания статьи раскрыта систематика форм территориальной организации рекреационного хозяйства региона. Показана общественно-географическая характеристика выделенных рекреационных таксонов на всех уровнях – от отдельных объектов и организаций рекреационной деятельности до территориальных рекреационных систем и районов.

Ключевые слова: рекреационное хозяйство региона, территориальная организация, дестинация.

Nikolaeva O.I. FORMS OF THE TERRITORIAL ORGANISATION OF THE REGION RECREATIONAL ECONOMY

Systematics of territorial organisation of the region recreational economy forms was considered in the article. Social and geographical characteristic of the allocated recreational taxons of all levels was presented – from separate objects and centers of recreational activity to territorial recreation systems and regions.

Key words: recreational economy of the region, territorial organisation, destination.

Постановка проблеми. Цільова настанова даної статті – систематика форм її територіальної організації, суспільно-географічна характеристика виділених рекреаційних таксонів на всіх рівнях – від окремих об'єктів і осередків рекреаційної діяльності до територіальних рекреаційних систем і районів. Теоретико-методологічні та методичні засади такого підходу становлять концепції територіальної організації суспільства, планування території, а також розроблені різними авторами підходи до аналізу територіальної організації рекреаційного та туристичного господарств. Суспільна географія володіє достатньо широкою й ефективною низкою методів дослідження територіальної організації туристично-рекреаційної діяльності, які доповнюють відповідні розробки суміжних наук – соціології, економіки, туризмознавства. Об'єкт дослідження – територіальна організація, предмет – роль територіальної організації в рекреаційному господарстві регіону.

Матеріалами дослідження слугували літературні джерела, наявний фактологічний матеріал щодо рекреаційної діяльності в регіоні та

її організаційно-економічних форм, а також окремі напрацювання сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців з питань вивчення територіальної організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку рекреаційного господарства та його територіальної організації присвячені роботи в різних галузях науки: географії, економіці, містобудуванні, соціології тощо. Серед дослідників, які займалися даною проблематикою потрібно виділити: В.І. Азара, М.В. Багрова, О.О. Бейдика, О.О. Любіцева, О.Г. Топчієва, Я. Олійника, П. Шишченко, Ю.А. Веденіна, М.І. Долішнього, В.К. Євдокименка, О.В. Живицького, І.В. Зоріна, О.М. Ігнатенка, Е.А. Котлярова, В.С. Кравціва, М.П. Крачила, В.І. Куценко, О.О. Мазуркевича, В.І. Мацолу, М.С. Мироненка, В.Н. Новикова, М.С. Нудельмана, Т.Ф. Панченко, І.І. Пирожника, В.С. Преображенського, І.Д. Родичкіна, І.Т. Твердохлебова, В.В. Шулика, М.В. Глядіна, С.І. Іщук, Ю.Г. Саушкіна, А.Є. Пробст, І.В. Нікольського та інших.

Більшість наукових робіт присвячено унікальним, значним природно-кліматичним

ресурсам і місцевостям, а також регіонам з традиційним розвитком рекреації та туризму. Менше уваги приділяється територіям, які мають нижчий ступінь забезпеченості рекреаційними ресурсами та територіями із заповідним режимом [2, 3].

Постановка завдання. Мета статті – розкрити систематику форм територіальної організації рекреаційного господарства регіону та зробити його суспільно-географічну характеристику. Важливим для досягнення поставленої мети стало застосування логіко-аналітичного, порівняльно-географічного та описового методів, що дало змогу висвітлити особливості систематики територіальної організації рекреаційного господарства регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальні особливості дослідження територіальної організації рекреаційного господарства базуються на методологічних принципах. Коротко представимо методологічні принципи дослідження територіальної організації рекреаційно-туристичної діяльності регіону:

Теоретична основа концепції ТО суспільства. Від 70-х років минулого століття концепція територіальної організації суспільства (далі – ТОС) стала однією з головних парадигм географії, основою для розроблення переважної більшості компонентно-галузевих і комплексних (інтегральних) стратегій і програм соціально-економічного розвитку. Проблеми впорядкування довкілля людством беруть витоки із зародження цивілізації та супроводжують весь її поступ. Наприкінці XIX ст. для розв'язання таких проблем у густозаселених та інтенсивно освоєних просторах у складі географічної науки виникли нові конструктивні напрями – розроблення генеральних планів міст (генпланів) та проектних схем районних планувань (районних планіровок). З 1990-х років веде свій відлік планування територій країн і регіонів. Принагідно нагадуємо, що в Україні розроблена Генеральна схема планування території України, затверджена Законом України у 2002 році [11].

Концепція ТОС – методологічна основа дослідження територіальної організації рекреаційно-туристичної діяльності (далі – ТО РТД). Це головна парадигма сучасної сус-

пільної географії, яка широко застосовується для розроблення стратегій і програм соціально-економічного розвитку регіонів. Разом з тим, у літературі напрямки й особливості використання цієї концепції для дослідження ТО РТД розглядають вкрай побіжно. Зупинимося на цій проблемі. Сучасні визначення ТОС наголошують її складові переважно як продуктивні сили і висувають на передній план галузі матеріального виробництва. На противагу такому підходу РТД більшою мірою належить до сфери послуг і невиробничої діяльності населення. Відповідно, у концепції ТОС розглядають як її складові об'єкти і форми, пов'язані з розселенням населення та його господарською діяльністю.

Дослідження ТО РТД беззаперечно перевагу надає невиробничій діяльності населення, сфері послуг, які мають специфічні складові – від аттрактивних ділянок природних ландшафтів і окремих рекреаційно-туристичних об'єктів до складних організаційно-економічних формувань рекреації та туризму та рекреаційно-туристичних осередків і районів. Цей напрям розроблений науковцями недостатньо. Головними його результатами на даний час є концепція територіальних рекреаційних систем (ТРС) та рекреаційно-туристичне районування. Додатково розглядають списки найбільш популярних рекреаційно-туристичних об'єктів. І все. Отже, одна з головних цільових настанов даної роботи – дослідження та систематизація форм ТО РТД на рівні регіону.

Територіальна організація суспільства зазнає значних змін не лише на глобальному і національному, але й на регіональному і локальному рівнях. Особливо це характерно для нашої країни, яка зазнала певних змін в територіальній структурі господарства. Відомо, що практично всі географічні об'єкти володіють системними властивостями, які враховуються у географічних дослідженнях. Проте власне теорія територіальних систем зі всіма її атрибутами почала формуватися лише в 70-ті роки XX століття. Ефективність діяльності в будь-якій сфері залежить від її просторової організації. Рекреація та туризм в даному випадку не є виключенням. Рекреаційно-туристична діяльність прямо залежить від локалізуючих чинників, у тому числі геополітичного

положення, природно-рекреаційних ресурсів, історико-культурної спадщини та інших, тому вивчення проблем територіальної організації рекреації та туризму можна віднести до ряду першочергових, тих, які створюють підґрунтя для подальших економічних, соціологічних, екологічних та інших досліджень [2].

Максимальне врахування наявного або накопиченого досвіду аналізу, форм ТО в географічній та економічній літературі.

Ще одна особливість дослідження ТО РТД полягає у принципово новому погляді на рекреаційно-туристичний потенціал території та відходу від традиційної схеми оцінки природних рекреаційних ресурсів. Натомість рекреаційна географія розглядає рекреаційно-туристичні ресурси комплексно й інтегровано. За сучасним поглядом, до їх складу віднесені і природні ресурси, і соціальне середовище, і господарська інфраструктура, і сфера послуг в цілому. Показово, що рівень географічної комплексності у дослідженні рекреаційно-туристичного потенціалу стрімко зростає від окремих природних різновидів рекреаційних ресурсів (В.П. Руденко та ін.) і рекреаційних ділянок до інтегрованого рекреаційного потенціалу території та рекреаційно-туристичних дестинацій (Н. Лейпер та ін.) [8].

Зазначені особливості дослідження ТО РТД потребують обґрунтування відповідних методологічних принципів та розроблення методичних схем. Ми переносимо загальні принципи концепції ТОС на дослідження ТО РТД регіону з урахуванням специфіки рекреаційно-туристичної діяльності у формування господарських комплексів регіону:

– на наш погляд, під час розглядання територіальної організації рекреаційного господарства регіону ефективним є **функціональний підхід**, який пов'язаний з використанням усього комплексу рекреаційних послуг. Головним критерієм цього принципу є встановлення одиниць ТО, характер їх рекреаційних функцій.

– **принцип комплексності** полягає в пропорційному, збалансованому, узгодженому освоєнні максимально всіх складових рекреаційного потенціалу рекреації і туризму в регіоні.

– **принцип головних чинників «факторів, ознак» ТО.** Головною ознакою в нашій

роботі є те, що ми розглядаємо територіальну організацію на рівні регіону.

– **ієрархічна таксономія рекреаційної діяльності** характерна для складної рекреаційної системи, в якій існує поділ безлічі складових її елементів на підмножини різних рівнів – підсистеми, що володіють властивістю цілісності, певним ступенем саморегулювання і пов'язані багатоступінчатими відносинами підпорядкування підсистем одних рівнів іншим, більш високим.

Наведений огляд методологічних принципів ТО РТД завершимо систематикою форм і таксонів РТД регіону (таблиця 1).

З огляду на зазначені методологічні засади систематика об'єктів і форм ТО РТД регіону повинна органічно вписуватись у традиційні напрями аналізу ТО регіону, його природного середовища, населення, штучного матеріального світу (інфраструктури), господарської та духовної діяльності.

ТО РТД регіону необхідно представляти як впорядковану, ієрархічну систему відповідно до сучасного розуміння багаторівневої організації життєдіяльності суспільства. У загальному розумінні слід розрізняти рівні ТО РТД регіону від локального, мікро-, мезо-, макрорегіонального до регіонального рекреаційно-туристичного комплексу в цілому. Таксономія ТО повинна враховувати посилення комплексності таксонів РТД із підвищенням їх рівнів, відповідним зростанням територіальних масштабів і збільшенням рекреаційних функцій. На практиці це означає, що на вихідних рівнях – локальному, мікрорегіональному – ТО РТД регіону представляють окремі рекреаційно-туристичні об'єкти та ділянки рекреації (осередки). На більш високих рівнях ТО РТД – мезо- та макрорегіональному – об'єктами ТО вже виступають певні організаційно-економічні формування – рекреаційно-туристичні центри і міста, рекреаційно-курортні центри і райони. У рекреаційній географії такі формування традиційно називають територіальними рекреаційними системами (ТРС).

На вищому рівні ТО регіону виникає потреба використати ще один традиційний підхід суспільної географії – рекреаційне районування. Регіон поділяють на рекреаційні райони (зони), відразу зауважимо, що в рекре-

Таблиця 1

Систематика ТО РТД регіону

Рівні ТО	Функції	Головні ознаки	Одиниці і таксони ТО РТД
Регіональні: макро-	<ul style="list-style-type: none"> - комплексне використання рекреаційного потенціалу регіону; - інвентаризація і кадастрова оцінка рекреаційного потенціалу; - формування міжгалузевого рекреаційного комплексу 	<ul style="list-style-type: none"> - наявність ландшафтних зон і відмін у природо-користуванні та господарському використанні територій 	<p><i>Рекреаційні зони:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Приморська - Центральньо-стєпова - лісостєпова
мезо-	<ul style="list-style-type: none"> - масовий (неорганізований) відпочинок – короткоточасний - масова (неорганізована) рекреація – тривала (оздоровча рекреація) - тематичне (програмане) знайомство з туристично-рекреаційними об'єктами. (пізнавальна рекреація) – (<i>туристично-екскурсійні об'єкти</i>) - оздоровчо-лікувальна організована (масова) рекреація - оздоровчо-присадибна рекреація (дачна, садово-городна) - спортивно-оздоровча - спортивно-розважальна - туризм (внутрішній, зовнішній) 	<ul style="list-style-type: none"> - окремі рекреаційні ресурси, придатні для масового (неорганізованого) відпочинку (водні, лісові, плавні) - туристично-рекреаційні (рекреаційно-туристичні) об'єкти, включені до рекреаційно-туристичних маршрутів. - ділянки, що використовуються для масової (неорганізованої) тривалої рекреації (у літній час). - об'єкти ПЗФ, що використовуються для рекреаційно-туристичної діяльності (пізнавальна рекреація). 	<p><i>Територіальні-рекреаційні системи (мезорегіональні ТРС)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - курортно-рекреаційні райони - приміська зона
мікро-	<ul style="list-style-type: none"> - прогулянковий відпочинок (<i>осередки рекреації</i>) - купання (<i>осередки рекреації</i>) - знайомство з екскурсійними об'єктами (рекреаційні ділянки) 	<ul style="list-style-type: none"> - ландшафтна (пейзажна) привабливість - наявність певного рекреаційного ресурсу (водні об'єкти, плавні ліси) - окремі рекреаційні об'єкти (природні, історико-культурні, садово-паркові) 	<p><i>Мікрорегіональні – ТРС</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - курортні міста, - екскурсійні міста та центри - природні рекреаційні осередки ПЗФ
Локальні	<ul style="list-style-type: none"> - прогулянковий відпочинок - знайомство з екскурсійними об'єктами 	<ul style="list-style-type: none"> - наявність певних рекреаційних ресурсів - окремі рекреаційні об'єкти 	<p><i>Локальні об'єкти РТД</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - осередки неорганізованої рекреації (ставок, річка, ліс) - природні об'єкти, туристичні об'єкти

аційному районуванні ми не користуємося традиційним поняттям «рекреаційний район», оскільки він співзвучний районам адміністративним. На цьому рівні ми поділяємо регіон на рекреаційні зони, які виділяють за комплексом природно-економічних передумов території та її рекреаційно-туристичним потенціалом. У сучасному туризмознавстві такий підхід відповідає концепції дестинацій, започаткованої Н. Лейпером як «туристичної дестинації» і надалі набувшої статусу «географічної дестинації». Сучасні визначення дестинації представляють її як найбільш повну і комплексну характеристику умов і ресурсів рекреаційної діяльності. Таким чином, рекреаційне районування (зонування) регіону розробляють за його територіальними дестинаціями, що являють собою комплексні географічні характеристики умов і ресурсів рекреаційно-туристичної діяльності на макрорегіональному рівні. Як бачимо, запропонована таксономія ТО РТД регіону користується окремими ознаками і критеріями на нижніх рівнях організації і поступово нарощує їх кількість і комплексність до рівня дестинацій.

Подібна ситуація спостерігається і за систематикою рекреаційних об'єктів і таксонів за їх функціями. На базових рівнях ТО РТД – локальному та мікрорегіональному – об'єкти РТД виділяють за окремими видами і формами рекреації. Такими, зокрема, є рекреаційно-туристичні об'єкти та рекреаційні осередки – місця масового неорганізованого, самодіяльного (некомерціалізованого) відпочинку. Рекреаційні функції таких об'єктів і таксонів найпростіші: знайомство з туристичними об'єктами та масовий неорганізований відпочинок. Самостійних організаційних форм такі види рекреації ще не мають.

На наступних рівнях організації поширені вже організаційно-економічні форми РТД – рекреаційно-туристичні центри, туристично-екскурсійні міста, курортні центри та райони. Головна відповідність рекреаційної діяльності на даних рівнях полягає в ускладненні функцій РТД. Саме тут з'являється туристично-екскурсійний продукт – якісно новий «рекреаційний товар». Ускладнюється і перелік рекреаційних функцій: відпочинок доповнюється пізнавально-роз-

важальними і лікувально-оздоровчими функціями; виробництво туристичного продукту формує мережу його поширення та реалізації; сфера обслуговування все більше орієнтується на мережу установ і закладів РТД.

На рівні рекреаційних районів (зон) спостерігається ще одна принципова трансформація функцій РТД. На даний час рекреаційні райони (зони) не мають відповідних організаційно-економічних форм РТД. Головна рекреаційна функція таких таксонів полягає у формуванні передумов і чинників РТД, у створенні та використанні рекреаційного потенціалу територій. Всі попередні форми РТД інтегровані в межах рекреаційних районів (зон) і підлягають відповідному плануванню та управлінню. Сучасне туризмознавство позначає такий комплексний рекреаційний потенціал територій як дестинація. Підкреслюючи спрямованість даного поняття на рекреаційну діяльність у регіоні, ми називаємо його географічними дестинаціями.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, для систематики ТО РТД регіону використана загальна методична схема, за якою рекреаційно-туристичні об'єкти і таксони регіону групуються за наступними ознаками:

- рівні територіальної організації життєдіяльності суспільства;
- рекреаційні функції, що їх виконують об'єкти і таксони РТД на різних рівнях;
- ознаки і критерії (головні ознаки), за якими можуть виділятися об'єкти і таксони РТД.

За поєднанням таких ознак нами й розроблена систематика і таксономія ТО РТД регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: методологія та методика аналізу. Термінологія, районування / О.О. Бейдик. – К.: ВЦ, Київський університет, 2001. – 398 с.
2. Ван Циншен. Основы территориальной организации рекреационной географии / Ван Циншен. – Одеса : Астропринт, 2003. – 124 с.
3. Величко В.В. Організація рекреаційних послуг / В.В. Величко. – Харків : ХНУМГ, 2013. – 202 с.
4. Дяченко Л.П. Економіка туристичного бізнесу / Л.П. Дяченко. – К. : Центр. учб. літ., 2007. – 224 с.

5. Зорин И.В. Энциклопедия туризма: справочник / И.В. Зорин., В.А. Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 368 с.
6. Любіцева О.О. Туристичні ресурси України / О.О. Любіцева, Є.В. Панкова, В.І. Стафійчук. – К. : Альтерпрес, 2007. – 372 с.
7. Масляк П.О. Рекреаційна географія / П.О. Масляк – К: Знання, 2008. – 343 с.
8. Олійник Я.Б. Теоретичні основи туризмології / Я.Б Олійник, А.В. Степаненко. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 316 с.
9. Пазенок В.С. Філософія туризму / В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. – К. : Кондор, 2004. – 268 с.
10. Ткаченко Т.Г. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу / Т.Г. Ткаченко. – К. : Нац. торг. екон. це-т, 2009. – 463 с.
11. Топчів О.Г. Рекреаційно-географічні дослідження (розділ XIV) / Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О.Г. Топчів. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
12. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія / Н.В. Фоменко. – К. : Центр навч. літератури, 2007. – 312 с.

УДК 379.85:338.48

Онойко Ю.Ю.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії та геоєкології
*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ПЕРЕДУМОВИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ТУРИЗМУ НА ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовані передумови розвитку сільського туризму в межах Кіровоградської області, розкриті концептуальні та регіонально-прикладні проблеми, які стримують розвиток даного напрямку туристської діяльності, визначені ефективні шляхи їх вирішення на регіональному та загальнодержавному рівнях.

Ключові слова: сільський туризм, проблеми та перспективи розвитку туризму, зелена садиба, сталий розвиток сільських територій, Кіровоградська область.

В статье проанализированы предпосылки развития сельского туризма в Кировоградской области, раскрыты концептуальные и регионально-прикладные проблемы, которые сдерживают развитие данного направления туристической деятельности, определены эффективные пути их решения на региональном и общегосударственном уровнях.

Ключевые слова: сельский туризм, проблемы и перспективы развития туризма, зеленая усадьба, устойчивое развитие сельских территорий, Кировоградская область.

Onoyko Yu.Yu. THE PRECONDITIONS, PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF RURAL TOURISM DEVELOPMENT AT THE KIROVOHRAD REGION'S TERRITORY

The prerequisites for the development of rural tourism within the Kirovohrad region have been analyzed, the conceptual and regional-applied problems that hinder the development of this direction of tourism activity have been revealed, the effective ways of their solution at the regional and national levels have been identified in the article.

Key words: rural tourism, problems and prospects of tourism development, green homestead, constant development of rural territories, Kirovohrad region.

Постановка проблеми. Сільський туризм – складне та багатогранне явище, що виконує ряд важливих суспільних функцій. Зокрема, розвиток сільського туризму сприяє ефективному використанню природних, історико-культурних, виробничих та трудових ресурсів сільської місцевості, стимулює покращення стану інфраструктури сільських територій, забезпечує значні фінансові надходження до бюджетів сільських громад, популяризує культурну спадщину, носієм якої виступає українське селянство. Таким чином, сільський туризм може сприяти перетворенню депресивних аграрних регіонів у процвітаючий та заможний край.

У туристичній сфері України на сучасному етапі сільський туризм розвивається динамічно. Цьому сприяє різноманіття природних ресурсів сільської місцевості, самобутня культура, традиції та звичаї селянства, еко-

номічна свобода селян в умовах ринкових відносин та формування серед жителів міст значного попиту на відпочинок у межах сільських територій. Кіровоградська область належить до типово аграрних регіонів зі сприятливими умовами для розвитку сільського туризму. Однак проведені нами наукові пошуки [3; 4] доводять, що сільський туризм на теренах Кіровоградщини розвивається значно повільніше, ніж в межах деяких сусідніх областей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню загальних питань функціонування сільського туризму в Україні та окремих регіонах присвячені наукові публікації О.Я. Сідуна (Ужгород, 2002), В.В. Гловацької (Дніпропетровськ, 2006), І. Зінько (Львів, 2008), Т.Ю. Лужанської, С.С. Махлинець та Л.І. Тебляшкіної (Київ, 2008), Т.А. Пінчук (Ужгород, 2009), М.М. Пітюлича та І.І. Михай-

люка (Ужгород, 2011), О.Б. Бурової (Київ, 2013), Н.Є. Кудли (Київ, 2015) та інших.

Окремі аспекти розвитку сільського туризму на території Кіровоградщини в своїх публікаціях розкрили Л.Л. Семенюк та А.В. Зарубіна (Чернівці, 2010), О.В. Медведєва і Т.П. Мірзак (Київ, 2012), Н.В. Столярчук та О.М. Остапенко (Кіровоград, 2015), Ю.Ю. Онойко і В.С. Кролік (Київ, 2012; Харків, 2014; Кропивницький, 2017).

Постановка завдання. Завдання нашого дослідження полягали у з'ясуванні передумов розвитку сільського туризму на теренах Кіровоградської області, вивченні його організаційної структури, проблем функціонування даного виду туристської діяльності та шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні у фаховій науковій літературі загальноприйнятого тлумачення поняття «сільський туризм» не існує. Приведені різними авторами визначення суттєво відрізняються між собою, а інколи й не відображають всієї специфіки даного виду туристської діяльності. Часто поняття «*сільський туризм*» ототожнюється та заміщується іншими поняттями: «*зелений туризм*», «*агротуризм*», «*фермерський туризм*», «*екологічний туризм*» та деякими іншими. Така невизначеність з термінологічним апаратом вказує на недостатнє наукове осмислення даного явища.

Досліджуючи сільський туризм на теренах Кіровоградської області, нами була сформульована [3] власна дефініція даного поняття, яка ввібрала його найістотніші ознаки. Отож, *сільський туризм* – це специфічний відпочинковий та пізнавальний вид туризму, який базується на перебуванні туристів у межах сільських садіб з метою ознайомлення із побутом селян, традиційними промислами, культурою і звичаями жителів сільської місцевості, пізнанням природних та історико-культурних об'єктів на території та поблизу сільських населених пунктів (Ю.Ю. Онойко, В.С. Кролік, 2014). Наведене визначення і територіально, і предметно розмежовує сільський туризм від інших видів туристської діяльності, чітко окреслює його рамки.

Для розуміння суті даного виду туризму виділимо його істотні особливості:

– сільський туризм обмежений територією сільських населених пунктів, їх околиць, прилеглих територій та угідь, що використовуються або використовувались в недалекому минулому в сільськогосподарському виробництві;

– сільський туризм включає в себе різноманітні форми туристсько-рекреаційної діяльності: відпочинкові та пізнавальні, природноорієнтовані та ті, що використовують історико-культурні та виробничі ресурси сільської місцевості (тож, сільський зелений туризм, агротуризм, фермерський туризм, дачний туризм, етнічний сільський туризм – це різновиди сільського туризму, а співвідношення між цими поняттями слід розглядати як часткове до загального);

– найважливішими атракціями сільського туризму є сільський стиль життя, традиції та ремесла сільських жителів, їхня агровиробнича діяльність, фестивалі, традиційна сільська забудова, сільські садиби-музеї, історико-культурні та природні об'єкти сільської місцевості;

– ключову роль в організації сільського туризму відіграють селяни; найчастіше саме селяни облаштовують туристичні маршрути й організовують екскурсії, походи, культурні заходи в межах сільських територій, надають своє житло і господарство для потреб туристів, забезпечують їх продуктами харчування, підтримують у належному стані природні та історико-культурні туристичні об'єкти, виробляють сувенірну продукцію;

– базою для проведення сільського туризму здебільшого виступає сільське домогосподарство (зелена садиба), яке, з одного боку, є місцем перебування і ночівлі туристів, а з іншого – специфічною туристичною атракцією;

– сільський туризм є потужним механізмом забезпечення сталого розвитку сільських територій, адже ефективно використовує їх природні, історико-культурні, агровиробничі та трудові ресурси, сприяє збереженню і популяризації етнокультурної самобутності селянства, охороні та пізнанню природного довкілля.

Сільські території Кіровоградщини мають значний природний та історико-культурний потенціал для розвитку туризму. Область роз-

ташована у межиріччі Дніпра та Південного Бугу в центральній частині країни, займаючи вигідне транспортно-географічне положення. Поверхня рівнинна зі значним ступенем ерозійного розчленування. Домінує яружно-балковий тип рельєфу. Клімат помірно-континентальний, із сухим, часто спекотним літом, що також приваблює туристів та спонукає їх до позаміського відпочинку в теплу пору року. Територією Кіровоградської області протікає ряд річок, які глибоко вриваються в кристалічний фундамент Придніпровської височини, а їхні долини на окремих ділянках мають каньйоноподібний вигляд, мальовничі скельні відслонення та пороги.

Кіровоградська область знаходиться на межі лісостепової та степової природних зон і відзначається значним ступенем ландшафтного та біотичного різноманіття. Природні осередки лісів збереглися на півночі та заході Кіровоградщини, в деревостані домінують сосна, клен, акація та береза. Саме мальовничі річкові долини, береги численних ставків та озер, затишні лісові куточки Кіровоградської області здебільшого і є основними природними атракціями, які відвідують люди, що віддають перевагу сільському туризму. Природно-заповідний фонд регіону представлений 221 заповідним об'єктом, більшість з яких знаходиться в межах або поблизу сільських населених пунктів. Однак в структурі природно-заповідного фонду відсутні об'єкти найвищого рівня заповідання – заповідники та національні природні парки, що могло би бути додатковим стимулом для відвідування туристами сільської місцевості краю.

Значна частина жителів області (близько 37,6%) проживає у сільській місцевості та може бути задіяна у сільському туризмі. Серед різних типів населених пунктів переважають села (995) та селища міського типу (27). У різні історичні часи на терени сучасної Кіровоградщини прибували представники багатьох націй: українці, росіяни, болгары, молдовани, вірмени та інші, приносячи свій колорит у вигляді самотніх традицій і звичаїв у сільське життя регіону. Національні меншини в сільській місцевості краю досить часто селились компактно, формуючи моноетнічні поселення, які нині приваблюють туристів.

Відомий історик Геродот південно-західну частину території сучасної Кіровоградщини називав «Екзампеєю» [1], що з древньогрецької перекладається як «святині шляхи». Саме це місце в стародавніх історичних документах вважалось сакральним центром Великої Скіфії. Тому на сьогодні тут збереглося чимало скіфських курганів, а також стоянок епохи пізнього палеоліту, трипільських поселень, могильників бронзового віку, городищ чорноліської культури, козацьких курганів тощо, які нині успішно використовуються як об'єкти пізнавального сільського туризму.

Серед традиційних народних промислів селян Кіровоградщини туристів найбільше цікавить хлібопекарство в домашніх умовах, вишивка, різьбярство, виробництво керамічних виробів, ткацтво, лозоплетіння, соломоплетіння, бісероплетіння, тістоластика та багато інших. З більшості цих напрямків в селах області діють майстер-класи. Популярним серед туристів є участь у традиційних для жителів сільської місцевості регіону святах та обрядах: Різдва, Нового року, Водохреща, Купала, обжинках; промислах: рибальстві, полюванні, косовиці, зборі меду та ін.

Численні села та селища Кіровоградщини є батьківщиною багатьох провідних громадських, культурних та наукових діячів України минулого і сучасності, зокрема, корифеїв вітчизняного театру М.Л. Кропивницького та І.К. Тобілевича, відомого військового діяча дореволюційного часу генерала М.М. Раєвського, засновника революційного руху Л.Д. Троцького, письменників і поетів Ю.І. Яновського, Є.Ф. Маланюка, В.С. Близнаця, композитора К.О. Ерделі, актора Г.П. Юри та ін. В пам'ять про видатних земляків у сільській місцевості створено чимало цікавих музеїв, періодично проводяться фестивалі, творчі зустрічі, які завжди привертають увагу туристів.

Основними організаційними формами сільського туризму є зелені садиби, координуючі в цій сфері громадські і державні органи, окремі туристи та туристичні групи, які відвідують сільську місцевість і користуються послугами зелених садиб. Мережа зелених садиб на території Кіровоградщини недостатньо розвинена. На сьогодні в Кіровоградській області

діє близько 50 зелених садиб (сертифікованих значно менше), тоді як в сусідній Черкащині – понад 100 садиб [2]. Опитування власників зелених садиб регіону (Ю.Ю. Онойко, В.С. Кролік, 2014) показало, що на перешкоді їх легалізації в першу чергу стоїть не до кінця розроблене законодавство у сфері сільського туризму та острах податкового тиску. Тому значна частина зелених садиб в регіоні здійснює свою діяльність не офіційно. Також багатьом бажаючим працювати у сільському туризмі заважає відсутність відповідних фахових знань та умінь організовувати підприємницьку діяльність.

Розвиток сільського туризму в регіоні частково координується управлінням культури і туризму облдержадміністрації та громадською організацією «Кіровоградський обласний осередок Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні». Основні напрямки роботи місцевого осередку Спілки спрямовані на допомогу населенню в створенні зелених садиб, юридичну підтримку та консультації, проведення профільних семінарів та навчання господарів зелених садиб і фахівців з даної галузі, рекламу і популяризацію сільського зеленого туризму в області взагалі та конкретних садиб і туристичних об'єктів зокрема.

Проведені нами дослідження [3; 4] дозволяють виділити дві групи проблем, які стримують розвиток сільського туризму на Кіровоградщині: концептуальні та регіонально-прикладні. Концептуальні проблеми розвитку сільського туризму досить часто мають загальнодержавний характер. Серед них назвемо такі:

1. Недостатнє наукове осмислення явища сільського туризму, мала кількість теоретико-методологічних праць відповідного профілю, невизначеність поняттєво-термінологічного апарату.

2. Відсутність належної нормативно-правової бази щодо регулювання відносин у сфері сільського туризму.

3. Відсутність механізму раціонального і екологічно збалансованого використання природного та історико-культурного потенціалу сільських територій для потреб туризму.

4. Неналежна правова, освітньо-просвітницька та фінансова державна підтримка особам і організаціям, які надають послуги

сільського туризму. В структурі департаменту культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської обласної державної адміністрації на сьогодні відсутній навіть самостійний відділ, який би займався питаннями туризму.

5. Невисокий рівень фахової та методичної підготовки осіб, які працюють у сфері сільського туризму (господарів зелених садиб, працівників відповідних регулюючих органів). Тільки в останні роки намітились певні зрушення у вирішенні даної проблеми, зокрема, в області проводять круглі столи, конференції, методичні семінари за участю господарів зелених садиб, працівників відповідних регулюючих органів, науковців, громадських організацій, під час яких обговорюють проблеми розвитку сільського туризму та туристичної галузі взагалі в регіоні, визначаються перспективи на майбутнє, висловлюються рекомендації щодо вирішення актуальних проблем, йде обмін передовим досвідом у справі розвитку сільського туризму.

6. Недостатнє рекламно-інформаційне забезпечення даної галузі.

7. Відсутність загальнодержавної стратегії розвитку сільського туризму в Україні.

Регіонально-прикладні проблеми сільського туризму в межах Кіровоградської області пов'язані, передусім, з не надто продуманою регіональною політикою у сфері туризму та низьким рівнем розвитку виробничої та соціальної інфраструктури (зокрема туристичної) в сільській місцевості краю, малою кількістю зелених садиб, відсутністю належної підтримки їхніх власників з боку місцевих органів влади, низькою якістю надання туристичних послуг, незадовільним станом багатьох природних та історико-культурних туристичних об'єктів, порівняно незначною кількістю розроблених туристичних маршрутів сільською місцевістю та відсутністю їх широкої популяризації, недостатньо розгалуженою мережею транспортних шляхів та поганим станом вже існуючих доріг, проблемою водопостачання та забезпечення чистою водою сільських населених пунктів і деякими іншими.

Висновки з проведеного дослідження. Тож, сільський туризм в Україні нагально потребує розробки загальнодержавної стратегії розвитку, на основі якої в подаль-

шому будуть створені регіональні плани дій. Основними шляхами активізації сільського туризму на державному та регіональному рівнях має стати удосконалення теоретико-методологічної та нормативно-правової платформ, на яких буде розвиватися даний вид туристської діяльності, зокрема, всебічне наукове вивчення цього явища, встановлення дефініцій ключових понять, чітке розмежування сільського туризму від суміжних видів, досконале розуміння його сутності, потенціалу, сильних і слабких сторін, громадське обговорення та остаточне прийняття Закону «Про сільський туризм».

На рівні Кіровоградської області необхідна організація глибоких маркетингових досліджень щодо виявлення відповідних туристичних потреб серед внутрішніх та іноземних туристів і з'ясування можливостей їх задоволення ресурсами сільського туризму в регіоні. Слід провести потужну рекламно-інформаційну компанію та ребрендинг сільських територій і туристичного продукту, який ними пропонується.

Також сільський туризм в Україні і в Кіровоградській області потребує системної підготовки фахівців, у тому числі господарів зелених садиб, створення відповідних державних органів, відділів, які б здійснювали планування і координування діяльності в сфері сільського туризму, фінансової підтримки з боку дер-

жави та великого бізнесу, розширення мережі зелених садиб і покращення якості їх послуг, збереження в належному стані природних та історико-культурних туристичних об'єктів, обміну досвідом, зокрема із країнами-сусідами, в межах яких даний вид туризму активно розвивається (Польща, Угорщина, Словаччина та ін.), створення єдиної електронної системи інформування щодо пропозицій туристичних послуг на селі, розвиток виробничої і соціальної інфраструктури сільської місцевості та інших заходів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот; пер. з давньогрец. А. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.
2. Кудла Н.Є. Сільський туризм: основи підприємництва та гостинності / Н.Є. Кудла. – К.: Центр учбової літератури, 2015. – 152 с.
3. Онойко Ю.Ю. Організаційно-територіальна структура, проблеми та перспективи розвитку сільського зеленого туризму на теренах Кіровоградської області / Ю.Ю. Онойко, В.С. Кролік // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Регіон-2014: суспільно-географічні аспекти». – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. – С. 235-238.
4. Онойко Ю.Ю. Сільський туризм: сутність, проблеми розвитку на теренах Кіровоградської області та шляхи їх вирішення / Ю.Ю. Онойко, В.С. Кролік // Обласна науково-практична конференція «Природничо-наукові дослідження Кіровоградської області: музеєзнавчі аспекти». – Кропивницький, 2017. – С. 105-113.

УДК 338.488.2:640.4

Пандяк І.Г.,
кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри туризму
Львівський національний університет імені Івана Франка

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ РИСИ РОЗВИТКУ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА У ЛЬВОВІ В АВСТРІЙСЬКИЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКИЙ ПЕРІОДИ (1772–1918 РР.)

Досліджено історію становлення й основні риси розвитку готельного господарства міста Львова упродовж Австрійського й Австро-Угорського періодів (1772–1918 рр.). Виокремлено основні чинники формування закладів гостинності, охарактеризовано типи закладів розміщення, розвиток послуг, якості обслуговування в готелях упродовж досліджуваного історичного періоду.

Ключові слова: готельне господарство, інфраструктура гостинності, типи закладів розміщення, готелі, прибуткові будинки, заїжджі двори, корчми.

Исследована история становления и основные черты развития гостиничного хозяйства города Львова в течение Австрийского и Австро-Венгерского периодов (1772–1918 гг.). Выделены основные факторы формирования заведений гостеприимства, охарактеризованы типы средств размещения, развитие услуг, качества обслуживания в гостиницах на протяжении исследуемого исторического периода.

Ключевые слова: гостиничное хозяйство, инфраструктура гостеприимства, типы средств размещения, гостиницы, доходные дома, постоялые двory, корчмы.

Pandyak I.G. DEVELOPMENT AND MAIN DEVELOPMENT RISK HOTEL BUSINESS IN LVIV IN THE AUSTRIAN AND AUSTRIA-HUNGARIAN PERIODS (1772–1918)

The history of formation and main features of the hotel economy of the city of Lviv during the Austrian and Austro-Hungarian periods (1772–1918) was explored. The main factors of formation of hospitality establishments are outlined, types of accommodation establishments, development of services, quality of service in hotels during the investigated historical period are characterized.

Key words: hotel industry, hospitality infrastructure, types of accommodation facilities, hotels, profitable homes, inn courts, taverns.

Постановка проблеми. Політичні події у Східній Європі, що відбулись після першого поділу Польщі 1772 р., зумовили значні зміни в соціально-економічному розвитку Східної Галичини. Активізація економічного життя, процесу урбанізації, міжнародних зв'язків, сприяють посиленню розвитку в містах закладів сфери гостинності. В авангарді розвитку комерційного житла Східної Галичини було місто Львів – адміністративний центр регіону. Для розвитку готельного господарства Львова характерна помітна тенденційність в Україні, що зумовлює необхідність наукового аналізу зв'язку історії та сучасного розвитку цієї сфери господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження еволюції готельного господарства України й окремих її регіонів відображено в працях українських науковців: В.М. Клапчука [1], С.М. Лінди [2], М.П. Мальської [3], В.К. Федорченка [7], Л.М. Устименко [8] та ін.

Постановка завдання. Проаналізувати соціально-економічні умови формування, особливості розвитку готельного господарства Львова в Австрійський і Австро-Угорський періоди (1772–1918 рр.). Виявити диференціацію закладів розміщення згідно з типом, якістю послуг, функціональними можливостями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Австрійський і Австро-Угорський історичні періоди – одні з найбільш успішних у соціально-економічному, культурному, науковому розвитку Львова. Інтенсивно розвивалась торгівля, промисловість, приватне підприємництво, зростає мобільність населення, збільшується міське населення, з-за кордону прибувають підприємці, банкіри, інші категорії заможних гостей, статус і капітал яких зумовлює необхідність створення відповідних умов гостинності. Традиційне в XIX ст. комерційне житло – заїжджі двори та прибуткові будинки – не здатне забезпечити комфорт, характерний

для європейських готелів. Суттєвим чинником появи перших готелів саме у Львові було прибуття значної кількості іноземців – фахівців із ресторанного господарства, інженерів, архітекторів. За аналогією до європейських, у Галичині виникають перші готелі. На відміну від типових заїжджих дворів – традиційного типу житла для подорожніх, квартир у прибудованих будинках, що набули значного поширення, готелі як зовсім нова форма у сфері гостинності виникли найперше саме в Галичині.

Збільшення попиту на комфортні умови гостинності зумовлює появу наприкінці XIX ст. готелів майже в кожному містечку Галичини. Більшість готелів були невеликими, лише в деяких готелях налічувалось до 100 номерів. У 1902 р. загалом у Галичині (Східній і Західній Галичині) було 935 готелів, в яких працювало 2,9 тис. осіб, у середньому на один заклад припадало по три особи. Готелі з більшою кількістю працівників становили 9% загальної кількості, закладів, в яких працювало понад 20 осіб, було лише 0,5%.

Більшість готелів характеризувались низьким рівнем комфорту – скромним оформленням інтер'єру, відсутністю водогону, каналізації. Готелі цієї категорії призначалися для клієнтів низьких матеріальних статків, частина клієнтів винаймала лише ліжко. Кімнати здавались не лише одномісні, частина місць розташовувалась у багатомісних номерах. Окремі малі готелі насправді були прихованими будинками розпусти, в яких клієнти винаймали кімнати погодинно.

З ними контрастували великі та поодинокі малі готелі з дорогим інтер'єром, розкішними меблями, вишколеною обслугою, комунальними зручностями. Такі готелі відповідали фешенебельним європейським готелям і надавали послуги ресторану, кав'ярні, облаштовувались ванною, душем, тому проживання в них могли оплатити лише особливо багаті клієнти.

У Східній Галичині на загальному фоні за кількістю готелів, зокрема, фешенебельних, виділявся Львів. На початку XX ст. у місті налічувалося 48 готелів, для порівняння, у Варшаві – 32, Кракові – лише 18. Саме в Австрійський період у Львові на місці теперішнього Музею етнографії підприємець Й. Прешель у 1785 р. відкрив перший в Україні готель «Під

римським цезарем». На початку XIX ст. триповерхова будівля готелю була найпривабливішою кам'яницею Львова після Губерніального управління.

Наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст. у Львові відбулося становлення готельного господарства як самостійної галузі господарства. Заклади розміщення надавали не тільки послуги ночівлі-харчування, готелі відповідали європейським стандартам обслуговування. У структурі готелів працювали ресторани, кав'ярні, клуби за інтересами. Заклади гостинності конкурують між собою, підвищується комфорт, готелі набувають ознак ідентичності. Гості дістали можливість вибирати готель відповідно до свого соціального і матеріального стану.

Готелі Львова наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. облаштовувались на зразок європейських: оригінальне оформлення фасаду в стилі класицизму, декоративне оформлення інтер'єру, у багатьох готелях в оздобленні інтер'єру використовувались натуральні дорогі матеріали – граніт, мармур, художній паркет.

Ресторани і кав'ярні розташовувались переважно на першому поверсі й обслуговували гостей найвищого рангу. Понад 100 років тому в партерах тогочасних фешенебельних готелів містились крамниці для вельмож, перукарські і парфумерні салони. У розкішних залах ресторанів організовувались бали, святкування визначних подій.

Одним із найвідоміших готелів Львова вважався заснований 1796 р. «Жорж», на час заснування він називався «De La Rus», згодом перейменований на честь одного із засновників Жоржа Гофмана. До послуг клієнтів були 93 номери, 32 з них – апартаменти з ванною кімнатою, центральним опаленням, у номерах – тепла і холодна вода, телефон. Ціни визначались залежно від облаштування номера і становили від 6 злотих за одномісний номер, до 24 злотих за двомісний номер із ванною. Клієнти могли скористатись фешенебельним рестораном, кав'ярнею, у мармуровій залі щовечора грав оркестр.

На фоні готельних підприємств міста вирізнявся комфортом готель «Європейський», один із найстаріших у Львові, відкритий 1804 р. У період Союзу Радянських Соціаліс-

тичних Республік (далі – СРСР) готель називався «Україна» і на початку 90-х рр. ХХ ст. перебудований із відтворенням фасаду кінця ХІХ ст. (площа Міцкевича, 4), сьогодні тут розташований «Укрсиббанк». Поряд був розташований готель «Французький» (1804 р.), яким на початку ХХ ст. володів один із найбагатших львівських підприємців Йона Шпрехер (площа Міцкевича, 5). У 1920-х рр. Й. Шпрехер прибудував до нього закслений торговий пасаж «Марійська галерея».

Історія фешенебельного готелю «Гранд Готель» розпочалась у середині ХІХ ст., коли у двоповерховій будівлі було відкрито перше громадське казино Львова. Згодом, у 1892–1893 рр. будинок зазнав змін і набув сучасного вигляду, а в грудні 1893 р. відкрився готель, одразу визнаний найкращим у Львові за рівнем комфорту. Готель мав 48 номерів, ресторан.

До кінця ХХ ст. в готельному господарстві ще не використовувалась офіційна класифікація, проте серед населення міста, постійних гостей, для яких кожен готель асоціювався з певним рівнем якості обслуговування, існував неофіційний поділ на класи. У цей період кожне місто використовувало свій вид поділу на розряди. У Львові, згідно з «Адресною книгою», виданою 1908 р., готелі поділялись на три розряди (табл. 1).

У виданні 1926 р. «Адресної книги» класифікація дещо відрізнялась – готелі поділялись на два розряди [10; 11]. У 1930 р. готелі вже поділялись на клас «люкс» і готелі «першого» розряду [12].

За рівнем комфорту, престижем і цінами наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. сучасним п'яти- та чотиризірковим готелям відповідали «Жорж», «Народна Гостинниця», «Краківський», «Варшавський», «Європейський», «Імперіал», «Французький», «Гранд Готель», «Метрополь».

У номерах більшості комфортабельних готелів до послуг гостей були телефон, тепла і холодна вода, ванна та туалет, центральне опалення й електричний ліфт. Ціни коливалися від 6–12 злотих (звичайний номер) до 13–24 злотих (номер «люкс») за добу. Найбільше готелів було в центрі Львова, сьогодні проспект Свободи. Цей проспект часто називали «корзо» – місцем, де можна було себе показати. Окрім фешенебельних готелів, тут було багато прибуткових будинків, ресторанів і кав'ярень, розрахованих на іноземних гостей і місцевих мешканців різного соціального стану та достатку. Тут розташовувались готелі «Гранд Готель», «Англійський», «Бель-Вю», «Брістоль», «Центральний», «Корсо», «Лазаруса», поряд на площі Міцкевича (колишня Марійська) – «Жорж», «Європейський», «Французький», на площі Соборній (колишня вулиця Бернардинська) – готелі «Краківський», «Варшавський». До Галицького сейму (сьогодні головний корпус Львівського національного університету імені Івана Франка) тяжів готель «Народна Гостинниця», розташований на вулиці Костюшка, 1.

Готелі нижчого розряду розташовувались переважно на околицях міста – готель «Панський» (вулиця Городоцька, 22), «Підзамче» (навпроти залізничної станції «Підзамче»), «Швейцарський» (вулиця Князя Романа, 22). Послуги в таких готелях обмежувались наданням у користування номерів, ціна була невисокою – до 4–6 злотих.

Заїжджі двори у Львові розташовувались, здебільшого, на головних вулицях при виїзді з міста. З історичних джерел відомо про значну їх кількість на початку вулиці Казимирівської (сьогодні Городоцька), суміжній Фурманській, вулиці Личаківській та ін. [9].

Типовими закладами гостинності для подорожніх у Львові були корчми. Загалом на початку ХХ ст. в Галичині налічувалося понад 20 тис. корчем. Основною категорією клієнтів у більшості з них було неможливе місцеве населення, іноземці такими закладами користувались рідко. Для мандрівників, особливо незможних, корчми були зручним закладом розміщення і харчування, оскільки їжа тут пропонувалась за низькими цінами (проте асортимент у переважній більшості корчем був украй обмеженим), а нічліг надавався клієнтам безкоштовно. У 1774 р. у Львові було затверджено правила їхньої діяльності, серед основних: гучні святкування – весілля, іменини й інші – можна проводити лише в другій половині дня; заборонялось утримувати жіночу прислугу, оскільки корчми часто були місцем занять проституцією. Один із найвідоміших таких закла-

дів «Під бальоном» від середини XIX ст. діяв на теперішній вулиці Гайдамацькій.

Будувалися корчми, здебільшого, з дерева, глини, на зиму їх утепляли, обкладаючи снопами. Перед Першою світовою війною корчми як заклади розміщення і харчування для подорожніх поступилися більш сучасним закладам – готелям і заїздам.

Період із кінця XVIII ст. до початку XX ст. в розвитку Львова – важливий етап розбудови центральної частини міста, що інтенсивно забудовувалась прибутковими (чиншовими) будинками. Прибуткові будинки відомі в історії ще з часів стародавнього Риму, тоді вони називались «інсулами» і ними масштабно забудовувались квартали міста. Чиншові будинки – це житлові споруди, житло в яких надавалось у володіння або користування на засадах оренди.

Процеси оновлення забудови і масового поширення прибуткового житла були загальним явищем для всіх регіонів Європи періоду індустріального піднесення. І хоч прибуткові будинки як тип комерційного житла започатковані наприкінці XVIII ст., час їхнього розквіту припав на другу половину XIX ст.

Найчастіше прибутковий будинок розташовувався по периметру всієї належної домовласникові ділянки, незабудованим залишалось лише невелике внутрішнє подвір'я. У плануванні ці будинки характеризувались своєрід-

ною просторовою структурою – однотипними квартирами, що групувались навколо сходової зони або коридорів, в яких раціональність планування поступалась комерційній вигоді. Декоративне архітектурне оформлення було характерним лише для фасаду, в окремих випадках для парадного входу та сходової частини будівлі.

Житло в прибуткових будинках орендували люди різного соціального стану – чиновники, комерсанти, інтелігенція, робітники, студенти. Орендувати житло було зручно, оскільки квартиронаймач не платив податок на нерухомість і не опікувався станом житла – це був обов'язок власника будинку.

У декількаповерхових прибуткових будинках, розташованих у центрі міста, на важливих вулицях, перший поверх – партер – найчастіше використовувався під підприємництво – магазини, кав'ярні, юридичні контори, ательє та ін. Другий і вищі поверхи були виключно житловими.

Квартири в прибуткових будинках різнилися рівнем комфорту. Елітні квартири просторі, з дорогими меблями й оздобленням, мали всі вигоди, зокрема, окремі газові колонки у ванній, газові плити на кухні, мініелектростанції, окремі котельні. Загальна площа таких квартир перевищувала 200 м². Будинки для середнього класу також характеризувались належними умовами, дешеве житло розташо-

Таблиця 1

Розподіл готелів Львова на розряди згідно з «Адресною книгою», 1908 р.

Готелі першого розряду		Готелі другого розряду		Готелі третього розряду	
№	Назва готелю	№	Назва готелю	№	Назва готелю
1	Європейський	1	Бель-Вю	1	Швейцарський
2	Імперіал	2	Брістоль	2	Підзамче
3	Жорж	3	Нью-Йорк	3	Панський
4	Французький	4	Під трьома коронами		
5	Метрополь	5	Під трьома африканцями		
6	Гранд Готель	6	Санс-Сочі		
		7	Саський		
		8	Ванда		
		9	Англійський		
		10	Центральний		
		11	Корсо		
		12	Лазаруса		
		13	Континентальний		
		14	Краківський		
		15	Варшавський		

увалось у прибуткових будинках на околицях Львова. Загалом упродовж досліджуваного періоду у Львові було споруджено майже 5,5 тис. прибуткових будинків [5, с. 256].

Забудова Львова прибутковими будинками велась згідно з містобудівною структурою, з урахуванням природно-кліматичних умов, розміщення комунікацій, громадських закладів. Відповідно до часу побудови, санітарно-гігієнічних вимог і будівельних нововведень, чиншові будинки відрізнялись планувальною структурою. У будинках, побудованих на початку Австрійського періоду в середмісті, санітарний вузол розташовувався у флігелі і спільно використовувався квартирознаймачами поверха. Із середини XIX ст., головно в Австро-Угорський період, санітарно-гігієнічні зручності розташовуються у квартирі.

Аналіз динаміки забудови селетбного простору міста Львова прибутковими будинками дає підстави окреслити три етапи. На першому етапі (1772–1875 рр.) прибуткові будинки зосереджувались вздовж магістральних вулиць передмістя в північно-східній і північній приміській частинах – вулиці Личаківській, Лисенка, Хмельницького, Замарстинівській, а також Зеленої, Городоцької, Франка, проспекту Чорновола. На другому етапі (1875–1900 рр.) забудовується вільний простір між магістральними вулицями, формуються житлові квартали передмістя (вулиця Коперника, Винниченка, Пекарська, Левицького, Саксаганського, Чайковського, Дорошенка, Шпитальна та ін.). Упродовж третього етапу (1900–1918 рр.) добудовуються верхні поверхи будинків, розбудовуються квартали передмістя, віддалені від центральної частини, ущільнюється забудова міста [4].

Вартість проживання в прибуткових будинках Львова кінця XVIII ст. – початку XIX ст. була невисокою, доступною навіть для студентів, проте періодично збільшувалась, насамперед, напередодні та під час проведення масштабних заходів – ярмарок, виставок. Під час Львівських контрактів, які щорічно проводились після католицького свята Трьох Королів (6 січня), упродовж трьох тижнів місячна оренда три-чотирикімнатного житла у Львові становила 50–60 дукатів, що прирівнювалось до ціни невеликого сільського двору [2, с. 131].

Дешевими були квартири в єврейській частині міста, що характеризувалися нижчою привабливістю через особливості ментальності, звичаїв і побуту її мешканців.

Прибуткові будинки кінця XVIII ст. – початку XX ст. необхідно розглядати як одну з важливих форм розвитку комерційного житла у великих містах, що згодом змінились спеціалізованими підприємствами – готелями. Водночас масштабна забудова прибутковими будинками великих міст гальмувала розвиток готелів. Конкуренція у вартості послуг, яка завжди була вищою у готелях, якості обслуговування – якою несуттєво поступались прибуткові будинки, зумовила інтенсивне відкриття готелів лише в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.

На початку XX ст. загальна економічна і політична криза позначилась на будівництві – вільних коштів не вистачало, банки не надавали кредити, безробіття, а згодом Перша світова війна, розпад Австро-Угорської імперії зумовили завершення епохи чиншових будинків. Проте інтенсивне будівництво прибуткових будинків в Австрійській і Австро-Угорський періоди надало центральній частині міста європейського вигляду.

Період будівництва прибуткових будинків виявився коротким. За радянської влади прибуткові будинки як приватну власність було конфісковано і передано кооперативам, згодом – націоналізовано. З міркувань «соціальної справедливості» прибуткові будинки втратили основну житлову функцію – впорядкованих окремих житлових квартир.

Використання квартир у прибуткових будинках періоду «комунальної» власності, капітальні ремонти, завдали суттєвої шкоди не лише оздобленню інтер'єру, в окремих випадках із значною художньою цінністю. Перепланування, добудова і надбудова призвели до докорінної зміни зовнішнього вигляду – замінено металеві чи різьблені дерев'яні двері, ковані перила балконів, скульптурні елементи на фасадах. Великі за площею вітальні часто оздоблені художньою ліпниною, з викладеними мистецької цінності кахлями печі, каміни, переділялись на дві – три кімнати. Лише найбільш престижні будинки в елітних районах (на вулицях

Вишенського, Чупринки, Івана Франка та ін.), увяких згідно з радянськими нормами поселялись державні та партійні посадовці, не зазнали перепланування.

Висновки із проведеного дослідження.

Отже, сфера гостинності Австрійського й Австро-Угорського періодів (кінець XVIII ст. – початок XX ст.) у Східній Галичині, зокрема в її адміністративному центрі, місті Львові, була добре розвинена. У Львові виник перший готель, перші прибуткові будинки, кафе на зразок європейських. Важливою ознакою сфери гостинності була висока якість обслуговування, що відповідала світовим стандартам. Водночас через високі ціни послуги були доступні, насамперед, людям високого матеріального достатку. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. заклади поділялися на категорії залежно від рівня і ціни послуг, окрім розкішних готелів, розвивалась мережа закладів гостинності, зорієнтована на осіб різного матеріального достатку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Клапчук В.М. Готелі Східної Галичини міжвоєнного періоду / В.М. Клапчук, М.В. Клапчук / Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Готельно-ресторанний бізнес: інноваційні напрями розвитку» (25–27 березня 2015 р.) – К. : НУХТ, 2015. – С. 13–14.

2. Лінда С.М. Житлове будівництво Львова у другій половині XIX ст. / С.М. Лінда – Львів : Записки наук. тов. імені Тараса Шевченка, 2001. – С. 126–153. (Праці Комісії архітектури та містобудування; Т. ССХLI).

3. Мальська М.П. Організація готельного обслуговування : [підручник] / М.П. Мальська, І.Г. Пандяк, Ю.С. Занько. – К. : Знання, 2011. – 366 с.

4. Мельник Б.В. Вулицями старовинного Львова / Б.В. Мельник. – Львів : Світ, 2002. – 252 с.

5. Сільник О.І. Архітектура львівського житла, збудованого в кінці XIX – на початку XX ст. / О.І. Сільник // Вісник ЛДАУ. Серія «Архітектура і сільськогосподарське будівництво». – 2004. – № 5. – С. 254–258.

6. Скібіцька Т.В. Прибутковий будинок як провідний архітектурний тип у забудові міст України кінця XIX – початку XX ст. / Т.В. Скібіцька – К. : Теорія та історія архітектури, 1995. – С. 105–117.

7. Федорченко В.К. Історія туризму в Україні : [навч. посіб.] / В.К. Федорченко, Т.А. Дьорова. – К. : Вища школа, 2002. – 195 с.

8. Устименко Л.М. Історія туризму : [навчальний посібник] / Л.М. Устименко, І.Ю. Афанасьєв. – К. : Альтерпрес, 2005. – 320 с.

9. Lwow. Ilustrowany przewodnik / за ред. Ю.О. Бірюльова. – Львів : Центр Європи ; Wrocław : VIA-NOVA, 2001. – 320 с.

10. Mikulski S. Wielka Księga Adresowa Kr. St. miasta Lwowa / S. Mikulski. – Kraków : Rocznik VII, 1912. – 524 s.

11. Sonnenscheina M. Skorowidz adresowy Kr. St. miasta Lwowa / M. Sonnenscheina. – Kraków : Rocznik II, 1926. – 362 s.

12. Sonnenscheina M. Skorowidz adresowy Kr. St. miasta Lwowa / M. Sonnenscheina. – Kraków : Rocznik VI, 1930. – 324 s.

УДК 338.47:911.3

Смирнов І.Г.,
доктор географічних наук, професор,
професор кафедри країнознавства та туризму
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛОГІСТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УРБОТУРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

У статті розкрито сутність і практичне застосування логістичної концепції сталого розвитку міського, або урботуризму на прикладі Києва та Львова, які сьогодні відрізняються найбільшою кількістю туристів серед міст України. Виділено та розкрито структуру й основні складники концепції, звернуто увагу на її географічні й екологічні аспекти, зокрема, на проблему накопичення та перероблення міських відходів з урахуванням туристичного споживання та її вирішення на підставі зворотної логістики.

Ключові слова: урботуризм, логістика, зворотна логістика, туристичне споживання, міські відходи, рециркуляція.

В статті раскрыта сущность и практическое применение логистической концепции устойчивого развития городского или урботуризма на примере Киева и Львова, которые сегодня отличаются наибольшим количеством туристов среди городов Украины. Выделены и раскрыты структура и основные составляющие этой концепции, обращено внимание на ее географические и экологические аспекты, в частности, на проблему накопления и переработки городских отходов с учетом туристического потребления и ее решения на основании обратной логистики.

Ключевые слова: урботуризм, логистика, обратная логистика, туристическое потребление, городские отходы, рециркуляция.

Smyrnov I.G. LOGISTIC CONCEPT OF URBOTURIZM SUSTAINABLE DEVELOPMENT (ON THE EXAMPLE OF UKRAINE)

The article reveals the essence and practical application of the logistic concept of sustainable urban development, or urban tourism on the example of Kyiv and Lviv, which today differ by the largest number of tourists among Ukrainian cities. The structure and the main components of this concept have been identified and exposed, attention has been paid to its geographical and ecological aspects, in particular the problem of municipal waste collection and recycling, taking into account tourist consumption and the problem's solution on the basis of reverse logistics application.

Key words: urboturism, logistics, reverse logistics, tourist consumption, urban waste, recycling.

Постановка проблеми. Нині проблема сталості туризму є загально визнаною у світі. Це стосується і міського туризму, пов'язаного з великим напливом туристів до міст, насамперед, столичних, що спостерігається практично в усіх країнах світу. Водночас виділяються міста – найбільші світові центри туризму, як-от Лондон, Вашингтон, Нью-Йорк, Париж, в Україні – Київ, Львів тощо. У таких містах спостерігається підвищена концентрація туристів, відповідно – значний туристичний тиск (навантаження) на ресурсну базу туризму. Це призводить до швидкого «зносу» туристичних об'єктів у містах, а на їх відновлення потрібно багато часу і коштів. Тому актуальною є проблема регулювання туристопотоків у містах на підставі логістичних підходів. Саме на такій основі автором розроблено логістичну теоре-

тичну концепцію сталого розвитку туризму в містах, яка практично перевірена на прикладі таких міст України, як Київ і Львів. Туристичне перенавантаження міст має й інший наслідок – це різке зростання обсягу відходів. З цим вже зіткнувся Львів, туристичний рекорд якого (2,6 млн. туристів у 2016 р. – перше місце серед міст України) збігся з початком «сміттевої» кризи. Водночас Київ репрезентує ефективний «рецепт» вирішення проблеми накопичення та перероблення міських відходів, зокрема й туристичних «залишків».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початку XXI ст. туризм у містах, за визнанням експертів Всесвітньої туристичної організації, став ключовим чинником розвитку міста та його господарства. Це стало підґрунтям для досліджень із теоретичного осмислення фено-

мена міського туризму в усій його складності та спроб практичного впровадження результатів таких досліджень. Зараз, незважаючи на досить ґрунтовне висвітлення згаданої проблематики – міського туризму (або туризму в містах, урботуризму), – однозначного тлумачення сутності й змісту зазначеного поняття не існує. Це пов'язане, насамперед, з диференційованими підходами в різних країнах до визначення міста і туристичної діяльності в міському середовищі. Отже, міський туризм (англ. *City Tourism* або *Urban Tourism*, нім. *Stadttourismus*) – новітнє поняття та концепція, що сформувалися у світовій туристичній науці та практиці наприкінці ХХ ст. Перші наукові праці з такого напрямку належать німецьким вченим Г. Лезеру, Г. Нойенфельдту та О. Розе (1980–1990-х рр.). Словник Г. Лезера (1997 р.) так визначає міський туризм: «Короткострокове (зазвичай 1–4 дні) відвідування міста з таких причин: а) інтерес до історії або культури; б) участь у подієвих заходах; в) придбання різноманітних товарів. Часто така подорож здійснюється у формі екскурсії на вихідних і може відбуватися як індивідуально, так і в групі; як організовано (через турфірми і з екскурсводами), так і самостійно» [1]. Г. Нойенфельдт і О. Розе додають, що туристи можуть відвідувати місто як з особистих причин, так і через інші обставини [2]. Пізніше Д. Крук і К. Кестер конкретизували та структурували визначення міського туризму, поклавши в його основу відвідування міст із культурно-пізнавальною метою, подієвими та бізнесовими інтересами [3; 4]. У британському словнику з подорожей, туризму та гостинності С. Медліка зазначено: «Міський туризм – це подорожі та візити з фокусом на міські напрямки. Швидко зростаюча форма туризму, метою якої є відвідування історичних і культурних пам'яток, а також шопінг і ділові поїздки» [5]. Болгарські науковці М. Нешков, С. Ракаджийська, Т. Дъбева в підручнику «Вступ до туризму» під час класифікації туризму за різними ознаками виділяють сільський і міський види туризму [6]. Детальний аналіз досліджень міського туризму подає професор університету Гронінгена (Нідерланди) Г. Ешворт [7]. Вчені Європейського інституту порівняльних міських досліджень Університету Еразмус (EURICUR,

м. Роттердам, Нідерланди) Л. Берг, Й. Борґ і Й. Меєр у монографії «Міський туризм: функціонування і стратегії у восьми європейських містах» виконали порівняльний аналіз впливу туризму на такі міста Західної Європи, як: Антверпен (Бельгія), Копенгаген (Данія), Едінбург, Глазго (Великобританія), Генуя (Італія), Гамбург (Німеччина), Ліон (Франція) та Роттердам (Нідерланди) [8]. Всесвітня туристична організація (ЮНВТО) рекомендує таке визначення: «Міський туризм – подорожі, які здійснюють подорожувальники до міст чи місць із високою густиною населення».

У Законі України «Про туризм» розглядається такий вид туризму, як сільський, але, на жаль, не згадується міський туризм. Колектив харківських авторів (М. Писаревський, С. Погасій, М. Поколодна, М. Тонкошнур) у монографії «Туризм і місто: досвід, проблеми та перспективи» окреслює туризм у містах як соціосистему «туризм – місто». І. Дуцяк пропонує дефініцію «міський туризм – це вид туризму, в якому дестинацією є місто» [9]. Свої визначення міського туризму пропонують І. Смирнов [10], О. Гладкий, О. Гаталяк і Н. Ганич [11]. Зокрема, останні дві авторки дають таке визначення міського, чи урботуризму: «Це вид спеціалізованого туризму з культурно-пізнавальною, розважальною, діловою, лікувально-оздоровчою метою, що ґрунтується на комплексному використанні ресурсів міста. Він включає групові й індивідуальні подорожі містом, форма яких залежить від мети його відвідування туристами. Міський туризм об'єднує елементи інших видів туризму, таких, як: культурно-пізнавальний, релігійний, подієвий, діловий тощо. Саме ця обставина робить урботуризм надзвичайно привабливим для туристів» [11]. За часом перебування міський туризм можна поділити на: а) короткотерміновий (на вихідні дні); б) середньостроковий; в) довгостроковий. Позитивною рисою міського туризму є його всесезонність, тобто слабкий вплив сезонів року на туристопотік до міст, зате відвідуваність міст туристами значно зростає під час проведення тут святкових та інших заходів. Зазначимо, що поняття міського туризму по-різному трактується туристами і суб'єктами туристичної діяльності: якщо для перших такий вид туризму означає туристичну

активність людини, яка має намір пізнати міську культуру та/або відпочити в міському середовищі, то для других таке поняття пов'язане з різноманітними формами обслуговування туристів, зокрема, розміщення (готелі, апартаменти, хостели тощо), харчування (урбогастрономія), відпочинок (урбовідпочинок) тощо. Водночас варто зважати на те, що вплив туризму на розвиток міста може бути як позитивним (розвиток економіки, інфраструктури, збереження та відновлення туристичних пам'яток тощо), так і негативним (зростання злочинності, проституції, знищення локальної культури). Але загалом міський туризм сприяє розвитку міста, надходженню інвестицій, розвитку міської інфраструктури тощо, отже позитивно впливає на розвиток господарства міста і сприяє підвищенню рівня життя його мешканців.

Виділення невиділених раніше частин загальної проблеми. Проблема сталого розвитку урботуризму за невіршені має такі її частини, як логістична та географічна організація туристопотоків у містах, зокрема й в їхніх центральних і/або історичних ділянках, а також ефективно перероблення міських відходів разом із результатами туристичного споживання.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття теоретичного та практичного змісту логістичної концепції сталого розвитку урботуризму на прикладі найбільших сучасних туристичних центрів України – міст Києва і Львова.

Виклад основного матеріалу. Методологічною базою дослідження слугували положення логістичної теорії та практики, зокрема й логістики туризму та «реверсивної» логістики, які були прикладені до функціонування туристичного господарства міст. З погляду системного підходу, місто як туристичну

дестинацію можна представити «чорним ящиком», на вході якого є туристичні потоки, а на виході – фінансовий дохід і матеріальні відходи. І з останніми треба вчасно і в потрібному обсязі впоратися, інакше виникне «сміттєва» криза (рис. 1).

Проте з позицій логістичного підходу туристичне господарство міста являє собою складну систему, до якої належать туристичні ресурси (об'єкти), туристичні організації (туроператори, турагенції, екскурсійні бюро тощо), інфраструктурні заклади (готелі, ресторани, розважальні заклади, транспортні фірми тощо), фінансові структури тощо (рис. 2).

Ця система «живе», тобто функціонує за рахунок туристичних потоків, які наскрізно «проходять» через місто, з одного боку, забезпечуючи для нього можливість заробити на туристах, але, з другого боку, результатом туристичного перебування (споживання) є відходи, обсяг яких закономірно збільшується із зростанням числа туристів. Ці «туристичні» відходи додаються до загальноміського обсягу сміття, який місто мусить знайти шляхи і способи, по-перше, вивезти, по-друге, переробити. Ця проблема існує в усьому світі, і навіть загострюється, тому іде опрацювання ефективних технологій переробки відходів міст, серед них – методика «реверсивної» логістики. Ці досягнення нині не є якимось секретом, вони доступні, зокрема і в Інтернеті, отже їх варто знайти, адаптувати до місцевих умов і застосувати.

Виклад основного матеріалу дослідження. До міського туризму безпосередньо належить поняття сталого туризму. Як відомо, розрізняють екологічну, економічну та соціальну сталість. Але в туризмі, основу якого становлять туристичні ресурси, вимога сталості відноситься, предусім, до необхідності збере-

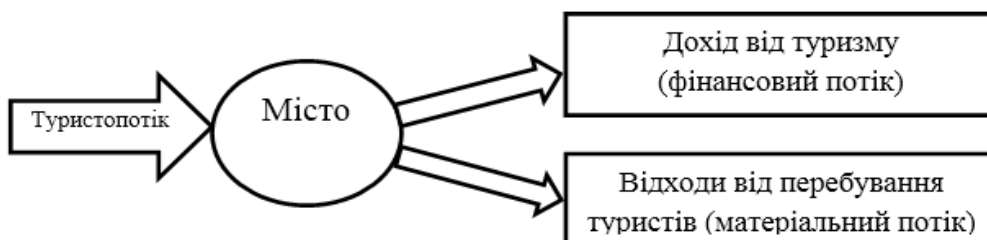

Рис. 1. Місто як туристична дестинація («чорний ящик»)

Авторська розробка за [12, 188]

ження, відновлення та розвитку його ресурсної бази, що і становитиме підставу екологічного, економічного і соціального вимірів сталого розвитку туризму. Отже, без територіального регулювання туристичних потоків на підставі ефективної логістичної організації туристичного простору проблему забезпечення оптимальної (сталого) стратегії розвитку туризму в регіоні вирішити неможливо. Тому зростає актуальність застосування в туризмі логістичних підходів (логістики туризму) з метою досягнення сталості та безпеки, зокрема й у містах – туристичних центрах України. Так, у Львові на рівні управління туризму міської ради значна увага приділяється логістичному аналізу та територіальному упорядкуванню туристичних маршрутів із тим, щоб туристи не концентрувалися в середмісті. З такою метою розроблено проект, щоб спрямувати туристичні потоки до не менш цікавих об'єктів міста за межами його центральної частини.

Згідно з логістичною концепцією сталого розвитку міського туризму, розробленою автором, структура логістичної організації туристичного простору міста (далі – ЛО ТПМ) повинна містити такі складники [12, с. 188]: 1) геологістичну ідентифікацію ресурсної бази туризму; 2) логістичну ідентифікацію та планування туристопотоків, їхніх потреб, споживання та відходів; 3) логістичне проектування туристичної інфраструктури, включаючи потужності зі збирання та переробки відходів від туристичного споживання; 4) логістичне проектування ланцюжків поставок із забезпечення закладів туристичної інфраструктури та ланцюжків «реверсивної» логістики з вивезення з міста та переробки відходів. Перший складник охоплює географічну та логістичну ідентифікацію туристичних ресурсів міста. Водночас географічна ідентифікація ресурсної бази туризму передбачає геопросторову локалізацію туристичних ресурсів (об'єктів). Останні виступають у ролі «туристичних магнітів», які притягують туристопотоки на певну територію. Отже, висока територіальна концентрація туристичних ресурсів (об'єктів) викликає скупчення та накладання туристопотоків, що погіршує якість турпослуг, які надаються. Ці міркування треба брати до уваги під час створення та розміщення нових туристичних об'єктів (наприклад, музеїв, пам'ятників тощо), які не варто «втискувати» до перевантажених туристичними ресурсами центральних ділянок міст. Водночас логістична ідентифікація туристичних ресурсів означає визначення логістичного потенціалу кожного туристичного об'єкта міста, тобто максимально можливого туристопотоку, який не зашкодить сталому роз-

вання та відходів; 3) логістичне проектування туристичної інфраструктури, включаючи потужності зі збирання та переробки відходів від туристичного споживання; 4) логістичне проектування ланцюжків поставок із забезпечення закладів туристичної інфраструктури та ланцюжків «реверсивної» логістики з вивезення з міста та переробки відходів. Перший складник охоплює географічну та логістичну ідентифікацію туристичних ресурсів міста. Водночас географічна ідентифікація ресурсної бази туризму передбачає геопросторову локалізацію туристичних ресурсів (об'єктів). Останні виступають у ролі «туристичних магнітів», які притягують туристопотоки на певну територію. Отже, висока територіальна концентрація туристичних ресурсів (об'єктів) викликає скупчення та накладання туристопотоків, що погіршує якість турпослуг, які надаються. Ці міркування треба брати до уваги під час створення та розміщення нових туристичних об'єктів (наприклад, музеїв, пам'ятників тощо), які не варто «втискувати» до перевантажених туристичними ресурсами центральних ділянок міст. Водночас логістична ідентифікація туристичних ресурсів означає визначення логістичного потенціалу кожного туристичного об'єкта міста, тобто максимально можливого туристопотоку, який не зашкодить сталому роз-

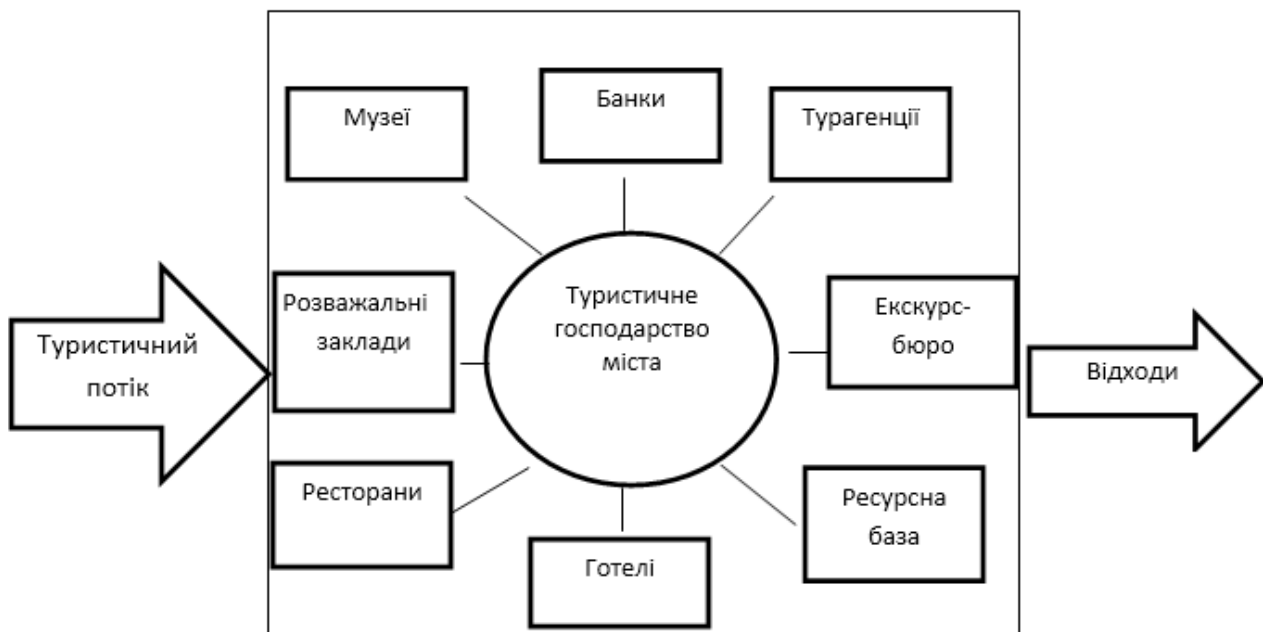

Рис. 2. Туристичне господарство міста як складна система

Авторська розробка за [12, 200]

витку туризму і стану туристичних ресурсів. Географічна та логістична ідентифікація виконуються з урахуванням поділу туристичних ресурсів (об'єктів) міст на культурно-історичні (пам'ятники, музеї, театри тощо), архітектурні (історичні та сучасні), подієві (різноманітні заходи громадсько-культурно-розважального характеру) тощо. Другий складник базується на визначенні величини та структури туристопотоків і відповідних потреб туристів, які поділяються на потреби першого порядку (лавочки, урни, біотуалети, легке харчування, обмін валюти) та другого порядку (сувеніри, рекламно-інформаційні матеріали, преса та туристичні товари тощо). Також варто визначити й обсяг відходів, що утворюватимуться в результаті туристичного споживання в містах. Третій складник передбачає логістичне проектування туристичної інфраструктури території міста для задоволення потреб туристів, а саме: потреб першого порядку (туристична інфраструктура першого порядку – заклади легкого харчування, пункти обміну валюти); потреб другого порядку (туристична інфраструктура другого порядку – кіоски із продажу сувенірів, преси та рекламно-інформаційних матеріалів, магазинчики туристичних товарів тощо) та відповідної логістично-транспортної інфраструктури для забезпечення потреб інфраструктурних об'єктів першого та другого порядку, та необхідності переробки відходів, що утворюватимуться як супутній, але необхідний результат процесу туристичного споживання в містах. Водночас варто взяти до уваги особливості їхнього розміщення на території міст, а також шляхи вивезення та наявні технології рециркуляції відходів. Четвертий складник передбачає логістичне проектування ланцюжків поставок для забезпечення потреб туристичної інфраструктури першого та другого порядків і логістично-транспортної інфраструктури з виділенням транспортного та логістичного складників і з урахуванням особливостей їхнього розміщення на території міста, а також можливостей вивезення, зберігання та переробки твердих побутових (далі – ТПВ) та інших видів відходів, які утворюються після перебування туристів у місті та додаються до щоденного та цілорічного загальноміського обсягу відходів.

Такі питання є актуальними для Києва, де підвищене туристичне навантаження на ресурсну базу туризму міста вже призвело до випадків фізичної руйнації низки найбільш відвідуваних і цінних об'єктів (серед них – деякі будівлі Києво-Печерської Лаври, Софіївського собору тощо). Небайдужі кияни навіть склали список цінних історичних будинків Києва, які можуть зруйнуватися в будь-який момент [13]. Цей список, на жаль, щорічно поповнюється, так, 2017 р. обвалилася частина балкона будинку на вул. Малій Житомирській, 12. Ця споруда, зведена 1913 р., – не проста: вона належить до комплексу напівзруйнованої садиби художника О. Мурашка. Подібна доля може незабаром спіткати «Дім зі зміями», що на Великій Житомирській, 32, декілька будинків на Андріївському узвозі тощо [14]. Нарешті, восени 2017 р. вандали за допомогою червоної незмиваємої фарби зіпсували зовнішній вигляд стіни Національного заповідника «Софія Київська». Додамо, що зовсім недавно була проведена реставрація цієї стіни, яка є пам'ятником архітектури XVIII ст.

Щодо Львова, то тут таких випадків менше (мабуть, завдяки якості австрійського будівництва, в якому вже масово використовувався бетон як основний будівельний матеріал, тоді як у Києві кінця XIX – початку XX ст. будували переважно із цегли місцевого виробництва – *І. С.*), але вони теж є. Так, нині реставрується скульптурна група «Ощадність, рільництво та промисловість» (її називають місцевою «Статуєю Свободи» – *І. С.*), яка прикрашає фасад будинку Музею етнографії та художнього промислу – колишнього приміщення Галицької ошадної каси, спорудженого 1891 р. Реставрується «Чорна кам'яниця» (роки будівництва – 1588–1589 рр.) на площі Ринок за кошти гранту Посольського фонду Сполучених Штатів Америки (далі – США), потребує реставрації каплиця Боїмів (XVII ст.), законсервовано рештки Високого замку, які теж уже «зацікавили» туристів.

На додаток до цієї проблеми Львів гостро відчув й інший аспект явища туристичного перенавантаження – це збільшення обсягу та проблема вивозу та переробки твердих побутових відходів. Після пожежі на Грибовицькому сміттєзвалищі влітку 2016 р. Львову не стало куди

вивозити свої ТПВ, обсяг яких закономірно зріс із зростанням кількості туристів. Недарма туристичний рекорд Львова, який 2016 р. відвідали 2,6 млн. Гостей, і кількість яких зростає рекордними темпами – на 15–20% щорічно (до того ж кожний турист у середньому витрачає в місті понад 100 євро щоденно – *І. С.*), збігся зі «сміттевою кризою». Схема логістичної організації туристичного простору міста, запропонована автором [12, с. 200], зауважує необхідність застосування комплексного підходу, що передбачає і використання «зворотної (реверсивної) логістики», тобто логістики переробки відходів. Зазначимо, що туристи під час перебування в містах залишають багато відходів, особливо в середмісті (за деякими оцінками – 3–4 кг на особу за добу – *І. С.*). Це – прямі відходи. Крім них є й опосередковані – це відходи готелів, ресторанів, кав'ярень, яких у середмісті Львова останніми роками побільшало. Відходи потребують ефективних технологій їх збирання, вивезення та переробки – таку можливість надає «реверсивна логістика». У Львові врахували необхідність розміщення смітників біля кожної лавки в центрі (до того ж смітники гарно, по-художньому оформлені та виконані місцевими майстрами – *І. С.*), але водночас не було прослідковано шляхи вивозу ТПВ і можливості їхньої подальшої переробки. Проте щоденний обсяг відходів у місті дорівнює 600 т (2017 р.). Вирішити цю проблему у Львові можна, застосувавши два підходи: транспортний і логістичний. До останнього часу активно застосовувався перший підхід, який полягав у знаходженні транспортних посередників (компаній), які зобов'язувалися (за дуже пристойну оплату – *І. С.*) знайти відповідні сміттєзвалища і вивозити туди міські відходи Львова. Але, як показав досвід, коли львівське сміття потрапляло майже в усі області України, це не вирішувало проблему відходів. З метою зменшення їхнього обсягу були пропозиції пресування ТПВ на спеціальних майданчиках у межах міста, але вони теж не дістали схвалення, зокрема, від мешканців Львова. І тільки недавно керівництво міста й області звернулося до логістичного підходу, тобто до застосування засад «зворотної» логістики, коли аналізу і контролю підлягають не тільки різноманітні вхідні потоки до міста (зокрема

й туристів, товарів, сировини, палива тощо), але й вихідні потоки, серед яких важливе місце належить потокам ТПВ. Логістична наука і практика розробили пропозиції щодо ефективного управління такими потоками та їх глибокої переробки (рециркуляції, англ. *recycling*) на відповідних підприємствах (сміттєпереробних заводах – *І. С.*). Такі підприємства можна збудувати у відносно короткі терміни (як показує наявний приклад м. Рівного – за рік – *І. С.*), а відповідні інвестиції можуть бути як міжнародними, так і внутрішніми, комунальними. За останніми даними, до вирішення проблеми ефективною переробки львівських відходів залучаються шведські та польські фахівці, а також кошти Європейського банку реконструкції та розвитку [15]. Так, польські екологи хочуть допомогти Львову очистити підземну річку Полтву. Якщо модернізувати очисні споруди за європейським прикладом, вода в Полтві буде без неприємного запаху, а отже, стоки перестануть забруднювати Західний Буг, який впадає в річку Віслу, що в Польщі. Як зазначив керівник проектів із питань очищення варшавських споруд Я. Судов, очисна установка по-польськи працює за таким принципом. Стоки потрапляють до резервуарів (процес відбувається за допомогою спеціальних насосів – *І. С.*), мінеральні частки викачують із дна. Отримані жир і олію спалюють. Неприємний запах зникає, бо установка забирає такі речовини, як сірководень, аміак, мекаптани (їхня токсична дія подібна до сірководню – *І. С.*). Наступний етап очистки – збирання біогазу до двох збірників, кожен об'ємом до 7 тис. м³. Кредити на вигідних умовах на такий екопроект може надати Львову Національний фонд охорони довкілля і водного господарства Польщі. Працівники ЛМКП «Львівводоканал» побували у Варшаві та побачили сучасні очисні споруди Польської столиці, які свого часу було модернізовано. Так, до 2012 р. там теж була складна ситуація з очищенням стоків, які текли у Віслу. На модернізацію очисних споруд Польща отримала європейські гранти. Натомість нам «світить» лише кредит, який доведеться довго віддавати. За підрахунками шведських фахівців, створення сучасної системи очищення стоків Львова коштуватиме 170 млн. євро. Тому у Львові йдуть до проекту

очищення поступово: 2016 р. реалізовано проєкт зведення біогазової станції та модернізацію так званих пісколовок, на що був взятий банківський кредит у 31,5 млн. євро. Наступним кроком буде реконструкція біологічних реакторів на очисних спорудах міста за кошти Національного фонду Польщі. А в жовтні 2017 р. під час екологічного форуму планується підписати меморандум про співпрацю в межах екологічного проєкту. Будівництво сміттепереробного заводу у Львові буде здійснено за кошти Європейського банку реконструкції та розвитку (далі – ЄБРР), про що домовилися керівництво міста з делегацією Ради директорів ЄБРР [16]. Останній співпрацює зі Львовом вже багато років. За цей час було реалізовано такі проєкти: оновлення рухомого складу та модернізація трамвайного депо, реконструкція вулиць вздовж двох трамвайних маршрутів, а також трамвайна лінія на Сихів. Проєкти, які зараз реалізуються, – це модернізація системи тепlopостачання міста, проєкти щодо біогазу на очисних спорудах, запровадження електронного квитка в громадському транспорті, проєкти, що стосуються питання поведінки із ТПВ. Проєкт, який починається нині, – це рекультивация полігону відходів у Грибовичах і будівництво нового заводу із глибинної переробки сміття – першого в Україні сучасного підприємства такого типу. Зазначимо, що Львів з-поміж усіх міст України має найбільше спільних з ЄБРР проєктів.

Подібний досвід репрезентує м. Київ, де обсяг відходів становить 3 000 т щодоби (2017 р.), але їхнє зберігання та переробка успішно здійснюються, по-перше, на полігоні ТПВ у с. Підгірці; по-друге, на Бортницькій станції аерації (далі – БСА); по-третє, на сміттєспалювальному заводі «Енергія» в Дарниці. Київ активно залучає міжнародні досягнення й інвестиції. Так, БСА нині модернізується за участю японських компаній, а в м. Фастів під Києвом споруджено за китайської участі завод із переробки пластикових відходів (у Києві відкрито пункти із прийому пластика з оплатою 5 грн./кг – *І. С.*).

Нову ідею нових технологій боротьби з вуличним сміттям мер Києва В. Кличко привіз із відрядження до Берліна. Це встановлення підземних сміттєвих баків, які поступово замі-

нять звичні дворові контейнери для сміття. Передбачено встановити в Києві 70 підземних сміттєвих баків, перші з яких вже з'явилися в травні 2017 р. на Пейзажній алеї. Вони являють собою невелику урну зверху, а під землею – ємкий бокс, що вмщує 5 кубів відходів і нейтралізує запах. Ці контейнери оснащені сонячними панелями та датчиками, які подають сигнал диспетчеру в разі цілковитого заповнення підземного бака. Ще один зразок нових київських сміттєвих урн складається з двох частин: зовнішнього каркаса і власне урни – металевого чи пластикового контейнера, куди і збиратиметься сміття. Комунальники зможуть дістати сміття, відкривши задню стінку каркаса, замінити пакет із сміттям на чистий. Перша партія нових урн, які встановлять у центральній частині Києва, налічуватиме 300 штук. У такий спосіб буде замінено старі урни, що нині ще «працюють» у столиці та вже давно не відповідають потребам киян і гостей міста. Це старі, ще радянського зразка, бетонні, а також металеві урни, які часто можна зустріти в зелених зонах міста біля лав, що мають невеликий обсяг і швидко наповнюються відходами. Часто це стає причиною того, що навколо них починають «рости» гори сміття, адже не всі готові донести обгортку від морозива чи пляшку до вільного контейнера. Інший тип урн, що набув поширення в Києві перед проведенням Євро-2012, – металеве кільце з натягнутим на нього пластиковим пакетом, – виглядає зовсім неестетично. Крім того, часто курці викидають недопалки саме в пакети, вони прогорають і все сміття висипається на землю.

Серед світових досягнень у сфері збирання та перероблення сміття в містах, що можна рекомендувати до використання в Україні, відзначаються такі:

1. Французький винахід – інтелектуальне сміттєве відро “Eugene”, яке має два відділення: одне – для відходів для подальшої переробки, інше – для непереробних відходів. Коли відро наповнюється, воно за допомогою сканера штрих-кодів нагадує власнику, що час викинути сміття. Також цей пристрій запам'ятовує, які упаковки викинуто, після чого заносить їх до переліку покупок, цей список можна подивитися в додатку до смартфона. «Розумне» відро є в продажу з 2017 р., його ціна – 299 \$.

2. Пристрій польського виробництва – вуличний сміттєвий бак “Bin-e”, що здатний ідентифікувати, класифікувати, сортувати відходи та направляти запит на очищення до обслуговуючої компанії. Крім того, бак «уміє» попередньо обробляти сміття, наприклад, стискуючи пластик. Також “Bin-e” вчиться розпізнавати нові об’єкти, підключаючись до хмарних баз даних. Очікується впровадження «розумних смітників» у містах Польщі, зокрема й у Варшаві, з 2017 р.

3. Новий незвичний спосіб прибирання міських вулиць і парків освоюють у Нідерландах: підбирати кинуті на землю сигаретні недопалки хочуть навчити ... ворон. Цих птахів, що відрізняються високим інтелектом, при звичають обмінювати недопалки на їжу в спеціальних автоматах, які планується встановити в містах. Автори проекту, які нині шукають додаткові джерела його фінансування, вважають експлуатацію ворон виправданою з погляду збереження навколишнього середовища. Зазначимо, що за даними статистики, у світі щорічно викурюється шість трлн. сигарет, з яких дві третини потрапляють до навколишнього середовища, водночас чотири трлн. сигарет можна заповнити 2,5 млн. олімпійських плавальних басейнів.

Висновки із проведеного дослідження.

Розкрито теорію та практику впровадження авторської логістичної концепції сталого розвитку туризму в містах України (на прикладі Києва і Львова). Визначено структуру логістичної організації туристичного простору міста. Виділено її основні складники: геологістичну ідентифікацію ресурсної бази туризму в містах; логістичну ідентифікацію та планування туристопотоків, їх потреб, споживання та відходів; логістичне проектування туристичної інфраструктури, зокрема й потужності зі збирання та перероблення відходів від туристичного споживання; логістичне проектування ланцюжків поставок із забезпечення закладів туристичної інфраструктури в містах і ланцюжків «реверсивної» логістики із вивезення з міста та переробки відходів. Наведено приклади з туристичної практики міст Києва та Львова. Звернуто увагу на проблему збільшення обсягу відходів, їх вивозу та переробки, з якою зіткнувся Львів у зв’язку з різким збільшенням числа туристів.

Розкрито досвід Києва з організації ефективної схеми збирання та переробки міських відходів. Отже, логістичний підхід, застосований, зокрема, у «Концепції розподілу туристичного навантаження Львова», що недавно була ухвалена Львівською міською радою, варто було б поширити і на всі інші аспекти туристичного господарства міста, зокрема й управління відходами, на базі використання найновітніших технологій і залучення національних та міжнародних інвестицій. Сказане стосується, на нашу думку, й інших міст – значних туристичних центрів України, як-от Харкова, Дніпра, Одеси тощо, для яких такий напрям дослідження є дуже перспективним, зважаючи на поступове збільшення туристопотоків з України та з-за кордону в найближчі роки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Hartmut L. Diercke Wörterbuch Allgemeine Geographie / L. Hartmut. – München : Braunschweig, 1997. – 125 p.
2. Neuenfeldt H., Rose O. Stadt tourismus als Wirtschafts faktorin Aachen [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.geogr.uni-goettingen.de.
3. Kluck D., Koester Ch. Stadt tourismus in Barcelona und Madrid unter besonderer Berücksichtigung der Deutschen Reisenden / D. Kluck, Ch. Koester [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://Kups.ub.uni-koeln.de>.
4. Dictionary of Travel / Ed.S. Medlik // Tourism and Hospitality. – London : Butterworth-Heinemann Ltd., 1993. – P. 43.
5. Dictionary of Travel, Tourism and Hospitality / Ed.S. Medlik. – London : Butterworth-Heinemann, 1993. – P. 43.
6. Нешков М. Въедение в туризма / М. Нешков, С. Ракаджийська, Т. Дъбева и др. – Варна : Наука и икономика, 2007. – 299 с.
7. Ashworth G. Urban tourism research : recent progress and current paradoxes / G. Ashworth, S.J. Page // Tourism Management. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.coris.uniroma1.it/sites/.../14.25.20_Urban_tourism.
8. Berg L. Urban tourism : performance and strategies in 8 European cities / L. Berg, J. Borg, J. Meer // European Institute for Comparative Urban Research, Erasmus University. – Rotterdam, 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cabdirect.org>.
9. Дуцяк І. Методологічні аспекти аналізу ресурсів міського туризму / І. Дуцяк, А. Терехух // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2015/13-2015/33.pdf.
10. Смирнов І. Брендінг міста у туризмі : концептуальні підходи / І. Смирнов // Матеріали

науково-практичної інтернет-конференції «П'ятнадцяті економіко-правові дискусії/21-11-2016/» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1680.

11. Гаталяк О. Теоретичні підходи до визначення поняття туризму в містах / О. Гаталяк, Н. Ганич // Географія, економіка і туризм : національний та міжнародний досвід : Матеріали XI наук. конф. з міжн. участю. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. – С. 50–55.

12. Смирнов І. Маркетинг у туризмі : [навч. пос.] / І. Смирнов. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. – 251 с.

13. Ми їх втрачаємо : історичні будинки Києва, які можуть знести в будь-який момент [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://styler.rbc.ua>.

14. Кириченко Л. Старинный Киев рушится на глазах / Л. Кириченко // Сегодня. – 2017. – 30 августа. – С. 14.

15. Доротич М. Поляки візьмуться за львівську Полтву? / М. Доротич. – Високий замок. – 2017. – 14–20 вересня. – С. 10.

16. Куць Р. Європейський банк дає Львову грошу на новий транспорт, сміттєпереробний завод і заходи з безпеки руху / Р. Куць. – Високий замок. – 2017. – 28 вересня – 4 жовтня. – С. 12.

УДК 338.485:338.583 (477.82-2)

Чир Н.В.,
кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Качаровський Р.Є.,
магістр, інженер II категорії навчальної лабораторії
краєзнавчих атласів кафедри фізичної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ТУРИСТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ ЛЮБЕШІВСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Досліджено питання туристичної привабливості Любешівського району Волинської області. Здійснено системний аналіз наявного природно-рекреаційного потенціалу та історико-культурної спадщини, сучасного стану розвитку туристичної інфраструктури за окремими підсистемами: заклади розміщення, харчування, дозвілля та побутового обслуговування, транспортної інфраструктури, зв'язку та інформаційного забезпечення. Визначено основні проблеми структурних елементів туристичної інфраструктури, запропоновано першочергові заходи щодо їх модернізації та підвищення туристичної привабливості регіону в цілому.

Ключові слова: туристична привабливість, природно-рекреаційний потенціал, історико-культурна спадщина, туристична інфраструктура, Любешівський район, Волинська область.

Исследован вопрос туристической привлекательности Любешевского района Волынской области. Осуществлен системный анализ имеющегося природно-рекреационного потенциала и историко-культурного наследия, современного состояния развития туристической инфраструктуры по отдельным подсистемами: заведения размещения, питания, досуга и бытового обслуживания, транспортной инфраструктуры, связи и информационного обеспечения. Определены основные проблемы структурных элементов туристической инфраструктуры, предложены первоочередные меры по их модернизации и повышению туристической привлекательности региона в целом.

Ключевые слова: туристическая привлекательность, природно-рекреационный потенциал, историко-культурное наследие, туристическая инфраструктура, Любешевский район, Волынская область.

Chyr N.V., Kacharovskiy R.Ie. THE TOURISM ATTRACTIVENESS OF THE LUBESHIV DISTRICT OF THE VOLHYN REGION

The question of the tourism attractiveness of the Lubeshiv district of the Volhyn region has been researched. The system analysis of the available natural-recreational potential and historical and cultural heritage, the current state and the prospects of the development of the tourist infrastructure in the region has conducted. This assessment has implemented of individual subsystems: accommodation establishments, food establishments, leisure facilities, consumer services establishments, transport infrastructure, communication and information services. The main problems of the constituents of the tourist infrastructure have been determined. Possible ways of the solution of these problems and the ways of increasing the tourism attractiveness are suggested.

Key words: tourism attractiveness, natural-recreational potential, historical and cultural heritage, tourist infrastructure, Lubeshiv district, Volhyn Region.

Постановка проблеми. В умовах сучасних інтеграційних транскордонних процесів розвитку економіки України на перший план виходить побудова таких елементів господарського комплексу, що здатні забезпечити соціально-економічний розвиток прикордонних регіонів. Пріоритетним у даному аспекті є розвиток туристичної сфери. Актуальним питанням є дослідження туристичної привабливості окремих адміністративних утворень,

зокрема Любешівського району Волинської області. Вона визначається поєднанням природних рекреаційних ресурсів, унікальної історико-культурної спадщини та рівнем сформованості туристичної інфраструктури.

Саме туристична привабливість є важливим чинником формування туристичного продукту місцевого і регіонального значення, підвищення інвестиційної привабливості території, вирішення ряду соціальних проблем регіонів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Суспільно-географічне дослідження туристсько-рекреаційного комплексу Волинської області в цілому здійснено в монографії Л.М. Черчик, О.В. Міщенко та І.В. Єрко [8]. Питання певних аспектів туристично-рекреаційного потенціалу окремих адміністративно-територіальних одиниць Волинської області знаходимо в працях Н.В. Чир, З.К. Карпюк, О.В. Антипюк, О.Л. Димшиць, Л.К. Колошко, Р.Є. Качаровського [1; 4; 5; 9]. Природно-ресурсний потенціал Любешівського району для потреб господарства розглянути в статті М.М. Мельничука та Ю.В. Пасевич [6]. Проте питання комплексної характеристики Любешівського району як туристичної дестинації до цього часу є малодослідженим.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в оцінці туристичної привабливості Любешівського району Волинської області шляхом аналізу наявного туристично-рекреаційного потенціалу території, а також рівня розвитку туристичної інфраструктури, визначення її ролі у формуванні конкурентоспроможного туристичного продукту місцевого і регіонального значення.

Для вирішення поставлених завдань здійснено системний аналіз даних статистичної звітності Головного управління статистики, Служби автомобільних доріг у Волинській області, Департаменту економічного розвитку, Управління культури, охорони здоров'я та екології і охорони навколишнього природного середовища Волинської обласної державної адміністрації. Крім того, в процесі дослідження застосовувались аналітичний, порівняльно-географічний, математичний, статистичний методи, методи узагальнення та систематизації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Багатовекторний розвиток індустрії туризму дає змогу функціонувати підприємствам і організаціям сфери оздоровлення та відпочинку, культури, транспорту, природоохоронної діяльності тощо. Сьогодні галузь стає містком до соціально-економічного розвитку регіонів України, особливо на локальному рівні.

Любешівський район Волинської області як туристична дестинація сьогодні недостатньо відома українському туристу через брак інформації про наявний ресурсний потенціал, туристичні

атракції і туристичні продукти регіону. Відтак виникає гостра необхідність у вивченні даних аспектів, що може послужити імпульсом в активізації туристичного потоку в досліджуваний регіон. Район розташований у північно-східній частині області. Він утворений 1939 р., однак у сучасних межах існує з 04 січня 1965 р. Площа району становить 1,450 тис. км² (7,2% території області). Загальна кількість жителів станом на 01 липня 2017 року сягає 35,9 тис. осіб, з яких переважна більшість – сільське населення (84,1%) [3]. Густота населення – 24,8 осіб/км².

В адміністративному відношенні район охоплює 47 населених пунктів, зокрема одне селище міського типу – Любешів – адміністративний центр та 46 сіл. Межує з Республікою Білорусь на півночі, Камінь-Каширським, Ратнівським, Маневецьким районами Волинської області та Зарічненським та Володимирецьким районами Рівненської області [7]. Загальна протяжність кордонів району 116,3 км, в т.ч. з Республікою Білорусь – 63 км. У районі розміщений міжнародний контрольний-пропускний пункт через державний кордон «Дольськ-Мокро». Таке прикордонне положення визначається як позитивний чинник у розвитку туризму та рекреації.

Любешівщина володіє значним природно-рекреаційним потенціалом для організації рекреаційної діяльності. Кліматичні умови і ресурси досить сприятливі для здійснення рекреації і туризму упродовж року. Любешівський район є одним із найвологіших районів Полісся, його природні умови і характеризуються порівняно прохолодним літом і м'якими, часто нестійкими зимами. Середньорічні температури січня фіксуються в межах -4,8°C, а температура липня відповідно +18,2°C. Варто зауважити, що період літньої рекреації дещо менший, ніж на решті території України [6].

Рекреаційне значення мають водні ресурси району. У його межах налічується 12 озер загальною площею понад 1363,30 га (0,9% площі району). Найбільші серед них – Люб'язь, Біле, Скорінь. Об'єм водної маси становить 52,28 млн. м³. Варто відмітити, що Любешівський район визначається як найперспективніший для розвитку різнотипної рекреаційної діяльності на озерах. За даними

Д. Каліновського, серед усієї сукупності озер Любешівського району 11 сприятливі для купання, 4 – для сплаву на байдарках і каное, 6 – для академічної греблі, по 5 – для водних лиж і парусного спорту і 3 – для організації відпочинку та змагань на моторних суднах. При цьому коефіцієнт рекреаційної привабливості озер становить 4,3, що є найвищим показником в області. Лімітуючим чинником використання озер під час рекреації та відпочинку являється заболоченість їх берегів. Перспективним в інвестиційному відношенні є оренда водних плес із метою організації відпочинку, водного туризму, вирощування риби, раків тощо.

У Любешівському районі протікає 14 річок різного порядку загальною довжиною 284 км. Серед усієї сукупності виділяються п'ять найбільших річок, а саме Прип'ять, Стохід, Турія, Цир, Коростенька, які мають низькі та розлогі береги, широкі заболочені заплави. Середня густина річкової сітки становить 0,37 км/км² [7]. Часті повені не сприяють освоєнню прибережних річкових територій для рекреаційних цілей. У районі функціонують два водосховища – Биків (80 га) та Березновільське (14 га). Їх загальний водний об'єм становить 1,99 тис. м³, а площа поверхні – 0,97 км².

Любешівський район є перспективним і для розвитку санаторно-курортного лікування та короткострокового відпочинку в межах природних, особливо лісових зон. У межах району розвідано 12 родовищ сапропелю (6,3% обласних запасів). Загальні ж його запаси оцінюються в 9,1 млн. т. Варто відмітити високий вміст органічної речовини 77% (оз. Бурків) у сапропелях [2]. Родовища мінеральних вод у районі не виявлені. З огляду на це доцільно розвивати мережу кліматичних курортів.

Значним структуроутворюючим елементом природного рекреаційного потенціалу досліджуваної території є лісові ресурси. Загальна площа лісового фонду Любешівського району складає 54,3 тис. га (35% площі району), з яких вкрито лісовою рослинністю 46,4 тис. га. Лісові рекреаційні ресурси сформовані хвойними породами (переважно сосною) з домішкою вільхи, дуба, берези, які, як відомо, є найбільш цінними в рекреаційному відношенні (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл земель лісового фонду району за групами порід [6]

Групи порід	Площа, га	%
Хвойні	23431	46,4
Твердолистяні	2492	5,0
М'яколистяні	24526	48,6
Всього	50449	100,0

Потенціал флористичних ресурсів визначається наявністю цінних видів лікувальних трав та диких ягід [6].

Окрім заготівлі деревини, в останні роки сформувався попит на недеревні ресурси (ягоди, гриби, лікарські рослини). Щорічно заготовляється близько 100 т грибів, 160 т ягід, 600 т березового соку, 1000 кг меду. Названа сировина є дуже важливим чинником розвитку не тільки харчової промисловості району, а й перспективного розвитку хобі-туризму. До слова, площа мисливських угідь становить 133,8 тис. га [9].

За інформацією Управління екології та охорони навколишнього природного середовища Волинської ОДА, в межах Любешівського району знаходиться 26 природоохоронних об'єктів загальною площею 44487,9 га [2]. Серед них виділяють об'єкти найвищої категорії заповідності – НПП «Прип'ять – Стохід» загальною площею 39315,5 га – об'єкт загальнодержавного значення та 25 об'єктів місцевого значення (5192,7 га). Структура об'єктів ПЗФ місцевого значення представлена на рисунку 1.

Із загальної площі національного природного парку 5961,93 га землі надано йому в постійне користування. Структура використання земель постійного землекористування в межах парку «Прип'ять – Стохід» продемонстровано на рисунку 2.

Заплави річок Прип'ять та Стохід відносяться до водно-болотних угідь міжнародного значення (Рамсарські території). Варто зазначити той факт, що НПП «Прип'ять – Стохід» перший в Україні отримав статус «міждержавного» «Прип'ять – Стохід – Простир (Біло-русь)».

Загальний екологічний стан території парку оцінюється експертами як задовільний, проте на багатьох відрізках річки Прип'ять та Стохід знаходяться в незадовільному стані. Основ-

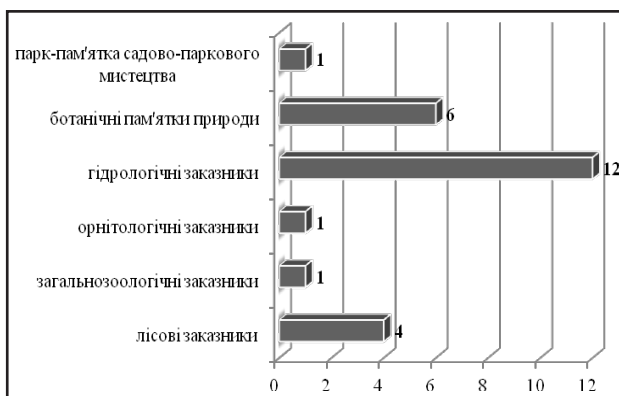

ною причиною негативних змін гідрологічного режиму є зменшення пропускної здатності річок, що пов'язано із заростанням русел.

Серед наявного природно-заповідного фонду Любешівського району рекреаційну діяльність зосереджено виключно в межах НПП «Прип'ять – Стохід». У подальшому слід правильно підійти до можливого використання природно-рекреаційних ресурсів території району.

За даними Управління культури Волинської ОДА, історико-культурні туристичні ресурси Любешівщини охоплюють 37 пам'яток історії і культури, 9 пам'яток архітектури та містобудування та 2 пам'ятки археології [1; 4]. Серед пам'яток історії району особливе місце займає будинок колишньої монастирської школи, в якій навчався Тадеуш Костюшко (кінець XVIII ст.). Археологічні пам'ятки представлені городищем XI–XIII ст. у с. Ветли та поселенням кам'яної доби (XII–VIII тис. до н.е. – V–IV тис. до н.е.) у с. Люб'язь. Серед пам'яток архітектури району чотири належать до об'єктів національного значення: дерев'яна Іосафівська церква (Іоанна Богослова) в с. Брідки (1769 р.) та Успенська церква в с. Велика Глуша (1779 р.), а також мурована келія монастиря піарів (1684 р.) і в'їзна арка садиби в Любешові, що датується XVIII ст. При монастирі орденом піарів було засновано колегіум, який у добу Просвітництва набув слави одного з найкращих європейських колегіумів.

У районі функціонує Лобненський музей Партизанської Слави (с. Лобна), відкритий у жовтні 1971 р. [1; 4; 8]. Візитівкою району

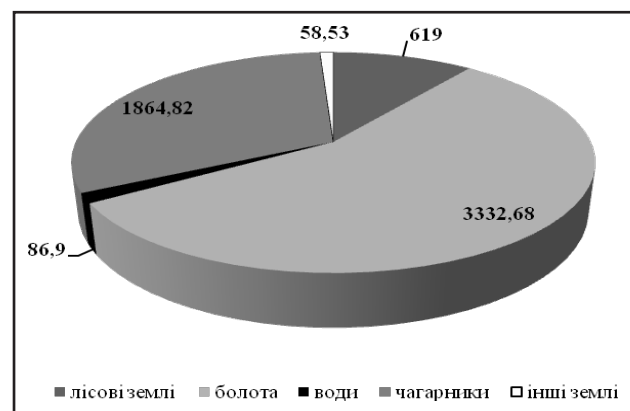
Рис. 1. Структура природно-заповідного фонду Любешівського району місцевого значення

залишаються народні промисли – ткацтво (с. с. Невір, Проходи, Угриничі) та осередок вишивки в с. Седлище [1]. Наявна історико-культурна спадщина достатня для організації заходів культурно-пізнавального характеру: екскурсій, майстер-класів, фестивалів.

Особливу увагу варто звернути на ступінь сформованості туристичної інфраструктури досліджуваного району. Адже саме ця складова частина туристично-рекреаційного потенціалу дає змогу забезпечити гідні умови перебування туристів та збільшення туристичного потоку і є тим елементом, що визначає туристичну привабливість району на регіональному ринку.

Любешівський район розташований у північному туристсько-інфраструктурному районі та включає в себе Любешівський туристсько-інфраструктурний пункт [9].

За інформацією Департаменту економічного розвитку Волинської ОДА, в районі засобами тимчасового розміщення є два готелі (ВКП «Любешівсервіс», «Марія» в смт Любешів), один санаторій, 6 агросадиб (с. с. Ветли, Люб'язь). Коефіцієнт забезпеченості засобами тимчасового розміщення є пересічним в області і становить 0,55 од./км². Кількість цих засобів є недостатньою в даних умовах прикордонного розташування. Для оптимізації даної підсистеми варто істотно збільшити кількість закладів готельного господарства вздовж основних транспортних шляхів та у віддалених населених пунктах сільської місцевості. Вони повинні містити стандартний набір послуг, враховувати потреби людей з інвалідністю, бути

Рис. 2. Структура використання земель постійного землекористування в межах НПП «Прип'ять – Стохід», га

Складено за даними [6]

доступними для соціального сегменту іноземних туристів. Дієвим заходом може стати створення додаткових засобів розміщення (особливо поблизу шляхів сполучення і в лісовій зоні) на зразок кемпінгів, молодіжних таборів, агросадиб [7].

Коефіцієнт забезпеченості закладами харчування становить майже 3,1 од./км² і наближається до середнього по області показника. Ресторанне господарство налічує 45 одиниці, з яких: один ресторан на 88 місць, 3 кафе на 260 місць, 3 бари на 94 місця, 38 їдалень на 2794 місця. Мережа підприємств ресторанного господарства є розгалуженою, хоча значна частина об'єктів (особливо в сільській місцевості) має застарілу матеріально-технічну базу. Оптимізацію цієї підсистеми варто здійснювати шляхом ребрендингу застарілих закладів (їдалень, буфетів, закусочних) в альтернативні заклади (паби, фаст-фуди, піцерії тощо) за європейським зразком [9].

Заклади дозвілля та розваг району охоплюють 14 будинків культури, 19 клубів, 33 бібліотеки та музеї. Коефіцієнт забезпеченості цими закладами становить 4,62 од./км². Ця підсистема інфраструктури є слабкою ланкою, оскільки більшість об'єктів потребують модернізації матеріально-технічної бази та пошуків нових форм функціонування з урахуванням сучасних тенденцій. Важливим аспектом є збереження традицій та національних видів і форм дозвіллевої діяльності, введення нових інноваційних для сільської місцевості форм дозвілля, що дозволить адаптувати їх до нових умов соціального середовища.

Коефіцієнт забезпеченості торгівельними закладами становить пересічно 12,89 од./км², що є високим показником серед інших районів області. При цьому обслуговування здійснює 187 торгівельних підприємств [2].

Сфера побуту охоплює 27 підприємств (перукарні, комбінати побутового обслуговування, фотоательє, хімчистка, ательє з пошиття одягу, майстерні ремонту взуття, з ремонту мобільних телефонів тощо). Коефіцієнт забезпеченості такими установами становить 1,86 од./км². Спортивні об'єкти району представлені спортивними залами, стадіоном, басейном, футбольним полем зі штучним покриттям (сміт Любешів).

Система банківського обслуговування налічує 5 відділень (сміт Любешів) та філій банків, 3 банкомати, 2 пункти обміну валют. Найбільша мережа фінансових установ є в таких банків: ПАТ «Державний ощадний банк України», ПАТ КБ «Приватбанк» (сміт Любешів). Коефіцієнт забезпеченості цими закладами становить 0,34 од./км². Страхові компанії представлені державним оператором ринку НАСК 2 Оранта» (сміт Любешів) [7].

Транспортна мережа досліджуваного району має розгалужену сітку автодоріг. За даними Служби автомобільних доріг у Волинській області, станом на 01.01.2016 р. загальна протяжність доріг Любешівського району сягає 330,7 км (з них з твердим покриттям 319,8 км або 96,7%). При цьому на дороги державного значення припадає 143,1 км (з них з твердим покриттям 140,8 км, або 98,4%), і на дороги місцевого значення – 187,6 км (із них із твердим покриттям 179,0 км, або 95,4%) [2]. Дороги державного значення – це регіональні шляхи довжиною 41,5 км (Р-14 Луцьк – Ківерці – Маневичі – Любешів – Дольськ) і територіальні шляхи довжиною 101,6 км (Т-03-04 (/М-19/ – Доманове – Самари – Залухів – Мала Глуша – (Т-03-08) – Невір – Ветли – (Р-14)), Т-03-08 (Любомль – Дубечне – Здомишель – Ратне – Камінь-Каширський – Любешів (Р-14)), Т-03-11 ((Р-14) – Седлище – Камінь-Каширський – Ковель – (М-19) – Колодяжне – Локачі – (Н-17)), що забезпечені твердим покриттям на 100% та 97,7% відповідно. Дороги місцевого значення – це обласні шляхи (101,4 км) та районні (86,2 км) автошляхи з твердим покриттям на 97,9% і 92,5%. Коефіцієнт забезпеченості транспортної доступності складає 0,23 км/км². Залізничне сполучення в районі відсутнє.

Зв'язок забезпечується 25 поштовими відділеннями УДППЗ «Укрпошта», одним відділенням «Нової Пошти» (сміт Любешів), сервісного центру ПАТ «Укртелеком» та операторами мобільного зв'язку компаній ПрАТ «МТС Україна» і ЛФ ПрАТ «Київстар» (сміт Любешів).

Проблемою підсистеми «транспортна інфраструктура та зв'язок» є відсутність залізничного сполучення з районом, затоплення доріг місцевого значення під час повеней і паводків, невідповідність транспортно-експлуатаційних

характеристик автомобільних доріг сільської місцевості (віддалених від доріг державного значення) сучасним європейським вимогам щодо рівності та твердості, неузгодження їх розвитку з темпами автомобілізації області, що позначається на зниженні пропускної спроможності основних автошляхів. Недостатнім також є забезпечення покриття мобільним зв'язком, особливо в селах та прикордонній зоні [7].

Погіршують туристичну привабливість району нерівномірне забезпечення інфраструктурними об'єктами відповідного рівня по території району, особливо в сільській місцевості; локалізація оновлених та модернізованих об'єктів туристичної інфраструктури в райцентрах; недостатнє інформаційне забезпечення найбільш привабливих для відвідування туристами об'єктів культурної спадщини та природно-заповідного фонду; недостатній розвиток засобів розміщення, мала кількість мотелів та кемпінгів, особливо в лісовій та рекреаційній зонах; відсутність залізничного сполучення та незадовільна якість дорожнього покриття доріг місцевого значення; повільні темпи ребрендингу об'єктів ресторанного господарства, сфери розваг та зв'язку, погане функціонування мережі Інтернету на селі тощо.

Для покращення матеріально-технічної бази туристичної інфраструктури, залучення інвестицій для подальшого розвитку, забезпечення галузі висококваліфікованими кадрами (зокрема місцевими), нарощування обсягів наданих туристичних послуг (за рахунок їх розширення), ефективної рекламно-інформаційної діяльності варто розробити та втілити довготривалу Стратегію розвитку туристичної галузі району, окресливши в ній шляхи вирішення цих проблем. Серед першочергових заходів підвищення туристичної привабливості Любешівського району виділяємо:

1) реконструкцію автошляхів, особливо місцевого значення згідно з міжнародними стандартами, забезпечення їх захисту від підтоплення;

2) реконструкцію існуючих і розбудову мережі відпочинкових зон, облаштування належних умов, зокрема для осіб з обмеженими можливостями;

3) інфраструктурне облаштування рекреаційних зон, місць санаторного лікування, природно-заповідного фонду та об'єктів культурної спадщини;

4) розширення мережі мотелів, кемпінгів і агросадіб у прикордонній зоні, віддалених сільських населених пунктах;

5) проведення щороку прес-турів для засобів масової інформації, туристичних компаній;

6) покращення сервісних умов закладів громадського харчування шляхом їх модернізації;

7) встановлення інформаційних таблиць-вказівників із короткими довідками про туристські об'єкти та QR кодами;

8) залучення значних обсягів інвестицій у розвиток інфраструктури галузі, пошук альтернативних джерел фінансування, зокрема іноземних та грантових коштів;

9) розширення наявної туристичної інфраструктури велосипедними доріжками та маршрутами для верхової їзди;

10) розширення мережі автозаправних станцій та станцій технічного обслуговування автотранспорту;

11) створення туристських інформаційних центрів на базі музейних закладів та на територіях об'єктів природно-заповідного фонду;

12) забезпечення галузі кваліфікованими спеціалістами туристського менеджменту, екскурсійної діяльності та готельного господарства, залучення працівників із знанням іноземної мови;

13) проведення заходів з метою покращення стану екологічної ситуації, спричиненої аварією на Чорнобильській АЕС;

14) розробку нових транскордонних туристських маршрутів (зокрема екологічних велосипедних туристських маршрутів у межах ПЗФ);

15) забезпечення маршрутів картографічним супроводом, GPS-навігацією.

Важлива також підтримка мешканців (ментальна та організаційно-проектна) у сфері відкриття агротуристичних господарств, які розширили б пропозицію закладів розміщення і розваг, пов'язаних із культивуванням місцевих звичаїв і традицій. Як чинник оптимізації та розбудови туристичної інфраструктури досліджуваного району варто запропонувати створення «тематичних сіл», що успішно реалізується в сусідній Польщі.

Висновки з проведеного дослідження.

Любешівський район має потужний туристично-рекреаційний потенціал, що може стати ведучим чинником туристичної привабливості дестинації. Вигідне географічне розташування району сприяє розбудові та модернізації туристичної інфраструктури, що відповідно підвищує частку туризму як галузі в економіку району. Ступінь сформованості туристичної інфраструктури району є досить низьким, кожна ланка потребує окремого системного підходу щодо вдосконалення та розбудови на належному європейському рівні. У процесі трансформації слід використати новітні світові тенденції в розвитку галузі, залучати сучасні технології, що дозволить у короткий термін забезпечити довготривалу фінансову стабільність і вирішення ряду соціальних проблем району.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атлас історії культури Волинської області / відп. ред. Ф.В. Зузук. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 112 с.
2. Головне управління статистики у Волинській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua>.
3. Ільїн Л.В. Рекреаційні оцінювання природного потенціалу водойм Українського Полісся / Л.В. Ільїн, Д.І. Каліновський, О.В. Ільїна // Географія та туризм : наук. зб. – 2010. – Вип. 9. – С. 65–70.
4. Інформаційний потенціал туристських карт для популяризації рекреаційних можливостей регі-

ону (на прикладі карти «Волинь – туристам») / Зоя Карпюк, Роман Качаровський, Олена Антипюк, Леся Колошко // Матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 9. – С. 23–27.

5. Карпюк З.К. Туристська привабливість Локачинського району Волинської області / З.К. Карпюк, Р.Є. Качаровський, О.В. Антипюк // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Тенденції розвитку туристичної індустрії в умовах глобалізації» : зб. наук. пр. – Ужгород, 2017. – С. 29.

6. Мельничук М.М. Оцінка природно-ресурсного потенціалу Любешівського району Волинської області / М.М. Мельничук, Ю.В. Пасевич // Природа Західного Полісся та прилеглих територій : зб. наук. пр. / за заг. ред. Ф.В. Зузука. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – № 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream>.

7. Олійник Я.Б. Суспільно-географічне дослідження туристичної інфраструктури Волинської області : монографія / Я.Б. Олійник, І.В. Єрко. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2014. – 164 с.

8. Черчик Л.М. Туристично-рекреаційний комплекс Волинської області: передумови розвитку : монографія. Частина 1 / Л.М. Черчик, О.В. Міщенко, І.В. Єрко. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. – 128 с.

9. Чир Н.В. Туристична інфраструктура як складова туристично-рекреаційного потенціалу Старовижівського району Волинської області / Н.В. Чир, Р.Є. Качаровський // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації» : зб. наук. пр. – Кіровоград, 2016. – С. 339–347.

УДК 338.4:911.3

Яворська В.В.,
доктор географічних наук, професор, професор кафедри
економічної та соціальної географії і туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Коломієць К.В.,
кандидат географічних наук, старший викладач кафедри економічної
та соціальної географії і туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Сич В.А.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної та соціальної географії і туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ТРАНСПОРТНИХ КОРИДОРІВ НА РОЗВИТОК ТУРИЗМУ РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглядається сучасний стан транспортної інфраструктури регіону Українського Причорномор'я як складової частини його туристичного потенціалу. Охарактеризовано основні міжнародні транспортні магістралі, які проходять у регіоні. Визначено, що Приморська смуга, в якій зосереджені основні туристичні об'єкти, знаходиться в зоні економічного тяжіння міжнародного автомобільного транспортного коридору країн організації Чорноморського економічного співтовариства, а отже, має величезний потенціал для розвитку міжнародного туризму.

Ключові слова: туристична інфраструктура, міжнародні транспортні коридори, туристично-інформаційні центри, регіон Українського Причорномор'я.

В статье рассматривается современное состояние транспортной инфраструктуры региона Украинского Причерноморья как составляющей его туристического потенциала. Охарактеризованы основные международные транспортные магистрали, которые проходят в регионе. Определено, что Приморская полоса, в которой сосредоточены основные туристические объекты, находится в зоне экономического притяжения международного автомобильного транспортного коридора стран организации Черноморского экономического сообщества, а следовательно, имеет огромный потенциал для развития международного туризма.

Ключевые слова: туристическая инфраструктура, международные транспортные коридоры, туристско-информационные центры, регион Украинского Причерноморья.

Yavorska V.V., Kolomiyets K.V., Sych V.A. INFLUENCE OF INTERNATIONAL TRANSPORT CORRIDORS ON THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE UKRAINIAN BLACK SEA REGION

The article considers the current state of the transport infrastructure of the Ukrainian Black Sea region as an integral part of its tourist potential. The main international transport highways that run in the region are described. It was determined that the Coastal Zone, where are concentrated the main tourist sites, located in the area of economic gravity of the international transport corridors of countries of the Black Sea Economic Community, and therefore has great potential for the development of international tourism. The features of a network of international transport corridors objects of tourist infrastructure are analysed.

Key words: tourist infrastructure, international transport corridors, tourist information centers, the Ukrainian Black Sea region.

Постановка проблеми. Значний рівень розвитку туризму у світі на сьогодні досягнуто завдяки виникненню різних видів транспорту та їх повсюдного використання, а також оцінці

переваг кожного із сучасних видів транспортних засобів. Для організації туристичної діяльності в Україні вплив транспортних факторів має особливе значення. З одного боку, висока

вартість авіап перевезення, нерозвиненість берегової інфраструктури та відсутність комфортабельного пасажирського флоту водного транспорту, важкодоступність до туристичних ресурсів залізничним транспортом стримують розвиток в'їзного та внутрішнього туризму, а з іншого, – наявність транспортних зв'язків з прикордонними країнами сприяє розвитку міжнародних поїздок.

Транспортна інфраструктура України не відповідає сучасним тенденціям розвитку міжнародного туризму, про що свідчить недостатність пристосування до задоволення попиту подорожуючих як за кількісними, так і за якісними параметрами [1; 8]. Отже, інтеграція України в міжнародні транспортні коридори має підвищити її транзитний потенціал, що призведе до економічної вигоди (в тому числі і за рахунок доходів від туризму), а також суттєво підвищить економічне зростання та конкурентоспроможність на європейській арені як України в цілому, зокрема і регіону Українського Причорномор'я (УП).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою формування транспортної інфраструктури та її впливом на розвиток туристичної галузі займаються Б. Данилишин, Є. Пащенко, М. Бутко, О. Карась та ін. Автори розглядають різні види транспорту, їх сучасний стан, аналізують проблеми, що супроводжують їх розвиток, визначають напрямки вдосконалення транспортної інфраструктури, що сприятимуть зміцненню туристичного потенціалу України. Серед робіт, присвячених аналізу взаємозв'язку і взаємовпливу транспортної складової частини та туризму, з історичної точки зору заслуговує на увагу робота Н. Паньків. Процеси інтеграції України в міжнародну та європейську транспортно-логістичну мережу висвітлено в працях І. Смирнова.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в аналізі транспортної інфраструктури регіону Українського Причорномор'я як складової частини його туристичного потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Швидке зростання міждержавних економічних та культурних зв'язків, а також необхідність покращення та здешевлення міжнародного сполучення за рахунок підвищення узгодженості в розвитку та експлуатації взаємодіючих

ланцюжків транспортної інфраструктури різних країн поклали початок розбудові системи міжнародних транспортних коридорів (МТК), під якими розуміється система інституційних, технічних, технологічних та географічних елементів, що забезпечує значні перевезення вантажів на міжнародному рівні різними видами транспорту [3].

Сучасний стан розвитку туризму супроводжується широкими міжнародними торговельними, транспортними та інформаційними зв'язками. Особливим фактором розвитку туризму як в Україні, так і в регіоні УП стає розбудова міжнародних автомобільних транспортних коридорів. Міжнародна мережа транспортних коридорів визначена Деклараціями Першої (31.10.1991 р., Прага), Другої (14-16.03.1994 р., Крит) та Третьої (23-25.06.1997 р., Гельсінкі) Пан-Європейських конференцій з питань транспорту. Затверджені десять Пан-європейських міжнародних транспортних коридорів, які отримали назву «критські».

Одним із головних ресурсів УП, який є дійсно стратегічним, можна назвати вигідне географічне положення на перехресті провідних транспортних артерій з Європи в Азію, із Центральної та Північної Європи на Близький Схід. У межах регіону зосереджена берегова лінія Чорного моря – більше 1000 км, від державного кордону з Румунією до мису Турецький Вал на південному сході Перекопського заливу. Загальна площа регіону УП – 86360 км². Загальна чисельність населення УП у 2013 році складала 46 46841 чол.

Регіон має розгалужену транспортну систему. Експлуатаційна довжина магістралей залізничних колій загального користування в Херсонській області становить 452 км, в Миколаївській – 700 км, в Одеській – 1067,5 км. Мережа автомобільних доріг загального користування Миколаївської області становить 4792,4 км, в Херсонській області – 5002 км, в Одеській області – 8287 км [6]. Слід відзначити, що транспортні зв'язки між головними центрами – портовими містами значно слабші, ніж зв'язки кожного з них із глибинними «суходільними» містами. Так, залізничні магістралі Одеса – Подільськ – Вапнярка мають високу пропускну здатність і виділя-

ються дуже високими пасажиропотоками, на відміну від магістралей Одеса – Арциз – Рені та Одеса – Колосівка – Миколаїв, технічні характеристики яких набагато гірші, а пропускна здатність – невисока.

У структурі транспортної системи регіону УП функціонує 3 міжнародних аеропорти (Миколаїв, Одеса, Херсон), 11 морських торговельних портів, 3 річкових порти (Миколаївський, Херсонський та Новокаховський). Розташування регіону на берегах річки Дунай дає змогу підтримувати річкове сполучення з багатьма країнами Європи.

Із десяти Пан-європейських коридорів два проходять територією регіону УП, а саме: *Пан'європейський транспортний коридор №9* (Гельсінкі – Санкт-Петербург – Вітебськ – Київ – Одеса – Пловдив – Бухарест – Александрополіс); *міжнародний водний транспортний коридор № 7*, або, як його ще звать, Дунайський водний шлях, проходить через українські порти Ізмаїл і Рені.

Також функціонують міжнародні поромні маршрути: залізнично-поромна переправа Поті/Батумі – Варна – Іллічівськ, яка є складовою частиною міжнародного транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія (ТРАСЕКА) та Іллічівськ – Деріндже (Турція), автопоромна лінія Іллічівськ – Стамбул [3].

Через регіон УП проходять такі *міжнародні автомобільні транспортні коридори*: Євразійський із проходженням по регіону УП: Одеса – Миколаїв – Херсон – Джанкой – Керч; Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) із проходженням по регіону УП: Рені – Ізмаїл – Одеса – Миколаїв – Херсон – Мелітополь – Бердянськ – Маріуполь – Новоазовськ; Балтійське море – Чорне море з проходженням по Україні: Ягодин – Ковель – Луцьк – Тернопіль – Хмельницький – Вінниця – Умань – порти Чорного моря.

І хоча Україна за ступенем транзитності посідає перше місце в Європі – про це свідчить найвищий серед країн Європи транзитний рейтинг (3,75 балів – розрахунки британського інституту Rendell [8]), але використання транспортної інфраструктури незадовільне. Як правило, дороги не відповідають сучасним вимогам як за технічним станом, так і за рівнем облаштованості.

На даний час система внутрішніх водних шляхів України, а на території регіону УП протікають Дніпро і Дунай, використовуються фрагментарно і нескоординовано. Економіка річкових перевезень лишається низькою, але туристичний потенціал системи внутрішніх водних шляхів лишається високим. Його головною складовою є Дунайський МТК, що з'єднує Чорне море з Північним і Балтійським морями.

На жаль, і морські пасажирські перевезення скоротилися за останні 10 років з 11 млн. пасажирів до 0 млн. у 2014 році [6], і лише починаючи з 2015 року в акваторію Одеського морського торговельного порту протягом року здійснено 13 заходів іноземних круїзних лайнерів і обслуговано 6563 туристи. У 2015 році в рамках дунайських круїзів в українську частину дельти Дунаю було здійснено 34 заходи та обслуговано 5146 іноземних туристів. У 2015 році пасажиропотік у міжнародних пунктах пропуску через кордон у межах Одеської області склав 7,4 млн. осіб, що на 1,5 млн. осіб більше порівняно з 2014 роком, з них іноземців – 4,5 млн. осіб (+900,0 тис. осіб) [4].

Розбудова транспортних коридорів та входження їх до міжнародної транспортної системи визначено одним із пріоритетів розвитку транспортно-дорожнього комплексу України. 12 травня 2004 р. Постановою Кабінету Міністрів України було прийнято закон «Про затвердження Програми розбудови туристичної інфраструктури за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів та основних транспортних магістралей у 2004–2010 роках». Облаштування мережі міжнародних транспортних коридорів об'єктами туристичної інфраструктури було покладено на Державну туристичну адміністрацію України.

Створення підприємств туристичної інфраструктури насамперед має здійснюватися в зонах економічного тяжіння за напрямками національної мережі міжнародних транспортних коридорів. До зон економічного тяжіння належать території, що прилягають до транспортних магістралей орієнтовно в радіусі 50 км з усіма соціальними й історико-культурними об'єктами. Більш далеке поширення впливу автодорожнього МТК на території передбачає

Ю. Білоконь. Згідно з його працями розміри коридору можуть сягати 150-200 км, тобто це територія в радіусі 2-3-годинної транспортної досяжності [5]. Міжнародний транспортний коридор є не тільки інфраструктурною віссю, а й територією комплексного розвитку, на якій взаємодіють інфраструктура, демографічні, соціально-економічні процеси.

Якщо ми звернемося до Національного атласу України [2], то побачимо, що в регіоні УП автодорожній міжнародний транспортний коридор країн організації Чорноморського економічного співтовариства (ОЧЕС) пролягає уздовж всієї Приморської смуги. Якщо ми територіально віднесемо до Приморської смуги всі адміністративні райони, які мають вихід до Чорного та Азовського морів безпосередньо або через гирлові ділянки рік, то в цьому випадку площа Приморської смуги складає 32 118 км², або 32,7% від загальної площі регіону УП. Треба зауважити, що саме Приморська смуга на сьогодні найбільше приваблює туристів як історико-культурними, так і курортно-рекреаційними ресурсами, адже саме тут знаходяться такі туристичні центри, як Ізмаїл, Вилкове, Білгород-Дністровський, Одеса, Коблеве, Миколаїв, Херсон. За даними офіційного сайту Державного комітету статистики України, загальна кількість обслуговуваних туристів у регіоні УП становить більш як 237 тис. осіб, з яких майже 37,7 тис. – іноземці. Кількість екскурсантів перевищує 135 тис. осіб [7].

У 50-ти кілометровій зоні тяжіння автомагістралі ОЧЕС розташовані численні курортні містечка, з яких офіційний статус курортів мають 38 населених пунктів регіону УП. Найбільш відомі курорти – це Сергіївка, Кароліно-Бугаз, Коблеве, Очаків, Скадовськ, Генічеськ. При співставленні схеми транспортно-логістичної мережі з ескізною схемою регіональної екомережі (рис. 1) можна відмітити, що в регіоні УП у зоні впливу автошляхів міжнародного значення проходять також екокоридори міжнародного рівня: Чорноморсько-Азовський широтний, який є найважливішим природним коридором міжнародного значення України, Нижньодунайський широтний, Дніпровський меридіанний та Дністровський меридіанний, Галицько-Слобожан-

ський широтний, основними структурними елементами яких повинні стати об'єкти природно-заповідного фонду. Отже, налагоджена інфраструктура підвищує й стимулює як відвідування туристами місцевих курортів, так і розвиток екологічного та сільського туризму.

На сьогодні для того, щоби задовольнити потреби туристів, недостатньо мати розвинуту інфраструктуру на території курортів, потрібно також облаштування туристичною інфраструктурою національної мережі міжнародних транспортних коридорів. Програмою передбачено будівництво малих (через 20-30 км), середніх (через 40-50 км) і великих (через 100 км) комплексів типу кластерних утворень (магазинчики, медпункти, автозаправки, автосервісні майстерні, стоянки, що охороняються, уздовж міжнародних автомагістралей).

Туристично-інформаційні центри (ТІЦ) є також важливими структурними елементами інфраструктури туристичної галузі. ТІЦ – це установа, що надає іноземним туристам та громадянам держави різну за змістом інформацію, починаючи з особливостей міста перебування та країни в цілому та закінчуючи наданням послуг з продажу авіа- та залізничних квитків, квитків в театри, кіно, екскурсійні тури, в т. ч. із пропозицією послуги прокату авто та багато іншого. Так, у регіоні функціонують два ТІЦ – туристичний інформаційний центр м. Одеса та муніципальний туристичний центр, по Одеській області їх нараховується ще 3: регіональний інформаційно-туристичний візит-центр «Дністер» у м. Біляєвка, ТІЦ «Затока» у смт Затока Білгород-Дністровського району та ТІЦ Дунайського біосферного заповідника у м. Вилкове, на Миколаївщині функціонує ТІЦ «Миколаївщина туристична» (м. Миколаїв), також у м. Херсон працює Херсонський туристично-інформаційний центр.

Міжнародний досвід створення та діяльності таких осередків демонструє реальне спрямування туристичних потоків у певний регіон та збільшення фінансових надходжень до місцевих бюджетів. Однак у регіоні УП відсутня єдина мережа туристично-інформаційних центрів. І тому, наприклад, рекреаційні об'єкти, які розташовані в 50 кілометровій зоні тяжіння МТК № 9 на відрізку Любашівка – Одеса залишаються в більшості випадків невідомими для

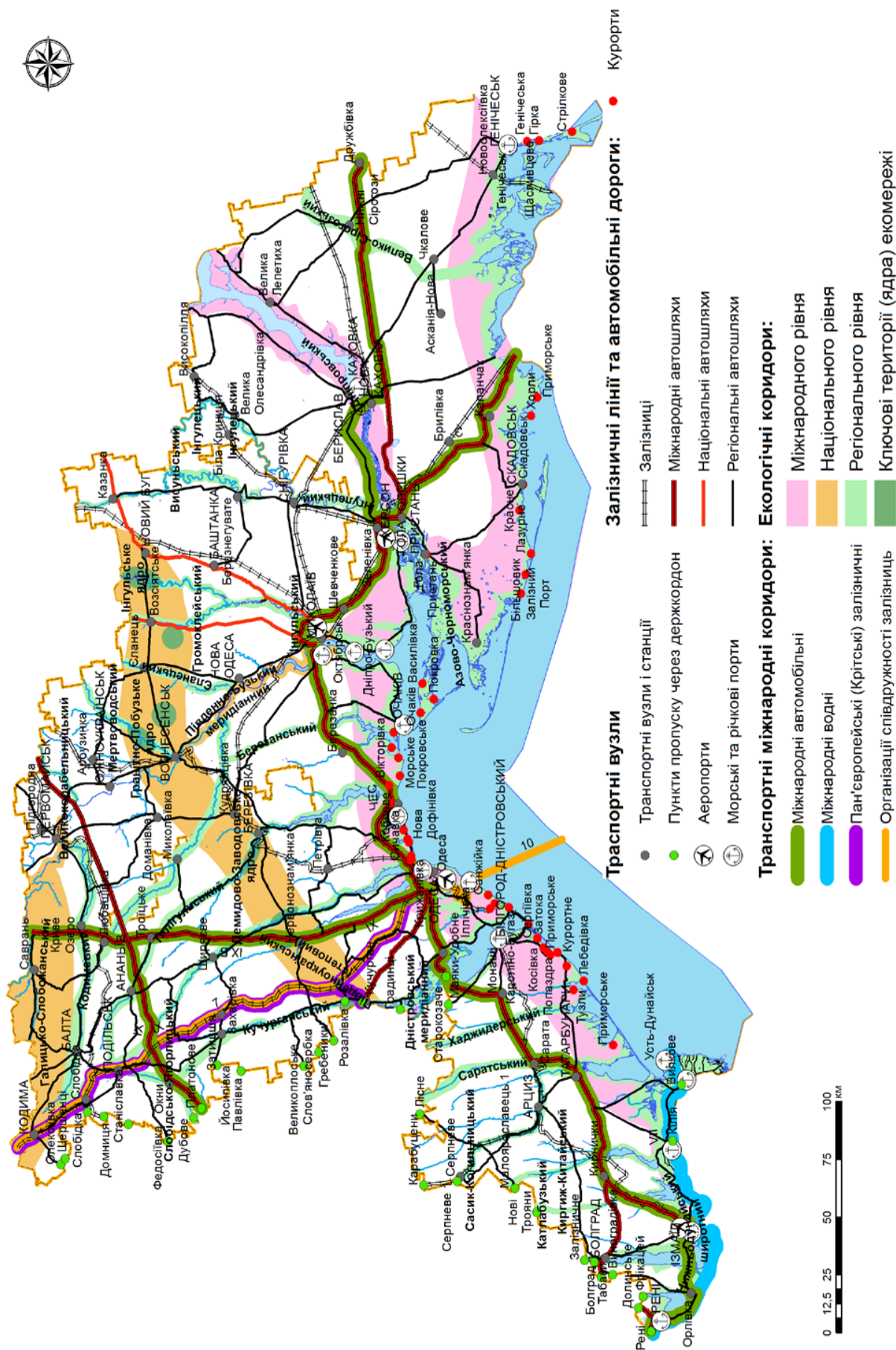

Рис. 1. Транспортно-логістична й екологічна мережі та курорти регіону УП

автотуристів. Хоча саме північні периферійні райони регіону УП, які тривалий час здебільшого виконували аграрні функції, переорієнтувалися на розвиток зеленого туризму. Інший приклад – відсутність інформаційного забезпечення щодо об'єктів етнічного туризму на відрізку автошляху ОЧЕС Одеса – Білгород-Дністровський – Рені. Як відомо, межиріччя Дунай-Дністер характеризується строкатою етнічною структурою населення, що історично склалася в цьому регіоні, і саме тут найбільш розвинутий етнічний туризм.

Очевидно, для повноцінного облаштування мережі міжнародних транспортних коридорів туристичною інфраструктурою доцільним є формування «туристичних коридорів» у межах зон тяжіння транспортних магістралей. У цих коридорах треба визначити перелік туристичних об'єктів: природних, архітектурних, історико-культурних та інших, які можуть становити значний інтерес для туристів. Облаштувати майданчики для стоянок туристично-екскурсійних автобусів, нові місця короткочасного відпочинку автотуристів та водіїв; встановити інформаційні щити про розташування пам'яток історії, культури, архітектури, місць відпочинку та дорожні знаки, які вказують відстань до них.

Практично у всіх країнах Європи створюються також національні мережі туристичних шляхів загального користування для активного туризму, які є складовими частинами європейської мережі туристичних коридорів (пішохідних – *European long-distance tracks* та велосипедних – *EuroVelo routes*). Вони повинні відповідати принципам та рекомендаціям міжнародних організацій у цій галузі, зокрема велосипедні – рекомендаціям Європейської Велосипедної Федерації (*ECF*), а пішохідні – Європейської Спільки Мандрівників (*ERA*). Їхні концепції трансєвропейських туристичних шляхів практично ідентичні, тому можна говорити про уніфікацію вимог до навігаційної інфраструктури активного туризму. Національні

мережі є потужним каталізатором для розвитку в'їзного і внутрішнього туризму, засобом пізнання потенціалу власної країни.

Висновки. Регіон УП має досить розгалужену транспортну мережу, значну кількість транспортних засобів, але погано розвинену транспортну та туристичну інфраструктуру уздовж основних транспортних магістралей. Території зон впливу МТК містять різноманітні туристичні ресурси, які сьогодні маловідомі та слабо використовуються, тому формування транспортних коридорів сприятиме використанню цих ресурсів. А це, у свою чергу, спричинить економічний, соціальний та містобудівний розвиток територій зони впливу. Більш того, в умовах високого транзитного потенціалу, яким володіє наша країна, розвиток транспортної мережі міг би прискорити інтеграцію як регіону, так і країни до міжнародного економічного простору, а також сприяти збільшенню потоків іноземних туристів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карась О.С. Сучасний стан та тенденції розвитку транспортної галузі України в контексті розбудови туристичної інфраструктури / О.С. Карась // Схід. – 2012 – № 6 – С. 38–43.
2. Національний атлас України / Під ред. Руденка Л.Г. – Київ : Картографія, 2003 р. – 440 с.
3. Нефедова Н.Є. Транспортно-логістичні мережі та системи : навчальний посібник / Н.Є. Нефедова ; наук. ред.: О.Г. Топчів ; ОНУ ім. І.І. Мечникова . – Одеса : Бондаренко М.О., 2014 . – 159 с.
4. Програма розвитку туризму та курортів в Одеській області на 2017–2020 рр.
5. Територіальне планування в Україні: європейські засади та національний досвід / В.С.Куйбіда, Ю.М.Білоконь. – К. : Логос, 2009. – 108 с.
6. Транспорт і зв'язок України. Статистичний збірник, 2016 р. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
7. Туристична діяльність в Україні в 2016 р. Статистичний бюлетень. Державна служба статистики України. Київ, 2017 р. – 76 с.
8. Управління регіональним розвитком туризму: навч. посіб. / Д.М. Стеченко, І.В. Безуглий, Н.П. Турло, С.М. Мархонос ; за ред. Д.М. Стеченка. – К. : Знання, 2012. – 455 с.

СЕКЦІЯ 4 ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

УДК 373.5.091.33:91:75

Байтеряков О.З.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму, соціально-економічної географії та краєзнавства
*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ТВОРІВ ЖИВОПИСУ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

У статті запропоновано модель системного застосування живописних творів на уроках географії, визначено їх географічний зміст, обґрунтовано методичну доцільність та особливості застосування творів живопису на різних етапах уроків.

Ключові слова: культурологічний підхід в освіті, географічний зміст, етапи уроку, методичні прийоми.

В статті предложена модель системного использования произведений живописи на уроках географии, определено их географическое содержание, обоснованы методическая целесообразность и особенности применения произведений живописи на различных этапах уроков.

Ключевые слова: культурологический подход в образовании, географическое содержание, этапы урока, методические приемы.

Baiteriakov O.Z. THE THEORY OF PAINTINGS' USAGE AT THE GEOGRAPHY LESSONS

The article suggests a model for the systemic use of works of art in geography classes; their geographic content has been determined, the methodological expediency and specific features of the use of works of painting at various stages of lessons have been substantiated.

Key words: culturalological approach in education, geographic content, stages of lessons, methodological techniques.

Постановка проблеми. Використання творів живопису в географічній освіті виявляється важливим у зв'язку з можливістю формування в сучасній молоді естетичної обізнаності та привертання інтересу до надбань національної та світової культури. Також відображення географічних об'єктів та явищ на картинах художників розкриває багатогранність способів відображення картини світу та дає широкий простір для застосування міжпредметних зв'язків на уроках географії.

Твори живопису як засоби навчання сприяють досягненню навчальних, розвивальних та виховних завдань вивчення шкільних географічних курсів в цілому та окремих уроків і розділів програми. Саме поєднання триєдиної мети під час їх застосування в географічній освіті підвищує ефективність навчального процесу і сприяє формуванню в учнів загальних та географічно орієнтованих компетентностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, методичних праць, присвячених особливостям застосування творів живопису на уроках географії, дуже мало. Більшість з них являє собою фрагментарні пропозиції до використання окремих картин, запропонованих вчителями географії, які переважно не містять а ні географічного аналізу змісту запропонованих картин, а ні комплексу завдань до них [1; 3]. Тому постає питання про методичне обґрунтування систематичного використання живописних творів в шкільних географічних курсах.

Застосування творів живопису на уроках географії є складовою культурологічного підходу до географічної освіти, що передбачає формування сучасної особистості, яка володіє основами як наукової, так і художньо-естетичної та соціальної культури.

Культурологічний підхід у географічній освіті дозволяє розглядати географічне сере-

довище через призму культури, визначаючи міру людяності по відношенню до природи, до соціуму, глибину духовності та рівень гуманістичних якостей особистості. В цьому випадку природні та соціально-економічні об'єкти розкриваються як цілісні утворення, що вписані в буття людини. Реалізація культурологічного підходу в географічній освіті є способом гармонізації відносин між суспільством і природою [4].

Культурологічний підхід можна розглядати як засіб застосування таких принципів навчання, як гуманізація і гуманітаризація. Вони спрямовані на розвиток особистості учня, передбачають переоцінку всіх компонентів навчальної діяльності з точки зору їхньої людинотворної функції, є важливим засобом формування світогляду учнів.

Теоретичні основи принципів гуманізації та гуманітаризації освіти було розроблено С.У. Гончаренком та Ю.І. Мальованим. Рекомендації щодо гуманізації та гуманітаризації шкільної географічної освіти запропоновані А.Й. Сиротенком. Питанням гуманізації гео-екологічної освіти в Україні, використанню надбань народної творчості на уроках географії під час вивчення проблем довкілля присвячені наукові розробки О.В. Плахотнік. Проблема гуманізації шкільної географічної освіти висвітлена у дослідженні С.С. Пальчевського.

Дослідження проблеми формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос під час вивчення географії висвітлене у дисертації Л.Б. Паламарчук. Розгляд питань культурологічного змісту під час вивчення населення на уроках географії пропонується у методичних працях В.Ю. Пестушка, В.О. Сасихова, Г.Є. Уварової, В.П. Корнеєва, В.М. Герасимчука, Б.В. Пічугіна.

Важливим методичним питанням є педагогічні умови ефективного формування культурологічних знань учнів під час вивчення географії, що висвітлюється в працях Л.Ф. Мелько [2].

Постановка завдання. Метою статті є визначення системного застосування живописних творів на уроках географії, обґрунтування методичної доцільності та особливостей застосування творів живопису на різних етапах уроків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для підвищення ефективності навчального процесу і формування творчої компетентності учнів під час вивчення географії доцільним є систематичне встановлення зв'язків питань, що вивчаються з географічним змістом надбань світової і національної культури. Тобто застосування живописних творів на уроках географії як фактор реалізації загальнокультурного виховання повинно мати системний характер. У такому випадку в учнів формується почуття цілісності відображення картини світу різними засобами, створюються умови для застосування навичок географічного аналізу, відбувається запам'ятовування авторів живописних творів, що сприяє формуванню художніх смаків і розширенню загальнокультурної ерудиції.

Для з'ясування методичних особливостей встановлення навчальних зв'язків із живописом, вчитель повинен уявляти модель системного застосування живописних творів на уроках географії (рис. 1). Запропонована модель відображає основні етапи використання живописних джерел під час підготовки та проведення уроків. До таких етапів відносяться визначення теми, мети і завдань уроку, відбір живописних творів, визначення методичних прийомів застосування творів на уроках і виявлення педагогічного ефекту використання цих творів. Розглянемо особливості даних етапів.

Етап визначення теми і мети уроку пов'язаний з навчальною програмою і тематичним планом дисципліни. Під час визначення мети уроку вчитель з'ясовує доцільність використання живописних творів і визначає, яким чином вони можуть сприяти досягненню основної мети уроку. При цьому слід мати на увазі, що застосування живопису на уроках географії не є самоціллю, а використовується для підвищення ефективності навчального процесу.

Залежно від теми уроку твори образотворчого мистецтва використовуються обов'язково одночасно з навчальною, виховною і розвивальною метою. Наприклад, навчальна мета застосування живопису на уроках географії може полягати в ознайомленні учнів з особливостями певних територій, явищ, господарською діяльністю й укладом життя різних народів, у формуванні навичок географічного

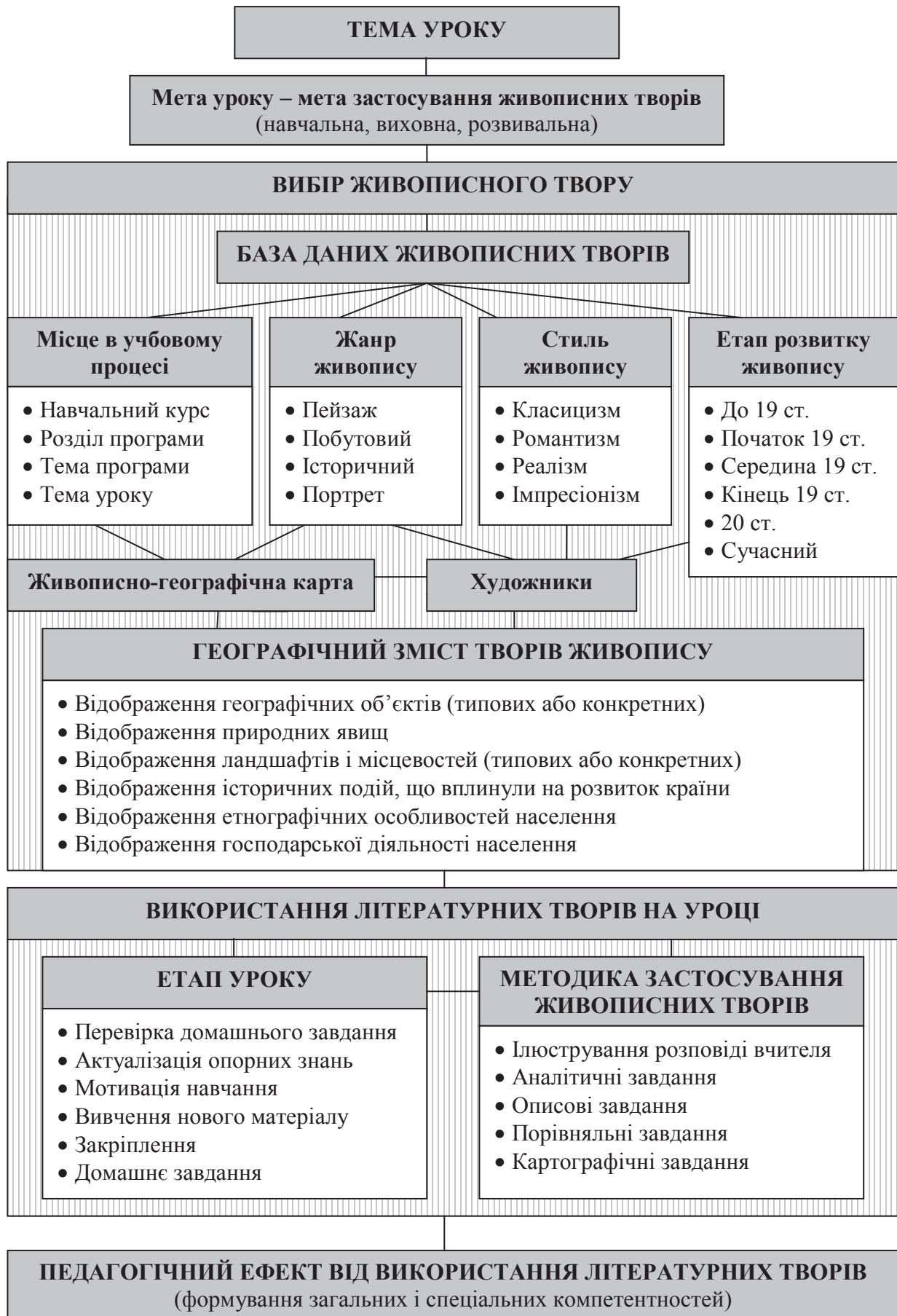

Рис. 1. Модель системного застосування живописних творів на уроках географії

аналізу і т.д. Виховна мета може акцентувати увагу на формуванні естетичних смаків, вихованні патріотизму, почуття національної гідності, толерантності й т.ін. Розвивальна мета при цьому може бути спрямована на розвиток аналітичного і логічного мислення, зорової пам'яті, творчої уяви.

Для систематичного застосування живописних творів на уроках географії доцільно створити відповідну базу даних, за допомогою якої вчитель зможе здійснювати відбір потрібних репродукцій картин для кожного уроку. Для зручності користування така база може мати одночасно декілька принципів структурування, наприклад, за жанром живопису, за стилем живопису, за часом, до якого відносяться твори, за художниками, за місцем у навчальному курсі тощо.

Жанр живопису та графіки впливає на географічний зміст картин. За жанром живопис, якій доцільно використовувати на уроках географії, прийнято поділяти на пейзаж, побутовий (жанровий), історичний і портрет. Пейзажні твори можна використовувати під час вивчення фізико-географічних питань, вони можуть відображати окремі географічні об'єкти, як типові, так і конкретні, різноманітні природні явища, певні природні ландшафти та місцевості. Крім того, важливе місце посідає урбаністичний або міський пейзаж, що зображує населені пункти і може застосовуватися для вивчення соціально- та економіко-географічних тем.

Картини побутового жанру або жанрового живопису, сюжетом яких є сцени з повсякденного або святкового життя простих людей, допомагають побачити такі етнографічні риси населення, як особливості одягу, побуту, народних традицій, способів господарської діяльності тощо. Тому їх зручно використовувати для розгляду питань, пов'язаних з вивченням населення країни або регіону.

Твори історичного живопису можуть відображати видатні події, що вплинули на формування і розвиток країни. Відповідно, вони доречні під час вивчення питань формування території та історичного розвитку країни або окремих регіонів.

Географічне значення портретного живопису полягає у відображенні видатних істо-

ричних діячів, науковців, діячів культури, які сприяли розвитку країни або регіону. Також на портретах можна побачити особливості одягу певної епохи.

Таким чином, на уроках географії твори живопису зручно використовувати для підсилення емоційності сприйняття навчального матеріалу, вони допомагають краще уявити географічні об'єкти і явища, сприяють формуванню образної уяви, аналіз картин історичного та побутового жанрів дозволяє виявити особливості питань і проблем, що вивчаються у контексті конкретного часу та обставин.

За часом, до якого відносяться живописні твори, доцільно класифікувати базу даних у зв'язку з яскраво вираженими стилістичними та змістовними відмінами у відображенні географічних об'єктів, явищ і подій у різні історичні епохи. Зі значною долею умовності в українському живописі можна визначити шість загальних етапів, особливості яких доцільно враховувати під час використання на уроках географії. До цих етапів, як вже зазначалося, відносяться такі, як: період до XIX ст., початок XIX ст., середина XIX ст., друга половина XIX і початок XX ст., XX ст., кінець XX – початок XXI ст.

Кожний етап розвитку образотворчого мистецтва характеризується певним стилем живопису, що впливає на характер відображення дійсності та її зміст. Найбільше значення для уроків географії мають твори, що були написані у стилі класицизму, романтизму, реалізму та імпресіонізму.

Структурування бази даних за художниками допоможе краще орієнтуватись у матеріалі, визначати вітчизняних та іноземних авторів і відповідно виявляти їхнє ставлення до явищ та подій, що відображаються у картинах, пов'язувати різних живописців із зображенням певних географічних об'єктів і районів.

Найважливіше структурування бази даних відбувається за навчальним курсом шкільної географії та за розділами навчальної програми і темами уроків. Тобто до кожного розділу та теми навчальної програми з географії визначаються твори образотворчого мистецтва, які можуть використовуватись під час проведення відповідних уроків.

Зміст шкільних навчальних географічних курсів та вікові особливості учнів висувають певні вимоги до живописних творів, які доцільно використовувати на уроках географії. До таких вимог можна віднести наступні:

1. Пізнавальна цінність живописних творів, тобто наявність у зображенні достатньої кількості географічної інформації, що відповідає навчальній програмі курсу. Репродукції картин для використання на уроках географії повинні містити такі елементи:

- живописне зображення географічних об'єктів, місцевості та явищ;
- складові загального зображення, що дозволяють виявити географічні закономірності та причинно-наслідкові зв'язки;
- живописне зображення реальних або умовних людей і подій, що характеризують етнічні особливості населення;
- портрети відомих історичних діячів та науковців;
- відображення історичних подій, що вплинули на формування географічних особливостей певних територій.

2. Достовірність географічної інформації або можливість виявлення та розкриття географічних помилок на картинах шляхом географічного аналізу.

3. Наявність вдалого ракурсу зображення або цікавого сюжету живописного твору з можливістю його географічної інтерпретації. Це дуже важливо для врахування психологічно-вікових особливостей учнів 6–9 класів і сприятиме прищепленню інтересу до географії та бажанню самостійного ознайомлення з творами образотворчого мистецтва.

4. Яскрава, зрозуміла для сприйняття, живописна манера і стиль автора, що доступні для учнів.

5. Достатньо висока художня цінність творів, яка сприятиме естетичному та загальнокультурному розвитку учнів.

6. Виховна цінність творів образотворчого мистецтва, спрямована на підвищення пізнавальної активності учнів, на виховання любові та дбайливого ставлення до природи, на підвищення інтересу до національної культури, почуття патріотизму, толерантності до культури інших народів.

База даних живописних творів може бути як в паперовому (роздрукованому) вигляді, так і в електронному варіанті. Кожен з них має свої переваги та недоліки. Так, паперовий варіант зручний тим, що може оперативно використовуватися навіть без доступу до комп'ютеру, але він досить об'ємний і потребує більшого часу для пошуку потрібної інформації. Електронний варіант бази дозволяє використовувати значні об'єми інформації, в разі застосування відповідного програмного забезпечення полегшує та прискорює пошук необхідних даних, дозволяє швидко копіювати необхідні зображення для створення мультимедійних презентацій.

Найвищим етапом створення бази даних можна вважати складання живописно-географічної карти для відповідного географічного курсу. Така карта дозволить швидко та наочно орієнтуватися в значному об'ємі інформації, уявити географічний зміст відповідних творів образотворчого мистецтва. Її застосування на уроках географії сприятиме урізноманітненню географічної інформації, узагальненню та систематизації знань, вдосконаленню картографічної культури учнів.

Важливим аспектом створення бази даних є визначення географічного змісту живописних творів, який доцільно позначити у поясненні до відповідних зображень. Основними складовими географічного змісту живописних творів можуть бути такі:

- відображення географічних об'єктів – як типових (яр, балка, річкова долина, селище та ін.), так і конкретних, що мають власну назву або точну географічну адресу (р. Дніпро, г. Говерла, м. Київ, с. Кибинці, Аскольдова могила і т.п.);
- відображення природних явищ (дощ, гроза, вітер, спека, штиль або шторм на морі, місячна ніч, ранок, вечір і т.д.);
- відображення ландшафтів або місцевостей – як типових (степ, лісостеп, змішані ліси, рілля та ін.), так і таких, що мають достатньо точну географічну прив'язку (Чорногорський хребет, Кримський пейзаж і т.п.);
- відображення історичних подій, що вплинули на розвиток країни («В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1648», «Битва під Жовтими Водами», «Абордаж турецької

галереї запорожцями», «Битва Івана Богуна під Монастирищем 1653», «Бій під Царичанкою 1709», «Похід запорожців на Крим» та ін.);

- відображення етнографічних особливостей населення – таких, як одяг, їжа, побут, народні обряди (зображення хати, сватання, весілля, Пасха, святочне ворожіння, ярмарок і т.д.);

- відображення господарської діяльності населення (сінокіс, жнива, випасання свійських тварин тощо).

Коли потрібні репродукції картин відібрано, вчитель визначає етап уроку та методику їх застосування. Слід зазначити, що живописні твори можуть застосовуватися практично на будь-якому етапі уроку географії залежно від його типу, мети та змісту теми. Для цього вчитель повинен чітко уявляти види завдань, які можна виконувати за допомогою творів образотворчого мистецтва, методику й ефективність їх застосування.

Під час перевірки домашнього завдання або актуалізації опорних знань учням може бути запропоновано роздивитися картину, проаналізувати її з географічної точки зору та визначити, які об'єкти, типи місцевості, географічні явища зображено або виявити, які географічні особливості, закономірності, причинно-наслідкові зв'язки можна побачити. Якщо культурологічні зв'язки з живописом на уроках географії реалізуються систематично, цікавим завданням для учнів буде визначити під час виконання домашнього завдання відомих художників, які зображували географічні об'єкти та явища, що вивчаються.

На етапі мотивації можна запропонувати учням подивитися відповідні картини, які можуть задати загальний настрій для вивчення теми. При цьому доцільно підібрати репродукцію, що своїм стилістичним і змістовним забарвленням здатна створити позитивний емоційний фон вивчення теми. Також корисно, якщо зміст картини яскраво розкриває практичне значення нового матеріалу.

Найбільш широкий вибір методичних прийомів застосування живопису на уроках географії зустрічаємо на етапі вивчення нової теми. До основних способів застосування живописних творів на уроках географії можна віднести наочне ілюстрування за допомо-

гою відповідних картин розповіді вчителя, виконання практичних завдань аналітичного плану, описового та порівняльного характеру і картографічного змісту. При цьому дані завдання можуть поєднуватись або доповнювати один одне, наприклад, географічний аналіз змісту картин частіше передують описовим та картографічним завданням, він є обов'язковим для складання порівняльної характеристики різних місцевостей, зображених художниками, поєднання описових завдань із картографічними дозволяють краще уявити географічні особливості об'єкта або явища.

Використання живописних творів для ілюстрування розповіді вчителя сприятиме не тільки емоційному забарвленню розповіді, але й додатковому повторенню навчального матеріалу, а також розкриттю власних поглядів на питання, що вивчається. Для цього підходять різноманітні за жанром і змістом картини, що розкривають красу природи, висвітлюють соціально-демографічні та господарські особливості, дозволяють прослідкувати географічні закономірності та причинно-наслідкові зв'язки та ін.

Використання картин як матеріалу для проведення географічного аналізу сприятиме не тільки формуванню відповідних навичок, але й продемонструє учням практичну користь живопису. На перших уроках вчитель проводить такий аналіз особисто, демонструючи учням хід логічних міркувань, застосування географічних знань і розкриваючи загальний алгоритм географічного аналізу. На наступних уроках такий аналіз можна проводити у вигляді евристичної бесіди і далі пропонувати учням зробити його самостійно. Це сприятиме розвитку логічного мислення та формуванню наукового світогляду.

Живописні твори можна використовувати для виконання за ними практичних завдань, наприклад, для знаходження зображеного об'єкта на карті та визначення його географічних координат, визначення типу рослинності, для виявлення типу клімату або стану погоди, заповнення відповідних таблиць, що характеризують певні райони, для складання порівняльної характеристики певних територій і т.д. Таке застосування творів образотворчого мистецтва допоможе сформувати в учнів як

практичні навички застосування спеціальних знань, так й географічний погляд на оточуюче середовище і різні джерела інформації.

Досить доцільно використання живописних творів на етапі закріплення знань і формування вмінь і навичок. Тут також можна запропонувати учням на підставі розглянутого навчального матеріалу визначити за картинами певні географічні об'єкти, явища, їх особливості.

Важливим моментом реалізації культурологічних зв'язків з образотворчим мистецтвом є виявлення педагогічного ефекту від систематичного застосування живописних творів на уроках географії. Такий ефект повинен розглядатися з позиції формування в учнів загальних і спеціальних географічних компетентностей.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, запропонована модель дозволяє уявити загальну структуру та зміст окремих

етапів застосування творів образотворчого мистецтва на уроках географії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Взаимосвязь литературы, изобразительного искусства на уроках географии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lit-yaz.ru/geografiya/38241/index.html>.

2. Мелько Л.Ф. Культурологичні засади географічної освіти старшокласників: автореферат дис. ... на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук / Л.Ф. Мелько. – К., 2003. – 34 с.

3. Поваляева Л.В. Использование произведений живописи на уроках географии / Л.В. Поваляева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://xn--i1abbnckbmcl9fb.xn--p1ai/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8/314147>.

4. Речкунова Т.А. Культурологический подход в преподавании географии / Т.А. Речкунова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mygeograph.ru/kulturologicheskij-podход-v-prepodavanii-geografii>.

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Випуск 7

Коректура • *А.В. Щербак*

Комп'ютерна верстка • *С.Ю. Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура *Остава*.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 30,45.
Замов. № 55/17. Наклад 150 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.